

Ա. Գ. ԱՐԻԱՆԱՄԱՆ

ՀԱՅՈՅ ԳԻՐ
ԵՎ
ԳՐԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

6

А. Г. АБРАМЯН

АРМЯНСКОЕ ПИСЬМО
И
ПИСЬМЕННОСТЬ

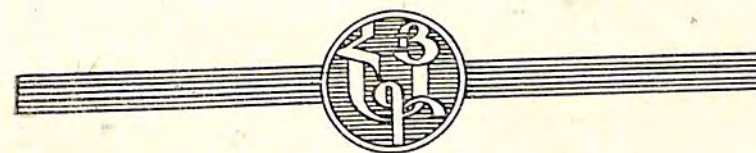
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

ЕРЕВАН — 1973

Ա. Գ. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

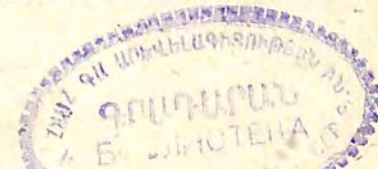
ՀԱՅՈՑ ԳԻՐ
ԵՎ
ԳՐՉՈՒԹՅՈՒՆ

2063

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ — 1973

Խմբագիր՝ Պ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

© ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ, 1973 թ.

«Տակավին շատ մանուկ է հայ հնագրությունը (paléographie). ամենակարևոր խնդիրները լուծելու կանոնավոր փորձ մ' անգամ եղած չէ. բազմաթիվ կետեր տակավին առեղծված կմնան՝ թաղված խոր մթության մեջ» — ցավով նշել է ձեռագրական մշակույթի լավագիտակ հայագետ Հ. Տաշյանը¹։

Գրչության արվեստի մասին նման դիտողություն ունի նաև Գ. Հովսեփյանը. «Մեր գրչության հարուստ արվեստը,—գրել է նա,—յուր պատմությամբ, գրեթե խոսքան, անմշակ վիճակի մեջ է, եթե չհիշենք Տաշյանի «Անկարկ մը հալ հնագրչական վրա» գործը»²:

Գիտնականը «Գրչության արվեստ» ասելով, անշուշտ, նկատի ունի հայկական գիրն ու գրչությունը իր նեղ առումով, այսինքն՝ այն աշխատանքը, որ դարերի ընթացքում կատարել են մեր ձեռագրական մշակույթի մեղվաջան մշակները՝ Մեսրոպ Մաշտոցից սկսած մինչև առաջին տպագրիչը՝ Հակոբ Մեղակյանը:

Մեղապարտը:
Տպագրությունից առաջ, դարեր շարունակ, հայ մատենագրության հուշարձանները դարերին ավանդելու ողջ ծանրությունն իրենց ուսերին կրել են գրիչները՝ մեր գրչության մշակները. նրանց շնորհիվ է, որ մեզ է հասել հայկական ինքնուրույն և թարգմանական մատենագրությունը, նրանք են, որ օրեր, տարիներ շարունակ, ձիթե ճրագի աղոտ լույսի տակ, հաճախ արհավիրքների ու փոթորիկների մեջ ընդօրինակել են մարգարտաշար ձեռագրերը և թորի գալիք սերնդին՝ որպես «յիշատակ բարի»: Մինչդեռ չկա ոչ մի առանձին ուսումնասիրություն, որ նվիրված լինի մեր գրչության այդ մեղվաջան մշակներին:

[illegible]

1 Հ. Տաշյան, Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա (Ուսումնասիրություն հայոց պրշություն
արվեստին), Վիեննա, 1898, էջ 1:
Վ. Ս. Անթիլիաս, 1951, էջ ԺԵ:

կապոյն աշակերտացն»³: Գրի ստեղծումից շատ շանցած, նշում է Ղազար Փարպեցին, «Բաղմացան դասք գրչաց, հիկելս առնելով զմիմեամբք...»⁴:

Միջին դարերում Հայաստանում գործել են բարձրագույն մի շարք դպրոցներ, որոնք ունեցել են գրչության հատուկ մասնագիտացված բաժիններ: Այսպես, Թեղեկություններ կան, որ Տաթևի գրչության դպրոցում գոյություն է ունեցել երեք մասնագիտացված բաժիններ, որոնցից մեկում սովորեցրել են մանրանկարչություն, մյուսում՝ երաժշտություն, իսկ երրորդում՝ գրչագրություն:

Գրիշ ասելով մենք այժմ հասկանում ենք գրչաժայրը կամ գրչակոթը ծայրի հետ միասին: Հնում այն ուներ այլ իմաստ. «գրիշ» ասելով հասկանում էին այն անձնավորությունը, որը գրում, ընդօրինակում էր ձևադրերը: Անցյալում «գրչության արվեստը» ես ուներ այլ իմաստ. այն միայն ձևագիր գրելու աշխատանքը չէր, այլ գրքի վրա կատարված բոլոր տեսակի գործողություններն ամբողջությամբ վերցրած՝ գրանյութի պատրաստումը, մաքուր և քերականորեն անսխալ գրելը, զարդանկարելը, կազմելը և այլն:

Հայկական գիրը և գրչութունը, սկիզբ առնելով հինգերորդ դարում, ի-հարկե, միշտ նույնական չի մնացել, այլ ենթարկվել է զգալի փոփոխու-թյունների. փոխվել են և՛ տառաձևերը, և՛ ուղղագրությունը, և՛ կետադրու-թյունը, և՛ դժանշանները: Այս փոփոխություններին ղուգընթաց, փոփոխվե- են նաև գրչության արվեստի օրինաչափությունները: Այդ փոփոխությունն այն-քան մեծ է, որ հայ գրչության արվեստի պատմության հետ անձանոթ մեկի համար դժվար է կարգալ և անսխալ վերծանել գրչագիր բնագրերը: Պետք է նկատի ունենալ, որ տարբեր ժամանակներում գրված ձեռագրերում քիչ չեն հանդիպում դադափաբանշաններ, հապավումներ, կապերեր, ծածկագրություն-ներ, հայկական տառանիշերով գործածված թվանշաններ, տարբեր էրաների հետ կապված թվականներ և այլ իրողություններ: Հայոց հնագրության խոն-դիրն է լուսաբանել այս բարդությունները, ցույց տալ նրանց վերծանության ճիշտ ձևերը և եղանակները: Միաժամանակ հայկական ձեռագրերում մեծ թիվ են կազմում թվական չունեցող գրչագիր բնագրերը, և եթե ուսումնասիրողը ծանոթ չէ գրչության մեջ տարբեր դարերում կատարված փոփոխություն-ներին, ծանոթ չէ հնագրական օրինաչափություններին, անկարող է պարզել ձեռագրի գրչության մոտավոր ժամանակը, իսկ առանց ձեռագրի ժամանակը պարզելու դժվար է արժեքավորել ուսումնասիրվող բնագիրը: Այս խնդրի լու-սաբանումը նույնպես ծանրանում է հնագրության վրա:

Միջին դարերում փորձեր են արվել կաղմելու գրչության արվեստին նվիրված աշխատություններ, որոնք և հասալանդվել են դպրանոցներում: Գրչության գասընթացին այնքան մեծ նշանակություն է տրվել, որ այն անվանել են «Քանոն և կաղապար ամենայն արուեստից», այսինքն՝ ուղեցույց բոլոր տեսակի գիտությունների: Ձեռագիր գրել տվող պատվիրատուն սովորաբար ընտրել է այնպիսի գրչի, որը պատշաճ կրթություն ունի, տիրապետում է գրչության արվեստին: Եթե պատահում են գրչության արվեստին ոչ հմուտ գրիչներ, ապա այդպիսիներն իրենց հիշատակարաններում հաղարածայն խնդրում են

³ Մանկես Խորհրդակ, Պատմական Հանոց, Տիբիս, 1913, էջ 327:

⁴ Վազար Բարսեղի, Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վաշան Մամիկոնեան, Տիգրիս, 1904,

49 17:

Տ Կաշառոցի անվան մատենադարան, ձեռ. № 7823, Թ. 26 ր:

անմեղազիր լինել իրենց՝ «Ախմար էաք յարհեստ գրչութեան», «Ոչ ներհուն գոլով մեր յարհեստ գրչութեան», «Անհմուտ էաք գրոց գիտութեան և անմարժ արուեստիւք» և նման այլ արտահայտություններով:

Ստեփանոս գրիչը Ղրիմի Սուրխաթ վանքում 1357 թ., ընդօրինակելով Արիստակես գրչի (XII դ.) և Գեորգ Սկեռացու (XIII դ.) գրչության արվեստին նվիրված աշխատությունները, իր հիշատակաբանում անհրաժեշտ է համարել նշել գրչության արվեստի կարևորությունը և այդ առթիվ հետևյալ կարծիքն է հայտնել. «Զի որպէս անհնար է թռչնոց ի լուծ լծել և ակաւս պատառել, և կամ եղանց յաւդս վերանալ, նոյնպէս առանց աշխատելոյ ի սմա ոչ ոք կարէ հասու լինել արուեստին մեծի գրչութեան. և որ յանդգնի համարձակել՝ ոչ կարէ գրել զձշմարիտն, այլ եղժանէ զարուեստն և աղաւաղէ զգրելին, ըստ անիմաստ խոհակերի, այսինքն մսագործի, որ ոչ գիտէ զորոշումն յաւդուածին, այլ անհրմտաբար հանէ զանդամայն միսն ի միւս անդամն և զմիւսոյն՝ ի միւս և այլն»⁶: Կան մարդիկ, շարունակում է Ստեփանոս գրիչը, որոնք ծաղրանքով են նայում գրչության արվեստի վրա, այդպիսիք, ասում է նա, տհասներ են, և գրչության արվեստն նմանների համար ունի այն արժեքը, ինչ որ մարգարիտը խոզի առջև կամ ոսկի մանյակը՝ իշու պարանոցում: Վերջում նա գտնում է, որ այդ արվեստը սիրել կարող է միայն նա, ով «Գիտէ զճաշակ քաղցրութեան դորա»⁷:

Մեզ հասած հայկական գրչագիր մատյանների թիվը հաշվվում է շուրջ 25000: Զեռագրական տվե՞նից մեծ հավաքածուն գտնվում է Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտում (Մատենադարանում)⁸: Այստեղ հաշվվում է 10408 ձեռագիր: Այդ թվի մեջ չի հաշվվում այլ լեզուներով գրված ձեռագրերը, ձեռագրական պատարիկները և, հասկանալի է՝ վավերագրերը:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի հավաքածուի մեջ մտել են նախկին Էջմիածնի մատենադարանի, Սեանի և Տաթևի վանքերի, Մոսկվայի Լազարյան ձեռագրանի, Թբիլիսիի Ներսիսյան դպրոցի, Նոր Նախիջևանի և այլ ձեռագրական հավաքածուներից⁹; Համաշխարհային առաջին պատերազմի տառապարհական հավաքածուներից¹⁰; Համաշխարհային առաջին պատերազմի տառապարհական հավաքածուներից¹⁰, այս նույնպես մտել է Մաշտոցի անվան մատենադարանի հավաքածուի մեջ:

Հայկական ձեռագրերի խոշոր մի հավաքածու գտնվում է Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի Սրբոց Հակոբյանց մատենադարանում՝ շուրջ 3750 ձեռագիր: Այս հավաքածուի ձեռագրաց ցուցակի առաջին հատորը կազմել է

⁶ Մարտոցի անվան մատենադարանի ձեռ. № 2371, Բ. 292ա:

7 Նույն ձեռագրում, Բ. 292բ:

7 նույն ձեռագրում, Թ. 292բ:
8 Այսուհետև «Մշտուցի անվան մատենադարան» տողատակ ծանոթագրության մեջ հա-
տըտաստվելու է «ՄԱՄ» ձևով:

մատուցողություն է «ՄԱՄ» ձևով:
9 Մանրամասն տե՛ս 0. Նզաճյան, Մատենագրարների ձեռագրական հավաքածուները, Յու-
ցակ ձեռագրաց, հ. Ա, Երևան, 1965, էջ 13—198:

ջակ ձեռագրաց, Կ. Ա, Երևան, 1965, էջ 13—198:
 10 Մատենադարանի ձեռագրերը համառոտակի ներկայացված են «Յուզակ ձեռագրացի» եր-
 կու հատորում, Երևան (1965 և 1970 թթ.):

խոշոր մի գրագարան, ուր կարելի չլիքի գտնել հայկական ձեռագրեր: Միջին դարերում հայ ժողովրդի որոշ հատվածներ հարկադրյալ թողել են իրենց հայրենի հողը և «զօրէնս աստեղաց մոլորական կոշեցելոց» տարագրության դիմել և ցրվել աշխարհով մեկ: «Ազգս օտարածնաց օտարացուցին զմեզ ի բնակութենէ մերմէ» — ցավով նշել է մեր ողբերգակ պատմիչ Լաստիվերտցին: Տարագիր հայության հետ միասին ցրվել են նաև հայկական ձեռագրերն ու մշակութային արժեքները: Սակայն գաղթավայրերում հայկական ձեռագրերի ընդօրինակման աշխատանքները չեն դադարել. ձեռագրեր են գրվել Հնդկաստանում, Վրաստանում, Եգիպտոսում, Լեհաստանում, Ղրիմում, Կիպրոսում, Ճափա կղզում և այլ վայրերում:

* * *

Վաղ շրջանում հայոց գրչության արվեստին նվիրված աշխատությունները կցված են եղել բերականական բովանդակությամբ բնագրերին: Հայ գրչության առանձին հարցերի մասին խոսվում են Խորենացու, Դավիթ Անհաղթի և Մամբրե Վերծանողի՝ մեզ հասած բերականական պատմություններում: Գրչության հարցերին նվիրված հատվածներ կան Համամ Արևելցու (IX դ.) և Գրիգոր Մագիստրոսի (XI դ.), Վարդան Արևելցու (XIII դ.), Հովհաննես Պլուզ Նրդնկացու (XIV դ.) և անանուն մի քանի այլ հայ հեղինակների բերականությունների մեջ²²:

Հայ գրչության արվեստին վերաբերող բնագրերում հատվածներ է պարունակում XII դարի գրչության ականավոր ներկայացուցիչներից մեկի՝ Արիստակես գրչի «Վերլուծութիւնք բացերեալէս բազմազան բառից և բայից» վերնագրով աշխատությունը, որը գրվել է հատկապես գրչության զբաղվողների խնդրանքով՝ «Ի խնդրոյ բազմաց՝ յարհեստ գրչութեան»:

Արիստակես գրչի այս աշխատությունը փաստորեն շարունակել է «լուսաբան բաբունապետ» Գևորգ Սկևռացին (XII դար)՝ Ստեփանոս Գույնեհիցանց գրչի հանձնարարությամբ: Նա հեղինակել է երեք աշխատություն՝ «Խրատ վասն հանգամանաց հեգից», «Խրատ վասն առողանութեանց» և «Խրատ յաղագս գրչութեան արուեստի»: Թեև նշածս երկու հեղինակների աշխատությունները հիմնականում ուղղագրական ձեռնարկներ են՝ ներառյալ վանկատրություն, կետագրության և առողանության խնդիրները, սակայն քանի որ միջին դարերում ուղղագրությունը ևս հնագրության առարկայի մասըն էր կազմում, ուստի և այն վերնագրվել է «Խրատ գրչութեան»:

Արիստակես գրչի և Գևորգ Սկևռացու հայ գրչության արվեստի մասին գրած այս աշխատությունները XV դարում մեկնել է Գրիգոր Տաթևացին՝ Տաթևի համալսարանի ականավոր ուսուցչապետը: «Լուծումն համառատ զթուարիմաց բանի ի գիրս գրչութեանն յԱռիստակիսէ Հռետորէ» և «Լուծումն Դամառատ ի խրատ գրչութեան Գէորգայ վարդապետի» վերնագրերով²³:

Հայ գրչության արվեստի մասնագիտական ուսումնասիրությամբ առա-

²² Հայ քերականների աշխատությունների մեծ մասը հավաքել և հրատարակել է պրոֆ. Ն. Աղոնցը՝ «Дюнисиий Фракийский и армянские толкователи», ՄԳՐ., 1915 թ.:

²³ Վերև հիշված հեղինակների (Արիստակես գրչի, Գևորգ Սկևռացու, Գրիգոր Տաթևացու, Ինչպես և անանուն մի հեղինակի) գրչության արվեստին նվիրված աշխատությունները հրատարակել է Լ. Խաչերյանը «Գրչության արվեստի լեզվական-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում» խորագրով արժեքավոր աշխատության մեջ (Երևան, 1962):

ջին անգամ զբաղվել է ականավոր հայագետ Հ. Տաշյանը և իր աշխատությունը հրատարակել 1898 թ. «Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա» վերտառությամբ:

Հետաքրքիր է այն շարժանիքը, որը ստիպել է Տաշյանին ձեռնարկելու գրչության արվեստի ուսումնասիրությանը: Արևելագետ Շուխարդը ձեռք է բերում Եգիպտոսում գրված հայատառ հունարեն մի պապիրոս և այն վերծանելու համար անհրաժեշտ է համարում դիմել Հ. Տաշյանին՝ որպես ճանաչված աղբյուրագետի: Նա խնդրում է մի շարք հարցերի պատասխանել՝ կապված հայ հնագրության հետ: Տաշյանը, զգուշելով առիթից, ձեռնարկում է հայոց հնագրության ուսումնասիրությունը: Այդ աշխատությունը նախ հրատարակում է «Հանդէս ամսօրեայ»-ում, իսկ 1898 թ.՝ առանձին գրքով:

Հ. Տաշյանը կանգ է առել հայկական գրի տեսակների, նրանց գործածության ժամանակի, հայկական կրկնագրերի, բառատրոհության, կետագրության և հնագրական այլ հարցերի վրա: Մինչ այդ, հայկական հնագրության առանձին հարցերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել էր Թբիլիսիի Ներսիսյան դպրոցի հայ ժողովրդի պատմության դասատու Իսահակ Հարությունյանը: Նրա աշխատությունը հրատարակվել է 1892 թ. «Հայոց գիրը» խորագրով:

Հայոց գրի և գրչության պատմության համար արժեքավոր է Գ. Հովսեփյանի «Գրչության արվեստը հին հայոց մեջ» աշխատությունը²⁴, ուր Գ. Հովսեփյանը զետեղել է հայկական հնագրության 95 ցուցանմուշ՝ վերցրած տարբեր դարերում գրված ձեռագրերից և վիճադիր արձանագրություններից:

Հայկական հնագրության ուսումնասիրության գործում խոշոր ավանդունի ակադ. Հ. Աճառյանը: Ամբողջովին հնագրությանն է նվիրված նրա «Հայոց գրերը» աշխատությունը²⁵: Հ. Աճառյանը իրեն հատուկ գիտական բարեխղճությամբ ուսումնասիրել է հայ հնագրության բազմաթիվ հարցեր՝ Հայաստանի նախաքնիկների գրությունները, դանիելյան գրերը, մեսրոպյան գրերը և նրանց զարգացումը, հայկական մատենագրության մեջ գործածված գաղափարագրերը, ծածկագրերը և այլն:

Վերջին տարիներս լույս տեսած ուսումնասիրություններից ուշագրության արժանի է պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանի «Հայկական գրի սկզբնական տեսակները» աշխատությունը²⁶: Այստեղ առանձնապես արժեքավոր է կապերության մասին եղած բաժինը, որ հեղինակը կազմել է վիճադրության ուշագրի ուսումնասիրության հիման վրա: Կ. Ղաֆադարյանը գրի ու գրատեսակների հարցին անդրադարձել է ավելի ուշ ևս՝ Մաշտոցի հոբելյանի օրերին²⁷:

Հայ հնագրության հետ որոշ չափով առնչվում է Գ. Լևոնյանի «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը» խորագրով աշխատությունը²⁸, թեև, ինքնին

²⁴ Լույս է տեսել 1912 թվականին՝ հայոց գրի ստեղծման 1500-ամյա հոբելյանի առթիվ «Շողակաթ» ժողովածուում՝ «Քարտեզ հայ հնագրության» վերնագրով և հետո նրանից արտատպվել: Ըստ տեղեկությունների, Հովսեփյանը կազմել է հնագրության ընդարձակ ծավալուն մի աշխատություն, որը, դժբախտաբար, դեռ մնում է ձեռագիր վիճակում:

²⁵ Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Վիեննա, 1927:

²⁶ Կ. Ղաֆադարյան, Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1958:

²⁷ Կ. Ղաֆադարյան, Տեղորի տաճարի V դարի հայերեն արձանագրությունը և մեսրոպյան այբուբենի առաջին տառաձևերը (ՊԲՀ, 1962, № 2, էջ 39—54):

²⁸ Լույս է տեսել Երևանում 1946 թ., ապա վերահրատարակվել 1958 թ.:

հասկանալի է, նա այդ խնդրով զբաղվելու նպատակադրում չի ունեցել:

Մեր գրչության ատաղձը և նրա նախնական ձևերը պարզաբանելու հարցում արժեքավոր ներդրում է հայագիտության երախտավոր Ն. Ալինյանի «Հայերեն այբուբենի գյուտը» վերնագրով ուսումնասիրությունը, որը հրատարակվել է «Հանդէս ամսօրեայ»-ի 1938 թվականի սեպտեմբեր—դեկտեմբերի միացյալ համարում (էջ 289—318): Գիտնականն այդ խնդրին անդրադարձել է ուրիշ առիթներով ևս:

Հայոց գրչության արվեստի առանձին հարցեր քննարկված են Լ. Խաչերյանի «Գրչության արվեստի լեզվա-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում» վերնագրով աշխատության մեջ²⁹:

Հնագրության որոշ խնդիրներ արծարծված են Ս. Քոլանջյանի՝ Կյուրեղ Երուսաղեմացու երկի պատառիկների վերծանությանը նվիրված աշխատության մեջ³⁰:

Մենք ևս հրատարակել ենք հայոց գրին և գրչության արվեստին նվիրված երեք աշխատություն, որոնցից առաջինը լույս է տեսել 1949 թվականին «Համառոտ ուրվագիծ հայկական պալեոգրաֆիայի» վերնագրով, երկրորդը՝ 1948 թվականին «Հայկական պալեոգրաֆիա» վերնագրով և երրորդը՝ 1959 թ. «Հայ գրի և գրչության պատմություն» խորագրով: Նշված աշխատությունները Երևանի պետական համալսարանում մեր կարգացած դասախոսությունների համառոտ սղագրություններն են: Այդ դասընթացները հրատարակվել են ուսանողների անմիջական պահանջները բավարարելու նպատակով և չունեն հայ հնագրության գիտական լուրջ ուսումնասիրություն լինելու հավանություն: Վերջին աշխատության որոշ գլուխներ և հատվածներ մենք օգտագործել ենք ներկա աշխատության մեջ:

²⁹ Լ. Խաչերյան, նշվ. աշխատությունը:

³⁰ Ս. Քոլանջյան, Նորահայտ պատառիկներ Կյուրեղ Երուսաղեմացու Թ դարի մի գրչագրից (տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, Երևան, 1960, էջ 201—238):

1. ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ

Նախամատուցյան, ավելի ճիշտ՝ նախաքրիստոնեական հայ մատենագրության հարցը հայագիտության կարևոր հարցերից մեկն է. քրիստոնեությունից առաջ հայ ժողովուրդն ունեցե՞լ է արդյոք իր սեփական գիրն ու գրականությունը, թե գիմել է միայն այլալեզու և այլագիր գրություններին: Այս խնդրում հայագետների մեջ կան տարաձայնություններ. ոմանք ընդունում են, իսկ ոմանք՝ հերքում: Ճիշտ չէ այն կարծիքը, որ լրջմիտ բանասերների մեծ մասը իբրև թե ժխտում է նախամատուցյան հայկական գրի և գրչության գոյությունը: Իրականում ընդունող գիտնականների մեջ կան այնպիսի ականավոր հայագետներ, ինչպիսիք են՝ Ղ. Ալիշանը, Ա. Գարագաշյանը, աղագ. Մ. Բրուսեն, աղագ. Հ. Մանանդյանը, պրոֆ. Հ. Հյուբշմանը, պրոֆ. Ք. Պատկանյանը, աղագ. Հ. Օրբելին, պրոֆ. Լեոն և շատ ուրիշներ: Բերենք այդ գիտնականներից մի քանիսի հայտնած կարծիքները:

Աղագ. Ն. Մառն իր «ԱՌՈՒ» ռուսերեն աշխատության առաջաբանում գրել է. «Ողջ Կովկասը, ներառյալ նաև Հայաստանը, կուլտուրական են եղել դեռևս ասորա-բաբելոնյան քաղաքակրթության ժամանակաշրջանում: Հայաստանում մայրենի լեզվով գրականություն գոյություն ուներ մեր թվականությունից դեռևս մի քանի դար առաջ»¹:

Հայ ժողովրդի պատմության լավագիտակ Ա. Գարագաշյանն անդրադառնալով նախամեսրոպյան շրջանում հայկական գրության գոյության հարցին անվերապահ գտնում է, թե՛ «...չէ՛ ճշմարիտ այն որ ընդհանրապես կը կարծուի, թե՛ Հայք յառաջ քան զՄեսրոպ չունէին նշանագիր, ուստի և էին անմասն դպրութենէ: Նայելով հանգամանաց հայերէն լեզուին յառաջ քան զՄեսրոպ՝ անհնար էր լեզուին առանց դպրութեան հասնել յայն աստիճան զարգացման՝ յորում կը գտնենք զնա ի հատկոտորս երգոց վիպասանաց, որոց կատարեալ նմանութիւն է թարգմանչաց լեզուին»²:

«Հայոց պատմության» I հատորում խոսելով հին հայկական հեթանոսական մշակույթի մասին, Լեոն եկել է հետևյալ եզրակացության. «Կարելի է, ուրեմն, ավելի մեծ հավանականությամբ ենթադրել, որ հայկական նշանագրի գոյություն ունեին հին ժամանակներից... Որ հայ ժողովուրդը պիտի ունենար իր գրականությունը, այդ թելադրում է ասել և նրա լայն տարածված և ներքնապես զարգացած հեթանոսական պաշտամունքը»³:

¹ Н. Я. Марр, Ани, Книжная история города и раскопки на месте городища, М.-Л., 1934, էջ 5:

² Ա. Մ. Գարագաշյան, Քննական պատմություն Հայոց, Դ մաս, Թիֆլիս, 1895, էջ 39:

³ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. I, Երևան, 1966, էջ 507:

Նախամաշտոցյան շրջանում հայկական գրի առկայությունը հավանական է համարում նաև ավագ. Հ. Մանանդյանը: «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» երկրորդ հատորում նա գրել է. «Եվ միանգամայն հավանական կարելի է համարել, որ քրիստոնեության սկզբից հենց, ինչպես այդ երևում է աղբյուրների որոշ ակնարկներից, կարող էին փորձ արած լինել ստեղծելու հայերեն դպրություն, գլխավորապես, սեմական լեզուների այբուբենների օգնությամբ հարավային Հայաստանում»⁴:

Ղ. Ալիշանը պատասխանելով այն հարցին, թե նախամաշտոցյան շրջանում արդյոք հայոց գիր և գրականություն եղել է թե ոչ, գրել է. «...հաւանիմք թէ որ և է կերպով կար գիր մի, բնիկ կամ օտարի, և մանավանդ նշանագիր»:

Արդարությունը պահանջում է ասել, որ այն հարցադրումը, թե հին Հայաստանում եղել է գիր և գրականություն թե ոչ, այնքան էլ ճիշտ չէ, որովհետեւ եթե Հայաստանի նախաբնիկները գիր և գրականություն ունեին դեռևս երրորդ-երկրորդ հազարամյակներում մեր թվականությունից առաջ, ապա հիմք չունենք կարծելու, որ հայ ժողովուրդն էթնիկապես կազմավորվելուց հետո հետագիմեց, մոռացության տվեց իր նախնիների երբեմնի ստեղծած գիրն ու գրականությունը:

Անհիմն չէ չեխ ակնավոր գիտնական Հրոզնու աշակերտ Հ. Ա. Մարտիրոսյանը, որը համարվում է գաղափարագրերի և սեպագրերի լավագիտակ մասնագետ, երբ իր «Սեպագրի կիրառումը մեր նախնայաց մոտ Ս. Մեսրոպեն առաջ» հոդվածում գրում է. «Մեր նախնիները (այսինքն հայերը—Ա. Ա.) երկրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսին արդեն սեպագիր կը գործածեին»⁵:

Պրոֆ. Հ. Մարտիրոսյանը ժայռագրությանը նվիրված իր ուշադրավ աշխատության մեջ մատնացույց է անում մի շարք ժայռագիր հիերոգլիֆներ և հանդուժ հետևյալ հետևություն. «Վերև բերված հիերոգլիֆները, տասնյակ վերծանված և չվերծանված այլ նշանագրերի հետ միասին, ցույց են տալիս, որ նախնադարյան Հայաստանում, սկսած երրորդ հազարամյակից մեր թվականությունից առաջ, գործ էր ածվում հիերոգլիֆ նշաններ, իսկ հետագայում նաև գրություն»⁶:

Զպետք է մոռանալ, որ Հայաստանը Առաջավոր Արևելքի հզոր և ընդարձակածավալ երկրներից մեկն էր, նա մրցում էր աշխարհակալ այնպիսի պետության հետ, ինչպիսին Հռոմն է: Նման խոշոր պետության համար անհրաժեշտ էր կազմակերպել ժողովրդից գանձվող հարկերը, դիվանագիտական բանակցություններ վարել, երկրում ներքին կարգ ու կանոն սահմանել, առաջնորդել բանակները և այլն: Իսկ այդ ամենն անկարելի էր իրագործել առանց այդ երկրի ժողովրդին հասկանալի գրի ու գրչության:

Հավաստի տեղեկություններ կան այն մասին, որ Արտաշեսյան Հայաստանում՝ Տիգրան Մեծի արքունիքում, հովանավորվում էին հույն գիտնական-

⁴ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1957, էջ 258—259:

⁵ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 21:

⁶ «Մարմառ», 1963 թ., հունվարի 23:

⁷ А. А. Мартиросян, Первобытные иероглифы Армении и их урарто-армянские двойники (տե՛ս «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1971, № 9, էջ 74):

ներ և գրողներ (Ամիրկիրատես, Մեթրոդորոս և ուրիշներ)⁸: Հայոց Արտավազդ թագավորը, ըստ Պլուտարքոսի տեղեկության, ճառեր, ողբերգություններ և պատմական աշխատություններ է գրել, որոնց մի մասը, ինչպես վկայում է պատմողը, պահպանվելիս են եղել իր ժամանակ: Իսկ Տիգրան II-ի հիմնած Տիգրանակերտ քաղաքը, ավագ. Հ. Մանանդյանի կարծիքով, հելլենիստական շրջանի այն քաղաքներից մեկն էր, որ «...կենտրոն էր դառնալու ո՛չ միայն միջազգային առևտրի, արհեստների և արդյունաբերության, այլև հելլենիստական գիտության, արվեստի ու գրականության»⁹:

Նախամաշտոցյան մատենագրության մերժողների առաջ քաշած այն պատճառաբանությունը, որ եթե Արտաշեսյան շրջանում հայերեն գիր լիներ, ապա Տիգրանը, Արտավազդը և Արտաշեսյան մյուս հայ թագավորներն իրենց դրամները չէին կտրի հունարեն, արդարացի չէ, քանի որ դրամները նրանք կտրել են շրջանառության մեջ դնելու ո՛չ միայն Հայաստանում, այլև՝ Հայաստանից դուրս: Զպետք է մոռանալ, որ այդ ժամանակ դրամները հունարեն են կտրել նաև փոքր Ասիայում, Եգիպտոսում, Պարսկաստանում և հելլենիստական ոլորտի մեջ գտնվող մյուս բոլոր երկրներում:

Հեթանոսական Հայաստանի գրի և գրականության հարցը մեծապես կապված է մեհենական մատենագրության հետ: Ինչպես բոլոր երկրներում, այնպես և Հայաստանում մեհյանները կրոնական կենտրոններ լինելուց բացի, եղել են նաև մշակութային կենտրոններ: Հայաստանի քրմական դասը պետք է որ ունեցած լիներ արարողական բովանդակությամբ գրքեր, տոմարական հաշվումների համար ուղեցույցներ, օրենսգրքեր և այլն:

Բարեբախտաբար, միջնադարյան հայ պատմիչների մոտ պահվել են միջանկյալ տեղեկություններ, որոնք նկատելիորեն փաստում են նախամաշտոցյան շրջանում հայոց գրի և մատենագրության գոյությունը: Նշենք նրանցից մի քանիսը:

Հեթանոսական հայկական աստվածների պանթեոնում պաշտվել է Տիրը, որը համարվել է դպրության և արվեստի աստված: Ենթադրելի է, որ այս աստծու մեհյանը գտնվել է Զվարթնոցի մոտակայքում: Ազատագրող Տիր աստծու մասին հետևյալ ուշադրավ տեղեկությունն է հաղորդում. «Ապա ինքն իսկ թագաւորն (նկատի ունի՝ Տրդատը—Ա. Ա.) խաղալը գնալը ամենայն զօրօքն հանգեճճ ի Վաղարշապատ քաղաքէ՝ երթալ յԱրտաշատ քաղաք, աւերել անդ զբաղինսն Անահտական դիցն, և որ յՆրազամոյն տեղիսն անուանեալ կայր: Նախ դիպեալ ի ճանապարհի երազացոյց երազահան պաշտաման Տրի դից, դպրի գիտութեան քրմաց, անուանեալ Դիւան գրչի Որմզդի, ուսման ճարտարութեան մեհեան»¹⁰: Տիրը համապատասխանում է եգիպտական Թոթ և հունական Հերմես աստվածներին¹¹: Տիր աստծու անունը ժողովրդի հիշո-

⁸ Իրավացի է պրոֆ. Գ. Սեակը, երբ գրում է. «Անկարելի է պատկերացնել, որ արդեն այդ ժամանակ (այսինքն՝ քրիստոնեությունից առաջ—Ա. Ա.) դարավոր մշակույթի տեր, պետականություն, քաղաքներ, արվեստներ և առևտուր ունեցող ժողովուրդները չունենային իրենց գրչություն ու դպրությունը թեկուզ և օտար՝ ասորական, հունական, պարսկական գրերով կամ նրանցից սերված նշանագրերով» (տե՛ս Գ. Սեակ, Մեսրոպյան գրերը, նրանց կառուցվածքի սկզբունքները և աղբյուրները, «Մեսրոպյան Մաշտոց», ժողովածու, Երևան, 1964, էջ 193):

⁹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, էջ 172:

¹⁰ Ազատագրող, Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1909, էջ 404:

¹¹ Այս մասին տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Հերմեսի փիլիսոփայական աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը («Էջմիածին», 1957 թ., № 12, էջ 41—47):

զրեբը «քաղված էին այլ դպրությունից և հարմարեցված», այլ խոսքով ասած՝ հայկական զրեբ չէին:

Ինչ վերաբերում է մաշտոցյան զրեբի ծագման հարցին, ապա անվիճելի է, որ նրանք ինքնատիպ զրեբ են՝ ստեղծված մասնավորապես իր ժամանակի ամենից զարգացած հունական զրեբի ձևով և սկզբունքով: Այսպիսով, հին հայկական զրեբը դանիելյան զրեբ համարելու վարկածը չի հիմնավորվում:

Մկրտիչ Էմինն իր «Об армянском алфавите» խորագրով հոգվածում այն կարծիքն է հայտնել, որ Մաշտոցից առաջ Հայաստանում գործ է ածվել հին-բողիքի գրություն, որի նշանագրերի մի մասը մնացել է քերականական բովանդակությամբ ձեռագրերում՝ «Նշանագիրք իմաստնոց» ընդհանուր վերնագրի տակ: Էմինը այդ նշաններից 84-ը հրատարակել է նշված հոգվածի հավելվածում: Այդ նշանագրերը հետագայում հրատարակել են ուրիշները ևս³⁰:

Հանգուցյալ պրոֆ. Հ. Աճառյանը հանգամանորեն ուսումնասիրելով հայկական ձեռագրերում ընդօրինակված այդ նշանագրերը, ցույց է տվել, որ նրանց մեջ կան այնպիսիք, որոնք ստեղծված են ուշ դարերում մաշտոցյան զրեբի հիման վրա³¹: Տարիներ առաջ մենք ևս բաժանել էինք Աճառյանի այս կարծիքը³², սակայն հետագայում մեզ հայտնի դարձավ «Նշանագիրք իմաստնոցի» այնպիսի մի ցանկ, որի սլաքունակած նշանագրերի մեջ մեծ թիվ են կազմում գաղափարանշանները և զգալի տարբերվում են «Նշանագիրք իմաստնոցի» մյուս՝ Կիրիկյան ցանկում եղածներից: Հետագայում մենք վերանայեցինք մեր նախկին տեսակետը և հնարավոր համարեցինք, որ ցանկի որոշ գաղափարանշաններ կարող են լինել հայ մեհենական գրության նշանագրերից³³: Այս մասին մանրամասն կխոսվի «Նշանագիրք իմաստնոց» գլխում:

Ակադ. Հ. Օրբելին ենթադրում էր, որ հայկական ներկա զրեբից առաջ Հայաստանում գործ են ածվել արամեական նշանագրերը: Նրա կարծիքով, Սեանալի մոտ գտնված արամեական երկու արձանագրությունները գրված են արամեական զրեբով, բայց հայերեն լեզվով: Գտնված այդ երկու արձանագրությունները, գրում է նա, որոնք «գրված են արամեական նշանագրերով, պիտի կարդացվեն հայերեն»³⁴: Նշված արձանագրությունների վերծանությունը սակայն չհաստատեց մեծանուն ակադեմիկոսի ենթադրությունը. պարզվեց, որ և՛ դիրն է արամեերեն, և՛ լեզուն³⁵:

Ենթադրություններ են եղել, որ նախամաշտոցյան կարող է լինել մի քանդակապատկերի պարունակած գրությունը, որ հրատարակել է Գ. Լեոնյանը³⁶: Քանդակապատկերում երևում է պատվանդան՝ վրան գրված եզան գլուխ, որը

³⁰ Էմինի այս աշխատությունը հրատարակվել է 1858 թվականին՝ Խորենացու Հայոց պատմության ուսերեն թարգմանության հավելվածում: Նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը հրատարակվել է «Revue d'orient» 1865 թվականին, իսկ հայերեն թարգմանությունը՝ «Հայկական աշխարհ»-ում՝ 1870 թվականին, էջ 42—46:

³¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց զրեբը, էջ 56—57:

³² Տե՛ս Ա. Գ. Արամիանյան, Հայկական պալեոգրաֆիա, Երևան, 1948, էջ 21:

³³ «Յոթ դասախոսություններ», Անթիլիաս, 1955, էջ 34—36:

³⁴ «Известия», օրաթերթ, 31 հունվ. 1941 թ.:

³⁵ Տե՛ս А. Я. Борисов, Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армении («ВДИ», 1946,

№ 2, стр. 98):

³⁶ Տե՛ս Գ. Լեոնյան, Մի ստեղծվածային քանդակապատկեր (տե՛ս «Սովետական արվեստ», 1941 թ., էջ 69—71, հմմ. Գե. Ղափանցյան, Արա Գեղեցկի պաշտամունքը, Երևան, 1945, հավելված, նկ. № 7):

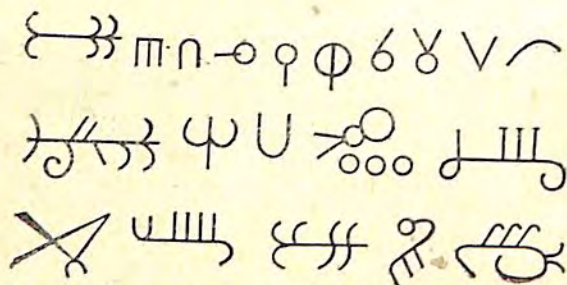

Քանդակապատկերի լուսանկարը:

լիզում է իր կաշին: Պատվանդանի երկու կողմերում պատկերված է մի թագավոր և մի թագուհի, որոնք երկրպագում են եզանը: Նրանց ձեռքում կան կապուկներ. որ նվեր են բերել աստծուն: Թագավորի և թագուհու կողքերին շարված են իրենց վեց երեխաները: Չորս փոքրիկ կճուճներ գրված են արկղաձև պատվանդանի վրա: Ահա այս քանդակապատկերի ներքին կողմում բերված է երկու տող գրություն, որի տառերի մեծ մասը հայերեն է: Պարզ կարելի է տեսնել ուղղագիծ գրված մեծատառ «Ա», «Մ», «Ս» տառերը և անծանոթ այլ տառեր: Եզան պաշտամունքը, թագավորի առկայությունը հիմք են տալիս կարծելու, որ այդ զրեբը կարող են և լինել հայկական հեթանոսական շրջանի: Սակայն հնագրական մեր ուսումնասիրություններից պարզվեց, որ այն կեղծիք է. կեղծարարը, ինչպես երևում է, չի իմացել, որ հին հայկական զրեբը ուղղագիծ ձև չունեն, և այդ էլ մատնում է իրեն:

Ենթադրություններ են եղել նաև մեհենական գրության նմուշ լինի Յուլիերտի (Դաշբուռունի) քառաժայռի վրա քանդակված նշանագրերը, որը հրատարակել է պրոֆ. Խ. Սամուելյանը³⁷: Այդ նշանագրերն իրենց ձևերով շատ են նմանվում Սյունիքի ժայռապատկերներին:

³⁷ Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. Ա, Երևան, 1931, նկ. 62՝ 35-րդ տախտակում:

Յուրակերտի
քարածայրի գծանկարը:

Մենք այն կարծիքն ունենք, որ Հայաստանում նախաքրիստոնեական շրջանում գոյություն է ունեցել մեհենական մատենագրություն դադարապահ իր նշանագրերով: Դարեր շարունակ Հայաստանում գործ է ածվել այդ գիրը և նրանով ստեղծվել հին հայկական մատենագրությունը: Քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնական ճանաչում գտնելուց հետո վերացվել է մեհենական գրությունը և ասպարեզ տրվել հունական և ասորական նշանագրությանը:

Նախամեսրոպյան շրջանի Հայաստանում եղել է դպրոց և մատենագրություն: Այդ անվիճելի է: Փավստոսը վկայում է, որ Ներսես Մեծը (353—373 թթ.) դպրոցներ էր բաց անում Հայաստանում, ուր դասավանդում էին հունարեն և ասորերեն (հավանական է՝ հունարեն և ասորերեն տառանիշերով): «Կարգէր ի տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն և ասորերէն գաւառս Հայոց»³⁸:

Մեր ընդդիմախոսներից ոմանք իրենց աշխատությունների մեջ անարգաբարձի քննադատել են մեզ, որ իբրև թե մենք խոսելով նախամաշտոցյան մատենագրության մասին, ասել ենք, որ այն «շատ դարգացած է եղել»: Իրականում, մեր գնահատականը նախամաշտոցյան մատենագրության մասին եղել է չափավոր: Ավելորդ չենք համարում բերել տարիներ առաջ մեր տված գնահատականը «Նախամեսրոպյան հայկական գրականության հարցը» հոդվածից, որը հաճախակի հղում են մեր քննադատները. «Համարձակ կարելի է պնդել, որ Հայաստանում 5-րդ դարից շատ առաջ գոյություն է ունեցել հայերեն գրականություն: Այդ գրականությունը մեհենների տակ թաղվեց: Նա քրիստոնեության մեծ զոհերից մեկն է»³⁹: Այստեղ, ինչպես կարելի է տեսնել, ոչ մի խոսք չկա հեթանոսական մատենագրությանը շատ դարգացած լինելու մասին:

Քննադատելով այն մարդկանց, որոնք հայոց վաղ շրջանի մատենագրության բացակայությունը բացատրում են հաճախ կրկնվող պատերազմներով և նշանագրերի բացակայությամբ, խորենացին համարում է այդ անարդարացի, բանի որ «...գտանին և միջոցք լեալ պատերազմացն, և գիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ գիւղից և գաւառաց, ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զրուցած մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեան պայազատութիւն»⁴⁰: Խորենացին, ինչպես տեսնում ենք, նշում է ոչ թե որոշ մատյանների, այլ «անթիւ զրուցած մատեանների» մասին:

³⁸ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 119:

³⁹ Ա. Գ. Աբրահամյան, Նախամաշտոցյան հայկական գրականության հարցը (տե՛ս Մատենագրանի «Գիտական նյութերի ժողովածու», № 1, Երևան, 1941, էջ 52):

⁴⁰ Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 11: Պատմահայրը «գիր» բառը սովորաբար գործ է ածում «նշանագիր» իմաստով, իսկ «գրությունը»՝ «գրություն»:

Գիտորոս Սիկիլիացին (I դար մ. թ. ա.) հայտնում է, որ Հայաստանի թագավոր Երևանդը (Օրոնտեսը) Եվմենին ուղարկած նամակը գրած է եղել ասորերեն⁴¹:

Այս տեսակետից ուշագրավ է հունատառ հայերեն մի գրություն, որ պահպանվել է Երուսաղեմի պատրիարքարանի մատենադարանի № 1297 ձեռագրում: Այս բնագրում հայոց լեզվի հնչական արժեքներին համապատասխանող այնպիսի տառեր են ստեղծվել, ինչպիսիք չկան հունարենում: Բերում ենք այդ բնագիրը մեր վերծանությամբ:

ՕՐ ՀՎԱՐԻՆՑ ԳԳՕՎԵ ԱՏԱԿՎԻՆԻ
ՈՐ ԶԲԱՐԻՆՍ ԳԳՈՒԵ ԱՏԱԿԼԻՆԷ

ՕՐԻԾՕՄԵՐՄԱՆԵ ՀՁԻՄՆԵՐԱԿՐԵ
ՈՐԻԾՈՎ ՍԵՐՄԱՆԵ ԶԶԿՈՒՆՍԿԵՐԱԿՐԵ

ԱՐԵԳԱԿՆ ԿՈՒՐԱՑ ՈՐԾԱԳԵ ԵՎ ՈՐՄՏԱՆԵ

Այս գրությունը, որի մասին հանգամանորեն խոսելու ենք ներկա աշխատության «Ծածկագրություն» գլխում, առիթ է տալիս մտածելու, թե արդյո՞ք այն նախամաշտոցյան շրջանում հունարեն տառերի գործածության ավանդույթ է, որ հանդես է գալիս հետագայում՝ մաշտոցյան դրերի ստեղծումից հետո: Մեզ հայտնի է նաև Եզր կաթողիկոսի թողած արձանագրության մեջ հայկական տառերի հետ միասին հունարեն տառերի գործածությունը, ինչպես և Սամուել Անեցու ինքնագիր ձեռագրում, որը գտնվում է Զմմառի ձեռագրական հավաքածուում, հունատառ հայերեն գրությունները և այլն: Ավելորդ չենք համարում ծուռում, հունատառ հայերեն գրությունները և այլն: Ավելորդ չենք համարում այստեղ բերել Երուսաղեմի պատրիարքարանի մի ձեռագրի հունատառ հայերեն հիշատակագրությունը, որը գրված է 1281 թվականին⁴²:

Ζ C T E Φ A N Ω C M E Γ A Π A P T H X E 3 E K
2 U S E Φ A . N O Y Y E Γ A . O Y . P S I 3 E 3 E 4

Այստեղ ուշագրավ է այն, որ հայկական «Ղ» տառը հունարեն տրված է գամմայով, «ա»՝ հայկական «Օ» նշանակությամբ գործածված տառանիշը տրված է ոչ թե օմիկրոնով, այլ՝ օմեգայով: Եվ, վերջապես, հայերեն «Յ» տառը տրված է հունական դետտա տառի մի տարբերակով:

Սիսիանի Սյունի վանքի 6—7-րդ դարերի հայկական արձանագրություններից մեկի վրա հունատառ հայերեն փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը.

ΕC ΓΡΕΓΟΡ ΓΡΕΘΗ⁴³

Այն վերծանվում է. ԵՍ ԳՐԵԳ ՈՐ ԳՐԵՅ Ի

⁴¹ Տե՛ս «Днодор Сицилийский», кн. XIX, 29:

⁴² «Ցուցակ ձեռագրաց Երուսաղեմի», հ. Գ, էջ 469:

⁴³ «Դիվան հայ վիճագրության», Պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կաղմող Ս. Գ. Բարսուկարյան, Երևան, 1960, էջ 38:

	Մայր աստվածուհի		Հաթի երկիր
	Աստված		Կարկեմիշ
	Թագավոր		Մեծ
	Իշխան		Հզոր
	Տեր		Գուրգում կամ Մարգաշ
	Քահանայապետ		Մի թագավորի անուն
	Ծառա		Արսանիա անուն
	Որդի, ժառանգ		Թագավորի այլ գաղափարակիր
	Երկիր		

Վանկ կամ տառ արտահայտող գաղափարանիշերից կարելի է բերել հետևյալները.

	Ա, Օ		մի
	Ի, Ե		թի
	Կ, Լա, ալ		ար
	Թ		շտ
	Ն, նի		թար
	Մ		բւ, բկ
	Փ		2

Պատմական Հայաստանի սահմաններում գտնված առավել տարածուն գրչությունն ուրարտականն է։ Ուրարտուի պետությունն ընդգրկել է պատմական Հայաստանի միջին մասի՝ Վանի, Սեանի, Ուրմիայի լճերի միջև ընկած տարածությունը։ Նրա քաղաքական կազմավորումը տեղի է ունեցել 9-րդ դարում մ. թ. ա.։ Այդ ժամանակից էլ ուրարտացիներն սկսել են գործածել սեպագիր գրությունը. վերցրել են այն ասորականից և որոշ ձևափոխություններով հարմարեցրել ուրարտերենի պահանջներին։ Ուրարտուն քաղաքական բուռն վերելքի շրջան ապրեց ութերորդ դարում, մասնավորապես Արգիշտի Ա-ի թագավո-

րության տարիներին (786—764), որը և էրեբունի (Երևանի) հիմնադիրը հանդիսացավ⁹։

Ուրարտուում, անշուշտ, գործ են ածվել տարբեր տեսակի գրություններ, սակայն մեզ են հասել միայն քարերի և աղյուսասալիկների վրա գրածները։ Մեկ-մեկ պատահում են նաև ուրարտական սեպագիր արձանագրություններ երկաթե իրերի ու առարկաների վրա։ Մեզ հասած ուրարտական արձանագրությունների թիվը անցնում է չորս հարյուրից¹⁰։ Նրանց մեծ մասը արդեն գիտականորեն վերծանված է։ Հիմնականում մնում են միայն ճշգրտման կարոտ առանձին սեպախմբեր ու բառ-արտահայտություններ։ Հրապարակի վրա կա անգամ ուրարտերենի համաբարբառը¹¹։

Ի դեպ, ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների մասին առաջին անգամ հայ մատենագրության մեջ խոսել է պատմահայր Մովսես Խորենացին։ Նա հիշում է Վանի քարաժայռի վրա եղած արձանագրությունը և սխալմամբ վերագրում ասորական Շամիրամ թագուհուն, որը, ինչպես պատմահայրն է ասում, Վանի քարաժայռի երեսը «...իբրև գրչաւ զմոմ հարթեալ՝ բազում գիրս ի նմա զրեաց, որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս ածէ»¹²։

Ուրարտական արձանագրության անդրանիկ հայտնաբերողը գերմանացի արևելագետ Ֆ. Շուլցն էր, որը 1828—1829 թվականներին ընդօրինակել է Վանի և նրա շրջակա վայրերի սեպագիր արձանագրությունները և ուղարկել Փարիզ, որը և հրատարակվել է 1840 թ.։ Հետագայում ուրարտական արձանագրությունների հավաքման և հրատարակության գործում մեծ աշխատանք են կատարել Լեման-Հաուպտը, Բելկը, Մեսրոպ Եպիսկոպոս Սմբատյանը և այլ անձինք։

Սովետական Հայաստանի հնագետները, Երևանի Արիներդ կոչվող վայրում կատարած պեղումների ժամանակ, հայտնաբերեցին շինարարական բնույթի ուրարտական մի արձանագրություն, որից պարզվեց, որ Երևան քաղաքը հիմնադրվել է ուրարտական Արգիշտի թագավորի կողմից 782-ին մ. թ. ա.։ Հայ ժողովուրդը մեծ հանդիսավորությամբ 1968 թ. նշեց իր սիրելի քաղաքի 2750-ամյա հոբելյանը։ Անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ կարևոր արձանագրությունը և առկա գիտական տառադարձության թարգմանությունը¹³։

⁹ Քաղաքի կառուցման շարժառիթների քննությունը տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, էրեբունի երևանը միջազգային մայրուղու վրա («Լրաբեր», 1969 թ., № 12, էջ 16—25)։

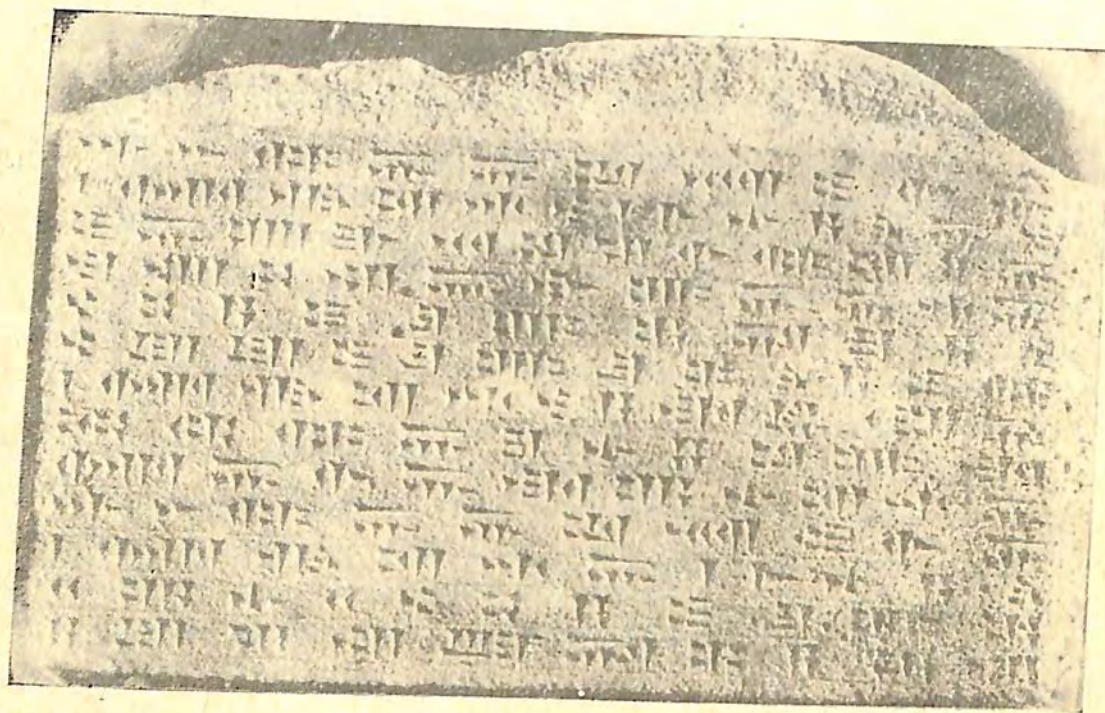
¹⁰ Նրանց համահավաք հրատ. տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960 և И. М. Дьяконов, Урартские письма и документы, М.-Л., 1963։

¹¹ Տե՛ս В. А. Гвахария, Словарь-симфония урартского языка, М., 1963։

¹² Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, էջ 54։

¹³ Տե՛ս Մ. Ա. Իսախանյան, էրեբունի երևան (տե՛ս «Լրաբեր», 1962 թ., № 10, էջ 26—27)։

Հմտ. Կ. Օганесян, Арин-берд, Ереван, 1961, էջ 9։

Արգիշտիի էրեբունի քաղաքի կառուցման արձանագրությունը

Արձանագրությունը վերծանվում է.

Խալդյան մեծությամբ Արգիշտի Մենուայորդին այս բերդը կառուցեց: Իրեցի էրեբունի անունը, Բիայնո երկրների փառքի ('), քչնամիներին աստափեցնելու ('') համար:

Արգիշտին ասում է. հողն ամայի էր ('') կատարեցի հզոր ձեռնարկություններ այնտեղ:

Խալդյան մեծությամբ Արգիշտի Մենուայորդին քաղավոր (է) հզոր, քաղաուրը՝ Բիայնացոց, տերը՝ Տուշպա ֆաղափի:

Անգլիացի նշանավոր արևելագետ Ա. Սեյսին է պատկանում ուրարտական արձանագրությունների կապակցված վերծանության պատիվը (1882 թ.), իսկ հետագայում ուրարտական արձանագրությունների վերծանման և ճշտման ուղղությամբ զգալի աշխատանք են կատարել ռուս և հայ արևելագետներ՝ Մ. Նիկոլսկին, Բ. Պատկանյանը, Ն. Մառը, Ի. Մեշչանինովը, Հ. Օրբելին, Գ. Ղափանցյանը և ուրիշներ:

Ուրարտագիտության ասպարեզում մեծ վաստակ ունեն հատկապես ակադ. Բ. Պիոտրովսկին, Գ. Մելիքիշվիլին և Ի. Դյակոնովը: Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ Բ. Պիոտրովսկին երկրի ընդերքից լույս աշխարհ հանեց ուրարտական մշակույթի բազմաթիվ ցուցանյութեր և զգալի չափով ընդարձակեց պատմագիտության տեսադաշտը Ուրարտուի մասին¹⁴:

Ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները ունեն խառը նշանագրե-

¹⁴ Ուրարտական արձանագրությունների վերծանությանը և նրանց ճշտման աշխատանքներով մեծ մոտ մեծ ջանասիրությամբ աշխատում են Ն. Հարությունյանը, Մ. Իսրայելյանը և Հ. Ղարազյուզյանը:

րից բաղկացած գրություն համակարգ, որոնցից մի մասը մի բառ է արտահայտում, իսկ մյուս մասը՝ մի վանկ կամ մի տառ:

Ամբողջական բառեր արտահայտող սեպագրեր.

𐎠𐎡𐎢𐎣	տուն	𐎠𐎡𐎢	լուղ
𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤	տաճար	𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥	գետ
𐎠𐎡	առաջ	𐎠𐎡𐎢	զորք
𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤	որդի	𐎠𐎡𐎢𐎣	կառավարիչ
𐎠𐎡	լեռ	𐎠𐎡𐎢	պարտութուն
𐎠𐎡𐎢	աստված	𐎠𐎡	հղ
𐎠𐎡𐎢	անել	𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤	ճանապարհ
𐎠𐎡	ջուր	𐎠𐎡𐎢	տեր
𐎠𐎡	կով	𐎠𐎡𐎢	անիծել
𐎠𐎡𐎢	գնալ	𐎠𐎡𐎢	ստրուկ
𐎠𐎡𐎢	երկաթ	𐎠𐎡𐎢	մեծ
𐎠𐎡	որդի	𐎠𐎡	ծառ
𐎠𐎡𐎢𐎣	լինել	𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤	ձախ

Առանձին վանկեր կամ հնչյուններ արտահայտող սեպագրեր.

𐎠𐎡	բե	𐎠𐎡	ման
𐎠𐎡𐎢𐎣	բեր	𐎠𐎡𐎢	մար ¹⁵
𐎠𐎡𐎢	բու	𐎠𐎡	մե
𐎠𐎡𐎢𐎣	բուր	𐎠𐎡	նա
𐎠𐎡𐎢	գան	𐎠𐎡	պի
𐎠𐎡𐎢	գին	𐎠𐎡	խի
𐎠𐎡	կուր	𐎠𐎡𐎢𐎣	զու
𐎠𐎡𐎢	ար	𐎠𐎡𐎢	ատ
𐎠𐎡𐎢	ակ	𐎠𐎡𐎢	բա
𐎠𐎡𐎢	ալ	𐎠𐎡𐎢𐎣	բալ
𐎠𐎡𐎢	ամ		

Ինչպես արևելքի մի շարք երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում գործածության մեջ է գտնվել արամեական գրությունը: Գտնվել են Հայոց Արտաշես I թագավորի (189—160 մ. թ. ա.) արամեական վեց արձանագրությունը Սևանի ավազանում, Սիսիանում, Գառնիում¹⁵ և:

¹⁶ Պիտի լինի երկու ուղղահայաց սեպ:

¹⁵ Եվրոպայի գտնվեցին արամեական այլ արձանագրություններ ևս. մեկը Սիսիանում՝ գան-

Արտաշես թագավորի արամեական արձանագրությունը:

Ակադ. Հ. Օրբելին գտնում էր, որ նշված արձանագրությունները¹⁶ պատկանում են Հայոց Արտաշես թագավորին, որը 189 թ. մ. թ. ա. ապստամբեց Սելևկյաններից և Մեծ Հայքի թագավորը դարձավ՝ միավորելով հայկական քաղաքական մանրատված միավորումները: Հ. Օրբելին առաջ քաշեց այն կարծիքը, որ արամեական այդ արձանագրությունները կարող են լինել սահմանային այն քարերը, որոնց մասին տեղեկություն է տալիս պատմահայր Մովսես Խորենացին:

Հետագայում այդ արձանագրությունների վերծանությամբ զբաղվեց էրմիտաժի աշխատակից պրոֆ. Ա. Բորիսովը, որն իր ուսումնասիրությունը հրատարակեց «Вестник древней истории» ամսագրում¹⁷: Նա գիտականորեն ապացուցեց, որ տվյալ արձանագրություններն իրոք պատկանում են Հայոց Արտաշես Առաջին թագավորին և գրված են մ. թ. ա. երկրորդ դարում:

Արամեական արձանագրություններից համեմատաբար ընդարձակը՝ Սյունիքի արձանագրությունն է, որը գտնվել է Սիսիանից Գորիս տանող ճանապարհի վրա՝ Իշխանասար լեռան ստորոտում¹⁸: Վերջինիս լեզվա-ոճական ուսումնասիրությունը Ա. Փերիխանյանին բերել է խիստ ուշագրավ հզորացությունների:

Օտար գրչություններից Հայաստանում ամենից տարածուն է եղել հունարենը: Այդպիսիք գտնվել են Արմավիրում, Տիգրանակերտում, Բաշ Աբարանում, Էջմիածնում, Գառնիում և այլ վայրերում:

Այդ արձանագրությունների մեծ մասը թվագրվում է երրորդ դարով մեր թվականությունից առաջ և շարունակվում մինչև մեր թվականության չորրորդ դարը: Նրանք գրված են հունարեն լեզվով և տառանիշերով:

Տարբեր ժամանակներում հունարեն մեծ թվով արձանագրություններ են գտնվել Արմավիրում (յոթ արձանագրություն), որ վերծանել և հրատարակել է Ա. Ի. Բոլտուցովան¹⁹: Նույն արձանագրությունները, որոշ ճշտումներով և մեկնաբանություններով, հրատարակել է նաև պրոֆ. Հ. Մանանդյանը²⁰: Հիշյալ արձանագրությունները թվագրվում են երկրորդ և առաջին դարերով մ. թ. ա.: Նրանք հետաքրքիր են այն տեսակետից, որ ունեն բարոյախոսական բովանդակություն: Նրանցից մեկը, օրինակ, պարունակում է հատվածներ Հեսիոդոսի «Աշխատանքներ և օրեր» աշխատությունից: Մեկ ուրիշ արձանագրության մեջ հիշված է Երվանդյան հարստության վերջին ներկայացուցչի անունը՝ Երվանդի, մի փաստ, որ գալիս է հաստատելու Խորենացու՝ Երվանդյանների մասին

ձի արծաթյա թասի վրա, իսկ երկուսը՝ Դիլիջանից Իջևան տանող ճանապարհի վրա՝ Թեղուտ գյուղի մոտ: (Վերջին երկու արձանագրությունների մասին տե՛ս Գ. Կարախանյանի հաղորդումը «Արամեական նորահայտ երկու արձանագրություններ»՝ տպագրված ՊԲՀ-ի 1971 թ. № 3-ում, էջ 274—276):

¹⁶ Տե՛ս «Известия», օրաթերթ, 1941 թ. 31 հունվար, № 25:

¹⁷ Տե՛ս А. Я. Борисов, Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армении ВДИ, 1946, № 2, էջ 97—107: Նույն արձանագրություններին հետագայում անդրադարձել են նաև Ի. Դյակոնովը, Ստարկովան, Գ. Տիրացյանը և այլք:

¹⁸ Տե՛ս А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Зангезура (տե՛ս ՊԲՀ, 1965, № 4, էջ 107—128):

¹⁹ А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира (տե՛ս «Степелы» УУЗУ ԳԱ հայկական ֆիլիալի», 1942 թ., № 1—2, էջ 35—61):

²⁰ Հ. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946:

Գառնիի հունարեն արձանագրությունը:

հաղորդած տեղեկությունների հավաստիությունը, որը տարիներ առաջ կասկածելի էր համարվում²¹:

Հայաստանում գտնված հունական արձանագրությունների շարքում բուցառիկ արժեք է ներկայացնում Գառնիում գտնվածը, որը, ինչպես պարզվել է, պատկանում է Տրդատ Առաջինին (298—330)²²: Այս արձանագրությունն առաջին անգամ վերծանել և հրատարակել է պրոֆ. Ս. Լիսիցյանը: Այնուհետև նրա վերծանությամբ զբաղվել են Հ. Մանանդյանը²³, Ա. Գ. Աբրահամյանը²⁴, Կ. Վ. Տրեբերը²⁵: Արձանագրությանն անդրադարձել են նաև Գ. Սարգսյանը, Ս. Կյարկյաշարյանը, Հ. Բարթիկյանը և ուրիշներ: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ արձանագրության լուսանկարը (տե՛ս էջ 36):

Վեդիի արձանագրություններից մի հատված:

Հայաստանում արձանագրություններ են գտնվել նաև լատիներեն լեզվով: Առ այժմ հայտնի են նրանցից ութը՝ երեքը խարբերդում, երկուսը՝ Վաղարշապատում, մեկը՝ Արտաշատի կամուրջի դիմաց²⁶ և երկուսը վերջերս հայտնաբերվեցին Փոքր Վեդիի մոտ՝ պատմական Արտաշատ քաղաքի հյուսիսարևելյան սահմանում²⁷:

Խարբերդի արձանագրությունները գրված են առաջին դարում ռադմական մի կարևոր իրադարձությունից հետո, երբ ներոն կայսեր զորահրամանատար Պետոսի զլիսավորած հռոմեական բանակը 62 թ. Հռանդայում խայտառակ

²¹ Պրոֆ. Գ. Գոյանի կարծիքով, այդ արձանագրություններից մեկը պարունակում է Հայոց Արտավազդ թագավորի մեղ չհասած պոեմի հատվածները:

²² «Սովետական Հայաստան», օրաթերթ, 1945 թ. սեպտ. 23:

²³ Հ. Մանանդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946:

²⁴ Ա. Գ. Աբրահամյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը, տե՛ս «Էջմիածին», 1947 թ., 3—4, էջ 62—72:

²⁵ К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.-Л., 1953, стр. 174—211:

²⁶ Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 222—223:

²⁷ Տե՛ս Բ. Ն. Առաքելյան, Լատինական արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից (ՊԲԶ, 1967, № 4, էջ 302—311):

պարտություն կրեց հայ-պարթևական միացյալ ուժերի կողմից և հարկադրված եղավ կապիտուլացիայի ենթարկվել ու կրել ռազմական ամոթաբեր խայտառակություն՝ անցնել հաղթողների «լծի տակից»։ Ենթադրվում է, որ արձանագրությունները գրված լինեն այդ դեպքից երկու տարի հետո, երբ Հայաստանի ռազմական գործողությունները գլխավորելու համար հռոմեական զորքերի հրամանատար նշանակվեց Կորբուլոնը, որին և շնորհվեց «պրոպրետորի» կոչում, և նա, գալիական լեգեոնով, շարժվեց դեպի Հայաստան։ Արձանագրությունները գրվել են ինչ-որ կառույցների կապակցությամբ, ամենայն հավանականությամբ, Արածանիի վրա կամուրջի կառուցման կապակցությամբ։ Շինարարական բնույթ ունեն նաև Փոքր Վեդիում գտնված երկու, Արտաշատի կամուրջի դիմացի՝ մեկ և Վաղարշապատի՝ երկու արձանագրությունները։

Հատիներեն արձանագրություններից առանձնապես ուշագրավ է Վաղարշապատի 185 թվականին գրված արձանագրությունը, որն ունի հետևյալ բովանդակությունը (բերում ենք Ալիշանի թարգմանությամբ)։

«ԻՐՕՇԱԿԻՐՔ ԱՊՕԼԻՆԱՐԵԱՆ ԼԵԳԷՈՆԻ ԺԵ (15) ՈՐՈՑ ԷԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՆՈՒՐԱԿ՝ ԿԵԼԻՈՍ ԿԱԼՈՒԻՆՈՍ, ՏՐԻԲՈՒՆ ԶՕՐԱՅ՝ ԼԻԿԵՆԻՈՍ ՍԱՏՈՒՌՆԻՆՈՍ, ԵՒ ՀԱՐԻՐԱՊԵՏ ԱՐԵՆԻՈՍ ԼԱՐՐԱԶ, ԿԱՆԳՆԵՆ ԶՅԻՇԱՏԱԿՆ ԿԱՅՍԵՐ Մ. ԱՐԵՆ. (ԿՈՄՈԴ.) ԵՕԹՆԻՑՍ ՏԻՐԱՊԵՏԻ, ԶՈՐԻՑՍ ՀԻԹԱՏԻ ԵՒ ԶՕՐ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ»²³։

Արձանագրության նախավերջին տողում մի բառ ջնջված է։ Ենթադրում են, որ այդ ջնջված բառը լինի Կոմոդոս կայսեր անունը, որը հետագայում անարժան ճանաչվեց և սենատի կողմից որոշում ընդունվեց՝ նրա անունը ջնջել արձանագրությունների վրայից։ Ենթադրություններ են եղել նաև, որ ջնջված այդ բառը կարող է եղած լինել «Armeniecus» («Հայկական»), բանի որ այդ կոչումը գործ է ածել Մարկոս Ավրելիոս Վիրոսը (161—180 թթ.) Վաղարշապատը վերցնելուց հետո, իսկ հայ հայրենասերները, չհաշտվելով արձանագրության մեջ հռոմեական կայսեր «Հայկական» հորջորջումի հետ, ջնջել են նրա անունը։

Հայաստանում արձանագրություններ են գտնվել ուշ դարերում նաև արաբերեն, վրացերեն, ուզբուրերեն և այլ լեզուներով։

Օտարալեզու գրությունների գոյությունը Հայաստանում պատահական չէ։ Հայաստանը տնտեսական և քաղաքական իր կյանքով մեկուսացված չի եղել իր շրջապատից, նա անընդմեջ գտնվել է արևելքի և արևմուտքի մշակույթների խաչաձևման կենտրոնում (հին արևելյան, հելլենիստական, պարսկա-արաբական և այլն)։ Հայ մարզը, իր մայրենի լեզվից բացի, կարիք է ունեցել գիտենալու իր հարևանների լեզուները։

²³ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1880, էջ 206։

III. ՀԱՅՈՑ ԳՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Հայկական գրերի ստեղծման մասին մենք ունենք երեք պատմական սկզբընադրյալ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի», Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» և Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց» աշխատությունները։ Հետագա դարերի հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները, հիմնականում, այս հեղինակների կրկնություններ են։

Պատմիչներից ամենից ստուգախոսը Կորյունն է։ Եվ դա հասկանալի է. նա եղել է Մաշտոցի աշակերտը, լավատեղյակ է իր ուսուցչի գործունեությանը և գործուն մասնակցություն է ունեցել հայկական գրերի ստեղծման գործում։ Սակայն այդ հիմք չի տալիս թերազնահատելու մյուս պատմիչների տեղեկությունները, ինչպես վարվում են որոշ գիտնականներ։ Արդարացի չեն նաև այն ուսումնասիրողները, որոնք թերահավատությամբ են վերաբերվում Կորյունի տեղեկություններին և առաջնությունը տալիս են Ղազար Փարպեցուն։ Նշված երեք պատմիչների տեղեկությունների քննական և բազմակողմանի ուսումնասիրության հիման վրա հնարավոր է լինում կազմել հայոց գրերի ստեղծման բավականին մանրամասն պատմությունը։

Հայկական ներկա գրերի պատմությունը անմիջականորեն կապված է Մաշտոցի՝ անվան հետ, ուստի և անհրաժեշտ ենք համարում նախ համառոտակի ծանոթացնել Մաշտոցի կյանքին և գործունեությանը։

Մաշտոցը ծնվել է Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղում։ Հոր անունն է Վարդան։ Այս մասին Կորյունը հետևյալն է գրում։ «Առն, զոր ի նախակարգ բախոն նշանակեմք, վասն որոյ և փոյթ արարեալ մեր պատմելոյ, էր Մաշթոց անուն, ի Տարօնական գաւառէն, ի Հացեկաց գեղջէ (ընդգծումը մերն է—Ա. Ա.), որդի առն երանելոյ Վարդան կոչեցելոյ»²⁴։

¹ Մաշտոց անունը ձեռագրերում հանդիպում է տարբեր գրությամբ՝ «Մաժոց», «Մաշոց», «Մաշթոց»։ Որոշ հեղինակներ (Խորենացի, «Պատմութիւն սրբոյն Ներսէսի Պարթևի Հայոց հայրապետի», Շիրակացի և ուրիշներ) Մաշտոցին հիշում են Մեսրոպ անունով, իսկ «Կատարումն սրբոյն Սահակայ Պարթևի» հին վրացական թարգմանության մեջ հիշվում է երկու անուններով՝ «Սահակն իրրե կաթողիկոսական աթոռի պահապան նրանց տվեց երանելի Մաշտոցին, որ էլ «Սահակն իրրե կաթողիկոսական աթոռի պահապան նրանց տվեց երանելի Մաշտոցին, որ էլ Մեսրոպ էր կոչվում»։ Ուրեմն՝ աղբյուրներում «Մաշտոց» կամ «Մեսրոպ» հիշատակվելը որևէ հակասություն չունի։

² Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, հրատարակություն պրոֆ. Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1941, էջ 36։

Մ. էմինը և Հ. Գաթրճյանը, հիմնվելով Մաշտոցի հոր Վարդան անվան, ինչպես և Մաշտոցի ծննդավայրը Տարոնը հանդիսանալու փաստերի վրա, ազնվական ծագում են վերագրել նրան՝ սերած համարելով Մամիկոնյաններից³։ Սակայն այս կարծիքը պատմական աղբյուրներով չի հաստատվում։ Ճիշտ է, Շիրակացու մոտ կա մի անորոշ ակնարկ այն մասին, որ իբր Մաշտոցը էր «յազատ տանէ»⁴, սակայն այդ՝ ավատական պաշտոնական մատենագրության սովորական ձգտումն է՝ ազնվականական ծագում վերագրել հայ մատենագրության ասպարեզում աշխատող աչքի ընկնող բոլոր դեմքերին։

Անհիմն է նաև հայագիտության մեջ արտահայտված մյուս տեսակետը, որ իբր Մաշտոցը ճորտ գյուղացու որդի է եղել։ Տվյալ եզրակացության համար հիմք է ծառայել Փավստոս Բուզանդի մի վկայությունը, ուր Հացեկաց գյուղը «կարճազատ» գյուղ է անվանում⁵։ Բայց Փավստոսի մոտ «կարճազատ» բառը ունի ո՛չ թե «ճորտական» գյուղ, այլ «սահմանափակ ազատություն ունեցող» գյուղ իմաստը, որից գուցե կարելի լինի ենթադրել, որ այն ֆեոդալական կախվածության մեջ ընկած գյուղ է եղել։

Բոլոր դեպքերում, վերևում բերված երկու կարծիքներն էլ ծայրահեղություններ են. սկզբնաղբյուրների հիման վրա կարող ենք միայն հաստատապես ասել, որ Մաշտոցը եղել է աշխատավոր գյուղացու որդի։

Կորյունի տեղեկությունից երևում է, որ Մաշտոցը մանուկ հասակում հունական կրթություն է ստացել՝ «Ի մանկութեան տիսն վարժեալ հելլենական դպրութեամբ»⁶։ Եթե հավատալու լինենք «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի» անվավերական մի գրության տեղեկության, Մաշտոցը սովորել է Ներսես Մեծի մոտ⁷։ Սակայն, ինչպես իրավացի նկատել են էմինը⁸ և Հ. Մանանդյանը⁹, այդ տեղեկությունը ստույգ չէ, որովհետև անհնար է, որ այդ մասին լռեր Մաշտոցի կենսագիրը։ Ավելի հավանական է Ն. Ադոնցի ենթադրությունը¹⁰, որ Մաշտոցը սովորել է Անտիոքի հունական նշանավոր դպրոցում։ Այս դպրոցի սաներից են եղել վաղ քրիստոնեության աչքի ընկնող գործիչներ՝ Հովհան Ոսկեբերանը, Բարսեղ Կեսարացին, Գրիգոր Նազիանզացին, Թեոդորոս Մոպսուեստացին, Դեոնդիոս Հայկազնը (որը հետագայում Աթենքի համալսարանի ու-

³ Տե՛ս Н. О. Эмин, Исследования и статьи, Москва, 1896, էջ 206: Հ. Գաթրճյանը, Տիեզերական պատմութիւն, Վիեննա, հ. Բ, 1852, էջ 253:

⁴ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 389:

⁵ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1889, գլ. ԺԲ, էջ 111:

⁶ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 36:

⁷ Տե՛ս «Սոփերք Հայկական», հ. է, Վենետիկ, 1853, էջ 28:

⁸ Տե՛ս Н. О. Эмин, Исследования и статьи, էջ 206:

⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, էջ 250:

¹⁰ Տե՛ս Ն. Ադոնց, Անձանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից՝ ըստ օտար աղբյուրների («Հանդէս ամսօրեայ», 1925, էջ 195):

սուցչապետն էր) և ուրիշներ։ Մաշտոցի՝ Անտիոքի դպրոցում սովորելու օգտին է խոսում Թեոդորոս Մոպսուեստացու մոտիկությունը Մաշտոցին, որը մոգակրոնության մասին հատուկ աշխատություն է գրել Մաշտոցի համար։

Բանասեր Հ. Գաթրճյանը Մաշտոցի ծննդյան թվականն է համարում 361-ը. «Մեսրոպ... ծնեալ յամի 361»¹¹։ Նույն տեսակետն է պաշտպանում Ն. Ակինյանը¹²։ Հ. Աճառյանը ենթադրում է, որ Մաշտոցը ծնված պիտի լինի 360 թվականին¹³։

Մաշտոցի ծննդյան կոնկրետ տարեթիվի մասին թեպետ հաստատուն տրվյալներ չկան, սակայն տոմարական որոշ հաշիվներ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ նշված գիտնականների հաշվումները մոտավորապես ճիշտ են. Մաշտոցը ծնված պետք է լինի 361—364 թվականներին (այս մասին խոսք կլինի ստորև)։

Հացեկացցի երիտասարդը, տեղում կրթություն ստանալուց հետո, գալիս է Վաղարշապատ և ծառայության մտնում Խոսրով Երրորդի (383/4—388/9 թթ.) արքունիքում իբրև դիվանագիր՝ Առավանի հազարապետության օրոք։

Մաշտոցն իր ժամանակի կրթված անձնավորություններից մեկն է եղել։ Այն փաստը, որ նա կարողացել է դպրի պաշտոնով աշխատանքի ընդունվել արքունիքում, վկայում է նրա պատրաստվածության մասին։ Սկզբնաղբյուրներում եղած ակնարկներից կարելի է ենթադրել, որ Մաշտոցը արքունիքում որոշ ժամանակ դիվանագիրի պաշտոնում ծառայելուց հետո անցնում է զինվորական ծառայության։ Բայց շուտով թողնում է իր պաշտոնը և հոգևոր կոչում ընդունում՝ միաբանելով Գողթնի ճգնաբաններից մեկում։

Մ. Աբեղյանը ենթադրում է, որ նա ճգնած պետք է լինի Երնջակ գավառի Մեսրոպավանք կամ Մեսրոպավանիս, Մարավանիս գյուղում¹⁴։ Ըստ Կորյունի, Մաշտոցի զինվորական ծառայությունը թողնելը և հոգևոր կոչում ընդունելը տեղի է ունեցել Վռամ Դ Կրմանի շորորոդ տարին, այսինքն՝ 391/2 թվականին (Վռամ Դ-ն գահ է բարձրացել 388/389 թվականներին)։

Հոգևորական դառնալուց հետո Մաշտոցը զբաղվում է շրջիկ քարոզչությամբ։ Պետք է նկատի ունենալ, որ այդ ժամանակ հեթանոսությունը դեռ բավականաչափ ամուր էր Հայաստանի լեռնային շրջաններում, և նման քարոզչական աշխատանքի կարիքը խիստ զգացվում էր։ Ենթադրվում է, որ Թեոդորոս Մոպսուեստացին 391/2 թվականին է գրել մոգակրոնության մասին իր

¹¹ Հ. Գաթրճյան, Տիեզերական պատմութիւն, հ. Բ, էջ 523:

¹² Ն. Ակինյան, Մ. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 26:

¹³ Հ. Աճառյան, Մեսրոպ Մաշտոցը («Էջմիածին», 1954 թ., № 11, էջ 30): Գիտնականը հետազայում վերանայել է իր կարծիքը և Մաշտոցի ծննդյան թվականն է համարել 364 թ. (տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Երևան, 1968, էջ 84):

¹⁴ Մ. Աբեղյան, Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի և գրականության սկիզբը (տե՛ս «Սովետական գրականություն», 1941 թ., № 1, էջ 48): Արտատպությունը տե՛ս «Մեսրոպ Մաշտոց» հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1962, էջ 242—305:

աշխատութիւնը Մաշտոցի (Մաստուբիոսի) համար, իսկ հիշյալ աշխատութիւնն վերնագրում Մաշտոցն անվանված է «քորեպիսկոպոս» (χωρεπίσκοπος), իսկ ինքը՝ Թեոդորոսը՝ «երեց» (πρεσβύτερος)¹⁵։ Հայտնի է, որ Թեոդորոսը երիցուցիան աստիճանում մնացել է 383-ից մինչև 392 թվականը, իսկ այնուհետև՝ Մոպսուեստի (Մամուեստայի) եպիսկոպոս, հետևապես, Մաշտոցը քորեպիսկոպոսի կոչում է ստացել 391/2 թվականներին¹⁶։

Այստեղ՝ Գողթնում, Մաշտոցը մոտիկից շփվում է ժողովրդի հետ, տեսնում, թե ինչպես հունական և ասորական աղղեցութիւնները, նրանց դպրութիւնները ծանրանում են ուսումնասիրող հայորդիների վրա։

Նա խոր վիշտ է զգում. «...յարաժամ տրտմէր երանելի այրն Մաշտոց, տեսանելով զմեծ ջանն և զառաւելապէս ծախս մանկանցն Հայաստան աշխարհիս, որք բազում թոշակօք և հեռազնաց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ զեզերմամբք մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան»¹⁷։ Նա համոզվում է, որ հունարեն և ասորերեն լեզուների գերիշխող այդ վիճակը չի նպաստում նոր հավատի ամրապնդմանը, իսկ հեթանոսութիւնն դեմ կովկասյան լավագույն միջոցը՝ սեփական գիր և գրականութիւն ստեղծելն է։

Մաշտոցը Գողթնից վերադառնալուց հետո լինում է կաթողիկոս Սահակ Պարթևի մոտ և պատմում ժողովրդի ծանր վիճակի մասին ու հայտնում իր մտահոգութիւնը։ Սահակ կաթողիկոսը, Մաշտոցի հետ միասին, դիմում է Վռամշապուհ թագավորին։ Վերջինս հավանութիւն է տալիս նրանց մտադրութիւնը և հայտնում, թե ինքը տեղեկութիւն ունի, որ Աղծնիքի Արզն քաղաքի Դանիել եպիսկոպոսն ունի հայերեն գրեր։ Որոշվում է բերել տալ այդ գրերը։ Դանիելից գրեր բերելու համար ուղարկում են Վահրիճ անունով մեկին, որը գնում է Դանիելի բարեկամ Հաբել քահանայի մոտ և վերջինիս միջոցով բերել տալիս Դանիելյան գրերը։ Այս տեղի է ունեցել, ըստ վարքագրի տեղեկութիւն, Վռամշապուհի գահակալութիւնն Բիւզնդոյ տարին¹⁸, այսինքն՝ 403—404 թվականներին¹⁹։

¹⁵ S^h Migne, Patrologia Graeca, t. 103, col. 291: (Բնագիրն ու թարգմանութիւնը տե՛ս Ն. Աղոնց, Մաշտոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների, «Մեսրոպ Մաշտոց», ժողովածու ՀՄՄՀ ԳԱ-ի, էջ 201—230)։

¹⁶ Հմմ. Հ. Աճառյան, Մեսրոպ Մաշտոց (տե՛ս «Էջմիածին», 1954 թ., № 11, էջ 26)։ Պրոֆ. Ե. Տեր-Մինասյանը չի ընդունում Մաստուբիոսի և Մաշտոցի նույնանունութիւնը և յուրովի է բացատրում Մաշտոցի կյանքի ժամանակագրութիւնը (տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան, Հայոց գրերի գյուտի թվականի և այլ հարակից խնդիրների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1964 թ., № 7, էջ 25—47)։

¹⁷ Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 13։

¹⁸ Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 44։

¹⁹ Վռամշապուհի գահակալութիւնն վերաբերյալ աղբյուրները խիստ հակասական են. ոմանք ընդունում են 388 թ. (Օրմանյան, Մանանդյան, Լեո), մյուսները՝ 391 թ. (Աստուրյան), 398 թ. (Մարկվարտ, Թորոսյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Ալիևյան, Ե. Տեր-Մինասյան)։

Մաշտոցը դպրոց է բաց անում, աշակերտներ հավաքում և սկսում պարապել դանիելյան այս գրերով։ Սակայն որոշ ժամանակ այդ տառերով պարապելուց հետո տեսնում են, որ նրանք մեծ թերութիւններ ունեն և չեն արտահայտում հայոց լեզվի հնչյունական առանձնահատկութիւնները²⁰։

Այբուբենի այս պակասը լրացնելու նպատակով, Մաշտոցը Սահակի հանձնարարութեամբ, մի խումբ աշակերտների ուղեկցութեամբ մեկնում է Միջագետք՝ հայկական համապատասխան այբուբենի ստեղծումն այնտեղ հոգալու նպատակով²¹։ Լինում է Ամիդ և Նիսիս քաղաքներում։ Նա արտակարգ լավ ընդունելութիւն է գտնում այդ վայրերի հույն և ասորի մտավորականների կողմից։ Իր հետ տարած աշակերտներին Մաշտոցը բաժանում է երկու խմբի՝ մի մասին հանձնարարում է հունարեն սովորել, իսկ մյուսին՝ ասորերեն, իսկ ինքը, տեղացի գիտնականների աջակցութեամբ, զբաղվում է այբուբենի ձևավորումով։ Գրերը ձևավորել է տալիս Սամուատ քաղաքում (Եփրատի վրա) Հոփանոս (Rufinus) անունով մի գեղագրի։

Հայկական այբուբենն ստեղծելու աշխատանքն ավարտելուց հետո, Մաշտոցն իր երկու աշակերտների՝ Հովսեփ Պաղնացու և Հովհան Նկեղեցացու օգնութեամբ նորաստեղծ նշանագրերով հայերեն է թարգմանում Սողոմոնի առակները, որոնք մանր խրատական ասացվածքներ են պարունակում և հարմար էին նորակիրթ երեխաներին դաստիարակելու համար²², ու վերադառնում Հայաստան։

Կորյունի տեղեկութիւններից երևում է, որ գրերի ստեղծմանը բացառիկ մեծ նշանակութիւն են տրվել Հայաստանում. Վաղարշապատ վերադառնալիս Մեսրոպին դիմավորելու են զուրս գալիս թագավորն ու կաթողիկոսը՝ իրենց հետ վերցրած «...զամենայն նախարարգունդ աւագանւոյն ամբոխ»։ Գրի ստեղծումը այնքան կարևոր իրադարձութիւն է համարվել հայ իրականութիւն մեջ, որ այդ առթիվ, ինչպես վկայում է Կորյունը, հատուկ տոնախմբութիւն է տեղի ունեցել։

²⁰ Կորյունը փորձական այդ ժամանակը սահմանում է «իբրև ամս երկու», խորենացին՝ «զամս սակաւ», Սամուել Անեցին՝ մեկ տարի («չետ միոյ ամի»)։ Հայագիտութիւն մեջ եղել են զանազան կարծիքներ ու սրբագրութիւն առաջարկներ (հմմ. Հ. Աճառյան, Երկու ուղղում Կորյունի մեջ, «Տեղեկագիր Արմֆանի», 1941 թ., № 1 (6), էջ 170)։ Սակայն խորենացու Պատմութիւնն համապատասխան մասի երկաթագիր պատասխկի վերծանութիւնը ցույց տվեց, որ նախապես և՛ Կորյունի, և՛ խորենացու երկերում եղել է միանգամայն այլ ընթերցում. «առեալ ...տղայս զոմանս սակաւ», ինչպես նպատակելու (տե՛ս Ս. Քոլանջյան, Մովսես խորենացու նորահայտ երկաթագիր պատասխկն ու դանիելյան նշանագրերի օգտագործման ժամանակի հարցը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, 1958 թ., էջ 163—182)։

²¹ Միջագետքն այդ ժամանակ փայլում էր իր բարձրագույն դպրոցներով։ Այնտեղ էին գտնվում ականավոր մի շարք գիտնականներ. Նեղսիայում այդ ժամանակ գործում էր պարսկական Նշանավոր դպրոցը Իբասի գլխավորութեամբ, Ամիդի դպրոցը՝ Ակակիոսի գլխավորութեամբ և այլն (Հ. Աճառյան, Մեսրոպ Մաշտոց, «Էջմիածին», 1954 թ., № 1, էջ 25)։

²² Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 54։ Պատճառների քննութիւնը տե՛ս Ա. Ղանալանյան, Թե ինչո՞ւ Մաշտոցը թարգմանեց Սողոմոնի առակները («Բանբեր Մատենադարանի», № 7, 1964 թ., էջ 113—122)։

Հայկական նշանագրերը Միջագետքից բերելուց հետո Մաշտոցը և Սահակը բաց են անում դպրոցներ և զբաղվում դաստիարակությամբ:

Մաշտոցը նախ կարգավորում է մայրաքաղաքում՝ Վաղարշապատում, վարդապետարան հիմնելու գործերը և ապա մեկնում է Գողթն, «յառաջին դաստակերտին իւր»: Այստեղ նա, տեղի իշխան Շաբաթի աջակցությամբ, հավաքում է երեսաններ և կրթարաններ հիմնում: Ապա մեկնում է Սյունիք, նույնը կատարում նաև այնտեղ՝ Վասակ Սյունեցու աջակցությամբ: Այնուհետև նա շրջում է Արևելյան Հայաստանի մյուս շրջանները և ամենուրեք նոր դպրոցներ բաց անում:

Արևելյան Հայաստանում նորաստեղծ գիրը գործածության մեջ դնելուց հետո անհրաժեշտ էր այն գործածության մեջ դնել նաև Արևմտյան Հայաստանում՝ մյուս «...կէս ազգին Հայոց, որ էր ընդ իշխանութեամբ թագաւորին Հոռոմոց»²³: Մաշտոցի այդ ուղղությամբ կատարած առաջին փորձն անհաջողությամբ է վերջանում. տեղական իշխանության ներկայացուցիչները թույլ չեն տալիս նրան դպրոցներ բաց անել: Մաշտոցը հարկադրված է լինում իր հետ տարած աշակերտներին թողնել Մելիտինեի Ակակիոս եպիսկոպոսի մոտ և մեկնել Բյուզանդիոն՝ Թեոդոս Բ կայսեր (408—450 թթ.) թուլտվությունը ստանալու:

Բյուզանդական կայսրության քաղաքական վիճակն այդ ժամանակ այնպիսին էր, որ նա հայերի նկատմամբ որդեգրել էր սիրաշահելու քաղաքականություն, ուստի կայսրն ընդառաջում է Մաշտոցի խնդրանքին և անգամ հանձն է առնում դպրոցների ծախսերը վերցնել արքունիքի վրա: Մաշտոցն իր աշակերտներով շրջում է Արևմտյան Հայաստանում և մի շարք վայրերում դպրոցներ բացում:

Մաշտոցի այս առաքելությունն ու դպրոցներ բացելու փաստը տեղի պետք է ունեցած լինի ոչ շուտ, քան 419/420 թվականներին (որովհետև Ակակիոսը Մելիտինեի եպիսկոպոս է կարգվել այդ թվականներին) և ոչ ուշ քան 425 թվականին (որովհետև Մաշտոցը Կոստանդնուպոլսում հանդիպում է ունեցել Ատտիկոս պատրիարքի հետ, իսկ վերջինս մահացել է 425 թվականի հոկտեմբերի 10-ին):

Սակայն Մաշտոցը միայն կրթարաններ բաց անելով չէ, որ զբաղվում է: Նա Սահակ Պարթևի և իր աշակերտների հետ միասին ձեռնարկում է թարգմանական խոշոր աշխատանք. թարգմանում են ինչպես ասորերենից, այնպես էլ հունարենից: Թարգմանիչների շարքում են գտնվել հայ երկու ականավոր մատենագիրներ՝ Նզնիկ Կողբացին և Կորյունը:

Ե՞րբ է տեղի ունեցել հայկական գրերի ստեղծումը: Այս հարցի մասին հայագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնվել:

Բանասեր Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (Միաբան), ուսումնասիրելով սկզբը-

²³ Նույն տեղում, էջ 64:

նաղբյուրները²⁴, եկել է այն եզրակացության, որ դանիելյան գրերի ստեղծումը տեղի է ունեցել 405 թվականին, իսկ «Բուն տառերի գյուտի և կատարելագործության ժամանակ» համարել է 412—416 թվականները²⁵:

Պրոֆ. Ն. Ադոնցը հիմնվելով այն փաստի վրա, որ Թեոդորոս Մոպսուեստացին աշխատություն է գրել Մոստուբիոս—Մաշտոցի համար և վերջինս քահանա է եղել 383—392 թվականներին, ենթադրում է, որ Մաշտոցը հայկական այբուբենը ստեղծած պետք է լինի Թեոդորոս Մոպսուեստացու օգնությամբ Նզեսիայում: Միաժամանակ նա դիտում է, թե «Հայ գրերի ծագումը մութ է և ոչ ոք հանկարծակի չպիտի դա մեր ենթադրության համար»²⁶:

Ակադ. Հ. Մանանդյանը անվերապահ ընդունում է պրոֆ. Ն. Ադոնցի այս կարծիքը՝ փոքրիկ ուղղումով, կոնկրետ թվական ընդունելով Թեոդորոս Մոպսուեստացու կյանքի վերջին տարին՝ 391/392 թվականը²⁷:

Ն. Ակիսյանը հայկական գրերի ստեղծման ժամանակ համարում է 406—407 թվականները և գտնում, որ հայերեն նոր գրերը Միջագետքից Հայաստան են բերվել 407—408 թվականներին²⁸: Մասնակի սրբագրումով՝ 405/6 այդ կարծիքն ընդունում է և Ն. Տեր-Մինասյանը²⁹:

Մեր կարծիքով, ամենից հավանական տեսակետը վերջինն է, և այս էլ պետք է ընդունել հետևյալ նկատառումով³⁰:

1. Կորյունի աշխատության վերջաբանում ասված է, որ հայկական գրերը ստեղծվել են Մաշտոցի մահվանից 35 տարի առաջ՝ «Ի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախճան Սրբոյն (այսինքն՝ Մաշտոցի—Ա. Ա.)՝ ամբ երեսուն և հինգ»: Տոմարական անվիճելի հաշվվներով պարզված է, որ Մաշտոցը մահացել է 440 թվականի փետրվարի 17-ին. եթե գրերը ստեղծվել են Մաշտոցի մահվանից 35 տարի առաջ, ապա հայկական գրերի ստեղծումը տեղի պետք է ունեցած լինի 405/406 թվականներին:

2. Կորյունը, նույն վերջաբանում, գրերի ստեղծման թվականը հիշում է նաև Հաղկերտ Առաջինի թագավորության ութերորդ տարին: Հաղկերտը գահ է

²⁴ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ («Արարատ», 1912, էջ 499—514: Վերահրատարակությունը տե՛ս «Մեսրոպ Մաշտոց», հոդվածների ժողովածու 2002 ԳԱ-ի, էջ 181—198):

²⁵ Գ. Տեր-Մկրտչյանի տեսակետը ժամանակին պաշտոնապես ընդունելություն է գտել հայագիտության մեջ, և 1912 թվականին (հոկտեմբերի 12—13-ին) էջմիածնում և Օշականում նշվել է հայկական գրերի ստեղծման 1500-ամյա հոբելյանը:

²⁶ Ն. Ադոնց, Անձանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից («Հանդէս ամսօրեայ», 1925, էջ 439):

²⁷ Տե՛ս Я. А. Манандян, Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самообытность, Ереван, 1941, № 26: Նաև «Հայ գրերի գյուտի տարեթվի հարցի շուրջը», «Տեղեկագիր», 1952 թ., № 7, № 41—57: Վերահրատարակությունը տե՛ս «Մեսրոպ Մաշտոց» ժողովածու, էջ 25—116:

²⁸ Տե՛ս Ն. Ակիսյան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, էջ 108:

²⁹ Տե՛ս Ն. Տեր-Մինասյան, Նշված աշխատությունը, էջ 45:

³⁰ Մեր կարծիքը գրի ստեղծման թվականի վերաբերյալ հանգամանորեն շարադրված է «Հայ գրի ստեղծման թվականը» հոդվածում (տե՛ս «Մեսրոպ Մաշտոց», հոդվածների ժողովածու երևանի համալսարանի, էջ 101—132):

բարձրացել 399 թվականին. նրա ութերորդ տարին դարձյալ համապատասխանում է 406/7 թվականին:

3. Կորյունի աշխատությունից հայտնի է, որ Մաշտոցը Միջագետքում գտնված ժամանակ հանդիպում է Ակակիոս և Բաբելաս եպիսկոպոսներին: Ակակիոսը Ամիդում եպիսկոպոսական աթոռին է գտնվել 400—409 թվականներին, իսկ Բաբելաս անունը ենթադրվում է, որ աղավաղված է և պետք է եղած լինի Պակիդաս³¹, ինչպես առաջարկել է Ն. Ակինյանը, իսկ Պակիդասը (նույնն է՝ Բաբելաս) Եղեսիայի եպիսկոպոս է եղել 398—409 թվականներին:

Ահա այս փաստերը մեզ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ հայկական գրերի ստեղծման հավանական թվականը պետք է համարել 406—407 թվականները:

Մաշտոցը մահացել է 440 թվականի մեհեկան ամսի 13-ին, շաբաթ օրը, որը ներկա ամսաթիվով (հաշվելով շարժական օրերի քանակը) փետրվարի 17-ն է, և թաղվել է Օշական գյուղում: Մահվանից, երեք տարի հետո վահան Ամատունին նրա շիրիմի վրա կանգնեցրել է «խորան տաշածոյ վիմօք»³²:

Հայոց գրերի պատմության հետ կապված մյուս կարևոր հարցը՝ նրանց սկզբնաղբյուրի խնդիրն է, այսինքն՝ այն այբուբենի հարցը, որի տառաձևերը և սխառները օգտագործվել են հայկական գրության ստեղծման ժամանակ: Խնդրիս մասին հայագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնվել: Կանգ առնենք նրանցից կարևորների վրա:

Մ. Չամչյանի կարծիքով Մաշտոցը ոչ մի այբուբենից չի օգտվել և բոլոր տառանիշերն էլ ինքն է ստեղծել: Նա գտնում է, որ մի մարդ, որը կարող էր հարևան վրացիների և աղվանների համար ինքնուրույն գիր ստեղծել, դժվար չէր իր ժողովրդի համար տառանիշեր ստեղծել՝ առանց ուրիշից օգտվելու³³:

Հ. Հյուբշմանը ենթադրում է, որ Մաշտոցի՝ Դանիելից վերցրած գրերը, թվով 22, հունական են եղել, իսկ մնացած 14 նշանագրերը ինքն է ստեղծել³⁴:

Ի. Հարությունյանի կարծիքով, հայկական այբուբենի 22 տառանիշեր փյունիկեցիներից է վերցված, 2 տառանիշ՝ հունարենից, իսկ մնացած 12 տառանիշերն ինքն է ստեղծել³⁵:

Ք. Սարգիսյանը ենթադրում է, որ հայկական այբուբենը երեք տարբեր այբուբենների խառնուրդ է՝ ասորերենի, պարսկերենի և հունարենի. ասորերենից վերցրել է 2 տառանիշ, պարսկերենից՝ 12 տառանիշ և հունարենից՝ 22 տառանիշ³⁶:

Հայագետ Մյուլլերը, որը հայկական գրի ատաղձի մասին խոսել է իր երեք հոդվածներում, գտնում է, որ դանիելյան 22 տառերը, որոնք օգտագործվել է Մաշտոցը, ասորական ծագում են ունեցել (վերցվել են պալմիրականից) և 7 ձայնավոր ու 7 բաղաձայն տառեր վերցվել են զենդական այբուբենից³⁷:

Պրոֆ. Հ. Ահառյանը, որ ամենից հանգամանորեն քննել է հայ գրերի սկզբնավորության հարցը, եկել է այն եզրակացության, որ հայկական այբուբենի 20 տառերը հունարենից են վերցված, 4—6-ը՝ հայկական են, իսկ մնացածը իրանական կամ ասորական ծագում ունեն³⁸:

Ն. Ակինյանը ենթադրում է, որ հայկական 36 տառերից 33-ը հունարենից են վերցված, իսկ երեքը՝ ասորերենից: Ասորերենից, նրա կարծիքով, Մաշտոցը վերցրել է «Լ», «Մ» և «Ն» տառաձևերը³⁹:

Կ. Բասմաջյանը հայկական այբուբենի տառանիշեր է փնտրում պարսկական սեպագրության մեջ: Նա սեպերն ուղիղ գծերի վրա ածելով և անշատ սեպերն իրար միացնելով, նրանք բռնածիգ համեմատում է հայկականի հետ և մատնացույց է անում հայկական 19 տառանիշ, որոնք, իբրև թե, իրենց մայրերն ունեն սեպագրության մեջ⁴⁰:

Հայկական գրի ատաղձի ուսումնասիրությամբ զբաղվել է հայագետ Հ. Մարկվարտը: Հայկական այբուբենը համեմատության մեջ դնելով հունական, ասորական և պահլավական այբուբենների հետ, նա եկել է այն հետևության, որ հայկական 36 տառանիշերից 15-ը ծագել են պահլավերենից, 7-ը՝ հունարենից, երեքը ստեղծվել է Մեսրոպը, իսկ հինգի մասին դժվարացել է կարծիք հայտնել⁴¹:

Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյա հոբելյանի առթիվ լույս տեսան հայ գրի ծագմանը նվիրված մի քանի աշխատություններ, որոնցից ուշագրավ է մասնավորապես պրոֆ. Է. Աղայանի «Մեսրոպյան այբուբենը և ուղղագրությունը» հոդվածը, ուր նա հանգամանորեն քննության է առել Ահառյանի և տողերիս հեղինակի հայտնած կարծիքները հայկական տառանիշերի նախատիպերի մասին և աշխատել որոշ ճշտումներ կատարել: Նա անդրադարձել է նաև տարիներ առաջ իր հայտնած կարծիքին և աշխատել հիմնավորել այն: Նա գտնում է, որ «Հունարենում, պահլավերենում կամ ասորերենում չեղած տառերը Մեսրոպը հորինել է մյուս տառերի ձևափոխությամբ և զետեղել է մեր այբուբենի այն տառերից հետո, որոնց նմանությամբ հորինել է այդ չեղյալ տառերը»⁴²:

Հայկական, վրացական և աղվանական գրերի ազգակցության և նրանց ծագումնաբանական հարցերին նվիրված ուշագրավ հոդվածով վերջերս հանդես եկավ Ս. Գ. Փերիխանյանը: Նա մի շարք օրինակների հիման վրա աշխատեց ցույց տալ, որ հայկական, վրացական և աղվանական տառանիշերը սերտ առնչության մեջ են գտնվում հյուսիսմիջագետքյան արամեական գրերի հետ⁴³:

Եվ վերջապես, հայկական գրի ատաղձին անդրադարձել է նաև տողերիս գրողը և պաշտպանել այն տեսակետը, որ Մաշտոցը հայկական այբուբենի

³¹ Տե՛ս Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի («Հանդէս ամսօրեայ», 1935, էջ 512):

³² Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, էջ 94:

³³ Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, Վենետիկ, 1784, հ. Ա, էջ 760—761:

³⁴ Տե՛ս **H. Hübschman**, Über Aussprache und Umsehreibung der Altarmenischen (ZDMG, 1876, էջ 63):

³⁵ Տե՛ս Ի. Հարությունյան, Հայոց գիրը, էջ 309—314:

³⁶ Տե՛ս «Բաղմավէպ», 1899, էջ 34—35:

³⁷ Մյուլլերի հոդվածների թարգմանությունները տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1889, էջ 86—87, 1891, էջ 68—70, 1894, էջ 244—246:

³⁸ Տե՛ս Հ. Ահառյան, Հայոց գրերը, էջ 271:

³⁹ Տե՛ս Ն. Ակինյան, Մ. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 253—270:

⁴⁰ Տե՛ս «Բաղմավէպ», 1898, էջ 534:

⁴¹ Հ. Մարկվարտ, Հայոց այբուբենի ծագումը և Ս. Մաշտոցի կենսագրությունը (տե՛ս «Մեսրոպ Մաշտոց», հոդվածների ժողովածու ՀՍՍՀ ԳԱ-ի, էջ 165—176):

⁴² «Մեսրոպ Մաշտոց», հոդվածների ժողովածու Համալսարանի, էջ 76:

⁴³ **А. Г. Периханян**, К вопросу о происхождении армянской письменности (տե՛ս «Переднеазиатский сборник», II, М., 1966, էջ 103—133):

համար ելակետ է ընդունել հիմնականում իր ժամանակի ամենից զարգացած գրատեսակը՝ հունարենը⁴⁴։

Հայկական գրի ծագումը պարզելու համար անհրաժեշտ է նախ անդրադառնալ հայկական այբուբենի հորինվածքային առանձնահատկություններին և տառակերտման սկզբունքներին։

Այդ տեսանկյունից, առաջին հարցը, որ ծառանում է մեր առջև, այդ հայկական գրի ինքնատիպության խնդիրն է։ Մաշտոցն արդյոք օգտվել է որևէ գրատեսակից, թե՞ հայկական այբուբենը կազմել է յուրովի, այսինքն՝ հայոց լեզվին հատուկ հնչյունների համար նշանագրեր է ստեղծել առանց ուրիշի դիմելու, ինչպես կարծել է Մ. Չամչյանը։

Գրի պատմությունից հայտնի է, որ այբուբենները մտացածին ձևով, անդուշական չեն ստեղծվում. նրանք մեծ կամ փոքր փոփոխություններով կապվում են իրար հետ, մեկը՝ սկիզբ է առնում մյուսից⁴⁵։ Այսպես, հայտնի է, որ փյունիկյան գրից սկիզբ է առել հունականը, հունականից՝ լատինականը, լատինականից՝ եվրոպական ժողովուրդներինը և այլն։ Մաշտոցն արդյոք ծանոթ է եղել գրատեսիլության այս սկզբունքին։

Հնագրական ուսումնասիրություններն անվիճելի պարզել են, որ Մաշտոցը ծանոթ է եղել և առաջնորդվել է հենց այդ սկզբունքով։ Այս հարցն այլևս վիճարկության խնդիր չէ, ուստի չենք ուզում ծանրանալ նրա վրա։

Հայագիտության մեջ տարակարծությունների տեղիք է տվել հայկական այբուբենի տառանիշերի թվաքանակը։ Չնայած պատմիչները այդ մասին որոշակի տեղեկություններ են հաղորդում, որ մաշտոցյան այբուբենն ունեցել է 36 տառանիշ, սակայն դառնվել են ուսումնասիրողներ, որոնք կասկածանքի տակ են առել այդ տեղեկությունները և պնդել, որ որոշ տառանիշեր հայկական այբուբենի վրա ավելացվել են ուշ դարերում։ (Խոսքը 13-րդ դարում ավելացված հանրահայտ «և», «օ», «ֆ» տառերի մասին չէ)։ Այսպես, Ղ. Աղայանի կարծիքով, հայկական այբուբենի վրա հետագա դարերում են ավելացված է, վ, ի, յ տառերը⁴⁶։

Պետք է ասել, որ այս կարծիքը միանգամայն անհիմն է, քանի որ 7-րդ դարից մեզ հասած Դավթակ Քերթովի աղվանից Ջիվանշիր թագավորի մատնագրի և Կոմիտաս կաթողիկոսի Հովհաննիսյանց շարականի տնագրությունները շարադրված են հայկական այբուբենի տառանիշերով՝ հաջորդականությամբ, իսկ այնտեղ կան բոլոր 36 տառերը։

Դժվարանում ենք նաև համաձայնվել Լ. Մելիքսեթ-Բեկի հայտնած այն կարծիքի հետ, որ հայկական այբուբենի է տառը ստեղծվել է 7-րդ դարում⁴⁷։ Հայկական տառանիշերից թվանշանների տասնորդական սխեման կազմելու սկզբունքը (չորս իննյակներով) բացառում է է-ի բացակայությունը այբուբենում։

Հայկական այբուբենի ատաղձի հարցն ուսումնասիրող գիտնականների ուշադրությունն առաջին հերթին դարձվել է դանիելյան կոչվող գրերի վրա։ Կոր-

⁴⁴ Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, էջ 56—65 (այդ մասին խոսել ենք նաև մեր մի շարք հոդվածներում)։

⁴⁵ Տե՛ս В. А. Истрин, Развитие письма, М., 1961, էջ 223։

⁴⁶ Տե՛ս «Մուրճ», ամսագիր, 1890 թ., էջ 1587—1589։

⁴⁷ Մ. М. Меликсет-Бек, О генезисе армянского, грузинского и албанского алфавитов (տե՛ս «Материалы по истории Азербайджана» ժողովածու, Կ. 11, էջ 45—46)։

յունի, Խորենացու և այլ պատմիչների տեղեկություններից մեզ հայտնի է, որ Վոսմաշավուհ թագավորի խորհուրդով Դանիելի մոտից բերվել են նրա գրերը և որոշ ժամանակ փորձել օգտագործել, բայց հետո, երբ համոզվել են, որ այդ այբուբենի տառանիշերը չեն համապատասխանում հայոց լեզվի հնչյուններին, Մաշտոցը ձեռնամուխ է եղել սեփական գիր ստեղծելու գործին։ Հարց է առաջանում, Մաշտոցն օգտագործե՞լ է դանիելյան գրերը, թե ոչ։ Պատմիչները, դժբախտաբար, մեզ հստակ տեղեկություններ չեն հաղորդում, ուստի ուսումնասիրողները հարկադրված են լինում խնդրի լուծմանը մոտենալ տրամաբանության հիման վրա։ Այս հարցում տարբեր հայագետների հայտնած կարծիքները հանգամանորեն շարադրված են Աճառյանի նշված աշխատության մեջ, ուստի չենք ուզում կրկնել։ Մենք պաշտպանում ենք այն կարծիքը, որ Մաշտոցն օգտագործել է դանիելյան գրերը⁴⁷։

Հայկական գրի ատաղձի ուսումնասիրությամբ զբաղվող գիտնականների մեծ մասը հայկական տառանիշերի մայրեր են տեսնում հունական այբուբենում (Գարգհաուդեն, Ակինյան, Աճառյան և ուրիշներ)։ Հնագրական մեր ուսումնասիրությունները ևս մեզ բերել են այն կարծիքի, որ հայկական 36 տառերից քսանի մայրերը վերցված են հունականից (տե՛ս կից աղյուսակը)։ Ըստ որում, հայկական 18 տառանիշերը նմանվում են հունականին իրենց և՛ ձևով, և՛ հնչյուններով, իսկ երկուսը՝ միայն ձևով։

Պարզվում է, որ հունականից բացի Մաշտոցը երեք տառի մայրեր է վերցրել հյուսիսմիջագետքյան արամեական գրությունից՝ «լ», «կ» և «ն» (տե՛ս կից տախտակը)։ Բացի այդ, նա մեկ տառ՝ «ծ»-ն, վերցրել է ասորականից։

Անհրաժեշտ է սակայն նշել, որ հունական, արամեական և ասորական տառանիշերը Մաշտոցը տառացի չի պատճենահանել, այլ դրանք ենթարկել է հիմնական ձևափոխությունների։ Այդ ձևափոխությունն այնքան մեծ է, որ որոշ տառերի մայրերը մինչև այժմ դժվար է լինում դյուրությամբ որոշել։ Մաշտոցը որոշակի սկզբունք է ունեցել. չվերցնել այլ այբուբենից ոչ մի տառ, եթե այն չի ենթարկվում ձևափոխությունների։ Այդ նպատակին հասնելու համար նա կատարել է հետևյալ ձևափոխությունները. ա) բաց է արել նախատիպ տառերի շրջագծերը, բ) տառերի մեծ մասի աջ կողմից վայրահակ թևեր է ստեղծել, գ) ոճական նմանություն ունեցող տառերի վրա կլորներ է ստեղծել, դ) շեղ և կիսաբոլոր գծերին ուղղորդ և հորիզոնական ձևեր է տվել, ե) սյունագծերն իրար և իրենց թևիկներին է միացրել կոր գծիկներով։

Մաշտոցն այդպես է վարվել, սակայն, միայն այն տառանիշերի հետ, որոնց հնչյունները կային այլ այբուբեններում և կարելի էր օգտագործել նրանց զծագրական ձևերը, բայց միանգամայն այլ մոտեցում է ունեցել այն տառանիշերի նկատմամբ, որոնք հայոց լեզվին հատուկ հնչյունների տառանիշերն են. դրանց համար նա տառանիշեր է ստեղծել հայկական առկա տառերի հիման վրա և մեծ մասամբ դրել այն տառի կողքին⁴⁸, որից նա ստեղծել է։ Նշված աղյուսակում կարելի է տեսնել՝ Գ-ն դրված է Դ-ի մոտ, Թ-ն՝ Ժ-ի, է-ն՝ Լ-ի, ն-ն՝ Ծ-ի, Ո-ն՝ Զ-ի, Ս-ն՝ Վ-ի։ Բացառություն են կազմում Ի-ից առաջա-

⁴⁷ Ա. Գ. Աբրահամյան, Նախամաշտոցյան հայ մատենագրությունը և դանիելյան գրերը. տե՛ս ՊՐՀ, 1963, № 4, էջ 131—144։

⁴⁸ Տե՛ս այս մասին Հ. Աճառյանի հոդվածը՝ «Երեք հարց մեսրոպյան այբուբենի շուրջը» («Էջմիածին», 1946 թ., № 1, էջ 48—50)։

Հայկական	Հունական	Արամեական	Հայկական
Ա		Վ	
Բ	Β		
Գ	Γ		
			ԳԴ
Դ	Δ		
Ե	Ε		
Զ	Ζ		
Է			ԷԸ
Ը			
Թ	Θ		ԹԺ
Ժ			
Ի		Υ	
Լ	Λ	Լ	
Խ			ԻԽ
Ծ		Ω	
Կ		Υ	
Հ			ՀԿ

ἄλφα-ի բոլորակը բաց է արված և կամ արամեականի ա-ն աջ թեքված:

βῆτα-ի բոլորակները բաց է արված և վայրահակ թև ստեղծված:

γάμμα-ի սյունագծի վրա օղ է ավելացված:

Հայկական Գ-ից:

Հունական տառը δέλτα-ից ստեղծված է δ-ն:

ε̅ փւլօն-ի վերին կտուցը կտրված է:

ζῆτα-ի վրա օղ է ավելացված:

ῥeta-ից՝ հայկական Ե-ի ազդեցության տակ:

Հայկական Է-ից:

θῆτα-ից բաց անելով բոլորը:

Հայկական Թ-ից:

ιῶτα-ից՝ աջից վայրահակ թև ավելացնելով և կամ արամեականից՝ շուռ տալով:

λάμβδα-ից՝ շուռ է տված և կամ արամեականից՝ անփոփոխ:

Հայկական Ի-ից:

Ասորականից՝ աննշան փոփոխության:

Արամեականից՝ կտրելով ներքին պոչիկը:

Հայկական Կ-ից:

Ձ			ՁՁ
Ղ			ԼՂ
Ճ	Δ		
Մ	Μ		
Յ	Ω		
Ն		Ξ	
Շ			ՆՇ
Ո	Ο		
Չ			ՈՉ
Պ	Π		
Ջ	Ϛ		
Բ			ՌԲ
Ս	Ϛ		
Ա			ՍԱ
Տ	Τ		
Ր	Ρ		
Ց			ՅՑ
Դ	Υ		!
Փ	Φ		
Ք	Χ		

Հայկական Զ-ից՝ բաց անելով գլխիկը և ներքևում ուղորելով:

Հայկական Լ-ից՝ վրան կտուց ավելացնելով:

δέλτα-ից՝ վերևից վայրահակ թևիկ՝ ստեղծելով:

μῶ-ից՝ շուռ տալով և աջ թևը փոխադրելով ձախ՝ վերևից:

ω̅ μέγα-ն նստեցվել է:

Արամեականից՝ ներքին գծիկը վեր բարձրացնելով:

Հայկական Ն-ից:

ο̅ μικρόν-ի ներքևից կտրել է:

Հայկական Ո-ից՝ ձախ սյունագիծը կարճացնելու և աջից թևը գիծ ավելացնելով:

π̅-ի ձախից վայրահակ նոր թև է ավելացվել:

Θգտագործված է հունական Ϟορρα տառանիշը՝ 900-ի համար օգտագործվող:

Կրկնակի Ր տառն իրար միացված:

σ̅ γμα-ն նստեցվել է:

Հայկական Ս-ից՝ պոչ ավելացնելով:

ο̅-ի վերին ձախ թևը կտրվել և միացվել է աջից:

ρ̅-ի գլխիկը բաց է արվել:

Հայկական Յ-ից՝ վերին կիսաբոլորը միացնելով կլոր ստեղծելով:

υ̅ փւլօն-ի աջ թևը կախ է արվել:

φ̅-ի տափակ գլխիկը կտրվել է:

χ̅-ի սյունագիծը կանգնեցվել է և թևերը կախվել:

ցած խ-ն, Լ-ից առաջացած Դ-ն և Բ-ից առաջացած Ռ-ն, որոնք հեռացվել են իրարից՝ նույնահնչյուն տառանիշերը շփոթելու համար:

Մաշտոցի ստեղծած գրերի սկզբունքը ճիշտ պատկերացնելու և արժեքավորելու համար անհրաժեշտ է փոքր-ինչ ծանոթանալ նրա գրականության և դասակարգման սկզբունքի հետ: Դրա համար անհրաժեշտ է մեզ հայկական այբուբենը համեմատության մեջ դնել իր ժամանակի գործածական մյուս այբուբենների հետ:

Մաշտոցի ժամանակ գործածվող այբուբենները գրվում էին երեք ուղղություներում՝ աջից դեպի ձախ (ինչպես սեմական այբուբենները), ձախից դեպի աջ (ինչպես հունական և նրան հետևող այբուբենները) և վերից վար (ինչպես չինական և նրան հետևող այբուբենները): Այս այբուբեններից ամենից զարգացածը, գրության համար դյուրինը համարվում է ձախից աջ գրվող այբուբենը, որին և հետևել է Մաշտոցը:

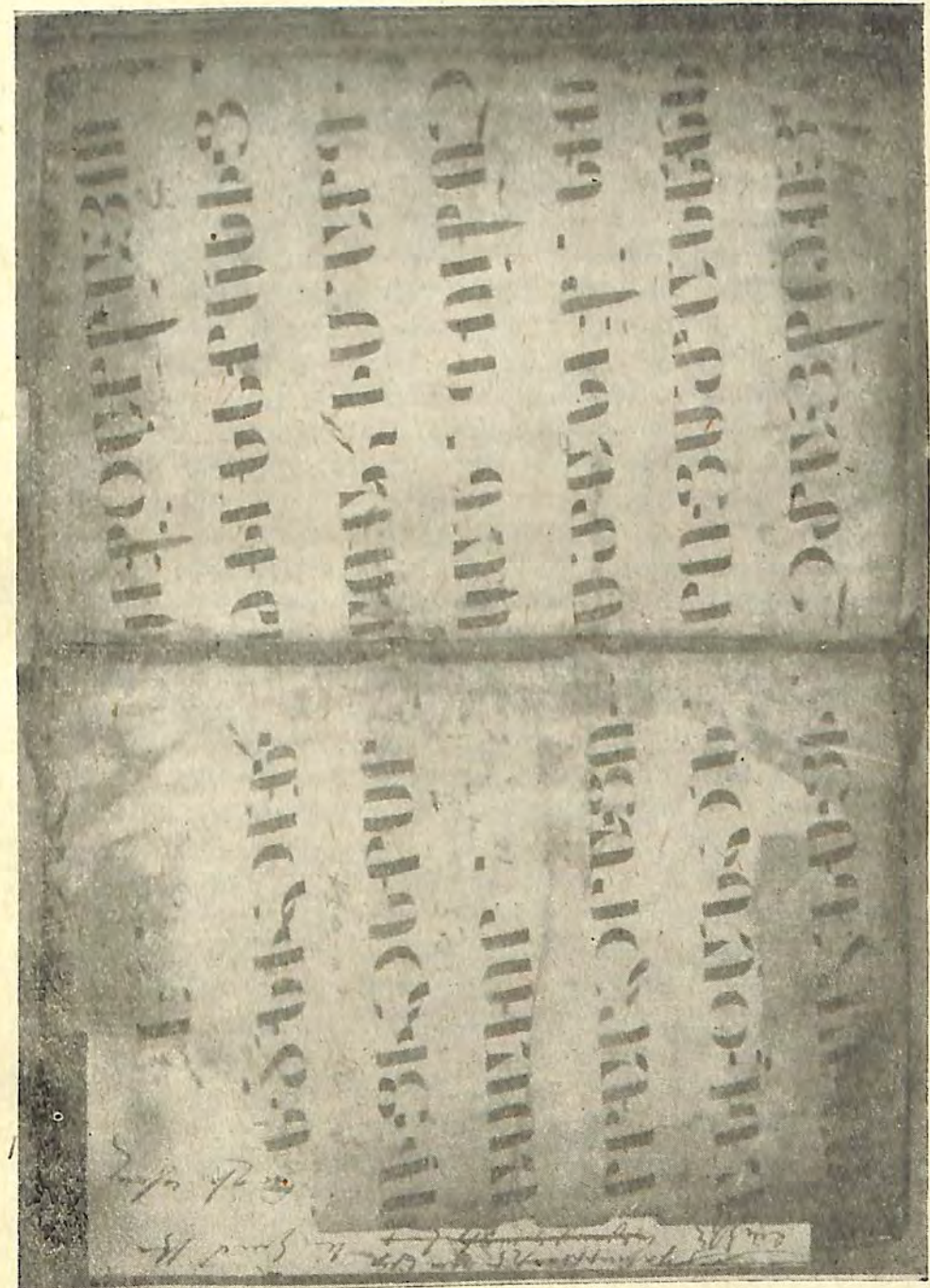
Մաշտոցի ժամանակ գործածվող այբուբենների տառանիշերն ունեին անշատական ձև՝ ինչպես հունականն է ու նրան հետևող գրատեսակները, և կցական ձև՝ ինչպես սեմական այբուբենները: Գրության վերջին ձևի ժամանակ հաճախ միեկնույն տառանիշը տարբեր տառերի կապակցությունների մեջ մի քանի ձևափոխություններ է ստանում: Կցողական նման համակարգում որոշ դժվարություններ են ստեղծվում և հաճախ աղավաղումների տեղիք տալիս: Մաշտոցը հրաժարվել է կցողական այբուբենի սկզբունքից և հետևել անշատականին:

Մաշտոցի ժամանակ գործածական որոշ այբուբեններում (օրինակ՝ ասորականում) հաճախ չէին գրվում ձայնավորները, որը և տեղիք կարող էր տալ բազմատեսակ աղճատումների. ձայնավորի բացակայությունը հնարավորություն էր տալիս բառերի տարատեսակ վերծանությունների: Մաշտոցը որոշակի սկզբունք է ունեցել՝ լիարժեք արտացոլել ձայնավոր տառերը:

Մաշտոցի ժամանակ գործածական այբուբենների մեջ որոշ տառանիշեր տարբեր պայմաններում տարբեր հնչույթ ունեին և կամ միեկնույն հնչյունի համար գործ էր ածվում տարբեր տառանիշեր: Այդ պակասությունից ազատ չէր նաև հունականը: Մաշտոցը որոշակի սկզբունք է ունեցել՝ մի հնչյունի համար ստեղծել միայն մի տառ (բացառություն է կազմում միայն ՌՒ տառը, որը գրվում է երկու տառանիշով):

Մաշտոցը հրաժարվել է տառանիշերի վերից կամ ներքևից գծանշաններ դնելուց, որը փոխում է տվյալ տառանիշի հնչույթը: Այդ թերությունից ազատ չէր նաև հունականը: Մաշտոցը հայոց այբուբենում տեղ չի տվել գծանշաններին:

Միանգամայն ինքնատիպ է Մաշտոցի ստեղծած այբուբենի նպատակահարմարությունը տառերի ունեցած թվական նշանակության տեսանկյունից: Հունական այբուբենը, որը բաղկացած էր 24 տառանիշերից, երեք այլ նշանների հավելումով, հնարավորություն էր տալիս հասնել մինչև հարյուրավոր թվի հաշվարկման (կարելի էր գրել միավորներ, տասնավորներ և հարյուրավորներ), իսկ Մաշտոցը հայկական այբուբենի տառանիշերի թիվը հասցնելով 36-ի, հնարավորություն է ստացել հայկական թվանշանային մեծությունը հասցնել մինչև տասը հազարի (միավորների, տասնավորների, հարյուրավորների և հազարավորների):

Ահա այս ամենն է, որ Մաշտոցի ստեղծած ալբուրները բարձրացնում է իր ժամանակ գոյություն ունեցող լավագույն ալբուրների մակարդակին և ինքնատիպություն տալիս նրան:

Վերջապես, մի հարց էս. ո՞րն է հայոց գրի ստեղծման նշանակությունը: Չորրորդ դարում, ինչպես հայտնի է, Հայաստանում վերջնականապես հաստատվում էին ֆեոդալական սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները: Քրիստոնեական եկեղեցին, որը գործուն մասնակցություն ունեցավ ալատական գաղափարախոսության ստեղծմանը, չորրորդ դարում եռանդուն ջանքեր էր գործ դնում նոր գաղափարախոսության տարածման և ամրացման ուղղությամբ: Փավստոսի տեղեկություններից, օրինակ, մենք գիտենք, որ Ներսես Մեծը, ի թիվս այլ հաստատությունների, բաց է անում դպրոցներ և զբաղվում նոր վարդապետության արմատավորմամբ: Ուստի պատահական չէ, որ հայոց գրի ստեղծման հարցով զբաղվում են քաղաքական և հոգևոր երկու խոշոր պետերը՝ Վառժապուհ թագավորը և Սահակ Պարթևը:

Գրի ստեղծման անհրաժեշտությունն ավելի կենսական հարց դարձավ չորրորդ դարի վերջերին և հինգերորդ դարի սկզբներին, երբ մեր ժողովուրդը կանգնեց ձուլման սպառնալիքի առջև: Ակադ. Հ. Մանանդյանը իրավացիորեն գտնում է, որ մեր թվականության IV դարի վերջը և V դարը հայ ժողովրդի կյանքի ամենածանր և բախտորոշող շրջաններից մեկն է հանդիսացել⁴⁹:

Հայաստանը 387 թվականին, ինչպես հայտնի է, բաժանվեց մրցակից Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության միջև: Այդ բաժանումից հետո նա ընկավ քաղաքական ու տնտեսական կախվածության մեջ: Նվաճողներն աշխատում էին վերջ դնել Հայաստանի ներքին անկախությանը և ձուլման ենթարկել ժողովրդին: Ընդ որում, այդ քաղաքականությունը պատահական բնույթ չուներ, այլ բխում էր Հայաստանում նրանց ամրանալու դարավոր ձգտումից: Արևելքի և Արևմուտքի մրցակցության հանգույցում գտնվող Հայաստանի ստրատեգիական կարևորությունը գիտակցում էին և՛ պարսկական թագավորները, և՛ բյուզանդական կայսրերը: Միաժամանակ մրցակից կողմերից ոչ մեկի համար ցանկալի չէր Հայաստանում ունենալ թշնամաբար տրամադրված մի հատված, որը պատեհության դեպքում կարող էր վտանգ սպառնալ: Ահա թե ինչու Հայաստանի բաժանումից հետո Պարսկաստանը և Բյուզանդիան բացահայտ կամ գաղտնի, բռնությամբ, թե խաղաղ ճանապարհով, բայց հաստատ հետևողականությամբ շարունակում էին ձուլման իրենց ծրագրված քաղաքականությունը: Մորիկ կայսեր խոսքերով ասած. «Ազդ մի խոտոր և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց եկ՝ ասէ, ես զիմս ժողովեմ և ի Թրակէ գումարեմ. և դու զքոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին. և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն, և մեք կեցցուք խաղաղությամբ»⁵⁰:

Հայաստանի բաժանումից հետո, ճիշտ է, ժամանակավորապես դադարեցին Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև սկսված արյունոտ պատերազմները, որից առաջին հերթին, ոտնակոխ էր լինում, ավերվում Հայաստանը: Սակայն այժմ նախկին մրցակից երկրները Հայաստանի նկատմամբ կիրառեցին ավելի վտանգավոր՝ հայ ժողովրդին ձուլելու քաղաքականություն:

⁴⁹ Տե՛ս Я. А. Манандян, Месроп Маштоц, էջ 5:

⁵⁰ Սեբեոս, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 75:

Բյուզանդիան և Պարսկաստանը սկսեցին եռանդուն ջանքեր գործադրել՝ վերջ դնելու նաև հայ ժողովրդի մշակութային ինքնությունությանը: Պարսկաստանն այդ քաղաքականությունը Հայաստանում արդյունավորելու համար շեշտը դնում էր զրադաշտական կրոնի վրա:

Մի այլ վտանգ հայ ժողովրդին սպառնում էր հարավից և արևմուտքից: Քրիստոնեությունը պետական կրոն ճանաչելուց հետո Հայաստանը ողողվել էր ասորի և հույն քարոզիչներով, որոնք իրենց հետ բերում էին ո՛չ միայն քրիստոնեության գաղափարներ, այլև իրենց մայրենի լեզուն, իրենց մշակույթը, որը պակաս վտանգավոր չէր Հայաստանի համար:

Ազգային գիրն ու գրչությունը մի դեպք էր՝ կովելու պարսկական և բյուզանդական ձուլողական քաղաքականության դեմ և երաշխավոր միջոց՝ քաղաքականապես ջլատված, թուլացած Հայաստանի երկու մասերն իրար կապելու: Ահա թե ինչու հայրենասեր և հեռատես մտավորականները, Մաշտոցի գլխավորությամբ, այնքան հետևողականորեն նախանձախնդիր էին հայոց ինքնությունը գրի ու գրականության ստեղծմանը:

Սակայն արդարացի չէր լինի անտեսել մի կարևոր պարագա ևս. շուրջ մեկ հարյուրամյակ պաշտոնական կրոն ճանաչված քրիստոնեությունը տակավին երբեք էր, որովհետև մայրենի գրի ու գրչության բացակայության հետևանքով դժվար էր համակողմանի քարոզչություն ծավալել: Անհրաժեշտ էր նոր վարդապետության հիմնական ձեռնարկը, գոնե նոր կտակարանը հայերենի թարգմանել և դրանով իսկ զինել հայ քարոզիչներին: Ի տարբերություն հեթանոսության, քրիստոնեությունը գրավոր վարդապետություն էր և հրամայաբար պահանջում էր գրի և գրականության ստեղծում: Իզուր չէ, որ Աբրահամ Ազգթանեսուցու երրորդ թղթում, այս շարժառիթներին անդրադառնալիս, վկայակոչվում է, թե «... և զգրոց ծանալթութիւն ի պնդութիւն հաւատոց»⁵¹:

Հայոց գրերի ստեղծման հարցը առաջադրել է կյանքը, իսկ Մաշտոցը, նրա գործակիցներն ու աշակերտները մեծ հմտությամբ իրագործել են այն:

Բացառիկ մեծ է Մաշտոցի և իր աշակերտների ջանքերով ստեղծված գրի նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Նոր հորինված ինքնությունը գրերով և մայրենի լեզվով ստեղծվեց հսկայական մի մատենագրություն, որն իր պատվավոր տեղը գրավեց համամարդկային մշակույթի պատմության մեջ:

Սակայն ավելի խոշոր է գրերի ստեղծման քաղաքական նշանակությունը: Նա անշափ մեծ դեր կատարեց հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության բարձրացման գործում և պաշտպանող վահան դարձավ՝ օտարերկրացիների կործանարար քաղաքականության հանդեպ:

Գերմանացի հայագետ Հ. Մարկվարտը, խոսելով Մաշտոցի և նրա զինակիցների հայ մատենագրության ասպարեզում ունեցած դերի մասին, Մաշտոցին և իր աշակերտներին համեմատում է Պեպինի և Վինֆրիդի հետ և գտնում, որ եթե մենք նկատի ունենանք քաղաքական այն ծանր իրադրությունը, որի մեջ Մաշտոցը կարողացավ զարթեցնել ազգային գիտակցությունը, ապա «Պիպինը և նրա զինակից Վինֆրիդը ողորմելի թզուկներ են երևում մտքի այդ երկու հսկաների հանդեպ»⁵²:

⁵¹ «Գիրք թղթոց», էջ 180, հմմ. П. М. Мурадян, К критике текста III послания католика Авраама, «Вестник общ. наук», 1968, № 11, стр. 41—49.

⁵² Հ. Մարկվարտ, Հայոց ալբուրների ծագումը և Ս. Մաշտոցի կենսագրությունը, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի «Մեսրոպ Մաշտոց», ժողովածու, Ե., 1962, էջ 125:

IV. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ՄՈՏԱՎՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ա. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄԸ

Տասնհինգ երկարածից դարերի ընթացքում հայոց գրերը ենթարկվել են զգալի փոփոխությունների: Չկա մի տառ, որ հինգերորդ դարի համեմատությամբ ենթարկված չլինի որևէ ձևափոխության: Տառեր կան, որոնք փոփոխության են ենթարկվել մի քանի անգամ: Աղբյուրագետ մասնագետները, տառերի տարբեր ժամանակներում կատարված ահա այս փոփոխությունները նկատի ունենալով, հայոց գրերը խմբավորում են ըստ առանձին գրատեսակների և որոշում նրանց գործածության մոտավոր ժամանակը: Համեմատական այս մեթոդը ժամանակագրական կարևոր բանալի է. եթե մեզ հայտնի է առանձին գրատեսակների գործածության կոնկրետ դարաշրջանը, ապա դժվար չէ որոշել թվական շունեցող գրությունների մոտավոր ժամանակը:

Հայկական տառատեսակները խմբավորել և նրանց անուններ են տվել միջին դարերում: Ձեռագրերում հանդիպում են հետևյալ գրատեսակների անունները՝ Երկարագիր, տախտակագիր, աղիսակ գիր (ուղղագիր երկարագիր նշանակությամբ), բոլորգիր (բոլորագիր, բոլորակ գիր, ձևերով), լեհագիր և բասմագիր (տպագիր նշանակությամբ)¹:

Հայոց գրերի խմբավորման առաջին փորձը հայ գիտական հնագրության մեջ կատարել է Ղ. Ինճիճյանը և կազմել առանձին գրատեսակների գործածության հետևյալ ժամանակագրությունը՝ համարաշարք մտցնելով նաև մասնակի գործածության մեջ գրված գրերի մյուս տեսակները.

1. Երկարագիր—Մաշտոցի ձևավորած գրերը՝ 5—9 դդ.:
2. Միջակագիր—բոլորգրին անցնող երկարագրի մանր տեսակը՝ 10—11-րդ դդ.
3. Բոլորգիր՝ 11—13 դդ.:
4. Նոտրգիր—նոտարների գիր՝ 14—15-րդ դդ.:
5. Դրամագիր—Ռուբինյանց գործածած դրամների վրա գրոշմված գրերը:
6. Կոնդակագիր—կոնդակների համար գործածվող գրերը:
7. Փառագիր—ծաղկագրերը, թռչնագրերը և մյուս զարդագրերը:
8. Փակագիր—կապգիրը՝ զխավորապես վիմագրության մեջ:
9. Վարազագիր—մատանու և կնիքների վրա փորագրված գրերը:

¹ «Յուրակ ձեռագրաց Վիեննայի», էջ 46: «Յուրակ ձեռագրաց Երուսաղեմի», հ. Գ, էջ 230—231:

10. Նշանագիր—գաղափարագրերը, Ագաթանգեղոսի ժամանակից²:

Հայկական գրերի տեսակավորման հարցով զբաղվել է նաև Ն. Քարամյանցը: Նա իր ցուցակի մեջ նշում է հայկական յոթ տեսակ գրեր և տալիս նրանց գրչության հետևյալ ժամանակը.

1. Մեսրոպյան երկարագիր—5—12-րդ դդ.:
2. Միջակ գիր—8—10-րդ դդ.:
3. Փոքր երկարագիր—9—12-րդ դդ.:
4. Բոլորգիր (Rundschrift)—12—14-րդ դդ. (եկեղեցական ձեռագրերը մինչև 13-րդ դդ.):

5. Նոտրգիր—13—18-րդ դդ.:

6. Շղագիր—18—19-րդ դդ.:

7. Նոր շղագիր—19-րդ դարից հետո³:

Հայկական գրերի տեսակավորման նոր փորձ է արել Հ. Տաշյանն իր «Այնարկ մը հայ հնագրության վրա» աշխատության մեջ, որը և անփոփոխ ընդունել է Հ. Աճառյանը: Հ. Տաշյանը, բացի գրերի հիմնական տեսակներից, ընդունում է նաև անցման գրեր: Հայոց գրերը նա տեսակավորում է յոթ խմբի մեջ.

1. Գլխագիր երկարագիր:
2. Միջին մեսրոպյան երկարագիր:
3. Փոքր երկարագիր:
4. Անցման գիր:
5. Բոլորգիր:
6. Նոտրգիր:
7. Շղագիր:

Նրա կարծիքով, երկարագիրը գործածվող գրի հիմնական տեսակ է հանդիսացել 5-րդից մինչև 11-րդ դարը, բոլորգիրն իշխող գրի տեսակ է դարձել 12-րդ դարից, իսկ նոտրգիրը գործածվել է սկսել 13—14-րդ դարերից⁴:

Հ. Տաշյանը, ի տարբերություն մյուս ուսումնասիրողների, առաջին անգամ առաջ քաշեց այն վարկածը, որ միջին մեսրոպյան կոշվող գրերը ոչ թե առաջացել են բոլորգրի երկարագրից ուշ դարերում, այլ վաղ ծագում ունեն. նրանք ստեղծվել են Մաշտոցի կողմից ոչ կանոնավոր գրականության մեջ օգտագործելու համար: Այդ ենթադրության համար հիմք են ծառայել 5-րդ դարում գործածվող ասորական գրի երկու տեսակը՝ հստակագրական և հակոբեկը:

Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանի կարծիքով. «Հայ գրի տեսակները չորսի կարելի է բաժանել. երկարագիր, բոլորգիր, նոտրգիր և շղագիր՝ յուրաքանչյուրն իր ստորաբաժանումներով և անցման շրջաններով»⁵:

Ավելի նոր ժամանակներում Գ. Հովսեփյանը նորից է անդրադարձել հայկական գրատեսակների խմբավորմանը՝ Անձեաքոս Առոմ իշխանի 837—892 թթ. հիշատակարանի հրատարակության կապակցությամբ: Նա գտնում է,

² Տե՛ս Ղ. Ինճիճյան, Հնախոսություն աշխարհագրական Հայաստանից աշխարհի, հ. Գ, էջ 77—79:

³ Տե՛ս N. Karamianz, Verzeichniss armenischen Handschriften der Koniglichen Bibliothek zu Berlin, Berlin, 1886, էջ 88:

⁴ Տե՛ս Հ. Տաշյան, Այնարկ մը հայ հնագրության վրա, էջ 34—39:

⁵ Գարեգին վրդ. Հովսեփյան, Հայոց գրի զխավոր տեսակները («Տարազ», 1912 թ., № 10, էջ 168—172):

որ ճիշտ չէ քաղաքացիութիւնն ստացած այն կարծիքը, որ հայ գրի ծագումն ու զարգացումը իբրեւ թե ընթացել է հետեւյալ աստիճանակարգութեամբ՝ մենորոպյան գրեր, բոլորգիր և նոտրգիր: Մի շարք օրինակներով նա ցույց է տալիս, որ երկաթագրի բոլոր տեսակները՝ մեծ, միջակ և փոքր, գծագրական նրանց ձևերով՝ բոլորձե, ուղղագիծ և թեք, միաժամանակ օգտագործված են հին ձեռագրերում, հետևապես նրանք բոլորը հին ծագում ունեն: Խոսելով բոլորգրի մասին նա այն կարծիքն է հայտնում, որ «Բոլորգիրը ըստ ձեռագրերի նույնքան հին է, որչափ երկաթագիրը»: Ըստ որում, բոլորգիրը բաժանում է երկու խմբի՝ «արեւելյան» և «կիլիկյան»⁶: Ուշ դարերում կիլիկյան բոլորգիրն անցնում է արեւելք և իշխող դառնում այնտեղ, իսկ հետագայում հիմք է ծառայում հին հայկական տպագրութեանը: Նա գրի բոլոր տեսակներն էլ հին է համարում, բացի նոտրգրից:

Գրերի գիտական տեսակավորման փորձ է արել նաև պրոֆ. Կ. Ղաֆազարյանը: Խմբավորման հիմք համարելով գծագրական առանձնահատկութիւնները, նա գրերի հետեւյալ հինգ տեսակներն է ընդունում.

1. Բոլորաձև երկաթագիր:
2. Ուղղագիծ երկաթագիր:
3. Բոլորգիր:
4. Շղագիր:
5. Նոտրգիր:

Կ. Ղաֆազարյանը գրերի տեսակներից ոչ մեկը ժամանակի մեջ չի սահմանագծում: Նա գտնում է, որ գրերի գրեթե բոլոր տեսակները (բացի շղագրից) ստեղծվել են Մեսրոպի ձեռքով և գործ են ածվել բոլոր ժամանակներում⁷:

Ճիշտ համարելով Կ. Ղաֆազարյանի կատարած գրերի տեսակավորման սկզբունքը՝ ըստ գրերի գծագրական առանձնահատկութիւնների, ինչպես ընդունված է նաև այլալեզու հնագրութիւնների մեջ, չի կարելի համաձայնել նրա հայտնած այն կարծիքի հետ, թե հայկական գրերի բոլոր տեսակները 5-րդ դարում են ստեղծվել: Այդ կարծիքը չի հաստատվում մեզ հասած գրութեան հնագույն նմուշներով: Գրերի որոշ տեսակներ կարող են ավելի հին լինել, քան ենթադրվում է, բայց որ հայկական բոլոր գրատեսակները, ինչպես մյուս ժողովուրդների գրերն են, մեկեն չեն ստեղծվել և ունեցել են իրենց զարգացումն ու փոփոխութիւնը՝ կասկածից դուրս է:

Կ. Ղաֆազարյանի վարկածի համար հիմք է ծառայել Կորյունի այն տեղեկութիւնը, որ Հռոմիւսը «զնրբագոյնն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն ու զկրկնաւորն, միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ...»: Նրա կարծիքով, «Կորյունի հիշյալ հինգ բառերը ցույց են տալիս ոչ թե միեւնույն այբուբենի ներքին շարքերը (գրերի բարձրութեան աստիճանները), այլ այդ բառերից յուրաքանչյուրը գրչութեան մի նոր տեսակի անուն է»⁸: Ըստ այդմ էլ՝ «կրկնաւոր»-ը՝ փակագիրն է, «նրբագոյն»-ը՝ նոտրգիրը, «կարճ»-ը՝ ուղղագիծ երկաթագիրը, «երկայն»-ը՝ բոլորաձև երկաթագիրը:

Իրականում, Կորյունն այստեղ խոսում է ոչ թե տառերի ներքին շարքի

⁶ Գ. Հովսեփյան, Իններորդ դարի ձեռագրական մի հատակոտոր և Ատոմ Անձեաջյաց իշխան (տե՛ս «Էջմիածին», 1946 թ., № 8—10, էջ 53—54):

⁷ Տե՛ս Կ. Ղաֆազարյան, Հայկական գրերի սկզբնական տեսակները, Ե., 1939, էջ 35—36:

⁸ Կ. Ղաֆազարյան, նշված աշխատութիւնը, էջ 35:

կամ գրչութեան տեսակների, այլ տառերի հնչական առանձնահատկութիւնների մասին: Այդ պարզ կարելի է տեսնել Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականութեան» մեջ և նրա հայ մեկնիչների մոտ, ուր այդ նույն բառերը բերված են իրենց բացատրութիւններով:

Թրակացին երկայն ասելով նկատի ունի երկար հնչվող երկու տառերը՝ «դ»-ն և «ո»-ն («Եւ ձայնաւորացն երկայնք են երկու՝ է, օ») (վերջինս գրվել է «աւ» ձևով) «Τὸν δὲ φωνήεντων μακρὰ μὲν ἔσται δύο, ἧ καὶ ὠ»⁹:

Կարճ-ը՝ կարճ հնչվող «ե», «ո», «ւ» տառերն են. («Եւ սուղք» («կարճ», ըստ Ստեփանոս Սյունեցու քերականութեան) «<ե՛ն> երեք է, ո, ւ» «Βραχέα δύο ἔσται ὠ»¹⁰:

Կրկնավորն այն տառերն են, որոնք երկու տառի հնչյուն ունեն («Եւ կրկնակք են ի սոցանէ ութ. գ, լ, խ, շ, չ, զ, ո, ց»)¹¹:

Առանձինը չկրկնվող յոթը բաղաձայններն են՝ բ, գ, դ, ձ, դ, ե, ժ:

Նոտր-ը հետեւյալ տասը տառերն են՝ «պ», «կ», «տ», «զ», «ն», «ծ», «շ», «մ», «ս», «ր»: «Եւ զերկ տասն», գրում է հեղինակը և թվարկում է վերեւ բերված տասը տառերը¹²:

Եվ վերջապես, հայկական գրատեսակների խմբավորման հարցը վերջերս քննութեան է առել պատմական գիտութիւնների թեկնածու Ս. Քոլանջյանը՝ Կյուրեղ Նրուսադեմացու «Կոշումն ընծայութեան» երկի Մատենադարանի պատասխանների հրատարակութեան կապակցութեամբ: Համաձայնվելով Հովսեփյանի հետ, որ ճիշտ չէ, թե միջին մեսրոպյան ուղղագիծ և փոքր երկաթագիր տառատեսակները ծագել են բոլորգրի երկաթագրից ուշ դարերում, նա գտնում է, որ երկաթագիր բոլոր տեսակի տառերը ստեղծվել են միաժամանակ Մաշտոցի կողմից և գործածութեան մեջ դրվել, նրանցից խոշոր բոլորձե գրերը օգտագործվել են կանոնական գրականութեան մեջ, իսկ մյուսները պատմա-գրական և մյուս տեսակի բնագրերում:

Ապացուցված համարելով երկաթագրի բոլոր տեսակների ժամանակակից լինելու հարցը, Քոլանջյանն այնուհետև անդրադառնում է գրի տարբեր տեսակների անվանումներին: Սխալ համարելով «բուն մեսրոպյան երկաթագիր» կամ «բոլորգիծ երկաթագիր» և «միջին մեսրոպյան երկաթագիր» կամ «ուղղագիծ երկաթագիր» անվանումները, առաջարկում է նրանք փոխել՝ առաջինն անվանել մեսրոպյան բոլորգիծ երկաթագիր, իսկ երկրորդը՝ մեսրոպյան ուղղագիծ երկաթագիր¹³:

Հայոց գրերը, մեր կարծիքով, պետք է բաժանել վեց հիմնական տեսակների. մեսրոպյան բոլորգիծ երկաթագիր, միջին և մանր մեսրոպյան երկաթագիր, ուղղագիծ երկաթագիր, բոլորգիր, նոտրգիր և շղագիր: Գոյութիւն ունեն նաև անցման շրջանի երկու տեսակ գրեր՝ երկաթագրից բոլորգրին անցնող (անցման երկաթագիր), բոլորգրից նոտրգրին (անցման բոլորգիր):

⁹ Տե՛ս Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, էջ 5:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 8:

¹² Նույն տեղում, էջ 6:

¹³ Ս. Քոլանջյան, Նորահայտ պատասխաններ Կյուրեղ Նրուսադեմացու թ գրի մի գրադրից (տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, 1960 թ., էջ 231—236):

Բոլորգիծ երկաթագիրը հայոց գրերի մյուս տեսակների համեմատությամբ ունի հետևյալ առանձնահատկությունները.

Ա. Բոլորգիծ երկաթագրի տառանիշերը համեմատաբար ավելի խոշոր են:

Բ. Բոլորգիծ երկաթագրով գրված բնագրերը բառանջատում չունեն. երեք, չորս և երեքմեկ ավելի բառեր գրվում են միացած: Բառանջատում կատարվում է նոր պարբերության դեպքում, զլխավորապես կետերից հետո:

Գ. Երկաթագիր բնագրերում տեղ չի գործածվում միացյալ «և», կլոր «օ» և «ֆ» տառերը. «և»-ը գրվում է բաժան «եի» ձևով, կլոր «օ»-ն՝ «Աի» ձևով, իսկ հետագայի «ֆ»-ի փոխարեն օգտագործվում է «Փ»-ն:

Դ. Բոլորգիծ երկաթագրի բնագրերը նոր տողից սկսելիս սկզբի առաջին տառը, իր մեծության կեսի չափով, առաջին գծից դուրս է գրվում, փոխանակ փոքր-ինչ ներսից սկսելու, ինչպես վարվում ենք այժմ:

Ե. Բոլորգիծ երկաթագիրն ունի մասամբ կլոր ձև. տառատեսիկները միացնող գծերը կամարաձև են:

Զ. Բոլորգիծ երկաթագրով գրված բնագրերը միջակետից բացի ուրիշ կետադրական նշաններ չունեն: Ըստ որում, միջակետը քառակուսի ձև է ունենում և այն գրվում է տողի վերին և կամ միջին մասում:

Է. Բոլորգիծ բնագրերում համեմատաբար քիչ են պատահում հապավումները. հապավվում են զլխավորապես տերունական բառերը:

Ը. Բոլորգիծ երկաթագրի տառանիշերը տարբերվում են մեր ներկայումս գործածած տառանիշերից:

Թ. Բոլորգիծ երկաթագիր բնագրերը չունեն մեծատառի և փոքրատառի տարբերություն. գրվում են բոլորն էլ մի տառատեսակով՝ ներկայիս մեր ձառնաչած մեծատառերով:

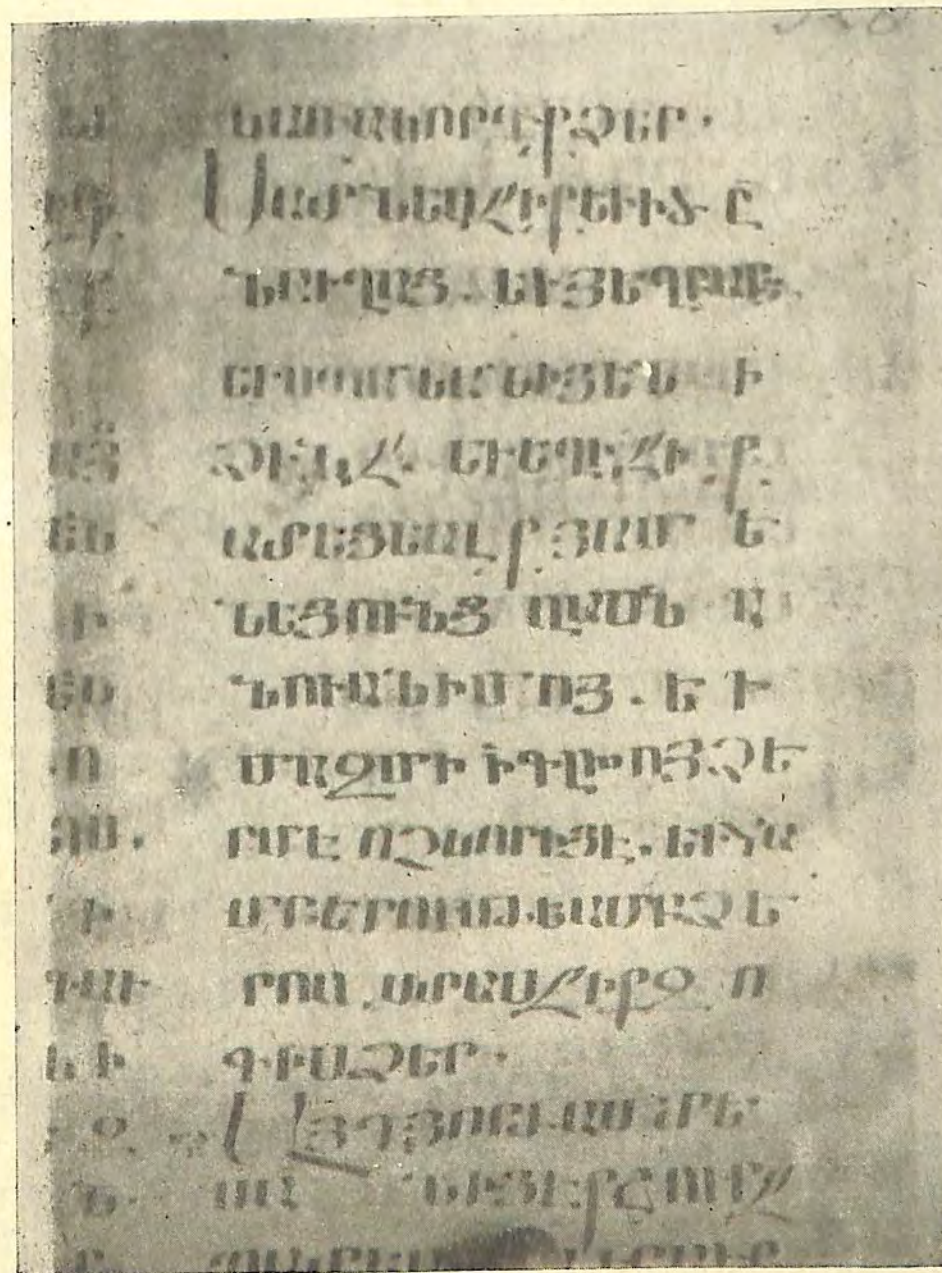
Ժ. Ի տարբերություն մյուս տառատեսակների, բոլորգիծ երկաթագրի տառերն ունեն հավասար բարձրություն. նրանց մեջ չկան վերնական և ստորնական տառանիշեր: Պատահում է միայն, երբ զլխակարգության սկզբի առաջին տառը խոշոր է գրվում կամ զարգագիր: (Բոլորգիծ երկաթագրի այդ առանձնահատկություններից մի քանիսը հատուկ է նաև վաղ շրջանի այլ գրատեսակներին):

Նախքան առանձին գրատեսակների մասին խոսելը, անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ կենտրոնացած պետականության բացակայության պայմաններում որևէ գրատեսակի գործածություն համատարած միասնական ձևով մեղանում գրեթե չի եղել: Գրերի այս կամ այն տեսակի ընտրությունը կախված է եղել զլխավորապես գրչության առանձին դպրոցների նախափրությունից: Ավելին. հաճախ տարբեր գրաձևերով են գրված ոչ միայն իրար մոտիկ գտնված գրչության առանձին դպրոցների գրչագրեր, այլև նույն գրչության դպրոցում գրված ձեռագիր ժողովածուների առանձին մասեր:

Քննության առնենք հայոց գրատեսակներն առանձին-առանձին և փորձենք որոշել նրանց յուրաքանչյուրի գործածության մոտավոր ժամանակը:

Բ. ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԲՈՒՐԳԻԾ, ՄԻՋԻՆ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԵՎ ՈՒՂԱԳԻԾ ԵՐԿԱԹԱԳՐԵՐԸ

Հայկական գրատեսակներից հսկերը երկուսն են՝ բոլորգիծ երկաթագիրը և միջին մեսրոպյան երկաթագիրը: Փաստ է, որ մինչև 10-րդ դարը մեզ հասած ձեռագրերը և վիմական արձանագրությունները հիմնականում գրված են այդ գրերով, թեև կան բացառություններ: Ուղղագիր երկաթագրով գրվել են մեծ մասամբ պաշտամունքային, կանոնական բովանդակությամբ աշխատություն-

Մեսրոպյան բոլորգիծ Սանասարյան ձեռագրից (ՄԱՄ, ձեռ. № 7735):

ները և վիճադիր արձանագրությունները, իսկ մեսրոպյան մանր և միջին երկաթագրով՝ պատմական, մեկնողական, աստվածաբանական բնույթի աշխատությունները: Ավետարանները գրվել են բոլորգիծ երկաթագրով, իսկ նրանց տակ զետեղված համաբարբառը՝ մանր երկաթագրով: Այդպես է, օրինակ՝ Լազարյան ավետարանի գրչությունը:

Ենթադրվում է, որ նրանք երկաթագիր են կոչվել այն պատճառով, որ գրվել են երկաթե ձողագրիչներով: Կան նաև բանասերներ, որոնք երկաթագիր անունը կապում են երկաթի ժանգից (երկաթ-օքսիդից) պատրաստված թանաք գործածելու հետ:

Բուն մեսրոպյան բոլորգիծ և միջին մեսրոպյան բոլորգիծ գրերը չունեն մեծատառի և փոքրատառի տարբերություն:

Հայկական գրչության հնագույն ամբողջական օրինակում՝ Լազարյան ավետարանում 887 թ., նկատվում են ուղղագրական կարգի հետևյալ տարբերությունները, որոնց մի մասը բնորոշ են հնագույն հայկական մյուս բնագրերին¹⁴.

Ավելագրություն յ տառի—դարձոյ, մատոյ, հատոյ, գործեալ, կոչեալ, նմալ, սմալ և այլն:

Հապավում ը տառի—յնթրիս, զնկեր, զնտրեալ, յնչից, յնծայսն և այլն:

Հապավում յ տառի բառի մեջ—զգոշ, վկաից, հայհոութիւն. բառի վերջում՝ ողորմեցա, հաճեցա, բանա, քաղցեա, պիտո, գո, սատանա, միո, արտարո, յորդո, թզենո և այլն:

Գրվում է ե փոխանակ է-ի—թե, եթե, թեպետ, ե, եին, եիր, խնդրեին, հարցանեին, ուտեին, որպես, տեսանեաք, այնպես, եղեց, ապաքեն, պատուեր, զքեն, ի նազարեթե և այլն:

Գրվում է է փոխանակ ե-ի—արեգակն, փեսա, ցերեկ, էգաւ, էհան, էթող, էհար և այլն:

Գրվում է գ փոխանակ կ-ի—մանգունք, յանգողին, անգեալ, ցանգացան և այլն:

Գրվում է ով փոխանակ աւ-ի—ամովթ, նոքովք, արտասուվք, համբովել, զենջակովն և այլն:

Գրվում է աւ փոխանակ ո, ով, ոյ և ու տառերի ու երկբարբառների—աւսալիս, պարանաւց, Յաւհաննէս, նազաւրացի, անաւշ, նշաւդ, տանաւտէր:

Գրվում է ո և ու փոխանակ աւ-ի—ոգուտ, յուժար, յուժարել, ծնողք:

Գրվում է ի, փոխանակ ե-ի և հակառակը—շիղ, սփիոս, ուղիւղ, Պիւղատոս:

Գրվում է ու փոխանակ ե-ի—ումուք, ուրումն (որումն):

Հապավվում է բառի նախավերջին և վերջին բ տառը—արդեամք, մատամն, քարամք, եղեգամ, տեսեամ, իշխանութեամ, ճշմարտութեամ:

Գրվում է որոշ բառերում լ տառը ղ-ով—այղ—այլ, թոյղ—թոյլ, ալա-կերպեալ—այլակերպեալ:

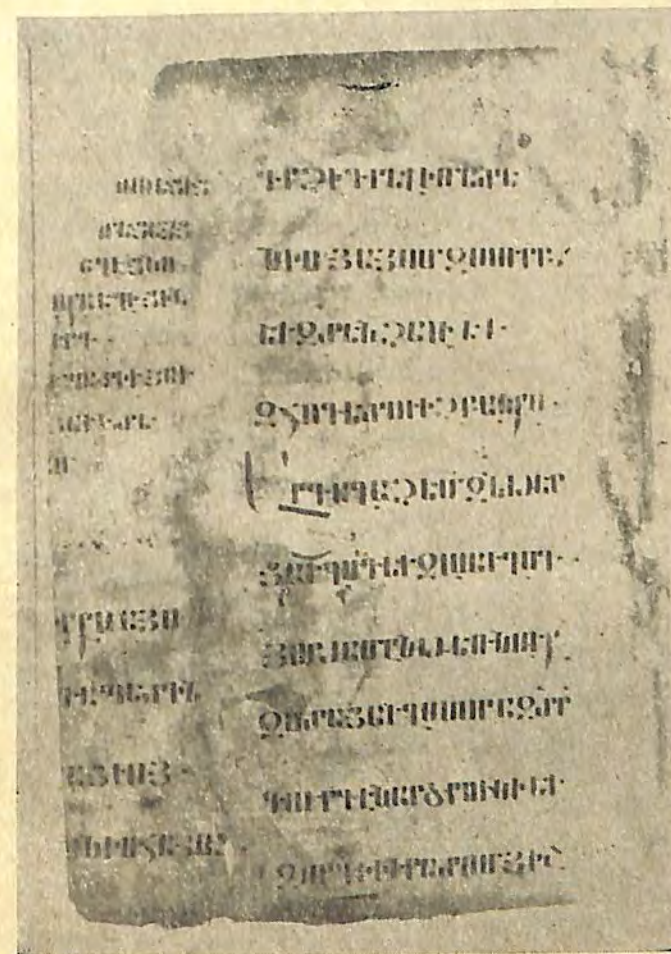
Գրվում է իւ երկբարբառը եւ-ով—աղբեր, եղջեր, առեւծ և այլն:

Նշված իրողությունների մեջ, հարկավ, կարող են լինել գրչական սխալներ, սակայն նրանց մեծ մասը հատուկ է մեզ հասած հնագույն ձեռագրերին:

¹⁴ Այս մասին խոսել է պրոֆ. Գ. Խալաթյանը՝ Լազարյան ավետարանի լուսատիպ հրատարակության առաջարկում (էջ Թ—Ժ), որտեղից օգտվում ենք:

Ուշագրավ է, որ մատնացույց արած ուղղագրության մի շարք օրինակներ ունենք նաև Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» աշխատության պատառիկների բնագրի մեջ¹⁵:

Հնագրության համար կարևոր է պարզել, թե 5-րդ դարից մինչև 10-րդ դարը ի՞նչ փոփոխությունների են ենթարկվել մեսրոպյան երկաթագիր տառերը, ի՞նչ օրինաչափություն կարելի է մատնացույց անել նրանց ձևերի միջև:

Տիմոթեոս Կուղի աշխատության պատառիկը:

Այս հարցը լուսաբանելու դժվարությունը կայանում է նրանում, որ վաղ շրջանի հեղինակների աշխատությունները մեզ չեն հասել իրենց ինքնագրերով, այլ ընդօրինակված են ուշ շրջանի արտագրողների կողմից: Մեզ չի հասել ո՛չ Խորենացու, ո՛չ Եղիշեի, ո՛չ Շիրակացու, ո՛չ Ղևոնդի և ո՛չ էլ հին հայ մատենագիրներից որևէ մեկի աշխատության ինքնագիրը: Ինքնագիր ունեցող հայ մատենագիրներին մատենների վրա կարելի է հաշվել: Ըստ որում, այսպի-

¹⁵ Տե՛ս Ս. Քալանջյան, Նորահայտ պատառիկներ Կյուրեղ Երուսաղեմացու Թ դարի մի գրչադրից («Բանբեր Մատենադարանի», 1960 թ., № 5, էջ 230—231):

սինները XIII դարից հետո եկող հեղինակներ են՝ Եսայի Նչեցի, Ամիրդովլաթ, Գրիգոր Տաթևացի և այլք: Իսկ առկա հնագույն գրչագրերը, սակավ բացառությամբ, պարունակում են կրոնական արարողական-դավանաբանական կանոնական բովանդակություն ունեցող տեքստեր:

Մեզ են հասել առանց թվականի բաղմամբիվ հին ձեռագիր պատանդներ և պահպանակներ, որոնց գրերը հաճախ շատ ավելի հին են, քան թվագիր տեքստերը, բայց որովհետև թվական չունեն՝ որոշ վերապահությամբ ենք մտնում նրանց:

Հաստատուն ժամանակի հետ կապված հին հայկական բնագրեր գլխավորապես վիճագրերն են և, բնական է, որ նրանք պիտի օժանդակեն հարյուրավոր անթվագիր գրությունների ժամանակը որոշելուն: Սակայն, երբ ուշագիր համեմատում ենք նույն շրջանի վիճագիր գրերը գրչագրերի հետ, ապա տարբերություններն ակնբախ են դառնում. ընդօրինակողները ավելի ազատ են շարժել իրենց գրիչը, քան այդ կարողացել են անել կարծր քարի վրա փորագրող, քանդակագործները:

Մեսրոպյան բոլորգիծ երկաթագրի նմուշներից երևում է, որ հայկական գրչությունը 5—10-րդ դարերի ընթացքում քիչ է փոփոխվել: Սակայն հաշվի առնելով մի շարք հանգամանքներ՝ տառերի գծագրական ձևերը, գրանյութի հնությունը, ուղղագրությունը, կետադրությունը և այլն, կարելի է մոտավոր ճշտությամբ որոշել հին բնագրերի ժամանակը դարերով:

Պրոֆ. Հ. Աճառյանը մեսրոպյան բոլորգիծ գրերից հնագույնն է համարում այն գրերը, որոնք չեն ենթարկված վայրահակության օրենքին, այսինքն՝ տառերի պոչերը, թևերը և գլուխները չեն թեքվում ներքև, այլ ուղիղ ձև ունեն¹⁶: Իրոք, եթե նայելու լինենք 5—7-րդ դարերի արձանագրությունների գրերին, ապա նրանք գրվում են առանց վայրահակության: Սակայն այդ անխախտ օրենք չէ, մեկ-մեկ պատահում են հին տեքստեր, որոնք ենթարկվել են վայրահակության: Այսպես է, օրինակ, Հ. Աճառյանի մատնացույց արած Սանասարյան վարժարանի ձեռագրում որոշ տառեր վայր են հակված: Նման տառեր կան նաև Հռիփսիմեի արձանագրության մեջ և հին այլ բնագրերում:

Ձեռագրի հնության խնդրում կարևոր է տառերի համեմատական խոշորությունը. որքան տառերը մեծ են, մեծ մասամբ այնքան ավելի հին են. նրանք¹⁷:

Հայագետներից ոմանք ձեռագրի գրության հնությունը որոշելու կարևոր ցուցանիշ են համարում մագաղաթի խունացած լինելը. եթե մագաղաթը դեղնած է, հնության կնիք ունի, հետևապես վաղ շրջանում է գրված, իսկ եթե մագաղաթը սպիտակ է՝ գրությունը նոր է: Որոշ չափով այս ճիշտ է, բայց նորից որոշիչ համարել չի կարելի, որովհետև գրանյութի խունացումը կապված է գլխավորապես պահպանության հետ, եթե ձեռագիրը չի ընկել ջրի մեջ կամ կաթիլքի տակ, պահվել է չոր տեղում, սակավ է խոնանում: Պատահում է նաև հակառակը. շատ ավելի նոր ձեռագիր, եթե պահպանությունը լավ չի եղել, արագ խունացել է: Կան այնպիսի պահպանակներ, որոնց մի երեսը

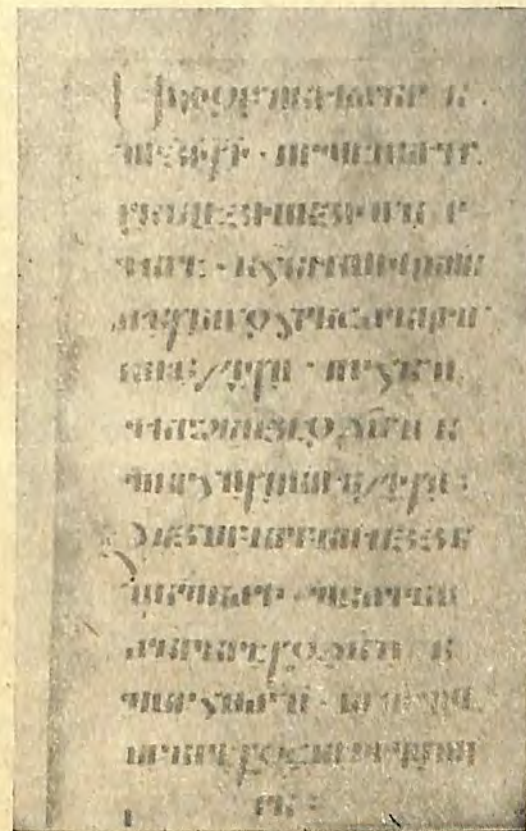
¹⁶ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գիրը, էջ 352:

¹⁷ Մենք նկատի ունենք կանոնական բովանդակություն ունեցող ձեռագրերի գրությունները: Սակայն այդ ևս անվիճելի պայման չէ. պատահում է, որ ուշ շրջանում ևս ձեռագրերը գրում են պահպանելով նախկին բնագրի տառերի խոշորությունը:

խունացել է՝ տառերն անձանաչելի դառնալու աստիճան, իսկ մյուս երեսը սպիտակ ու մաքուր է:

Գրչության հնությունը որոշելու հիմնական միջոցը տառերի գծագրական առանձնահատկությունն է: Անհրաժեշտ ենք համարում քննության առնել երկաթագիր տառերն առանձին-առանձին:

Ա—Երկու սյունագծերը միանում են ներքևի կամարավոր գծիկով: Աջ կողմից տառի ներսից սկսում է բարակ մի գիծ, որը մահիկի ձևով իջնում է մինչև սյան ծայրը, ձեղքում, դուրս է գալիս և հունական ալֆայի նման վեր

Միջին երկաթագիր XI դ. (ՄԱՄ ձեռ. № 974):

բարձրանում: Հետագա դարերում այդ գծիկը, վայրահակության օրենքով, սկսում է թեքվել ներքև: Ուղղագիծ երկաթագրում երկրորդ սյունագիծը բաժանվում է երկու մասի և միանում մագաղաթին:

Բ—Գլխիկը բոլոր ձև ունի: Տառանիշը որքան հին է, այնքան թևը գլխիկի համեմատությամբ փոքր է, իսկ հետագայում երկարում է և կախ ընկնում ներքև: Ուղղագիծ երկաթագրում կլոր գլուխը անկյունավոր ձև է ստանում:

Գ—Գլխիկը փոքր է և կլոր, մեծությունը հավասար է տառի մեկ երրորդին: Աջ թևը սկսում է ներքևի աղեղի ուղղությունից քիչ վերև: Յոթերորդ դարից թևը սկսում է ներքև կախվել: Ուղղագիծ երկաթագրի ժամանակ կլոր գլխիկը քառանկյուն ձև է ստանում:

Գ—Ճիշտ «Գ»-ի նմանութիւն ունի, միայն զլսիկը բացված է: Տառի հետագա զարգացումը ընթանում է նախորդ տառի ձևով:

Ե—Սյունագիծն ուղիղ իջնում է մինչև տողը և կեռվելով կազմում զլսիկը: Հին տառանիշերում դեպի աջ երկարող թևը համեմատաբար կարճ է և ուղիղ, իսկ հետագայում երկարում է և ներքև կախվում: Պատահում են հին տառանիշեր, երբ թևն սկսում է ոչ թե սյունագծի կեսից, այլ վերին ծայրից: Ուղղագիծ երկաթագրում կլոր զլսիկը անկյունների է փոխվում:

Զ—Հին տեքստերում ձևաձև մեծ կլոր է, իսկ ներքևից միանում է հորիզոնական մի գիծ, կլոր օղակը նստում է անմիջապես գծի վրա՝ առանց վզիկի: Հետագա դարերում կլոր օղն սկսում է փոքրանալ, և առաջանում է վզիկը, որը գնալով երկարում և հորիզոնական գծի երկու ծայրերում ելուններ է ստեղծում: Ուշ դարերում աջ ելունը ջնջվում է, և թև է գոյանում:

Է—Հնագույն տառանիշը պարզ ձև ունի. սյունագծին միանում են երկու թևեր՝ մեկը սյունագծի ներքևից, իսկ մյուսը՝ միջին մասից, որոնք սկզբում քիչ թեքութիւն ունեն, իսկ հետագայում զարգանում և կախվում են ներքև:

Ը—Հնագույն ձևը պարզ է. վերին զլսիկը հավասար կիսակլոր է, իսկ ներքևի հորիզոնական գիծը՝ ուղիղ: Հետագա դարերում հորիզոնական այդ գիծը վահանաձև թեքվում է ներքև, և ներքևից վայր իջնող փոքրիկ գծիկ աւելացվում:

Թ—Բավականին տարբերվում է ներկա տառաձևից. աջ կողմի ոլորքը հավասար է սյունագծին: Հին տառաձևերում ոլորքից դուրս եկող գծիկը հորիզոնական ձև ունի, իսկ հետագա դարերում նա, վայրահակության օրենքով, ներքև է կախվում: Մոտավորապես 10-րդ դարից՝ ոլորքը ուղղագիծ երկաթագրում սկսում է բարձրանալ, իսկ հետագա դարերում վերին կլորը բացվում և անկյուններ է կազմում:

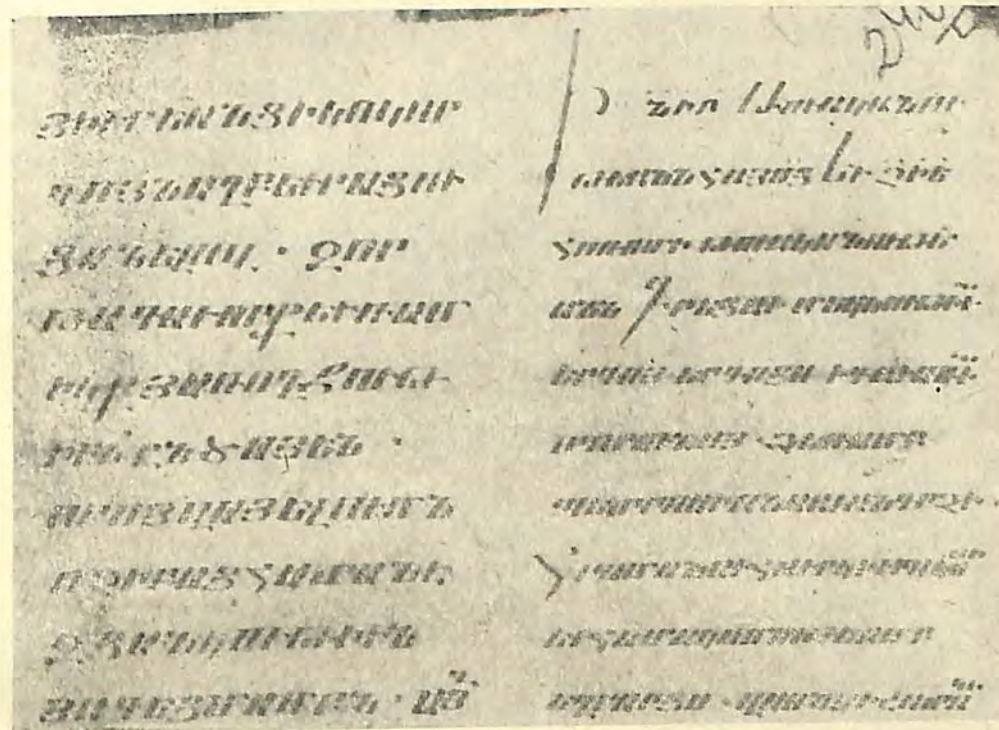
Ժ—Հին ձևը փաստորեն «Թ» տառի ոլորքն է՝ գրեթե առանց փոփոխության: Հին տառաձևի հորիզոնական դուրս ելնող գծիկը ուղիղ է, իսկ հետագա դարերում սկսում է ներքև կախվել: Սյունագծի վերին ծայրում հին տառաձևերը պահել են «Թ»-ի ոլորքը սյունագծի հետ միացնող վերին կլոր գիծը: Ուղղագիծ երկաթագրում տառի բոլորակը քառանկյունի ձև է ստանում:

Ի—Հին տառաձևերում սյունագծին միացող աջ թևը վահանաձև կորուսթյուն ունի, իսկ հետագա դարերում նա սկսում է ներքև կախվել և անկյուն տալ:

Լ—Հին տառաձևերում տողաշարքի բարձրութիւնն ունի, իսկ ներքևի թևը՝ ուղիղ, հորիզոնական: Հետագա դարերում նա սկսում է տողաշարքից ներքև իջնել՝ վահանաձև կորութիւնով:

Ն—Նման է «Ի» տառի հնագույն ձևին, միայն նրա աջ թևի վրա դեպի վերև թեքված մի ելուն է ավելանում: Հին տառաձևերում թևերը տարբեր բարձրութիւններ են միանում սյունագծին, ոմանք՝ միջից, իսկ ոմանք՝ փոքրինչ վերևից կամ ներքևից: Հետագա դարերում ուղղագիծ երկաթագրում ծռվող թևը անկյուններ է տալիս:

Ս—Հին ձևը պարզ է, կլոր գծիկը բոլորվում է և միանում մյուս ծայրի հետ և, խաչաձևվելով, մի ծայրը թևը գնում է աջ, իսկ մյուս ծայրը՝ ձախ: Հետագա դարերում ձախ ծայրը թեքվում է դեպի ներքև, իսկ աջը՝ վերև: Ըստ որում, փոքրանում է նաև կլորը:

Միջին ուղղանկյուն երկաթագիր 973 թ. (ՄԱՄ ձև. № 2684, Բ. 245ա):

Կ—Հին տառաձևերում առաջին սյունագիծը երկարում է մինչև տողը, իսկ մյուս սյունագիծը ստորակետի նմանութիւն ունի: Երկու սյունագիծերը միանում են իրար բոլոր գծիկով: Հետագա դարերում ձախ սյունագիծն սկսում է վերև բարձրանալ, իսկ աջը՝ ներքև կախվել: Ուղղագիծ երկաթագրում սյունագիծը միացնող գծիկն անկյուններ է տալիս:

Հ—Տառի ամենից հնագույն ձևը մեր ներկա տպագրութիւն մեջ օգտագործվող «Հ» տառի նման է, բայց առանց վերևի պոչիկի. ձախից աջ թեքվող գծիկը պարզ վերջավորութիւն ունի: Յոթերորդ դարից սկսած այդ թևը գծիկի վրա փոքրիկ ելուն է ավելանում, որը հետագա դարերում, զարգանալով, բավականին թեքված է ստանում, իսկ տառի եռանկյունին ավելի է սրվում:

Չ—Հին տառաձևերում ձախ թևոված աղեղը մեծ է, և վերին գծիկը շատ քիչ է թեքված դեպի ներքև, իսկ յոթերորդ դարից սկսած այդ գծիկը հետդհետ սկսում է կեռվել, մինչև որ բոլորովին մոտենում է ներքևի գծին: Ուղղագիծ երկաթագրում Չ թվանշանի ձև ունի:

Ղ—Հին տառաձևը շատ նման է ներկայումս գործածվող փոքրատառ «ղ»-ին և գրվում է տառաշարքի հավասար բարձրութիւնով, իսկ յոթերորդ դարից սկսած սյունագիծը տողաշարքից ներքև է կախվում: Ուղղագիծ երկաթագրի մեջ վերին զլսիկի բոլոր գիծը անկյունների է վերածվում:

Ճ—Հին ձևը հունական դելթային է նման, միայն աջ և ձախ գծերն իրար հետ միանալուց հետո թևը ուղղութիւններով շարունակում են բարձրանալ: Տառի հորիզոնական գիծը դեռ ուղիղ է: Ուշ դարերի բոլորգիծ երկաթագրում խաչաձև երկարող գծիկներից առաջինն սկսում է ներքև ձկվել, իսկ երկ-

րորդը ելուն է ընդունում, որ առաջներում գոյություն չունեն։ Ուղղագիր տառաձևերում ներքևի հորիզոնական ուղիղ գիծը մեջտեղից վահանաձև կորուսթյամբ վեր է բարձրանում։

Մ—Երկու սյունագծերը իջնում են մինչև տողը և միանում կտր բոլորով։ Վերևում աջ սյունագծի վերին ծայրում միանում է փոքրիկ ելուն, որը սկզբում ուղիղ է, իսկ հետագայում սկսում է կեռվել։ Ուղղագիր երկաթագրում տառի ներքին բոլորը ուղղագիր ձև է ընդունում։

Յ—Տառի ձևը շատ է նմանվում ներկայումս գործածվող Յ թվանշանին։ Երկու կիսաբոլորակներ դեպի ձախ ուղղված բացվածքներով նստած են իրար վրա։ Որոշ բոլորգիծ երկաթագրերում միջին ձախ թեքված գիծը երկարում է, քառակյունի կետ է ընդունում իր վրա և, մոտենալով վերին և ներքևի գծերին, աքցանի ձև է ստանում։

Ն—Տառի հին ձևի մեջ վերին կեռ կտուցը թույլ է, իսկ հետագայում, գնալով դարգանում է. մասամբ նմանվում է շուռ տված «շ» տառին։ Ուղղագիր երկաթագրում տողի վրա նստած աղեղը անկյունների է վերածվում, իսկ վերին կտուցը տողաշարքից դուրս է գալիս դեպի վերև։

Շ—Հին ձևը կիսաբոլոր աջ բացվածքով տառ է՝ վերին վերջավորության վրա բուխ ընդունած ձևով։ Տառի բացված գիծը վերջանում է պարզ ձևով, առանց որևէ բարդության։ Հետագա դարերում տառի պոչը երկարում է դեպի աջ, և վայրահակության օրենքով ներքև թեքվող ելուն ավելանում։ Ժամանակի ընթացքում այդ ձևափոխվում է այնքան, որ դրանից առաջանում է բոլորգիծ «շ»-ն։

Ո—Հին տառաձևը բոլոր է և սյունագծերը փոքր-ինչ թեքություն ունեն։ Ուղղագիր երկաթագրում վերին բոլորակը անկյունների է վերածվում։

Զ—Հին ձևը խոշոր կիսաբոլոր է, թեքվում է դեպի ձախ և ներքևից բթաձև ելուն է ընդունում իր վրա։ Կտրի վերին ծայրը պարզ է, առանց բարդացումների։ 7—8-րդ դարերից հետո ներքին բուխ գիծը երկարում և վերին կտրի վրա կտուց է ընդունում։

Պ—Ներքև իջնող երեք գծիկներից առաջինը բավականին կարճ է և քիչ բացված, երկրորդը տառաշարքի միջին երկարությունն ունի, իսկ երրորդը իջնում է մինչև տողը։ Վերին միացող գիծը վահանաձև կիսաբոլոր է։ 7—8-րդ դարերից հետո կտրվում է երկու մասի և դառնում երկու փոքրիկ աղեղ, որոնցից առաջինն ավելի է ներքև հակվում։ Ուղղագիր երկաթագրում վերին բոլոր գծերը անկյունների են վերածվում։

Ջ—Հին տառաձևի գլուխը փոքր է, նեղ, թեք և երկար։ Նրա գլխիկից երկարող բարակ ծայրը հասնում է քառակուսի մի կետով, որից սկիզբ է առնում ներքև իջնող մի գիծ, որը հետագա դարերում ալիքաձև կորուսթյուն է ընդունում։

Բ—Տառի հիմնական կմախքի բոլորաձև երկարագիր «Ո» տառից է կազմվում, որի աջ սյունագծին միանում է մի փոքրիկ ելուն։ Որոշ տառերում այդ ելունը հորիզոնական դիրքով փոքրիկ գիծ է, իսկ երբեմն վեր է ածվում ներքև թեքվող թևի։ Ուղղագիր երկաթագրում տառի վերին բոլորը անկյունների է վերածվում։

Ս—Ներքևի սյունագծերը միացնող գիծը բոլոր է, աղեղնաձև, իսկ ուղղագիր երկաթագրում ուղիղ ձև է ընդունում և անկյունների տալիս։

Վ—Տառի նախնական ձևը մեծատառ բոլորգիծ «Ա»-ին է նմանվում, մի-

այն աջ ելունը ներքևից ուղիղ երկարում է դեպի աջ։ Տառը հաղիվ նկատելի վզիկ ունի։ Տառի հաջորդ զարգացումը տեղի է ունենում հետևյալ կերպ. նախ պոչիկը հորիզոնական դիրքից ներքև է կախվում, հետագայում տառի վրա փոքրիկ կորուսթյամբ վզիկ է սկսում ավելանալ և ներքին պոչը տողաշարքից ցած իջնում։ Հետագայում տառի առաջին սյունը սկսում է կարճանալ։

Տ—Նման է ներկայիս «մ» տառին։ Հանդիպում է երկու ձևով. մի դեպքում վերին գլխիկը ներքև կախված, իսկ մյուս դեպքում՝ հորիզոնական ուղիղ գծիկի ձև առած։ Տառի հին ձևերում երկու կորուսթյուններն էլ բոլոր են, իսկ ուղղագիր երկաթագրերում անկյունների են վերածվում։

Ր—Տառի սկզբնական ձևը շատ նման է հունական «Ր» (ռո) տառին. Գլուխը կտր է և փոքրիկ շերտով է միայն բաժանվում սյունագծիկից։ Հետագա դարերում վերին գիծը սկսում է թեքվել դեպի ներքև, վերևում սաեղծելով անկյուն։

Յ—Հին ձևը իրար վրա ձախ դարձվածքով նստած կիսաբոլորներ են, որոնցից վերինը փոքր է, իսկ ներքևինը՝ մեծ։ Ուշ բոլորգիծ և ուղղագիր երկաթագրերում վերին բոլորակի բացված գծերը մոտենում են իրար և միանում, իսկ երկրորդը՝ մնում է անփոփոխ։

Ի—Սկզբում տառն ունի շատ պարզ ձև. տառաշարքի բարձրությամբ մի սյունագիծ է աջ ելնող թևով։ Տառի հին ձևերում այդ թևը հորիզոնական դիրքով կարճ գծիկ է, իսկ հետագայում վեր է ածվում ներքև թեքվող թևի։

Փ—Հին տառաձևը պարզ է. մի սյունագիծ իջնում է վերից վար և ներքևում սուր ձև ընդունում։ Սյունագիծը բավականին տարածությամբ անցնում է սովորական տառաշարքից դեպի ներքև և պարող մարդու կանթված թևերի նման թևեր ընդունում իր վրա։

Բ—Իր ձևով շատ նման է նախորդ տառին և կազմված է նրա սկզբունքով. վերից վար իջնում է մի սյունագիծ, կտրում, անցնում է տառաշարքի սահմանը և սուր ծայրով ներքև կախվում։ Վերևում, սյունագծի աջ կողմում, միանում է մի փոքրիկ գլուխ, իսկ սյունագծի միջին մասից թեք խաչաձևումով անցնում է հորիզոնական ուղղություն ունեցող մի այլ գիծ, որը, 7—8-րդ դարերից հետո, ելուններ է ընդունում իր վրա։

Դատելով մեզ հասած հնագույն գրչագրերի բովանդակության ու գրչության տվյալներից, կարելի է այսպիսի օրինաչափություն սահմանել. մեսորության և միջին մեսորության երկաթագրերը եկեղեցական կանոնական գրականության մեջ հայկական գրի հիմնական տեսակներն են հանդիսացել հինկանության մեջ հայկական գրի հիմնական տեսակներն են հանդիսացել հինկան գրականության մեջ և ավետարանների համաբարբառներում գործածության մեջ է գտնվել 5-ից մինչև 12-րդ դարերը։

Ուղղագիր երկաթագիր գրություններ հանդիպում ենք 8—9-րդ դարերից. բայց գործածական գրի տեսակ են դառնում 10—11-րդ դարերում. նրանք իրենց զծագրական առանձնահատկություններով շատ նման են բուն մեսորության զծագրերին, միայն թե տառաձևերի նախկին կորուսթյունը բոլորգիծ երկաթագրին, միայն թե տառերի մեծությունը քիչ փոքր է։

Ուղղագիր երկաթագրերից կարելի է մատնացույց անել Մովսես Խորենացու Պատմության գլխացանկի տառերը (ՄԱՄ № 1411 հատակոտորը), Տիմոթեոս Կուլի «Հակաճառութիւն»-ը (ՄԱՄ ձեռ. № 1958)՝ 10-րդ դարից, էջմիածնի Ճաշոցը (ՄԱՄ ձեռ. № 832)՝ 1154 թվականից, Հայրապետ գրչի ձե-

ուագիրը (ՄԱՄ ձեռ. № 987)՝ 1211 թվականից, Իգնատիոս գրչի ձեռագիրը (ՄԱՄ ձեռ. № 1519)՝ 1232 թվականից և ուրիշներ:

Ուղղագիրը երկաթագիր հին տեսակներում ևս բառանշատում չի կատարվում, այդպիսին երևան է գալիս 11-րդ դարից սկսած: Նույն շրջանում էլ սկսում են երևալ բոլորովին նոր տառաձևեր: Մատենադարանի № 283 ձեռագրի հիշատակարանում, որը գրված է 1033 թվականին, մեզ հանդիպում են միացյալ «և», եռատառ «ա», կեռվող դժասյունով «յ» և փակված գլխով «ց» տառերը¹⁸:

Ինչ վերաբերում է անցման գրին, ապա նրա մի քանի տեսակներ կան¹⁹: Բոլորգրի երկաթագրից կամ ուղղագիր երկաթագրից բոլորգրին անցումը մեկեն տեղի չի ունեցել, այլ կատարվել է աստիճանաբար, դարերի ընթացքում: Կան անցման գրի այնպիսի տեսակներ, որ քիչ են տարբերվում իրենց նախորդ մյուս գրատեսակների մայրերից և կան այնպիսիները, որոնք քիչ են տարբերվում սովորական արևելյան բոլորգրից: Հ. Տաշյանն իր կազմած ձեռագրաց ցուցակում հրատարակել է երկու տեսակի անցման գիր ունեցող ձեռագրի նմուշ²⁰: Մաշտոցի անվան մատենադարանում նրանց թիվը շատ է:

Անցման գրի հնագույն նմուշներից մեկն է «Գահնամակի» գրությունը, որը հրատարակել է Ղ. Ալիշանը²¹: Այստեղ տառանիշերի մեծ մասը ուղղագիր երկաթագրով է, բայց նրանց մեջ արդեն մուտք է գործել երեք ճյուղ ունեցող այբը, ուղիղ սյունագիր ընդունած յիւն, տառաշարքից սկսել է դուրս գալ «մ» տառի գլխիկը, «ղ»-ի պոչը տառաշարքից ներքև է կախվել և այլն: Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրերից անցման գրի բնագրերից կարելի է մատնացույց անել 981 թ. ընդօրինակություն մ. Ղուկաս գրչի թղթյա հնագույն ձեռագիրը (№ 2679), Սկեռայում գրված Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգութեան»-ը, 1173 թ. գրված ձեռագրերը (№ 1568), Գոշավանքում Գավիթ գրչի 1172 թ. ընդօրինակած Եղիշեի Պատմութեան ձեռագիրը (№ 1890) և այլն:

Անցման շրջանի հետաքրքիր գրություն ունի ակադ. Ն. Մառի ուսումնասիրած Պիշպեքի գերեզմանատան մի տապանաքարի 1323 թ. հայկական արձանագրությունը²²: Այստեղ գլխագիր «Ա» տառը սկսել է փոխվել երեք ճյուղ ունեցող «ա»-ի, բայց դեռ ամբողջապես չի ձևակերպվել և չի կորցրել երկաթագրի որոշ ձևերը:

Գ. ԲՈԼՈՐԳԻՐ

Տառաձևերի փոփոխությունը առանձնապես նկատելի է դառնում 12-րդ դարում. մեզ հասած ձեռագրերի մեջ բավականին թիվ են կազմում ուղղագիր երկաթագրից բոլորգրին անցնող տեսակները: Ըստ որում, այստեղ ևս ձեռագրերը որքան հին են, այնքան նրանց տառաձևերը խոշոր են: Հանդիպում

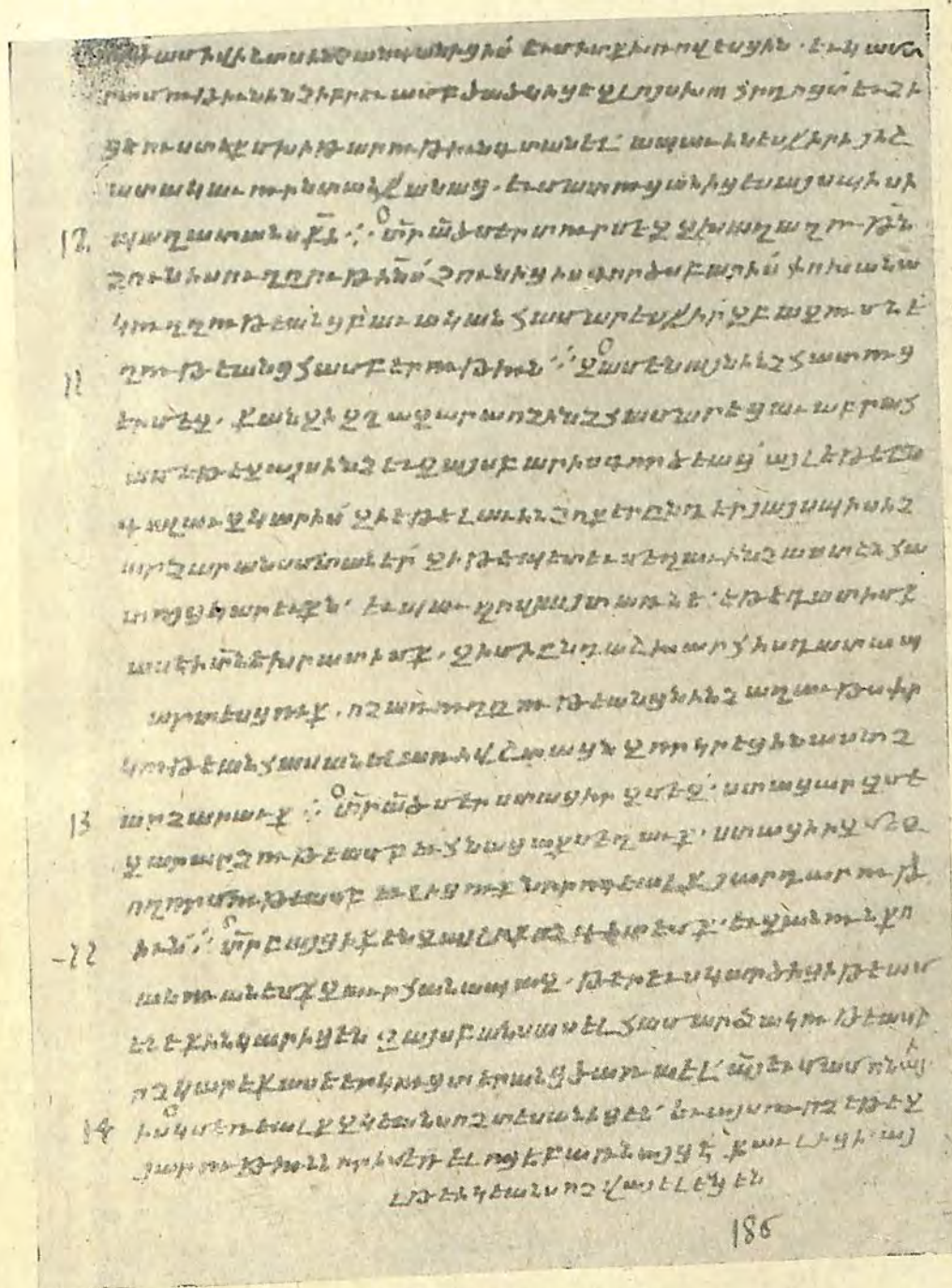
¹⁸ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանը, էջ 218:

¹⁹ Տե՛ս Հ. Տաշյան, Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա, էջ 27:

²⁰ Տե՛ս Գրատեսակ Ա, 6՝ վերջված 12-րդ դարի ձեռագրից և տախտակ Բ, 7՝ վերջված 3 ձեռագրից:

²¹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Այրարատ (լուստիպ նմանահանությունը ղեկավարված է 430—431 էջերի միջև):

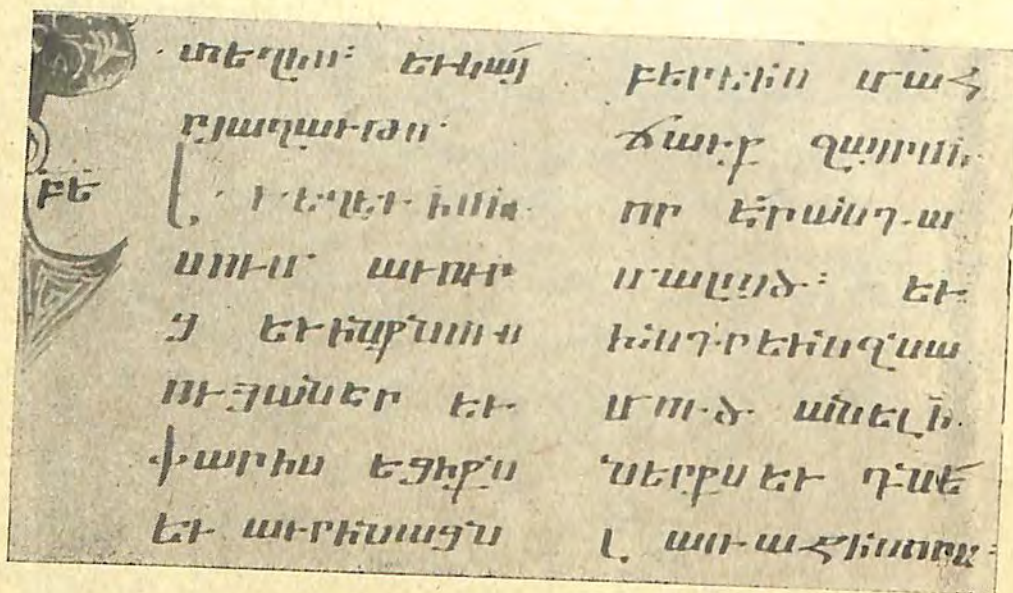
²² Н. Я. Марр, Надгробный камень из Семиречья с армянско-сирийской надписью 1323 г. (տե՛ս «Записки Вост. отд. Имп. арх. об-ва» VIII, էջ 344—349).

Բոլորգիր 1118 թ. (ՄԱՄ ձեռ. № 1214):

են բոլորգրի այնպիսի տեսակներ, որոնք կրկնակի անգամ մեծ են սովորականից:

12-րդ դարում առաջանում է բոլորգրի երկու տեսակ—կրկնյան բոլորգիր և արևելյան բոլորգիր: Բոլորգրի այս երկու տեսակների զանազանությունը նկատելի է Գ. Հովսեփյանը: Նա գրում է. «Կրկնյան շրջանի հնագույն

Քաղաքի 1269 թ. (ՄԱՄ ձեռ. № 382),

ձեռագիրներն էլ երկաթագիր են. հետո միայն մշակվում և տիրապետող է դառնում կիլիկյան բոլորգիրը, որը տարբեր է արևելյան բոլորգրից, որին ուրիշներն անցման երկաթագիր են կոչել»²³:

Կիրիկյան բոլորգիրն ունի ճիշտ «կորպուս» կոչվող գրի ձևը, ինչ որ ներկայումս գործ էածվում մեր տպագրության մեջ, իսկ արևելյան բոլորգիրը՝ նրանից քիչ տարբերվում է տառերի խոշորությամբ և մի քանի տառաձևերով՝ «չ», «շ», «ձ», «ջ», «ք» և այլն:

Արևելյան բուրգրի լավագույն նմուշներից են՝ Կոստանդնուպոլսի Ազգա-
յին մատենադարանի № 68 ավետարանի գրությունը՝ 1253 թվականից, Մար-
տիրոս գրչի ընդօրինակած նարեկը՝ 1283 թվականից (ՄԱՄ ձեռ. № 6764),
Խոսրով Անձևացու ժամագրոց մեկնությունը՝ 1278 թվականից (ՄԱՄ ձեռ.
№ 1328), Թումա գրչի ընդօրինակած ավետարանը՝ 1315 թվականից (ՄԱՄ ձեռ.
№ 2930) և ուրիշներ:

11—12-րդ դարերում հայ գրի պատմության մեջ նկատվում է մի նոր երևույթ. հանդես է գալիս շղագրությունը, որը տեղ խնայող և արագագիր գրության տեսակ է: Շղագրով են գրված ՄԱՄ-ի № 2877 և № 2684 ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնցից առաջինը գրված է 11-րդ դարում Գրիգոր գրչի փողմից, իսկ երկրորդը՝ կազմարար Հովնանի կողմից, 1159 թվականին: Այս հիշատակարաններից առաջինի մասին խոսել է Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանը իր կազմած «Հիշատակարանը ձեռագրաց»-ի մեջ. ձեռագրի գրչության առթիվ տվել է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Այս փոքրիկ հիշատակարանը

²³ Գ. Հովսեփյան, Կոստանդին Ա. կաթողիկոս (տե՛ս «Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Նյու-Յորք, 1943, պրակ Բ, էջ 16)։

գրված է շղագրով, որով և շատ հետաքրքրական է հնագրության համար»²⁴։ Սակայն շղագրությունը, ինչպես և 11—12-րդ դարերի մշակույթի առաջընթաց մի շարք այլ երևույթներ, իրենց բնականոն զարգացումը չունեցան, որովհետև հայ ժողովրդի գլխին պայթեց աննախընթաց նոր փոթորիկ, երկիրը տակնուվրա եղավ։ Այնուհետև հարկավոր եղավ սպասել մոտ վեց դար, որպեսզի նորից հանդես գա շղագրությունը և իշխող գրի տեսակ դառնա։

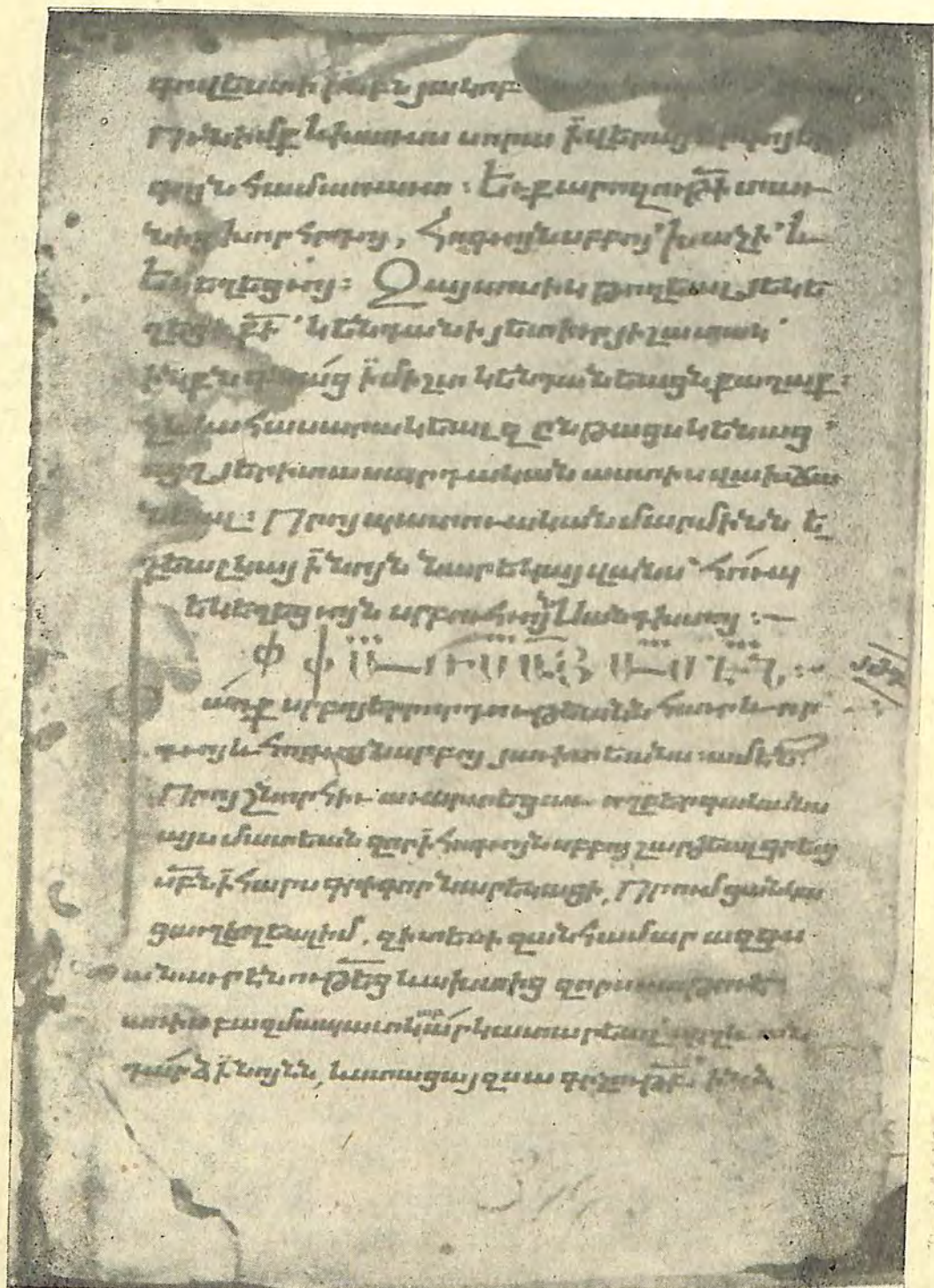
[illegible]

Արևելյան բոլորգիր 1291 թ. (Ալիշան, Հայաստանում, էջ 525):

Բողոքգիրը հայ մատենագրություն մեջ իշխող գրի տեսակ դարձավ սկսած 13-րդ դարից։ Մեր խոսքն, իհարկե, համատարած գործածություն մասին է, այլապես այս գրի հին տեսակները մենք ունենք դեռ 10-րդ դարից։ Նրա հին օրինակը Պողոսի Թղթերի մեկնությունն է՝ 999 թվականից²⁵։ Այնուհետև, այս գրի հին օրինակներից է Մատենագարանի № 283 ձեռագիր ավետարանը՝ 1033 թվականից, և այլ ձեռագրեր։

24 Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 378:

25 Նմանահանութիւնը հրատարակված է Ալիշանի «Հայապատում»-ում, էջ 498:

Կիլիկյան բռնորդի 1319 (ՄԱՄ ձեռ. № 3589),

Մեզ հայտնի է, թե ինչից է առաջացել գրի «բուրդիր» անունը: Նայելով նրա անվանը, թվում է, թե գրի այս տեսակն, իրոք, կտր պիտի լիներ, բայց իրապես նա բուրդովին էլ կտր է, այլ՝ անկյունավոր և հավասար նստում է

տողի վրա: Գուցե նա այդ անունը ժառանգել է նախկին բոլորգիծ երկաթագորից, որից նա առաջացել է: Համենայն դեպս, այժմ նրա անվան մասին որոշակի ոչինչ ասել չենք կարող²⁶:

Բոլորգիրը զգալիորեն ավելի փոքր է, քան բոլորգրիժ երկաթագիրը և, ի տարբերություն նրա, ոչ թե նկարվում է, այլ գրվում: Գրչի մեկ-երկու գծու-մով ավարտվում է տվյալ տառը: Արագագրության հետևանքով գրերը փոքր-ինչ թեք ձև են ընդունում: Հեշտ գրելու պատճառով, որոշ գրեր պարզեցվում են և փոխվում նախկինի համեմատությամբ (տե՛ս բերված նմանահանու-թյունները): Գրեթե բոլորովին փոխվում են ա, գ, ք, հ, ձ, մ, յ, շ, չ, ջ, ո, ս, զ, ռ, փ, ֆ տառերը:

Այս գրություն մեջ հայկական այբուբենի վրա ավելանում են «և», «օ», «ֆ» տառերը, որոնք առաջ չկային: Սակայն երբեմն հին գրչագրերին ընդօրինակելիս, գրիչները հետևում են ավանդական սովորությունը՝ «և»-ը գրում են անջատ «և» ձևով, «օ»-ն՝ «աւ» ձևով, իսկ «ֆ»-ի փոխարեն գործ են ածում «փ»:

«Կի»:
Բոլորգիրը ոճական կատարելության է հասնում առանձնապես Կիրիկիայի
և Ղրիմի գրչության դպրոցներում (Հոռովկա, Ակներ, Կաֆա, Սուրխաթ և այլն):
Երբեմն բոլորգրով գրված այնքան գեղեցիկ համաչափ տեքստեր են պա-
տահում, որ ամենեին չի կարելի տարբերել տպագրից: Կիրիկիայի գրչության
դպրոցից հայտնի են առանձին գեղագիր գրիչներ, որոնց մասին մեծ գովես-
տով են խոսում նրանց աշակերտները կամ լծակից ընկերները:

Բոլորգիր տեքստերում հիմնականում կատարվում է բառանշատում, թեև պատահում է, որ «և»-ը շարունակում են միացնել նախորդ բառի հետ: Սկսում են գործածել բազմաթիվ կետադրական նշաններ, ինչպես նաև կարճ և երկար վանկի, տողադարձի նշաններ և այլն: Բոլորգիր տեքստում սկսում է առաջանալ մեծատառի և փոքրատառի տարբերությունը: Մեծատառով կամ գլխաշառով սկսում են գրել տեքստի սկզբի տառերը, երբեմն էլ՝ առանձին հատվածների սկզբնատառերը և այլն: Ուշադրություն արժանի է այն, որ այդ ժամանակ ևս հատուկ անունները որոշ տեքստերում շարունակում են գրվել փոքրատառով: Վերնագրերը ընդգծելու համար գրում են կարմիր թանաքով կամ դարդանկարում:

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է նշել, որ Գրիգոր Տաթևացին Գեղորդ Սկեռացու գրչության արվեստի իր մեկնության մեջ երեք տեսակ գլխադիր է նշում՝ «ծաղկի», «երկաթի» և «հասարակ»։ «Երեք են գլխադիրք նախ ծաղկի, երկրորդ՝ երկաթի, երրորդ՝ հասարակ» (ՄԱՄ ձեռ. № 3587, էջ 238)։

Արագ գրելու և տեղի խնայողության պահանջը հարկադրում է մարդկանց տառերը գրելու նոր և պարզ ձև մշակել: Սակայն այժմ ևս հատուկ ուշադրություն է դարձվում գեղագրությանը: Մեզ է հասել կիլիկյան շրջանից մի հետաքրքիր տեղեկություն, որը ցույց է տալիս այն ժամանակվա գեղագրության բարձր պահանջը: Այդ տեղեկությունը բերում է Ալիշանը. Տարսուցի մի հայ օրիորդ, Ալիժ անունով, որը հմուտ է եղել հայկական գրչությանը, գեղեցիկ ձևով գրում է հայերեն մի այբուբեն և հայտարարում, որ ով կարողանա իր նման գեղեցիկ գրել՝ նա իրավունք կունենա իր ձեռքը խնդրել: Երկու երի-

²⁶ Այլ ժողովուրդների մատենագրության մեջ էս կան աղպիսի չմեկնարանվող տերմիններ, օրինակ՝ «գլազսլիցա», «նուսխուրի»:

Լ ամսյաւորեան ասացեալքն աստ
 Կապեղ Եւայծմ. յաւուսեանց յաւու
 Եսէն. զԵւայծմ. յաւուսեանց յաւու
 քանդարաւան. Կոչիւց յաւու
 Եսէն յիսկզբանցարաւանոց միւսն ցգ
 ալ ուստիքն երկրորդն. Դարձեալ
 ասի յաւուսէն որի գալստեանքն ան
 սղանն, և անհամար որոնցուն Կապո
 րուսն. և զի Կապոսն յաւուսէն
 Կոչիւ. ուսցին Իմարգաւեան. յաւու
 Եսցան. յաւուսեանց միւսն և յաւուսէն
 Դոսէն. և Իմարգաւեանց յաւու
 Եսեանց ոչոք լուսեանալ զազկոտի.
 և Իմարգաւեան. որով և զյաւուսէն
 Դոսէն արար. զամսորոյստեալ ուլ զԴոս
 Է. և զի գալուստեանքն այսմ յաւուսէն
 Ես սղան ուսման. և ամսացնում
 տեղ գիտեցին. ասի յաւուսեանց յոր
 ուսման արարմանաց ասէ. ասին յաւու
 Եսեան քեզ և որոնցքոց. յայտ է
 զի յայսմ Կեանց գիտեցեալ արարաւ ու
 թի, և ոչ հանդերձ ելումն. և դասա
 ասէ. ծանեանի վկայութեց քոց զի յա
 Եսեան հաստ աստ եղիւ զնուայ. և ըստ

Բողոքիր 1278 թ. (ՄԱՄ ձեռ. № 1328),

տասարդներ փորձում են իրենց բախտը, գրում, բերում են, բայց օրիորդը չի
 հավանում, հայտարարելով, որ նրանց գիրը «Զի նմանիր զգիրն Ալիծին»։ Ա-
 լիծը նորից հայտարարում է, որ ով կարողանա բերել այնպիսի գիր, որ նման
 լինի իր գրին «նա կու լինի փեսայ Ալիծին»։ Շնորհալի մի երիտասարդ շատ գե-

ղեցիկ գրում է հայկական տառերը և բերում Ալիծին։ Օրիորդը նայում է երի-
 տասարդի գրին և հավանում՝ հայտարարելով «...կու նմանի գիրն Ալիծին»²⁷։

Բողոքիրն իշխող գրի տեսակ է մնում մինչև 16-րդ դարը ներառյալ,
 որից հետո տատիճանաբար ասպարեզը զիջում է նոտրգիրն, չնայած 16—17-րդ
 դարերում ևս պատահում են բողոքգիր ձևագրեր։

Դ. ՆՈՏՐԳԻՐ ԵՎ ՇՂԱԳԻՐ

Նոտար բառը ծագում է հունական νοτάριος կամ լատինական notarius
 բառից, որ ունեն «գրագիր», «դպիր» իմաստը, իսկ նոտրգիր՝ «գրագիրների»,
 «դպիրների» գիր։ Այն համարվում է արագագիր գրություն և ըստ բառի իմաս-
 տի համապատասխան է ռուսական «скоропись»-ին։ Գրի այս տեսակը նպա-
 տակ էր դնում, որքան կարելի է արագ գրել և քիչ տարածության վրա շատ
 տառեր տեղավորել։

Նոտար բառը մեզ հայտնի է դեռ 15-րդ դարից։ Հակոբ Ղրիմեցին իր հիշա-
 տակարաններից մեկում այդ բառը գործ է ածել հետևյալ նախադասության
 մեջ. «Ընթերցեալ տեսաք և փափաքմամբ նոտրեցաք» (Հայկազ. բառ., II, էջ
 456)։ Սակայն նոտրգիրը որպես գրության իշխող տեսակ հանդես է գալիս մի-
 այն 17—18-րդ դարերում։ 1666 թվականին գրված մի հիշատակարանում
 նոտրգիրը հիշված է նոտրգիծ ձևով, ինչպես որ բողոքգիրը՝ բողոքգիծ։

Նոտրգիրը գրի իշխող տեսակ դառնալուց հետո ևս, ինչպես նկատեցինք,
 բողոքգիրը շարունակում է գործածվել։ Այդ տեսակետից ուշագրավ է 18-րդ
 դարի մի գրչի հիշատակարան, որ մատնացույց է արել Հ. Տաշյանը։ Ղազար
 անունով մի գրիչ ընդօրինակած ձեռագրի առաջին մասը գրել է բողոքգիր, իսկ
 երկրորդը՝ նոտրգիր և թողել հետևյալ հիշատակությունը. «Ես Ղազար աբե-
 դայս բողոքգրեցի մինչև ի հոս, նոտր ուսայ՝ նոտրգրեցի»²⁸։

Նոտրգիրը հայկական գրի բոլոր տեսակների մեջ ամենից մանրն է, այն-
 քան մանր, որ որոշ տառեր կարծես կազմված լինեն միջակետերից՝ «ս»-ն,
 «ո»-ն, թվում է երկու կետից են, «ա»-ն և «տ»-ն՝ երեք, «ը»-ն՝ այնքան է փոք-
 րանում, որ կորցնում է իր փաթեթը և սովորական «ը»-ի ձև առնում՝ փոքրիկ ե-
 լունով, «ւ» տառը կորցնում է հորիզոնական կարճ սյունագիծը և պարզ գծիկ
 դառնում, «ք» տառը գրվում է ծուռ խաչի նման՝ «X», գլխիկների փոքրացման
 հետևանքով գրեթե աննկատելի են դառնում «դ», «գ», «շ» և «ղ», «չ» և «շ» տա-
 ռերի տարբերությունները և այլն։

Նոտրգիրը ուղղագրության, կետագրության, հապավումների, գաղափա-
 րագրի և այլ հարցերում հետևում է բողոքգրին։ Այստեղ փոքր-ինչ ավելի են
 հանդիպում հապավումները, և մեկ-մեկ թվականները սկսում են գրվել արա-
 բական նշաններով։

Գեղագրության տեսակետից նոտրգիրը, երկաթագրի և բողոքգրի համեմա-
 տությամբ, բավականին փոխվում է, տառերը կորցնում են իրենց համաշա-
 փությունը, վերև ու ներքև բարձրացող և իջնող սյունագծերը սկսում են լին-
 քությամբ երկարել, անհամաչափ երկարում են նաև «ւ»-ի, «հ»-ի, «շ»-ի, «չ»-ի
 պոչիկները, տողերը վերջանում են անհավասար ձևով և այլն։

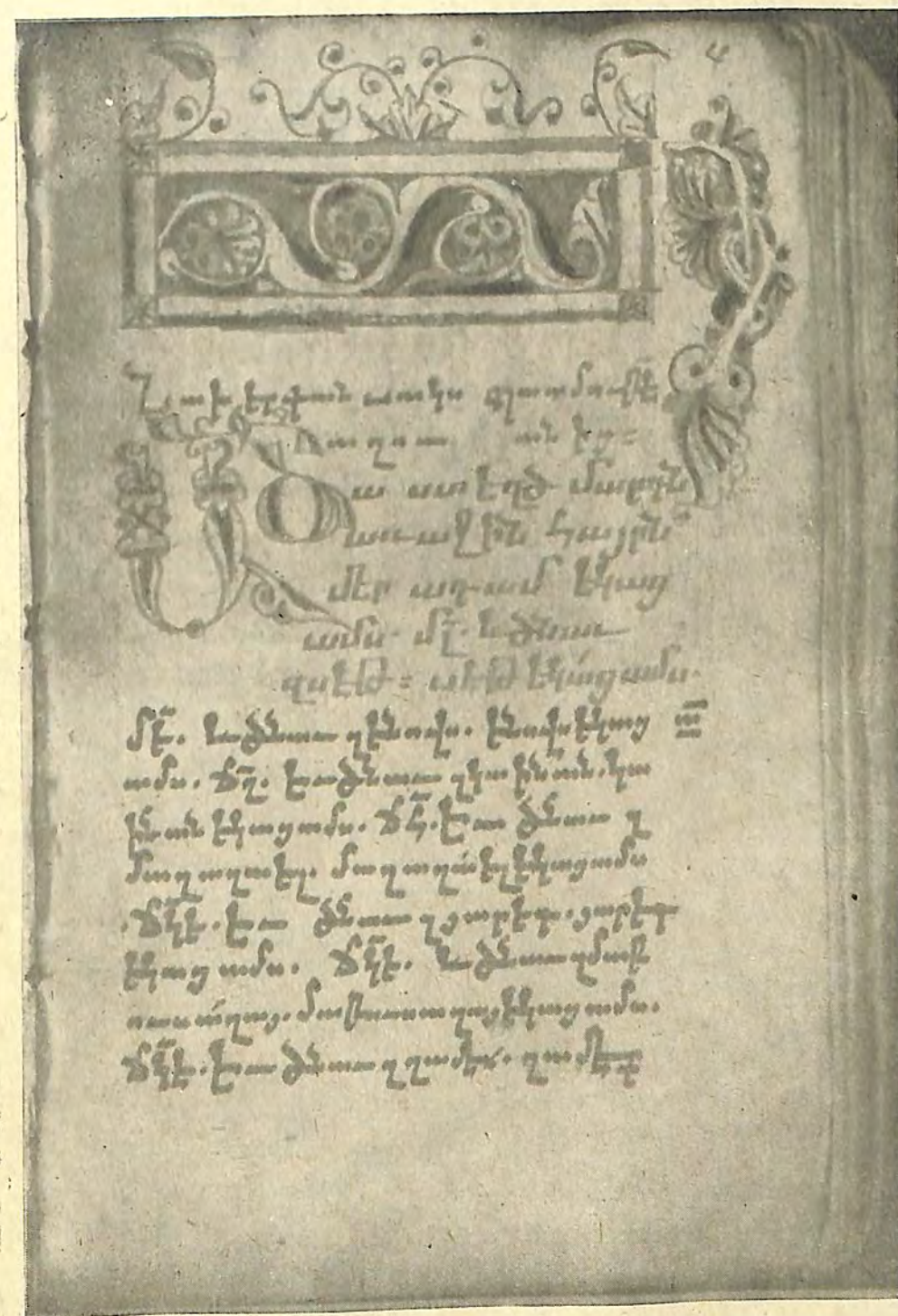
²⁷ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 520։

²⁸ Հ. Տաշյան, Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա, էջ 32։

Նոտրդիր XVII դ. (ՄԱՍ. ձև. № 2762):

Զարդագրեր շարունակվում են գործածվել՝ ներառյալ նրանց բոլոր տեսակները ըստ նախասիրություն: Սակայն մեծատառերը բավականին ձևավորվում են:

Նոտրդիր «Աղուանից պատմության» ձևագրից, XVII դ.:

Նոտրդիրը շատ երկար կյանք չի ունենում: 19-րդ դարում նա իր դիրքը սկսում է զիջել շղագրին²⁹:

²⁹ Մենք «շղագիր» ասելով նկատի չունենք տպագրության մեջ ներկայումս գործածական և հայտնի նույնանուն տառը, այլ՝ շեղ գրված տառերը:

Շղագիրը հայ գրչության մեջ հանդես է գալիս, ինչպես ասել ենք, շատ վաղուց, դեռևս 10—11-րդ դարերում: Մատենադարանի № 2877 ձեռագրի փոքրիկ հիշատակարանը գրված է շղագրով 1034 թ.: Սակայն հետագա դարերում այդ գիրը չկարողացավ ճանապարհ հարթել, ուստի որոշ ժամանակ մոռացության տրվեց, մինչև 19-րդ դարը, և ապա մեկեն գրի ուրույն տեսակ դարձավ:

Գրչագրերում հաճախ են պատահում զարդագրեր: Միջին դարերում սովորություն է եղել զարդանկարել ձեռագրերը՝ նրանց մեջ զգալի տեղ հատկացնելով զարդագրությանը: Զարդագրվում են բնագրերի վերնագրերը և կարևոր պարբերությունների գլխատառերը: Մանրանկարիչները ջանք և եռանդ չեն խնայում տառերը զարդանկարելու՝ տալով նրանց թռչունների, ծաղիկների, զազանների և այլ ձևեր:

Վաղ շրջանի զարդագրերը սովորաբար կազմված են լինում երկրաչափական և հյուսվածքային գեղեցիկ դրվագներից: Ուղիղ գծում են սյունագծերը և նրանց փաթաթում ճյուղադարձեր՝ մի քանի տեղ խաչաձև հանգույցներ ստեղծելով: Ընդ որում, սյունագծերի գույնը տարբերվում է փաթաթվող զարդաճյուղերից: Հնագույն ձեռագրերում սյունագծերը սովորաբար նկարում են տարբեր գույներով, իսկ 12—13-րդ դարերի ձեռագրերում ներկը հաճախ փոխարինում են ոսկով: Զարդագրերի գրվածքները կազմված են լինում պարզ և հաստ հյուսվածքներից: Նրանց պարզությունը և գույների երանգավորումը բացառիկ գրավիճություն են տալիս: Հաճախ տառաձևերը որոշ չափով երկարում են: Պատահում են՝ անգամ, երբ տիտղոսաթերթում զարդագրված առաջին տառը երկարում է էջի ամբողջ երկարությամբ՝ վերից վար: Տառի սյունագծի ներքևի ծայրը, ինչպես և աջ թեքվող թևը հաճախ վերջանում են մի կողմը սուր ծայր տվող եռաշերտ տերևաձև զարդերով:

Զարդագրությունն ամենից շատ զարգացավ և մեծ չափով սկսվեց կիրառվել Կիլիկյան և Սյունյաց գրչության դպրոցներում: Եթե նախկին հյուսվածքային զարդագրերը մի ձեռագրում պատահում են մի քանի հատ, ապա այժմ նրանց թիվը տասնյակների է հասնում: Զարդագրության մեջ հաճախ են գործածում թռչնագրեր, ծաղկագրեր, կենդանագրեր, ձկնագրեր, փառագրեր, մարդկային պատկեր ներկայացնող գրեր և այլն:

Ե. ՀԱՅ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐԸ

Մեզ հասած հնագույն հայերեն բնագիրը հինգերորդ դարից է: Այն մնացել է Տեկորի տաճարի ավագ դռան բարավորի վրա՝ իբրև շինարարական արձանագրություն: Արձանագրությունը հրատարակված է մի շարք գիտնականների կողմից: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ արձանագրությունը՝ ըստ Կ. Ղաֆադարյանի վերջերս հրատարակած ճշգրտված վերծանության.

«ՍԱՀԱԿ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ ՇԻՆԵԱՅ ԶԱՅՍ ՎԿԱՅԱՐԱՆ ՍՐԲՈՅ ՍԱՐԳՍԻ ՅԻԻՐ ԲԱՐԵՆԱՒՍՈՒԹԻՆ ԵՒ ԲՈՂՈՐ ԱԶԳԻՍ, ԵՒ ԱՄՈՒՍՆԻ, ԵՒ ՈՐԴԵԿԱՅ, ԵՒ ՍԻՐԵ-ԼԵԱՅ ԵՒ ... ԵՒ ՀԻՄՆԱՐԿԵՅԱՒ ՏԵՂԻՍ Ի ՁԵՌՆ ՅՈՀԱՆՈՒ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՅՈՀԱՆՈՒ ԱՐՇԱՐՈՒՆԵԱՅ ... ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒ ԵՒ ՏԱՅՐՈՆԻ ՏԵԿՈՐՈՅ ՎԱՆԱՅ ԵՐԻՅՈՒ, ԵՒ ՄԱՆԱՆԱՅ ՀԱԶԱՐԱՊԵՏԻ ՈՒՐԱՆԱՅ ՀՈՌՈՄԻ, ՈՐ Շ...»:

ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԲՈՂՈՐԳԻԾ
ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐԸ

³⁰ Կ. Ղաֆադարյան, Տեկորի տաճարի V դ. արձանագրությունը (տե՛ս ՊԲԶ, 1962, № 2, էջ 43):

ՍԵԿՏ	ԿՈՂՈՆԱԿ	ՀՈՒՓՍԻՄԵ	ԲԱԳԱԿԱՆ	ՔԿՍՍԻ	ՄՐԵՆ	ԼԱԶԱՐՅԱՆ	ԿՅՈՒՐԵՂ
Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա
Բ		Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ
Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ
Դ	Դ		Դ		Դ	Դ	Դ
Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե
Չ	Չ	Չ	Չ	Չ		Չ	Չ
Է	Է	Է	Է	Է		Է	Է
Ը	Ը	Ը		Ը		Ը	Ը
Թ	Թ	Թ	Թ	Թ	Թ	Թ	Թ
Ժ				Ժ		Ժ	Ժ
Ի	Ի	Ի	Ի	Ի	Ի	Ի	Ի
Լ			Լ			Լ	Լ

ՍԵԿՏ	ԿՈՂՈՆԱԿ	ՀՈՒՓՍԻՄԵ	ԲԱԳԱԿԱՆ	ՔԿՍՍԻ	ՄՐԵՆ	ԼԱԶԱՐՅԱՆ	ԿՅՈՒՐԵՂ
Է				Է		Է	Է
Ծ	Ծ	Ծ	Ծ			Ծ	Ծ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
Ձ	Ձ			Ձ		Ձ	Ձ
Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ
Ճ		Ճ	Ճ			Ճ	Ճ
Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ
Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն
Շ		Շ		Շ	Շ	Շ	Շ
Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո

ՍԿԴՏ	ԿՈՂԱՆԿ	ՆՈՒՓՍԻՄԵ	ԼՈՒԿԱՆ	ՔՎԱՍՊ	ՆՊԵՆ	ԼԱԶԱՐՅԱՆ	ԿՅՈՒՐԵՂ
Ղ	Ղ	Ղ				Ղ	Ղ
Պ	Պ	Պ	Պ		Պ	Պ	Պ
Ք	Ք					Ք	Ք
Ռ	Ռ	Ռ		Ռ	Ռ	Ռ	Ռ
Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս
Ա		Վ	Ա			Ա	Ա
Տ	Տ	Տ	Տ	Տ	Տ	Տ	Տ
Ր	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր
Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ
Փ	Փ	Փ				Փ	Փ
Բ	Բ	Բ	Բ			Բ	Բ

Արձանագրության մեջ հիշված Հովհան կաթողիկոսը՝ Հովհան Մանդակունին է (478—490), իսկ տաճարի կառուցող Սահակ Կամսարականը՝ այն անձնավորությունը, որին Վահան Մամիկոնյանը 484 թ. պատգամավոր ուղարկեց՝ բանակցելու Միհր-Վշտնասպի հետ³¹:

Կասկածանքներ են եղել արձանագրության ժամանակի նկատմամբ³², Վերջերս Կ. Ղաֆադարյանը հանգամանորեն անդրադարձավ արձանագրության ժամանակին և գտավ, որ այն V դարի արձանագրություն է³³:

Պրոֆ. Հ. Աճառյանը V դարի գրություն է համարում Սանասարյան վարժարանի № 1 մագաղաթի ձեռագրի պահպանակի կրկնագիրը և նույն ձեռագրում օգտագործված հին գրչագրի մի թերթ, որը գտնվում է 328 և 329 էջահամարի տակ³⁴: Ձեռագրի բուն տեքստը գրված է 986 թվականին՝ «Ի նկն տումարիս Հայոց»: Նախկին ձեռագրի թերթերը, ներկա ձեռագիրը գրելիս, 986 թ. վերցրել և օգտագործել են. նրա վրա գրել են ավետարանի համաբարբառը, նկարել են տերունական նկարներ, իսկ մի էջ անփոփոխ տեղավորել ձեռագրի մեջ: 986 թվականին գրված կրկնագիր տառերի տակից պարզ երևում են հին տառերը: Հ. Աճառյանի կարծիքով, հին քայքայված ձեռագիրը եթե ունեցած լիներ թեկուզ 4 դարի հնություն, ապա նա գրված պետք է լիներ 5-րդ դարում³⁵:

Պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանը ևս, Հ. Աճառյանի հանձնարարությամբ, ուսումնասիրել է նշված կրկնագիրը և եկել հետևյալ եզրակացության. «Եթե իրոք 9-րդ դարում մագաղաթյա մի ձեռագիր-մատյան արդեն այնքան էր հնացել, որ նրա թերթերը պոկոտում էին փոքրացնելու և այլ մատյանի մեջ իբրև պահպանակ օգտագործելու նպատակով, ապա այդ հին ձեռագիրը պատկանելու էր հայոց գրերի գրեթե սկզբնական շրջանին, հավանաբար 5-րդ դարին»³⁶:

Հայոց գրչության հնագույն նմուշներից են Մատենադարանի № 1577 ձեռագրի մագաղաթյա պահպանակները: Այն ձեռագիրը, որին կցված են նշված պահպանակները, գրվել և կազմվել է 1238 թվականին, իսկ պահպանակները, որպես քայքայված ձեռագրի պատահականներ, վերցրել և օգտագործել են ձեռագրի ներսում: Նշված պահպանակների գրության հնագրական դատմանսիրությունը մեզ բերել է այն համոզման, որ այս գրերը, իրենց գծագրական ձևերով, նման են Երուսաղեմի խճանկար հայկական հին արձանագրությունների գրերին, իսկ որոշ տառաձևերով նույնիսկ ավելի հին են: Պահ-

³¹ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 162:

³² Տե՛ս Н. Я. Марр, К датировке ктиторовской надписи Текорского храма, «Христианский Восток», т. III, вып. I, 1914, Петроград, էջ 56—71:

³³ Կ. Ղաֆադարյան, Նշված հոդվածը (ՊՐԶ, 1962, № 2, 38—54): Հմմ. А. А. Ману-чарян, Строительные надписи Ширака, автореферат, Ереван, 1967, էջ 8—9:

³⁴ Սանասարյան վարժարանի այդ ձեռագիրն այժմ Մատենադարանի սեփականությունն է և գրանցված է № 7735-ի տակ:

³⁵ Աճառյանն անվերապահ ընդունելով Սանասարյան վարժարանի ձեռագրի պահպանակների գրությունը 5-րդ դարից, մեր երիտասարդ քիմիկոսներին հրավիրում է քիմիական միջոցներով վերականգնել սրբված կրկնագրի նախկին տառերը՝ «Մեր հինգերորդ դարի այդ ամենահին ձեռագիրը, որպեսզի տեսնենք, թե ինչ հնագրական արժեք է ներկայացնում» (տե՛ս Հ. Աճառյան, Հինգերորդ դարից հայերեն ձեռագիր, «Տեղեկագիր», ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), 1952 թ., № 11, էջ 70):

³⁶ Հ. Աճառյանի հիշված հոդվածի հավելվածում, էջ 71:

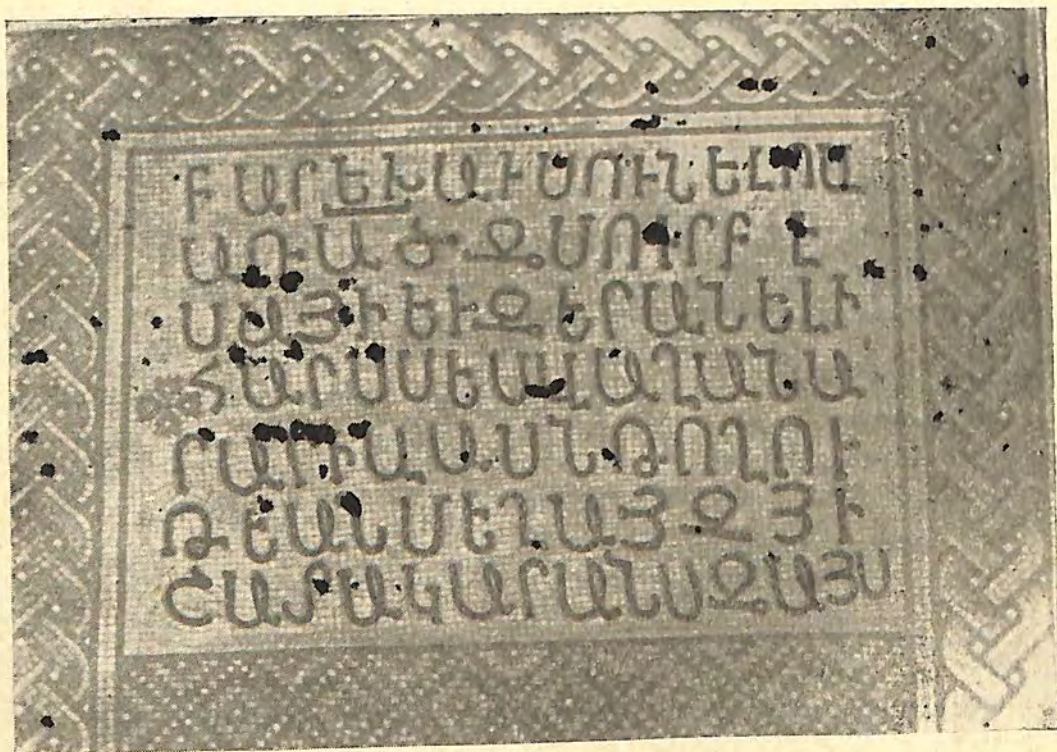
լաւանակների գրութիւն մեջ մենք առաջին անգամ հանդիպում ենք հայկական գրաձևների հետաքրքիր նորութիւնների: Այսպէս, «Բ»-ի վերին բոլորող զիծը հունարեն «Ք»-ի նման այնքան է կորացած, որ գրեթէ կաշում է սլունագծին: «Բ»-ի և «Փ»-ի սլունագծերը սովորական գրերից անհամեմատ երկար են և սեպի նման իջնում ու անցնում են անգամ հաջորդ տողից: «Ա»-ի աջ թեքվող ելունը ոչ թե ներքև է իջնում, ինչպէս այդ կաղարջան ավետարանի գրութիւն մեջ է կամ 9—10-րդ դարերի հայկական մյուս բնագրերում, այլ հունականի նման կեռվում է դեպի վերև: «Թ»-ի ներքև իջնող աջ թևը հունականի նման գրեթէ մոտենում է ձախ սլունագծին և այլն³⁷:

5—6-րդ դարերից մեզ հասած հայկական բնագրերից մեծ արժեք են ներկայացնում Երուսաղեմի խճանկար արձանագրութիւնները, որոնցից կարևորը Զիթենյաց լեռան վրա, ուսաց եկեղեցու հիմքում բացված խճանկարն է: Արձանագրութիւն ժամանակը համարվում է վեցերորդ դարը, ուր հիշատակվում է Եսվաղանը և ունի հետևյալ բովանդակութիւնը.

«ԲԱՐԵՆԱԻՍ ՈՒՆԵԼՈՎ

ԱՌ ԱՄ ՍՈՒՐԲ Է-
ՍԱՅԻ ԵՒ ԶԵՐԱՆԵԼԻ

ՀԱՐՍՍ ԵՍՎԱՂԱՆ Ա-
ՐԱՐԻ ՎԱՍՆ ԹՈՂՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԵՂԱՅ ԶՅԻ-
ՇԱՏԱԿԱՐԱՆՍ ԶԱՅՍ»³⁸:

Երուսաղեմի խճանկար արձանագրութիւն:

³⁷ Ուշագրութիւն արժանի է, որ պահպանակների տեքստը հատված է Ավետարանից և դեռ չունի համարաբերաւ: Պահպանակի հնութիւն մասին է խոսում նաև տառերի խոշորութիւնը:

³⁸ Գ. Հովսեփյան, Գրչութիւն արվեստը հին հայոց մեջ, էջ 5:

Մոզարիկ այս արձանագրութիւն հնութեամբ Երուսաղեմում հայտնաբերված է երեք այլ արձանագրութիւն ևս, որոնցից մեկը նվիրված է այն հերոսների հիշատակին, որոնք ընկել են պատերազմում և անուններով հայտնի չեն: Ենթադրվում է, որ ակնարկված այդ անհիշատակ հերոսները կարող են լինել 5-րդ դարի ազատագրական պատերազմում ընկած մարտիկները:

Մեզ հասած հայ գրչութիւն հնագույն օրինակների շարքին են պատկանում Դվինի Կաթողիկէ եկեղեցու մոտ գտնված երկու երկթեք տապանաքարերի արձանագրութիւնները, որոնցից մեկի վրա կարդացվում է.

«ԱՅՍ ԳԻՐ ՅՈՂԱՆԱՅ Է ԳՐԻԳՈՐՈ ՈՐԴԻՆՅԱՆ»:

Իսկ մյուսում՝

«ԱՅՍ ԳԻՐՍ ԳԵՈՐԳԱ ՔԱՂԱՆԱՅԻ Է»:

ԿԱՅՍԴԻՐՍԳԵՈՐԳԱՔԱՆԱՆԱՅԻ

Կ. Ղաֆաղարյանը, որ հրատարակել է սույն արձանագրութիւնները, հետևյալ կարծիքն է հայտնել. «Հնագրական բոլոր տվյալների հիման վրա կարելի է Դվինի տապանաքարերը վերագրել 6-րդ դարին, որովհետև 7-րդ դարին պատկանող մեզ հայտնի բոլոր արձանագրութիւններից էլ նրանք հին են իրենց գրչութիւն ձևերով»³⁹:

Յոթերորդ դարի է Հռիփսիմեի տաճարի արևմտյան պատին փորագրված 618 թ. արձանագրութիւնը, որը պարունակում է հետևյալ տեքստը⁴⁰:

«ԵՍ ԿՈՄԻՏԱՍ ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՆ ՍՐԲՈՅ ՀՌԻՓՍԻՄԷ
ԿՈՉԵՑԱՅ ՅԱԹՈՒ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԵԳՈՐԻ ՇԻՆԵՑԻ
ԶՏԱՃԱՐ ՍՐԲՈՅ ՎԿԱՅԻՑՍ ՔԻ»⁴¹:

ԵՍԿՈՄԻՏԱՍԵԿԵՂԵՑԱՊԱՆՍՐԲՈՅ ՀՌԻՓՍԻՄԷԻԿՈՉԵՑԱՅ ՅԱԹՈՒՍՐԲՈՅՆԳՐԵԳՈՐԻՇԻՆԵՑԻ ԶՏԱՃԱՐՍՐԲՈՅՎԿԱՅԻՑՍՔԻ

Յոթերորդ դարի հայկական գրչութիւն նմուշներից է Բագարանի արձանագրութիւնը, որը փորագրված է եկեղեցու չորս բոլորը մի տող գոտիով⁴²:

³⁹ Կ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 245:

⁴⁰ Սերեռուր իր «Պատմութեան» «Շինումն տաճարին Հռիփսիմեայ» գլխում հայտնում է, որ նախկին տաճարը ցածրաշեն շէնք էր, ուստի Կոմիտաս կաթողիկոսը, ետքով Փարվեղ թաղապետի 28-րդ տարում, բանդեց և նրա տեղը բառակուսի տաճար կառուցեց: Հայտնի է, որ փավորի 28-րդ տարին, բանդեց և նրա տեղը բառակուսի տաճար կառուցեց: Հայտնի է, որ փավորի 28-րդ տարին կլինի 618 թ. (Սերեռու, Պատմութիւն Հայոց, էջ 89):

⁴¹ ՏԵՄ. И. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, էջ 405—409 (հմմ. А. Б. Еремян, Храм Рипсимэ, Е., 1955, էջ 26):

⁴² Բագարանը գտնվում է Ախուրյան գետի աջ ափին, այն երբեմնի Բագարատունյաց թաղավորութիւն մայրաքաղաքն է հանդիսացել:

(վերջում միայն դառնում է երկու տող՝ ըստ երևույթին տարածությունը չբաժարարելու պատճառով): Բազարանի եկեղեցին կառուցվել է ի հիշատակ Բուտ Սահառունու: Արձանագրության թվականը կասկած չի հարուցում. այն գրված է 631 թ.:

Արձանագրությունը վերծանվում է.

«ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՒ ՉՈՐԲՈՐԳՒ ԱՄԻ ԽՈՍՐՈՎԱՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՔԱՆԻ ԵՐԱՆԵԼԻ ՏԷՐ ԲՈՒՏ ԱՌՈՒՆԵՂԵԱՆ, ՉԳԵԱՅ ՀԻՄՈՒՆՍ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ԵՒ ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՒ ՈՒԹ ԱՄՈՅՆ ԳՈՐԹԻ ԵՒ ԽՈՒՄԱԹ ԿՈՐՈՍԻՆ ԶԲՈՒՏՆ ԵՒ ՅԵՏ ԵՐԻՑ ԱՄԱՅ ՄԱՀՈՒԱՆ ԲՏԻՆ ԿԱՏԱՐԵԱՅ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱՆՆԱՅ ԲՏԻՆ ԱՄՈՒՄԻՆ ՏՐԷ ԱՄՍԵԱՆ Ի ՔՍԱՆ ... Ի ՄԱՐԾՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐԱԶ ՏԻՐՈՅԻ ՀԱՅՈՅ ԱՍՊԵՏԻ ՅԱՌԵՂԵԱՆ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱՀՆԱՅ Ի ՀՈԳԱՐԱՐԶՈՒԹԵԱՆ... ՅՐԿԱՆ ՈՐԳԻՈՅ ԵՒՍԵՐԿԱՅ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ ԱՇԱՆՈՒՇԱՅ ԱՌՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱՆԱՆԳԱՅՈՅ ԳՍՏԵՐԲ ԱՆՆԱՅ ԵՒ ՈՐԳԵԱԿԲ ԳՈՒԱՀԱՆ ՀՐԱՀԱՅ ԵՒ ՏԻԱՐԻԱՆԳ ԴԺԽՈՅ ՍԱՀԱԿԻ ՌԱՀԱՍԻ ՇՈՒՇԱՆ ՅԻՇԵՑԻ ԱՄ ԵՒ ՈՂՈՐՄԵՑԻ»⁴⁴:

7-րդ դարի հայոց գրչության ընտիր նմուշներից է Բազարանի տաճարի արձանագրությունը⁴⁵, որը փորագրված է 639 թվականին: Արձանագրությունը տեղավորված է տաճարի հարավային պատի արևելյան կողմում: Արձանագրությունից երևում է, որ տաճարի կառուցումը ձեռնարկվել է Հերակլ կայսեր 21-րդ տարում և ավարտվել ութ տարուց հետո՝ 639 թվականին: Արձանագրության գիտական վերծանությունը հրատարակել է ակադ. Հ. Օրբելին: Արձանագրության տեքստը հետևյալն է.

«ՔՍԱՆ, ԵՒ ՄԻ ԱՄՈՅՆ ԱՄՊԱՀ ԵՐԱԿՂԻ ԹԱԳԱՌՈՐԻ,

ՀՐՈՑԻՑ ԱՄՍՈՅՆ ՈՐ ԱՐ ԵՐԵՍՈՒՆ ԷՐ, ԵՍ ՏՐ ԵԶՐԱՍ

ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՒ ՄՐ ՎԱՆԱՅ ԵՐԷՑ ՀԱՃՈՅԻՔՆ ԱՅ

ՀԻՄՆ ԱՐԿԻ ՍՐԲՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ԵՒ Ի ՔՍԱՆ ԵՒ ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԱՄԻ

ՆՈՅՆ ԵՐԱԿՂԻ ԹԱԳԱՌՈՐԻ, ՅԱՄՍԵԱՆ ՆԱԽԱՍԱՐԴԻ, ՈՐ ԱՐ ՔՍԱՆ

ԷՐ ՅԱՌԻՐՆ ՈՒՐԲԵԱՊ, ԵՂԵԻ ԿԱՏԱՐՈՒՄՆ ՆՈՅՆ ԳՈՐԾՈՅՍ ՏԵՂՈՅՍ

ՎԶՆԵԱԿԱՆ ԱՄՍԵԱՅՆ ԻՐԱՔ, ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹԵԱՄԲ ԻՍՐԱՅԷԼԻ ԳՈՒ-

ԱՂՃԵՑԻՈՅ»⁴⁶:

Վիճաբիր գրություններից է հին Անիի միջնաբերդի Կամսարականների բազիլիկ եկեղեցու վրա եղած արձանագրությունը, որի վերջը թերի է: Ակադ. Ն. Մառի կարծիքով այն գրված պիտի լինի 622 թվականին⁴⁷: Արձանագրությունը կարդացվում է.

«ԵՍ ԱՐՐԱՀԱՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏՍ [ՇԻՆ]ԵՑԻ ԶԵԿԵՑԻՍ [ԶԱՅՍ]Ի ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱ...»:

Նորագույն ուսումնասիրությունները պարզել են, սակայն, որ բերված արձանագրության վերջին տառերը ՀԱ թվական չէ, այլ ՀԱ(ՅՈՅ) բառի սկզբի երկու տառերը, ինչպես նկատել է Հ. Ա. Օրբելին⁴⁸, Կ. Ղաֆադարյանը և ուրիշ-

⁴² Խոսքով Փարվեզը, ինչպես ասացինք, գահակալել է 590 թ., հետևապես նրա 34-րդ տարին կլինի 623 թ., որին ավելացնելով շինարարության երեք տարիները, արձանագրության գրելու թվականն է լինում 626 թ.:

⁴⁴ И. А. Орбели, Надпись 631 года о построении Багаранской церкви (տե՛ս «Избранные труды», էջ 393):

⁴⁵ Բազարանի գտնվում է Բազրեանդ գավառում, նպատ լեռան հյուսիս-արևմտյան ստորոտում, Արածանիի ափին:

⁴⁶ И. А. Орбели, Багаванская надпись 639 года (տե՛ս «Избранные труды», էջ 372—390 և 419—420):

⁴⁷ Н. Я. Марр, Новые археологические данные о постройках типа Ереруйской базилики (տե՛ս ЗВО, XIX, էջ 141):

⁴⁸ И. А. Орбели, Две надписи дворцовой церкви в Ани (տե՛ս «Избранные труды», էջ 413—415):

ներ: Արձանագրության ժամանակը, ըստ հնագրական տվյալների, կարելի է համարել X—XI դարերը:

Հայկական հնագրության թանկարժեք մի նմուշ մնացել է հայ ճարտարապետության գլուխգործոց Զվարթնոց տաճարի արեղակի ժամացույցի վրա: Տաճարը, ինչպես հայտնի է, կառուցվել է 641—661 թվականներին, այդ ժամանակին էլ վերաբերում է արեղակի ժամացույցի պարունակած բնագիրը: Ժամացույցի վրա բերված է հետևյալ գրությունը.

«ԱՂԱԹԵՍՅԵՆ ԱՌ ՏՐ ԱՄՆԵԱՅՆ ՍՈՒՐԲ
Ի ԺԱՄ ԸՆԳՈՒՆԵԼԻ»⁴⁹:

Արեղակի ժամացույցը Զվարթնոցում:

Ժամացույցի ներքին մասում բերված են ժամերի թվանշանները հայկական տառանիշերով՝ Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ, Ժ, Ի, Կ, Լ:

Յոթերորդ դարի բավականաչափ հստակ մի արձանագրություն մնացել է Ալամանի եկեղեցու հարավային պատի վրա: Արձանագրությունն ամբողջական է. այն գրված է 637 թ.: Բերում ենք Հ. Օրբելու վերծանումը.

«ՔՍԱՆԵՆԻԹՆԱՄՈՅ ՀԵՐԱԿՂԻ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԹԱԳԱՌՈՐԷՆ ՆԵՐՍԵՅԻ ՇԻՐԱԿԱՅ ԵՒ ԱՐՇԱՐՈՒՆԱՅ ՏԵՐՈՒՆ ԵՒ ԹԵՈՓԻԼՈՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ԵՂՈՒՍՏՐ ԵՒ ՄԱՐԻԱՄ ԻՄ ԿԻՆ ՇԻՆԵՑԱՔ ԶՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՎԱՍՆ ՄԵՐ ՀՈԳԻՈՅ»⁵¹:

⁴⁹ Թ. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետություն, Երևան, 1942, էջ 254:

⁵⁰ Հերակլը գահակալել է 610 թ., նրա 27-րդ տարին կլինի 637 թ.:

⁵¹ И. А. Орбели, Надпись 637 года о построении Аламанской церкви (տե՛ս «Избранные труды», էջ 395):

Յոթերորդ դարի յոթանասնական թվականների է իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած Արուճի Սուրբ Գրիգոր եկեղեցու արևելյան պատի շինարարական բովանդակությամբ արձանագրությունը⁵², որը վերծանվում է.

«Ի ետի՞ս ԱՄԻ ԿՈՍՏԱՆՏԻՆՈՍ՝ ՄԱՐԵՐԻ ԱՄՍՈՅ ՈՐ ԱԻՐԺ ԵՒ Ե ՀԻՄՆԱՐԿԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ Ի ՁԵՌՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻ ՀԱՅԻՈՅ ԻՇԽԱՆԻ ԵՒ ՀԵՂԵԿԷՍ ԵՒ ՆՈՐԻՆ ԶՈՒԳԱԿԵՑԻ Ի ԲԱՐԵՆԱԽՈՒԹԻՒՆ ՇԻՆԱԿԱՅ ԶՍԱ»⁵⁴:

Ի Ե Ի Բ Ա Մ Ի Կ Ո Ս Տ Ա Ն Տ Ի Ն Ո Ս
Ր Ի Ա Մ Ս Ո Յ Ո Ր Ա Ի Ժ Ե Ի Ե Հ Ի Մ Ն
Ա Ր Կ Ե Յ Ա Ի Ս Ո Ւ Ր Բ Կ Ա Ձ Ո Ղ Ի Կ Է Ս
Ի Չ Ե Ռ Ն Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ի Մ Ա Մ Ի Կ Ո Ն Ե Ն Ի
Հ Ա Յ Ի Ո Յ Ի Շ Ի Ա Ն Ի Ե Ի Հ Ե Ղ Ի Ն Ե
Ի Ն Ո Ր Ի Ն Զ Ո Ւ Գ Ա Կ Ը Յ Ի
Ի Բ Ա Ր Ե Ի Ա Ի Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Շ Ի Ն Ա Ի
Ղ Ա Յ Զ Ս Ա

Յոթերորդ դարի գրչության լավագույն նմուշներից են Մաստարայի և եկեղեցու հինգ արձանագրությունները՝ 7-րդ դարի կեսերից: Բերում ենք նրանցից մեկը.

«ՅԱՄՍ ՏՆ ԹԵՈԳՈՐՈՍ ԳԵՈՒՆԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՇԻՆԵՑԱԻ ԱՄԱՅՈՒ ՏՈՒՆ ՔԱՆԵՆ ԶԳՐԻ-ԳՈՐԱՍ ԱՆԱՐԺԱՆ... ԱՄ ԳԹԱ Ի ԳՐԻԳՈՐԱՍ ՄԵՂԱՌՈՐ ԵՒ ԻՆՁ ԿԵՓ...»⁵⁵:

Այստեղ հիշված է Թեոգորոս եպիսկոպոսը, որը 7-րդ դարի անձնավորություն է, 648 թվականին մասնակցել է Դվինում գումարված ժողովին:

7-րդ դարի արժեքավոր հիշատակարաններից է Թալինի մատուռի արևմտյան պատի գեղեցիկ արձանագրությունը, որ թողել է Ներսէս Կամսարականը 7-րդ դարի առաջին կեսում: Առանձնագրությունը վերծանվում է.

«ԵՍ ՆԵՐՍԵՆ ԶԱՊԸԼԻՆԻՊԱՅ ՊԱՏՐԻԿ ՇԻՐԻՎԱԿԱՅ ԵՒ ԱՐՇԱՐՈՒՆԵԱՅ ՏԵՐ ՇԻՆԵՑԻ ԶԵԿԵ-ՂԵՑԻՍ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲԸՅՈՅ ԱՄԱՅՈՒՆ Ի ԲԱՐԵՆԱԽՈՒԹԻՒՆ ԻՆՁ ԵՒ ՇՈՒՇԱՆԱՅ ԱՄՈՒՍՆՈՅ ԻՄՈՅ ԵՒ ՀՐԱՀԱՏԱՅ ՈՐԳԻՈՅ ՄԵՐՈՅ»⁵⁶:

Հին տապանաքարերի վրա մնացած գրություններից առանձնապես ուշադրության արժանի է Արտավազդ Կամսարականի տապանագիրը, որ դրվում է Նախճավանում: Արտավազդ Կամսարականը, ինչպես պարզել է Գ. Հովսեփյանը, Ներսէս Կամսարականի թոռն է և մահացել է 8-րդ դարի առաջին քառորդում: Տապանի վերին մասը բուժ օրորոցած է, որը հատուկ է արաբական շրջանի գերեզմաններին: Արձանագրությունը հետևյալն է.

⁵² И. А. Орбели, Дополнения и поправки к статье «Багаванская надпись 639 года» (տե՛ս «Избранные труды», էջ 422):

⁵³ Կոստանդին III կայսրը գահակալել է 641 թ., նրա 28-րդ տարին կրկին 668 թ.:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 422:

⁵⁵ Գ. Հովսեփյան, Գրչության արվեստը հին Հայոց մեջ, էջ 175:

⁵⁶ И. А. Орбели, Надпись о построении Талинской церкви (տե՛ս «Избранные труды», էջ 434):

«ԱՄԱՀՐԱՄԱՆ ԵԼԻԺԵ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՍԱԿՈՉ ՀՐԱԺԱՐԻՊԱՐԻ Ի ՍՄԱ Ե ՀԱՆԳՈՒՅՆԱԿ ԸՆԴ ՀԱՐՍ ԻՐ ԵՐԱՆԵԼԻ ՏԵՐ ԱՐՏԱԽԱԶԳ ԿԱՄ[Ս]ԱՐԱԿԱՆ ԱՊԱՆՀԻԿԱՅ ՊԱՏՐԻԿ ԵՒ ԻՇԽԱՆ ՀԱՅՈՅ ՈՐԳԻ ՀՐԱՀԱՏԱ ՊԱՏՐԻԿ ՇԻՐԱԿԱՅ ԵՒ ԱՐՇԱՐՈՒՆԵԱՅ ՏԵՌԱՆ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ՇՈՒՇԱՆԱՅ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ»⁵⁷:

Հայկական թվականով մեզ հասած ամենահին գրությունը Ուխտատուր վանականի արձանագրությունն է Թալինի մայր եկեղեցու ձախակողմյան սյան արևմտյան երեսին՝ 783 թվականից (Գ. Հովսեփյանը սխալմամբ հայկական թվականով հնագույն գրությունը Անիի միջնաբերդի արձանագրությունն է համարում)⁵⁸:

Ուխտատուրի արձանագրությունը հետևյալ բովանդակություն ունի.

«ՄԻՐ ԹՈՒԱԿ[Ա]ՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅ
ՈՅ ԵՍ ՈՒԵՏԱՅՏՈՒՐ ՎԱՆԱ
Կ[Ա]ՆՍ ԵՒ ՏՈՒՏԻ ԵՂՐԱՅՐ ԻՄ ԲԵՐ
ԱՔ [Զ]ԱՂԹԻՐԱՆԻՍ Ի ՔԱՐԱԿԱՊ
ՆՈՒ(?) ԱՏԵՆ Ի ԹԱԼԻՆ. ԹԵ ՅԻՇԵ[Ա]
ՆԱՅ ՈՔ ԽԵ ԻՄ ՄԵՂԱՅՍ (ՊԱ
ՐՏ)ԱԿԱՆ ԵՂ[Ի]ՅԻ»⁵⁹:

Ուշագրավ է, որ 7-րդ դարի հայերեն արձանագրություններ պահպանվել են նաև Վրաստանում Աթենի տաճարի պատի վրա, որը կարդացվում է.

«ԵՍ ԹՈԳՈՍԱԿ ՇԻՆՈՂ ՍՐԲՈՅ ԵԿԵԼԵՑՈՅՍ»:

Արձանագրությունը 7-րդ դարի քառասնական թվականներից է: Նույն շրջանին է նաև Զվարիի հայերեն արձանագրությունը⁶⁰:

Հայերեն լեզվով մեզ հասած ամենահին ձեռագիրն աշխարհում⁶¹ է, որը թվական ունի, կաղարյան կոչվող նշանավոր ավետարանն է՝ գրված 887 թվականին Աշոտ իշխանաց իշխանի ժամանակ: Ձեռագիրը կաղարյան է կոչվում պայտճառով, որ նա երկար ժամանակ Մոսկվայի կաղարյան ձեռարանի աչյն պատճառով, որ նա երկար ժամանակ Մոսկվայի կաղարյան ձեռարանի սեփականությունն է եղել: Ձեռագրի լուսատիպ նմանագրությունը հրատարակել է պրոֆ. Գ. Խալաթյանը (Մոսկվա, 1889 թ.): Ձեռագիրն ունի թվական պարունակող գրչի հետևյալ հիշատակարանը.

«ԳՐԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԵՒ ԿԵՆՍԱԲԵՐ ԱՌԵՏԱՐԱՆՍ ԱՅՍ ՅԼԶ
(887) ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆՆ ԳԵՈՐԳԱՅ
ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵՒ ՅԻՇԵԱՆՈՒԹԵԱՆՆ ԱՇՈՏԻ ԻՇԽԱՆԱՅ
ԻՇԽԱՆԻ ԵՒ Ի ՏԵՐՈՒԹԵԱՆՆ Ս[Մ]ԲԱՏԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՅ. ԵՍ
ՍԱՀԱԿ ՎԱՆԱԿԱՅԻ ՈՐԳԻ ՎԱՐԳԱ ՎԱՆԱԿԱՅԻՈՅ ՈՐՈՒՄ ԿՐԻՆ
ՄԼԵՀ ԿՈԶԵԻ[Ն] :

Գրչական կարևոր ունիկում է մատենադարանի սեփականությունը հանգիսացող 989 թվականի «Փղոսկրյա» կոչվող ավետարանը, որի լուսատիպ հրատարակությունը պատկանում է Մակլերին: Ձեռագրի գրչության մասին հիշատակարանում կարդում ենք.

⁵⁷ И. А. Орбели, Надгробие Артавазда Камсаракана (տե՛ս «Избранные труды», էջ 412):

⁵⁸ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Գրչության արվեստը հին Հայոց մեջ, էջ 172—173:

⁵⁹ Նույնը, էջ 176:

⁶⁰ Տե՛ս Ս. Մ. Мурадян, Армянская надпись храма Джвари («Տեղեկագիր» ՀՄՄՀ

ԳԱ (հաս. գիտ.), 1968 թ., № 2, էջ 55—76):

⁶¹ Ըստ Զհաշված Մլթե թագուհու ավետարանի (862) ու Կյուրեղի պատառիկները:

⁶² ՄԱՄ ձեռ. № 6200, Թ. 229ա:

«ԵՒ ԳՐԵՅԱԻ ՅԱՄԻ ԹՈՒՈՅ ՀԱՅԱՋԱՆՑ ՆԷԸ ԵՒ ԸՍՏ
ԹՈՒՈՅ ՀՈՌՈՄՈՅ ԶԵՐ ՅԻՄՄԱՅԵՂԱԿԱՆ ԲՈՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՅԶԹ»⁶²:

«Փղոսկրյա» կամ «Էջմիածնի» ավետարանը բացառիկ արժեք ունի միա-
թամանակ իբրև արվեստի հնագույն նմուշ՝ իր փղոսկրյա կազմով և պարու-
նակած գեղեցիկ մանրանկարչությամբ: Հայ մանրանկարչության ականավոր
մասնագետ Լ. Ա. Դուռնովն գտնում է, որ «Փղոսկրյա ավետարանը» «Իր բա-
ցառիկ գեղարվեստական որակով կանգնած է համաշխարհային կուլտուրայի
հուշարձանների շարքում»⁶³: Ձեռագիրը գրված է Վայոց Ձորի նորավանքի գրչ-
չության դպրոցում Հովհաննես գրչի կողմից:

Հայոց գրչության և մանրանկարչության պատմության համար առանձ-
նակալ ուշագրավ է Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանի մի ձեռա-
գիր, որը պատվիրատուի անունով հայտնի է Մլքերի ավետարան անունով:
Մլքեն Գագիկ Արծրունի թագավորի կինն էր: Ձեռագիրը գրել է տվել 862 թվա-
կանին և նվիրել Վարագա վանքին: Ձեռագրի մանրանկարները 1902 թվա-
կանին, նրա գրչության հազարամյակի լրացման կապակցությամբ, գունա-
տիպ նմանահանությամբ հրատարակել են Վենետիկի Մխիթարյանները⁶⁴:

Հայոց գրչության պատմության համար բացառիկ արժեք ունի Մատենա-
դարանի № 2679 ձեռագիրը, որն անցյալում հայտնի էր 102 համարով: Այս
ձեռագիրը թղթի վրա գրված հայկական հնագույն գրչագիրն է աշխարհում:
Այն ընդօրինակել է Ղուկաս գրիչն իր հոր՝ Դավիթ քահանայի, պատվերով 981
թվականին: Ձեռագիրը գրվելուց տասը տարի հետո նորոգվել է, և նորոգողը
թողել է հետևյալ հիշատակությունը. «Եւ է նորոգումն սորա ի նլ թուակա-
նութեանս Հայոց»⁶⁵: Այս ձեռագիրը հայ գաղության մեջ կարեւոր է նաև իր
բովանդակությամբ. այն պատմա-գիտական բովանդակությամբ մեզ հասած
հնագույն ժողովածուներից է:

⁶² ՄԱՄ ձեռ. № 2374, Բ. 231ա: (Այս ձեռագրի մասին տե՛ս Ստրչիգովսկի, Էջմիածնի ավետարանը, Վիեննա, 1892):

⁶³ Л. А. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, էջ 18:

⁶⁴ Պատմության, Զարդանկարք ավետարանի Մլքե թագուհու, Վենետիկ, 1902:

⁶⁵ ՄԱՄ ձեռ. № 2679 (№ 102), Բ. 52ա:

V. ԹՎԱՆՇԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներկայումս օգտագործվող արաբական թվանշանների գործածությունը
հայոց մեջ XVII—XVIII դարերից այն կողմ չի անցնում¹: XVII դարում և
նրանից առաջ, հայ մատենագրության մեջ թվանշաններն արտահայտվել են
հայկական տառանիշերով, ինչպես իր ժամանակին տառանիշերը գործ են
ածվել հունական, ռուսական և այլ ժողովուրդների մատենագրության մեջ:

Համարական կարգով հայկական այբուբենը բաժանվում է չորս մասի.
«Ա»-ից մինչև «Թ» տառը համարվում է միավոր, «Ժ»-ից մինչև «Ղ»-ն՝ տաս-
նավոր, «Ճ»-ից մինչև «Ջ»-ն՝ հարյուրավոր և «Խ»-ից մինչև «Ք»-ն ներառյալ՝
հազարավոր: Այբուբենի տառերն ունեն հետևյալ թվական նշանակությունը.

Ա—1	Ժ—10	Ճ—100	Խ—1000
Բ—2	Ի—20	Մ—200	Ս—2000
Գ—3	Լ—30	Յ—300	Վ—3000
Դ—4	Խ—40	Ն—400	Տ—4000
Ե—5	Շ—50	Շ—500	Ր—5000
Զ—6	Կ—60	Ո—600	Յ—6000
Է—7	Հ—70	Չ—700	Ի—7000
Ը—8	Ձ—80	Պ—800	Փ—8000
Թ—9	Ղ—90	Ջ—900	Ք—9000

Այբբենագիր թվանշաններն ունեն ներկայումս արաբական հորջորջվող-
ների հաջորդականությունը. աջ կողմում միավոր թիվն է գրվում, իսկ նրանից
դեպի ձախ, ըստ հաջորդականության, հետևում են՝ տասնավոր, հարյուրավոր,
հազարավոր և ավելի մեծ թվեր:

Մատենադարանի № 1869 ձեռագրում Անդրեաս Եվդոկացին (1589 թ.) իր
այբբենարանի հավելվածում նշում է հայկական թվանշանները գործածելու
հետևյալ կանոնը.

¹ Բացառված չէ, որ 10—11-րդ դարերում արաբական թվանշանները մեզանում ևս կարող
էին գործածված լինել: Վրաստանում, օրինակ, հայտնի է այդպիսի գործածության երկու դեպք
(Բագրատի տաճար և ձեռ. А—38, էջ 2466): Հմմ. А. Г. Шанидзе, Новооткрытый алфа-
вит кавказских албанцев и его значение для науки («Известия НЯИМК», IV, 1938,
էջ 23):

«Պատուի ալբն (Ա) մէկ է, բենն (Բ) երկու է, գիմն (Գ)՝ երեք է, դան (Դ)՝ չորս է, եշն (Ե) հինկ է, զան (Զ)՝ վեց է, էն (Է)՝ եաւթն է, եթն (Ը)՝ ութն է, թան (Թ)՝ ինն է, ժէն (Ժ)՝ տասն է, ինին (Ի)՝ քսան է, լինն (Լ)՝ երեսուն է, խէն (Խ)՝ քառասուն է, ծան (Ս)՝ յիսուն է, կենն (Կ)՝ վաթսուն է, հան (Հ)՝ եօթանասուն է, ձան (Ձ)՝ ութսուն է, դատն (Ղ)՝ ընըսուն է, ճէն (Ճ)՝ հարիւր է, մենն (Մ)՝ երկու հարիւր է, յին (Յ)՝ երեք հարիւր է, նուն (Ն)՝ չորս հարիւր է, շան (Շ)՝ հինկ հարիւր է, օն (Ո)՝ վեց հարիւր է, շան (Չ)՝ եաւթն հարիւր է, պէն (Պ)՝ ութն հարիւր է, ջէն (Ջ)՝ ինն հարիւր է, ըռան (Ռ)՝ հազար է, սէն (Ս)՝ երկու հազար է, վեն (Վ)՝ երեք հազար է, տուն (Տ)՝ չորս հազար է, ըրէն (Ր)՝ հինգ հազար է, ցան (Յ)՝ վեց հազար է, հինն (Ի)՝ եաւթն հազար է, փիւրն (Փ)՝ ութն հազար է, քէն (Ք)՝ ինն հազար է, ժէն և ըռան (ԺՌ)՝ տասն հազար է, իննին և ըռան (ԻՌ)՝ քսան հազար է, լին և ըռան (ԼՌ)՝ երեսուն հազար է, խէն և ըռան (ԽՌ)՝ քառասուն հազար է, ծան և ըռան (ՍՌ)՝ յիսուն հազար է, կենն և ըռան (ԿՌ)՝ վաթսուն հազար է, հան և ըռան (ՀՌ)՝ եօթանասուն հազար է, ձան և ըռան (ՁՌ)՝ ութսուն հազար է, դատն և ըռան (ՂՌ)՝ ընըսուն հազար է, ճէն և ըռան (ՃՌ)՝ հարիւր հազար է»²:

Ի տարբերություն արաբական թվանշանների, հայկական գրության մեջ գրոյի համար առանձին նշան չի գործածվել, ուստի և թվերի միջև ու վերջում գրվելիք զրոն հասկացվել է բնական ձևով՝ նախորդ տառի թվական նշանակության հետ միասին: Այսպես, 1080 թվանշանը գրվում է ՌՁ տառերով, 8002-ը՝ ՓԲ, 1608-ը՝ ՌՈԸ, 1002-ը՝ ՌԲ, 8200-ը՝ ՓՄ և այլն:

Թվական նշանակությամբ գործածված տառերը սովորական տառերից տարբերելու համար ձևագրերում, ինչպես և վիճական արձանագրությունների մեջ, սկզբից և վերջից միջակետների կամ վերջակետների մեջ են առնվում: Պատահում է՝ առջևում վերջակետ, իսկ վերջում միջակետ և հակառակը: Բացի այդ, թվական նշանակությամբ գործածված տառերի վրա դրվում է սլատվի նշան, օրինակ, «Յամի :ՅԶԹ: արեգ ամսոյ :ԻԲ: Լուսինն խաւարեցաւ», «Ի թուականին հայոց :ՅԶԹ: եղև մահտարածամ», «Արշակ թագաւորեաց :ԽԲ: ամ և .Է. ամիս» և այլն:

Թվականի վրա դրվող սլատվի նշանը տարբեր է լինում: Մեծ մասամբ ամբողջ թիվը առնվում է մի ամբողջական սլատվի տակ, բայց երբեմն միավորը, տասնավորը և մյուսները առանձին-առանձին սլատվների տակ են առնվում: Բերենք մի քանի նման օրինակ՝

5450—Պ.Ն.Ս. 219—Մ.ԺԹ. 4119—ՏՃ.ԺԹ. և այլն:

Առանձին կետերի մեջ են առնվում կրկնվող թվականները. օրինակ՝ «Երթ .Կ.Կ» (այսինքն՝ վաթսուն-վաթսուն), «Սովորէին .ԻՆ. Ի2: աշակերտք» (Սովորում էին 25—26 աշակերտ), «Կանգնեալ էին .Է.Է.» (Յոթ-յոթ էին կանգնած) և այլն:

XVIII դարի որոշ վավերագրերում պատահում է, որ հայկական տառերի կողքին, զուգընթացաբար, գործածության մեջ է գրվում զրոն: Գրում են հայկական տասնավոր, հարյուրավոր և մեծ թվերը և կողքին զրո դնում, օրինակ՝ ՈՐՐ (600), ՏՐՐՐ (4000), ՄՐՐ (200) և այլն: Այս ձևով են, օրինակ, գրված առևտրական Եղիա Մուշեղի (XVIII դարի առաջին կես) հաշվեմատյանների

² ՄԱՄ ձեռ. № 1869, Թ. 389բ—390ա:

թվանշանները: XVII—XVIII դարերում գրված նոտրգիր ձևագրերում ևս մեկ-մեկ հանդիպում ենք թվերի նման գործածության փաստերի: Այսպես, Մարտիրոս դի Առաքելի ժամանակագրության մեջ 1080-ը գրվել է :ՌՁԶ: ձևով, 1025-ը՝ :ՌԺԵ: և այլն:

Հազարավորներից բացի թվերը հաշվել են բյուրերով³: Բյուր է համարվել 10.000-ը (հունական μύριοι ռուսական тысяча): Հաշվումները հեշտացնելու համար բյուրը հաճախ գործ են ածել: Ա նշանով: Դա հնարավորություն է ստեղծել առանց դժվարության միլիոնների, տասնյակ միլիոնների հաշիվներ կատարել: Բյուրի (չորս դրոյի) այդ նշանը բազմիցս գործ է ածված Անանիա Շիրակացու թվաբանության դասագրքում: Բյուրի նշանի հանդիպում ենք նաև Հովհաննես Իմաստասերի, Հովհաննես Նրզնկացու և այլ հեղինակների աշխատություններում⁴:

Հայկական այբուբենը բյուրի նշանով ստանում է հետևյալ նոր նշանակությունը⁵.

Ա—10.000	Ժ—100.000	Ճ—1 միլ.	Ռ—10 միլ.
Բ—20.000	Ի—200.000	Մ—2 »	Ս—20 »
Գ—30.000	Լ—300.000	Յ—3 »	Վ—30 »
Դ—40.000	Խ—400.000	Ն—4 »	Տ—40 »
Ե—50.000	Ս—500.000	Շ—5 »	Ր—50 »
Զ—60.000	Կ—600.000	Ո—6 »	Յ—60 »
Է—70.000	Հ—700.000	Ձ—7 »	Ի—70 »
Ը—80.000	Ձ—800.000	Պ—8 »	Փ—80 »
Թ—90.000	Ղ—900.000	Ջ—9 »	Ք—90 »

Հայկական որոշ ձևագրերում, հատկապես նոտրգիր ձևագրերում, պատահում է, որ խախտվում են թվական գործածելու ներկա կանոնները: Այսպես, երբեմն հազարավոր կամ հարյուրավոր թվերի համար գործ է ածվում ոչ թե տվյալ թվանշանի համապատասխան տառանիշը, այլ թվական մի ամբողջ խմբակցություն. օրինակ՝ 25.000 գրվում է ոչ թե սովորականի նման

.Բ.Բ., այլ :ԻԵԻ:, կամ 92.400՝ ոչ թե .Թ.ՄՆ, այլ :ՂԲՌ: և այլն:

Կան հազվագյուտ դեպքեր, երբ «Ժ»-ից հետո եղած տառերը դառնում են ոչ թե տասնավորներ, այլ մնում են միավոր: Այդ դեպքում «Ի»-ն հավա-

³ Հայերենում պետք է ունենայինք բնու, որ փոխառվալ է պահլավերենից՝ baxār: Հայերենի միջնորդությամբ բառս անցել է և վրացերենին՝ ბავარი, պահլավերով հայերենի վաղ արտասանությունը:

⁴ Հունարենում բյուրի ցուցիչը տառանիշի վրա դրվող երկու կետն է՝ α—10000:

⁵ Այդ նշանը հայկական տառի վրա դնելիս նրա թվական նշանակությունը չորս դրոյով մեծանում է: Այդ հաշվով, հայկական այբուբենի տառերը ստանում են թվական նոր նշանակություն. օրինակ՝ 6.874.528 թվանշանը հայկական տառանշաններով գրվել են ՈՁԷՏՇԻԸ, 80.024-ը՝ Ը.ԻԴ, 1.001.000-ը, Ռ.Ռ. և այլն:

սար է ոչ թե 20-ի, այլ՝ 11-ի, «Ա»-ն՝ ոչ թե 30-ի, այլ՝ 12-ի, «Խ»-ն՝ ոչ թե 40-ի, այլ՝ 13-ի, «Մ»-ն՝ 14-ի, «Կ»-ն՝ 16-ի, «Հ»-ն՝ 17-ի, «Ձ»-ն՝ 18-ի, «Ղ»-ն՝ 19-ի և այլն: Այսպիսի օրինակ ունենք վերևում հիշված Մլքե թագուհու ձեռագրում:

Դասական թվանշանները կազմվում են սովորական պատվագրված թվանշանների վրա «բորդ» կամ հապավված «բորդ» վերջավորության ավելացումով. օրինակ՝ .Ա.բորդ, .Բ.բորդ, .Գ.բորդ, .Դ.բորդ, .Ե.բորդ, .Զ.բորդ, .Է.բորդ, .Ը.բորդ, .Թ.բորդ և այլն: Շիրակացու խնդրագրքում «Հասարակ» բառը գործ է ածվել կեսի համար, «եքերորդ»՝ մեկ երրորդի, «չորեորդ»՝ մեկ քառորդի և «ամենայնը»՝ գումարի:

Համարական և ոչ համարական թվերում, 11-ից մինչև 19-ը, հակառակ գոյություն ունեցող օրենքի, միավորները տասնավորներից առաջ են գրվում, որ պայմանավորված է գրաբարյան արտասանությամբ՝ մեկտասներորդ, երկտասներորդ և այլն. ԱԺ-ան (11), ԲԺ-ան (12), ԳԺ-ան (13), ԴԺ-ան (14), ԵԺ-ան (15), ԶԺ-ան (16), ԷԺ-ան (17), ԸԺ-ան (18), ԹԺ-ան (19): Այդ սկզբունքով ԲԺ.աներորդ, ԳԺ.աներորդ, ԴԺ.աներորդ, ԵԺ.աներորդ, ԶԺ.աներորդ, ԷԺ.աներորդ, ԸԺ. աներորդ, ԹԺ.աներորդ: Սակայն կան տեքստեր, ուր նախ տասնավորն է գրվում, ապա՝ միավորը:

Հայկական գրչագրերում հանդիպում է նաև մի համարիչ ունեցող պարզ կոտորակների գործածություն: Նման կոտորակներ կան Շիրակացու թվաբանության դասագրքում և «Աշխարհացոյց»-ի մեջ: Կոտորակի նշանակությամբ գործածված թվանշանի վրա գրվում է թավի նման մի նշան (շատ նման բյուրի ցուցչին, միայն այն տարբերությամբ, որ այդ նշանը գրվում է ոչ թե տառի վերին աջ կողմից, այլ՝ ձախից): Շիրակացու թվաբանության խնդրագրքի 22-րդ խնդրի պատասխանը՝ $7\frac{3}{11}$, գրվել է հետևյալ ձևով. $\overline{7}^{\wedge} \overline{3}^{\wedge} \overline{11}^{\wedge}$, այսինքն՝ 7 գումարած մեկ հինգերորդ, գումարած մեկ քսաներորդ, գումարած մեկ քառասունչորսերորդ, հավասար է 7 ամբողջ երեք տասնմեկերորդի ($7 + \frac{1}{5} + \frac{1}{20} + \frac{1}{44} = 7\frac{3}{11}$)⁶:

Կա մի ուրիշը. $9\frac{1}{11}$ -ը գրվել է $\overline{9}^{\wedge} \overline{1}^{\wedge}$ ժԱ:

«Աշխարհացոյց»-ում հանդիպում ենք այսպիսի մի հատվածի. «Բայց աղաչափութեամբ երկրաչափութեան մասն՝ հինգ հարիւր տասարեղ՝ ի լայնն եւ նոյնչափ երկայնն չորեքկուսի, որպէսզի լինել մասինն եւթանասուն եւ մի մոդն, չորեք, եւթն, քսան եւ ութ»⁷: Այստեղ տրված 71, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{7}$, $\frac{1}{28}$ մի համարիչավոր կոտորակով, որը հավասար կլինի $71\frac{3}{7}$ -ի: Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում ընդօրինակված է կեսի նշանակությամբ Ը-ի գործածություն մի աղյուսակ:

⁶ Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 231:

⁷ Նույն տեղում, էջ 338:

« Ժ	(C) Ե	(իմա՝ 10 : 2 = 5-ի)
ԺԱ	(C) ԵC	(11 : 2 = 5 $\frac{1}{2}$ -ի)
ԺԲ	(C) Զ	(12 : 2 = 6-ի)
ԺԳ	(C) ԶC	(13 : 2 = 6 $\frac{1}{2}$ -ի)
ԺԴ	(C) Է	(14 : 2 = 7-ի)
ԺԵ	(C) ԷC	(15 : 2 = 7 $\frac{1}{2}$ -ի) ⁸ :

Միավոր թիվը հայ մատենագրության մեջ գրվում է մի քանի ձևով՝ «մէ», «մէն», «եդ», «մու»:

Գումարման, հանման, բազմապատկման և բաժանման գործողությունների նշաններ հայկական մատենագրության մեջ չեն գործածվում: Շիրակացու թվաբանության դասագրքից բերենք շորս գործողություններից մեկական օրինակ:

Գումարումը կամ ինչպես հնում կոչվել է՝ «ընդունելութիւն»-ը («ընդունել» է կոչվել մի թիվը մյուսի վրա ընդունելու, գումարելու իմաստով), կատարվել է հետևյալ ձևով.

Ա Ա Բ	1+1=2	Բ Բ Դ	2+2=4
Ա Բ Գ	1+2=3	Բ Գ Ե	2+3=5
Ա Գ Դ	1+3=4	Բ Դ Զ	2+4=6
Ա Դ Ե	1+4=5	Բ Ե Է	2+5=7
Ա Ե Զ	1+5=6	Բ Զ Ը	2+6=8
Ա Զ Է	1+6=7	Բ Է Թ	2+7=9
Ա Է Ը	1+7=8	Բ Ը Ժ	2+8=10
Ա Ը Թ	1+8=9	Բ Թ ԺԱ	2+9=11
Ա Թ Ժ	1+9=10	Բ Ժ ԺԲ	2+10=12 և այլն:

Հանումը կամ ինչպես հնում կոչվել է՝ «բացատրություն»-ը կամ «բացերթություն»-ը, կատարվել է հետևյալ ձևով.

Ա Բ Ա	1-ը հանած 2-ից=1-ի
Ա Գ Բ	1-ը հանած 3-ից=2-ի
Ա Դ Գ	1-ը հանած 4-ից=3-ի
Ա Ե Դ	1-ը հանած 5-ից=4-ի
Ա Զ Ե	1-ը հանած 6-ից=5-ի
Ա Է Զ	1-ը հանած 7-ից=6-ի
Ա Ը Է	1-ը հանած 8-ից=7-ի
Ա Թ Ը	1-ը հանած 9-ից=8-ի

Ա Ժ Թ 1-ը հանած 10-ից=9-ի

Բազմապատկումը կատարվել է հետևյալ ձևով.

Ա Բ Բ	1×2=2	Ժ Բ Ի	10×2=20
Բ Բ Դ	2×2=4	Ի Բ Խ	20×2=40
Գ Բ Զ	3×2=6	Լ Բ Կ	30×2=60
Դ Բ Ը	4×2=8	Խ Բ Զ	40×2=80
Ե Բ Ժ	5×2=10	Ծ Բ Ծ	50×2=100
Զ Բ ԺԲ	6×2=12	Կ Բ ԾԻ	60×2=120
Է Բ ԺԴ	7×2=14	Հ Բ ԾԽ	70×2=140
Ը Բ ԺԶ	8×2=16	Ձ Բ ԾԿ	80×2=160
Թ Բ ԺԸ	9×2=18	Ղ Բ ԾԶ	90×2=180

⁸ ՄԱՄ ձեռ. № 1973, Բ. 108բ:

Հայկական ձեռագրերում պատահում են և բազմապատկման աղյուսակներ, որոնցից մեկը բերել ենք Շիրակացու մատենագրությունից⁹:

Ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ
Բ	Դ	Զ	Ը	Ժ	ԺԲ	ԺԴ	ԺԶ	ԺԸ
Գ	Զ	Թ	ԺԲ	ԺԵ	ԺԸ	ԻԱ	ԻԴ	ԻԷ
Դ	Ը	ԺԲ	ԺԶ	Ի	ԻԴ	ԻԸ	ԼԲ	ԼԶ
Ե	Ժ	ԺԵ	Ի	ԻԵ	Լ	ԼԵ	Խ	ԽԵ
Զ	ԺԲ	ԺԸ	ԻԴ	Լ	ԼԶ	ԽԲ	ԽԸ	ԾԴ
Է	ԺԴ	ԻԱ	ԻԸ	ԼԵ	ԽԲ	ԽԸ	ԾԶ	ԿԴ
Ը	ԺԶ	ԻԴ	ԼԲ	Խ	ԽԸ	ԾԶ	ԿԶ	ՀԲ
Թ	ԺԸ	ԻԷ	ԼԶ	ԽԵ	ԾԴ	ԿԶ	ՀԸ	ՁԼ

Բաժանումը կատարվել է հետևյալ ձևով.

Ա 3 3—1-ը՝ 6000 անգամ պարունակվում է 6000-ի մեջ.

Բ վ 3—2-ը՝ 3000 անգամ պարունակվում է 6000-ի մեջ.

Գ Ս 3—3-ը՝ 2000 անգամ պարունակվում է 6000-ի մեջ.

Ե ՌՄ 3—5-ը՝ 1200 անգամ պարունակվում է 6000-ի մեջ.

Զ Ռ 3—6-ը՝ 1000 անգամ պարունակվում է 6000-ի մեջ.

Է ՊԾԷ 3—7-ը՝ 857 անգամ (կլոր թվով) պարունակվում է 6000-ի մեջ.

Ը ԶԾ 3—8-ը՝ 750 անգամ պարունակվում է 6000-ի մեջ.

Թ ՈԿԵ 3—9-ը՝ 665 անգամ (կլոր թվով) պարունակվում է 6000-ի մեջ:

Հայոց մոտ թվահաշիվը բյուրով չի վերջացել: Գոյություն են ունեցել բյուրից շատ ավելի մեծ թվեր և նրանց համապատասխան անուններ: Տասը հազար բյուրը կոչվել է գունդ, տասը հազար գունդը՝ ավագ գունդ, տասը հազար ավագ գունդը՝ արեա գունդ և տասը հազար արեա գունդը՝ կայսր գունդ: Այդ թվանշանները, մեր ներկա հաշվով, կարելի է արտահայտել հետևյալ ձևով.

10.000—բյուր

100.000.000—գունդ

1.000.000.000—ավագ գունդ

10.000.000.000.000—արեա գունդ

100.000.000.000.000.000—կայսր գունդ:

Պահվել է Մարտիրոս Ղրիմեցու մի հետաքրքիր բանաստեղծությունը՝ նրվիրված թվերի վերոբերյալ հաշվին: Ինչպես երևում է, Մարտիրոս Ղրիմեցին թվերի մեծություն մասին վեճ է ունեցել Պետրոս Ագուլիսեցու հետ և այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ է համարել գրել մի բանաստեղծություն, որը մաթեմատիկայի պատմության մեջ որոշ հետաքրքրություն է ներկայացնում:

⁹ Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 221:

«Բմաստնալի յուշիմ եղբայր,
Զգերեալս ընկաւ խոհեմաբար:
Անցեալ աւուրք բանք վիճաբար,
Զոր առարկաւ քննողաբար:
Զբիրն որ ասաք, տասըն հազար,
Է՛ ստուգի ծերունեաց շար:
Քառորդ կրկնեալ նոյնքան հազար,
Նա բոլորի մին գունդ ճարտար:
Նոյնագունակ իսկ և յարմար,
Ըզգունդն աւագ տեսցուք ի շար:
Զի սա ունի զերկրորդն դար,
Երկոտասան կէտից համար:
Իսկ գունտն արքայ զիմեաց ի սար,

Որոյ շաւղի ելքն է դժուար:
Գահաւանդակ յերրորդն դար,
Վեշտասան կետ սորայն ի շար:
Յետ ախորիկ զօրեղաբար,
Կայսրըն խմբիւք բազմահամար:
Հզօրօք զիմեալ ելնէ ի ծայր,
Քսան համար կէտն որ ի շար:
Ներհունք ոգեն մինչև ցայս վայր.
Թիւ համարոյ դասիլ ի շար:
Քան զայս ասելն է բռնաբար,
Առ որս հասումն ասեն դժուար¹⁰.
Քան զայս ասելն է բռնաբար,
Առ որս հասումն ասեն դժուար¹¹:

Հնատիպ գրականության մեջ մեկ-մեկ պատահում են և հռոմեական թվանշաններ: Հռոմում, Վենետիկում, Վիեննայում և, ընդհանրապես, Արևմտյան Եվրոպայի գաղթավայրերում հրատարակված գրքերի հրատարակումը թվանշանները, սովորաբար, նշվում են հռոմեական թվանշաններով: Վերջիններս արաբականի հետ հարաբերվում են հետևյալ ձևով.

I — 1	L — 50
II — 2	LX — 60
III — 3	LXX — 70
IV — 4	LXXX — 80
V — 5	XC — 90
VI — 6	C — 100
VII — 7	CC — 200
VIII — 8	CCC — 300
IX — 9	CD — 400
X — 10	D — 500
XX — 20	DC — 600
XXX — 30	DCC — 700
XL — 40	DCCC — 800
CM — 900	LM — 50.000
M — 1.000	LXM — 60.000
IIIM — 2.000	LXXM — 70.000
IIIM — 3.000	LXXXM — 80.000
IVM — 4.000	XCM — 90.000
VM — 5.000	CM — 100.000
VIM — 6.000	CCM — 200.000
VIIIM — 7.000	CCCM — 300.000
VIIIM — 8.000	CCCCM — 400.000
IXM — 9.000	DM — 500.000
XM — 10.000	DCM — 600.000
XXM — 20.000	DCCM — 700.000
XXXM — 30.000	DCCCM — 800.000
XL — 40.000	DCCCCM — 900.000
	MM — 1.000.000

¹⁰ ՄԱՄ ձեռ. 1495, Թ. 138ա:

¹¹ ՄԱՄ ձեռ. 1495, Թ. 138ա: Նույն ձեռագրում ուշ շրջանի մեկնիչներից մեկն անհրաժեշտ է համարել ավելի կոնկրետ նշել թվերից յուրաքանչյուրի մեծությունը «Մանի՛ք, ո՛վ սիրեցեալք է համարել ավելի կոնկրետ նշել թվերից յուրաքանչյուրի մեծությունը»:

VI. Տ Ո Մ Ա Ր

Որեւէ գեպքի մասին խոսելիս անհրաժեշտ է լինում պարզել ոչ միայն տվյալ իրադարձութեան վայրը, այլև՝ ժամանակը: Այն գիտությունը, որը խնդիր է դնում իր առջև զբաղվելու ժամանակի հետ կապված հարցերի լուսաբանությունը, հայ մատենագրության մեջ հայտնի է «տոմար» կամ «տումար» անունով¹:

Ժամանակի չափումների նախնական հասկացողությունը մարդկանց մոտ առաջացել է այն ժամանակներում, երբ նրանք առաջին անգամ ոտք են դրել իրենց զարգացման գիտակցական շրջանը, հիմք դրել տնտեսությանը և զբաղվել անասնապահությամբ ու հողագործությամբ:

Իր պատմության արշալույսին հանդես եկող մարդու առաջին ժամանակի չափանիշը ցերեկն ու գիշերն է հանդիսացել. իրար հաջորդող աշխատանքային ցերեկը և հանգստի գիշերը, փաստորեն, նախնադարյան մարդու առաջին օրացույցն է եղել:

Զարգացման համեմատաբար բարձր աստիճանում մարդիկ սկսել են ժամանակը չափել լուսնի պարբերաշրջաններով. տեսնելով լուսնի նորելու և կլորելու հաջորդականությունը՝ լուսինն են վերցրել հիմք և նրանով չափել ժամանակը: Անհավանական չէ, որ հնագույն շրջանում լուսնական տոմարով առաջնորդված լինեն և Հայաստանում: Զօգուտ դրա է խոսում Շիրակացու մի ակնարկը լուսնի պարբերաշրջանների մասին. «Տեսնելով առաջնոցն զլուսինն լցեալ և մաշեալ, իմացան զանցաւորութիւն կենաց իւրեանց և ասացին թէ՛ է մեզ պատկեր»²: Այդ ենթադրությունն ավելի քան հավանական է,

մեր ի տէր,—գրում է մեկնիշը,—զի ժիւն մէկ բիւր է, և տասն հազար բիւրն մէկ գունտ է, և տասն հազար գունտն մէկ աւագ գունտ է: Տասն հազար աւագ գունտն մէկ արքայ գունտ է: Եւ տասն հազար արքայ գունտն մէկ կայսր գունտ է: Ամենայն համարողութիւն մինչև ցայս վայր երթալով ուսումնասէր եղբայր, թէ կամենաս յայս նորահայեաց և խորիմաստ արհեստի ձեռն արկանել, որ է մայր ամենայն թուոց, մի ամաշեր, գնա ի մօտ վարդապետաց և ուսիր»:

(թ. 138ա):
¹ Մեզանում երբեմն շփոթում են «տոմար»՝ ժամանակագրություն, և «տոմար»՝ թուղթ, ուղերձ հասկացությունները:

² Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն և տոմար, Երևան, 1940, էջ 75:

և թե նկատի ունենանք, որ հայկական քանդակներում, արեգակի հետ միասին փորագրված է լինում լուսնի պատկերը, որը, հավանաբար, հեթանոսական հին ավանդույթի վերապատկերումն է քրիստոնեական քանդակներում: Ենթադրություններ են եղել, որ լուսնային ամիսները որոշ ժամանակաշրջանում դարձ են ածվել տարեթվի նշանակությամբ³:

Ժամանակի ընթացքում լուսնական տարիները մարդիկ սկսել են կապել տարվա եղանակների հետ՝ տարեմուտ ընդունելով գարնանամուտը և թվարկելով լուսիններն ըստ հաջորդականության՝ առանց ամիսների անուններ տալու: Այս մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Շիրակացին. «...ամսոց անունք ոչ գոյր, բայց միայն զառաջին լուսինն զգարնան առաջին լուսին անուանէին, և զկինի՝ երկրորդ լուսին, և երրորդ, չորրորդ՝ մինչև ցերկոտասաներորդն, և զողջոյն ամն այսպիսի անուամբ վարէին մինչև ի մուտն գարնանային»⁴: Հետագայում, սակայն, սկսում են լուսնական ամիսներին անուններ տալ և նրա հիման վրա կազմել լուսնային կոչվող տոմարը: Միջին դարերում այդ տոմարով են առաջնորդվել մի շարք ժողովուրդներ: Ներկայումս Մերձավոր Արևելքի մի շարք ժողովուրդներ ևս առաջնորդվում են լուսնական այդ տոմարով⁵:

Լուսնական տասներկու ամիսների վրա ստեղծված տարին արեգակնային աստղաբաշխական ճիշտ տարուց պակաս է մոտ 11 օր. ճշգրիտ հաշվումներով լուսնական տարին ունի 354 օր, 8 ժամ, 48 րոպե, 34 վայրկյան, իսկ արեգակնային տարին՝ 365 օր, 5 ժամ, 498 րոպե և 46 վայրկյան տևողություն:

Տոմարի պատմության մեջ խոշոր բարեփոխություններից մեկը կապված է Հուլիոս Կեսարի անվան հետ, որի հանձնարարությամբ եգիպտացի տոմարագետ Սոդիգենեսը 46 մ. թ. ա. կազմել է արեգակնային կոչվող անշարժ տոմարը: Սոդիգենեսը տարվա տևողությունն ընդունել է կլոր 365 և մեկ քառորդ օր: Քանի որ հնարավոր չէր ամեն տարվա համար հաշվի առնել մեկ քառորդ օրերը, ուստի չորս տարվա ընթացքում մեկ քառորդ օրերը հավաքելով դրվել

³ Այդ մասին Լ. Սեմյոնովը գրում է. «...հնում լուսնի ամիս ասած գաղափարը համարժեք էր համարվում մեկ տարվա գաղափարին, և մարդկանց տարիքը հաշվում էին լուսնի ամիսներով: Դրանով պիտի բացատրել Ս. Գրքում բերված տվյալներն այն մասին, որ այսինչ ամիսներով 969 տարի, այլ կերպ ասած՝ 969 լուսնային ամիս կամ մեր այժմյան հաշնահայեցման ապրել է 969 տարի, այլ կերպ ասած՝ 969 լուսնային ամիս կամ մեր այժմյան հաշվով՝ մոտ 70—72 տարի: Ինչպես տեսնում ենք, 70—72 տարին այնքան էլ մեծ տարիք չէ և վով՝ մոտ 70—72 տարի: Ինչպես տեսնում ենք, որ հնում մարդիկ եղել են «երկարակյաց»: Լ. Սեմյոնովը, շատ ու շատ սխալ է այն կարծիքը, որ հնում մարդիկ եղել են «երկարակյաց»: Լ. Սեմյոնովը, Ամանոր (տե՛ս «Էքզիստենցիա», 1953 թ., հունվար, էջ 26):

⁴ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, էջ 76:

⁵ Նրանց համահավաք հրատարակությունն ու համեմատության տախտակները տե՛ս В. В. Цыбульский, Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока, М., 1964:

⁶ Արեգակնային և լուսնական տարիների այս տարբերություններն առաջին անգամ նկատել են եգիպտական աստղաբաշխները, որոնք խնդիր ունեին պարզելու Նեղոսի վարարման ժամանակը, որը տեղի է ունենում Սիրոս փալլոն աստղի երկնակամարում երևալու հետ (լինում է ամառնամուտին՝ հունիսի 21-ի գիշերը): Այդ գիշերը եգիպտացիները համարում էին «արցունքի գիշեր»: Ըստ հին եգիպտական ավանդության, Իզիդա աստվածուհին իբրև թե այդ գիշեր լաց է լինում իր եղբոր Օզիրիսի կորուստը, որին արկղի մեջ էր դրել և ջուրը նետել շարամիտ Սեյֆ աստվածը: Լաց եղած ժամանակ Իզիդայի արցունքն ընկնում է Նեղոս գետի մեջ, գետը վարարում է և եգիպտոսին բերում արգավանդ տիղմ:

է փետրվար ամսվա վրա՝ 28 օրը դարձնելով 29: Ընդունված է փետրվարը 29 օրից բաղկացած այդ տարին կոչել «նահանջ», իսկ մյուս երեք տարիները՝ «հասարակ»: Հուլյան տոմարով տարվա ամանորը սահմանվել է հունվարի մեկը:

Թե ե՞րբ է սկիզբ առել հայկական տոմարը, դժվար է ասել: Հին աղբյուրները լռում են այդ մասին: Խորենացու մի տեղեկությունից դիտենք միայն, որ հայոց Արտաշես թագավորը (189—160 մ. թ. ա.) հատուկ ուշադրություն է դարձրել մի շարք գիտությունների զարգացմանը, այդ թվում նաև՝ տոմարագիտության: Մինչև Արտաշես թագավորը, գրում է Խորենացին, «...մեծամեծ արուեստից և ի գիտութեանց ունայնացեալք էին, որպէս հինից և ասպատակաց պարապեալք, և այսպիսի գիտութեանց կամ անփութ արարեալք, և կամ ոչ հասեալք. զշաբաթուց ասեմ, և զամսոց, և զտարեաց բոլորմանց... և այս ամենայն յօրինի յաւուրս Արտաշիսի»⁷:

Ավանդությունը հայկական տոմարի սկիզբը կապում է Հայկ նահապետի Բելի դեմ տարած հաղթանակի հետ: Ըստ մի այլ ավանդության, որը գրի է առել Անանիա Շիրակացին, «Նաւասարդի, Հոռի, Սահմի և Մահեկի, Արեզի և Մարերի՝ զըստերք էին Հայկին, Տրէ, Քաղոց, Արաց և Հրոտից՝ որպիք էին Հայկին»⁸: Այդ ավանդությունը կրկնում է նաև Հովհաննես Իմաստասերը. «Հայկն՝ առաջին նահապետն Հայոց, զամիսքդ կարգեաց և զանուանս ուստերաց և զստերաց իւրոց ամսոցդ կոչեաց»⁹:

Ալիշանը փորձել է պարզել այդ իրադարձության թվականը՝ համարելով այն 2492 մ. թ. ա.: Իր հաշվումների համար նա հիմք է վերցրել «սոթիսի» կամ «հայկական» կոչվող երկու պարբերաշրջանների ետադարձ հաշվումը¹⁰. վերցնելով 428 թ.՝ այն տարեթիվը, երբ հայկական շարժական ամանորը եղել է օգոստոսի 11-ը, նրանից դուրս է հանել առաջին պարբերաշրջանը (1460-ը), ստացել է 1033 մ. թ. ա., ապա հանել է երկրորդ պարբերաշրջանը, ստացել է 2492, որը և համարել է հայկական տոմարի թվականություն սկիզբը՝ կապված Հայկի՝ Բելի դեմ տարած հաղթանակի հետ:

Իր հաշվարկումը համոզեցուցիչ դարձնելու նպատակով, Ալիշանը վկայակոչել է Ափրիկանուսին և Նվսեբիոս Կեսարացուն, որոնց հաշիվներով Բելի սպանությունը իբրև թե տեղի է ունեցել 2492 մ. թ. ա.¹¹: Ահա այս երկու փաստերի հիման վրա նա եկել է հետևյալ եզրակացության. «Ափրիկանոս և Նվսեբիոսը

⁷ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, էջ 188:

⁸ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, էջ 76—77:

⁹ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 224:

¹⁰ Հին եգիպտացիները տարին ընդունում էին 365 օրից՝ բաց թողնելով հուլյան տոմարի հավելյալ 1/4 օրերը, որի պատճառով սոթիսի հելիոսի ծագումը շուրջ տարվա ընթացքում մեկ օրով առաջ էր շարժվում: Բաց թողված այդ օրերից 1460 տարիների ընթացքում ստեղծվում էր մի նահանջ տարի, որը և դուրս էին թողնում հաշվումից: Տարվա նահանջ բառերից ստեղծված այդ տարին աստղագիտության մեջ կոչվում է «ապոկատատալային» տարի:

¹¹ Հայկի՝ Բելին սպանելու այս ավանդական թվականը միջին դարերում հիմք է ծառայել մի շարք թվականի, որը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է «Բուն քուական Հայոց» կամ ողղակի «Հայկեան քուական» անունով: Այդ թվականի օգտագործման ժամանակ վերցվում են 2492—2493 թվականները (նկատի է առնվում, որ հայկական թվականը տեղադրված է եղել երկու տարիների մեջ) և վրան ավելացվում քրիստոնեական այն թվականը, որը թվագրվում է: Այդ հաշվումով, 1971 թ., օրինակ, Հայկյան թվականով կլինի 4463—4464 թթ. (2492—2493 + 1971 = 4463—4464):

սերիոս իրենց մանրամասն թիւերովը Բելայ թագաւորութեան վերջը կը նշանակեն վերոյիշեալ 2492 տարին Քրիստոսէ առաջ: Այս համաձայնութիւնքս Հայկական թուականին և օտար ժամանակագրաց տուած թուականին հետ, և վկայութիւնք մեր տօմարագրաց և յայսմատուրաց, կարծեմ բաւականապէս իրաւունք կու տան մեզի առանց տարակուսի ընդունելու Հայկայ շրջանին և մեր աղգութեան սկիզբը՝ Քրիստոսէ առաջ 2492 տարին»¹²:

Հայկական տոմարի սկզբնավորության մասին հին ավանդություններին գիտական հիմնավորում տալու Ալիշանի այս փորձը համոզեցուցիչ չէ թեկուտ այն պատճառով, որ հին հայկական թվականի սկիզբը, ինչպես կտեսնենք հետո, ոչ թե 428-ն է եղել, որ ելման կետ է ծառայել Ալիշանի համար, այլ 353 թվականը: Բացի այդ, հայկական մեծ թվականի առաջին տարին շարժական տոմարով եղել է ոչ թե օգոստոսի 11-ը, այլ՝ օգոստոսի 29-ը: Չենք խոսում դեռ այն մասին, որ երրորդ հազարամյակում մ. թ. ա. հայ ժողովուրդը դեռ էթնիկապես չէր կազմավորվել, իսկ ՇԼԲ պարբերաշրջանը կազմվել և առաջին անգամ գործածության մեջ է դրվել 561 թվականին՝ Աղեքսանդրիայում գումարված աստղագետների ժողովի սահմանումից հետո:

Մեզ հասած տոմարական պատմությունների ուսումնասիրությունից երևում է, որ հին հայկական հեթանոսական տարվա ամանորը եղել է գարնան գիշերահամասարի օրը՝ մարտի 21-ին: Այդ օրը նվիրված է եղել հայր աստծուն՝ Աբամազդին: Ժողովուրդը մեծ շուքով, փողերի ու թմբուկների նվագակցությամբ է տոնել հայր աստծու տոնը¹³: Ամանորի տոնը կոչվելիս է եղել «Ամենաբեր պտղոց»¹⁴:

Որ իրոք հին հայկական ամանորը եղել է մարտի 21-ին, այդ մասին է վկայում թանկարժեք տոմարական մի պատառիկ, որը մնացել է Մատենադարանի № 1999 ձեռագրում: Այնտեղ հին հայկական ամիսները զուգավորության մեջ են դրված հռոմեական ամիսների հետ: Այդ զուգադիր բնագրի վերնագիրն է «Ամիսք Հայոց և Հռոմի հանդէպ միմեանց»: Համադրությունը սկսում է նավասարդից. «Նաւասարդի, որ է մարտի, Հոռի՝ ապրիլ...»: Վեր-

¹² Ղ. Ալիշան, Հայկայ շրջան. հին հայոց տօմար և թուական Հայագիր (տե՛ս «Յուշիկը հայրենեաց Հայոց», հ. Ա, էջ 95—96):

Ալիշանի այս տեսակետը պաշտպանել է նաև պրոֆ. Լ. Լ. Սեմյոնովը իր «Հայկյան տոմարի մի քանի հարցերի մասին» հոդվածում (տե՛ս Մատենադարանի «Գիտական նյութերի ժողովածու», հ. Ա, էջ 19—30):

¹³ Այս կապակցությամբ ուշագրավ է ն. Ակինյանի «Հայոց նկեղեցական տարին յոթներորդ դարու սկիզբը» վերնագրով հոդվածը, որը տպագրվել է «Հանդէս ամսօրեայ»-ի 1947 թվականի համարում, էջ 65—77, 171—179, 230—236, 358—394:

¹⁴ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարանի № 1272 ձեռագիրը (1290 թ. գրչությամբ) պահպանել է մի տեղեկություն հայկական հեթանոս մի քանի տոների ժամանակի մասին. «Ի նապահապարդի Ա. ն (մեկին) տաւնէին Արամազդա և ի Ժն-ն (15)՝ Անահտա, և ի սահմի. յեթն տաւնէին Վահեան և Վահագնի, և յամառնային ժամանակ տաւնէին Ափրոդիտէ...»: Այնուհետև բերվում է մի ավանդություն, թե ինչպիսի է առաջացել վարդավառ անունը: Արամազդի հայրն էր հանդիսանում Կրոնոսը, ասվում է այդ ավանդության մեջ: Արամազդը կասկածել է, թե հայրը կարող է ունենալ երկրորդ որդի, որը մեծանալով մրցակից կարող է լինել իրեն, ուստի նա սպանում է իր երկվորյակին և գցում ծովը: Թափված արյունից ծովը փրփրում է: Սպիտակ ծովից ծնվում է Ափրոդիտեն: Սա ծովից դուրս գալուց հետո «...ասէին, թէ ընդ որ անցանէր և ընթանայր, լընթացիցն արին իջանէր յոտից նորա, և վարդ ու մուրտ բուսանէր... հեթանոսական սովորութիւնն զտաւնն նոր վարդավառ անուանէին, և զվարդ նմա ընծայ մատուցանէին» (տե՛ս «Յուշակ ձեռագրաց Երուսաղէմի», հ. 4-րդ, էջ 452):

ջանում է. «Հրոտից՝ փեպրուարի»¹⁵: Ամանորի՝ մարտ ամսին զուգադիպելը երևում է նաև հայկական ամսանուններից, որոնք կապված են կամ տարվա եղանակների և կամ գյուղատնտեսական աշխատանքների հետ: Ըստ որում, քաղոց ամիսը, որը հայկական հինգերորդ ամիսն է, համընկնում է հուլիս ամսվա հետ, երբ իրոք տեղի է ունենում քաղը¹⁶:

Ենթադրվում է, որ հայերը հեթանոսական շրջանում, հույների և հռոմայեցիների նման, շաբաթվա յոթ օրերը անվանում էին արեգակի, լուսնի և հինգ մոլորակների անուններով:

Արեգակի օր—կիրակի,
 Լուսնի օր—երկուշաբթի,
 Հրատի օր—երեքշաբթի,
 Փայլածուի օր—չորեքշաբթի,
 Լուսնթագի օր—հինգշաբթի,
 Արուսյակի օր—ուրբաթ,
 Երեակի օր—շաբաթ¹⁷:

Հարց է առաջանում, Հին Արևելքում և անտիկ աշխարհում քաղաքացիություն ստացած արեգակնային տոմարն ինչ ձևափոխություններով է գործածություն մեջ գտնվել հեթանոսական Հայաստանում: Այս հարցին դժվար է այժմ անվերապա՞ս պատասխանել, որովհետև հնում տոմարը գտնվել է բրմական դասի ձեռքին, իսկ քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնական կրոն ճանաչվելուց հետո ասպարեզից դուրս եկան ո՛չ միայն բրմական դասը, այլև՝ նրանց գործածած տոմարը:

Մեզ հասած կցկառուր տեղեկություններից երևում է, որ հեթանոս հայերը, պարսիկների և եգիպտացիների նման, ունեցել են ոչ թե 12 ամիս, այլ՝ 13, որից 12-ը կլոր երեսնական օրով, իսկ մեկը՝ հինգ օրով, Հայկական ամիսներն ունեցել են հետևյալ անունները.

1. Նաւլասարդի—30 օր	8. Արեգի—30 օր
2. Հոռի—30 օր	9. Ահեկի—30 օր
3. Սահմի—30 օր	10. Մարերի—30 օր
4. Տրե—30 օր	11. Մարդաց—30 օր
5. Քաղոց—30 օր	12. Հրոտից—30 օր
6. Արաց—30 օր	13. Ավելյաց—5 օր
7. Մեհեկի—30 օր	

Ուշադրության արժանի է, որ հայկական տոմարում անուններ են ունեցել ոչ միայն ամիսները, այլև ամսվա բոլոր օրերը: Ստորև բերում ենք նրանց անունները.

¹⁵ УУУ дтн. № 1999, р. 26м:

¹⁶ Հին հայկական ամանորի մասին ուշադրավ է պատմական գիտությունների թեկնածու Ա. Օդաբաշյանի «Խոր տարվա տոնակատարության ժամանակի հարցի շուրջը» հոդվածը (տե՛ս ՊԲՀ 1963 թ., № 2, էջ 275—280):

17 Գ. Աղաբեյանց, Տոմար և տոնացոյց Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ Հայոց թիմական դպրոցներէ և Հայ եկեղեցւոյ պաշտօնեաններէ համար, Վաղարշապատ, 1890, էջ 19:

1. Արեգ	11. Երեզկան	21. Գրգռո
2. Հրանդ	12. Անի	22. Կորդուիք
3. Արամ	13. Պարխար	23. Ծմակ
4. Մարգար	14. Վանատ	24. Լուսնակ
5. Ահրանք	15. Արամազդ	25. Յրօն
6. Մազդեզ	16. Մանի	26. Նպատ
7. Աստղիկ	17. Ասակ	27. Ֆահադն
8. Միհր	18. Մասիս	28. Սէին
9. Չոպարբեր	19. Անահիտ	29. Վարագ
10. Մուրց	20. Արագած	30. Գիշերավար ¹⁸

Հայկական՝ ամսօրերից ամեն մեկը նվիրված է եղել հայկական պանթեո-
նի աստվածներին՝ Արեգ, Աստղիկ, Միհր, Անահիտ և կամ սրբազան համարված
մարերին՝ Անի, Պարխար, Մասիս, Արագած և այլն¹⁹։

24 ժամերը²⁰:

Գիշերային ժամերը

1. Խաւարականն	7. Հաւթալիւհալին
2. Աղջամուղջն	8. Գիւղակն
3. Մթացեալն	9. Լուսաձեմն
4. Շաղաւտն	10. Առաւտն
5. Կամաւտն	11. Լուսափայլն
6. Բաւականն	12. Փայլածոմն

Յերեկային ժամերը

1. Այգն
2. Ծայգն
3. Զօրացիալն
4. Ճառագայթիալն
5. Շառաւիղիալն
6. Երկրատեսն
7. Շանթակալն
8. Հրակաթն
9. Հուրթափեալն
10. Թաղանթեալն
11. Առաւարն
12. Արփողն²¹:

Միջին դարերում Հայաստանում սովորութիւն է եղել ժամը բաժանել 30 մասի, իսկ լուսնային մասը բաժանել հինգ մասի: Այդ երևում է Շիրակացու՝

¹⁸ Տե՛ս Ղ. Արիշան, Հին հատարք Հայոց, 1910, էջ 157—158:

18 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հին հաւատքը Հայոց, 1906, էջ 107-108:
19 Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրերում մեզ չհասնողվեց հայտնաբերել այս
բնագրի որևէ ընդօրինակութուն: Մենք չկարողացանք նաև պարզել՝ թե ի՞նչ ձեռագրից է հրա-
տարակված այս բնագիրը և ի՞նչ հնութիւն է ունեցել այն:

[illegible]

21 Ա. Գ. Աբրահամյան, Անահիտ Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 113:

լուսնի պարբերաշրջաններում կատարած հաշվումներից: Նա որոշակի այդ մասին գրել է. «Այս արեգական ԻԴ (24) ժամ է ընդ տիւ և գիշերն, ... ժամ արեգական՝ Լ(30) մասն, իսկ լուսնին՝ Ե (5) մասն: Բայց մասն լուսնի մեծ է, քան արեգական»²²:

Հեթանոսական հայկական տոմարը գործածությունից դուրս է հանվել, անշուշտ, քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնական ճանաչում գտնելուց հետո: Բայց ի՞նչ նկատի ունի Հովհաննես Իմաստասերը, երբ գրում է. «Հալաստապէս ի ՃԻԲ (122) ամ Քրիստոսի աւարտ առ թուականն Հայկայ»²³: Նրա ակնարկը կարող է վերաբերել հայ հեթանոսական տոմարի և թվականի ինչ-որ փոփոխության և ոչ նրա դադարեցմանը:

Վաղ քրիստոնեական շրջանում եկեղեցին դեռ շուններ իր սեփական տոմարը. նա առաջնորդվում էր հրեական տոմարով: Այս գրությունը շարունակվեց մինչև 325 թվականը Նիկիայի տիեզերական ժողովը, ուր, Կոստանդիանոս կայսեր հանձնարարությամբ, ժողովը որոշեց կազմել «քրիստոնեական» տոմար:

Նիկիայի ժողովից առաջ և հետո, առօրյա գործունեության համար քրիստոնեական տարբեր երկրներում նախ կազմվել էին 19-ամյա, իսկ հետո՝ 95-ամյա տոմարական դատկացանկեր: Այսպես շարունակվեց մինչև 353 թվականը, երբ տոմարագետ Անդրեաս Բյուզանդացին կազմեց երկու հարյուր տարիների դատկական ցանկ՝ հիմք ընդունելով հուլյան անշարժ կոչվող տոմարը և դարագլուխը վերցնելով Դիոկղետիանոսի թվականը, որի սկիզբն էր 284 թ. օգոստոսի 29-ը՝ Դիոկղետիանոսի զահակալության օրը:

Մատենադարանի № 1999 ձեռագրում վերջերս հայտնի դարձավ Անդրեաս Բյուզանդացու 200-ամյա դատկացանկի հայերեն թարգմանության փոքրիկ մի պատառիկ, որը բացառիկ արժեք ունեցող թարգմանական հնագույն բնագրերից մեկն է:

Այդ բնագրից որոշակի երևաց, որ Անդրեասի երկուհարյուրամյա դատկացանկը սկսվել է 353 թվականից և վերջացել 552 թվականին²⁴:

²² «Անանիա Շիրակացու լուսնի պարբերաշրջանները», Երևան, 1962, էջ 100:

²³ Օգտվել ենք Ալիշանի «Հայկայ շրջան» հոդվածի հղումից (տե՛ս «Յուշիկը հայերենաց», հ. Ա, էջ 90):

²⁴ Անդրեասի աշխատության պատառիկում այդ մասին ասված է. «ՅԾԴ ամն դալստեան տ[ևառն]ն մերո[յ] 3[խուսո]յի Ք[րիստոս]ի, և նԱ. երորդ ամն շինածոյ Անդիոբ քաղաքի, և ի Դիոկղետիանոսի ԿԹ ամ, և Կիրոս քաղաքի ՈԿԴ ամ, և ի [Ժ] 2. երորդ Հիմատոջ Կոստանդնի Սգաստին, որդոյ Կոստանդին: և ի ԱԺ. ին դիքտիոնին յետ դնահանջսն կարգելո[յ] յորս դիպեր ԺԴ. երորդն լուսնի սուրբ դատկին ապր[իլի] Դ»: Վերջանենք այս թվականները:

«ՅԾԴ ամն դալստեան Քրիստոսի» — մեր ներկայումս գործածական թվականն է հայկական հաշվումով է, որից պետք է հանել մեկ կամ երկու ամիսներ տարիները, որով կստանանք 352 — 353 թթ.:

«ՆԱ շինուածոյ Անդիոբ քաղաքի» — այս անտիոբացոց թվականն է, որից պետք է հանել 48, կունենանք 353 թ. (401 — 48 = 353):

«Դիոկղետիանոսի ԿԹ ամին» — Դիոկղետիանոսը զահակալել է 284 թվականին, ուստի նրա 69-րդ տարին կլինի 353-ը (68 + 284 = 353):

«Ի[Ժ] 2. երորդ Հիմատոջ Կոստանդնի Օգոստոսին» — Կոստանդինը զահակալել է 337 թ., նրա 16-րդ տարին կլինի 353-ը (337 + 16 = 353):

«Կիրոս քաղաքի ՈԿԴ ամին» — խոսքը սելևկյան թվականի մասին է, որը ներկա թվականի վերածելու համար պետք է տրված թվականից հանել 311, կստանանք 353 (664 — 311 = 353):

«ԱԺ. ին դիքտիոնին» — 353 թվականին իրոք ինդիկտիոնի 11-ն է եղել:

Անդրեասի տոմարական այս պատառիկը եկավ հիմնովին փոխելու մեր պատկերացումները հայկական տոմարի սկզբնավորության և հայկական ամանորի վերաբերյալ: Պարզվեց, որ հայկական քրիստոնեական տոմարը սկիզբ է առել ո՛չ թե 428 թվականին, ինչպես կարծում էին Ալիշանը և ուրիշներ, այլ՝ 353 թվականին: Պարզվեց նաև, որ հայկական քրիստոնեական տոմարի սկզբնավորության առաջին տարում հայկական շարժական ամանորը՝ նավասարդի մեկը, զուգադրվել է ո՛չ թե օգոստոսի 11-ի հետ, այլ՝ օգոստոսի 29-ի:

Ատտղագետը ուսումնասիրության ժամանակ:

Փալատոս Բուզանդի հաղորդած տեղեկություններից մենք գիտենք, որ Ներսես կաթողիկոսի ջանքերով 356 թ. Աշտիշատում գումարված ժողովում սահմանվել են մի շարք նոր կարգեր, այդ թվում նաև՝ «Կարգեցան կարգ կասահմանվել են մի շարք նոր կարգեր, այդ թվում նաև՝ «Կարգեցան կարգ կասահմանվել են մի շարք նոր կարգեր սրբութեան պաշտամանցն...»²⁵: Մեր թողիկե եկեղեցւոյ... և բաղմացան կարգը սրբութեան պաշտամանցն...»²⁵: Մեր թողիկե եկեղեցւոյ, Փալատոսի այս ակնարկը կարող է վերաբերվել նաև տոմարական խնդիրներին՝ տոների ժամանակը սահմանելուն: Քրիստոնեյա Հայաստանի համար այդ անհրաժեշտ էր, եթե նկատի ունենանք, որ քրիստոնեությունը ընդունած ժողովուրդը տոներ պիտի նշեր: Անդրեասի տոմարն ընդունված էր դունած ժողովուրդը տոներ պիտի նշեր: Անդրեասի տոմարն ընդունված էր դունած ժողովուրդը տոներ պիտի նշեր: Անդրեասի տոմարն ընդունված էր դունած ժողովուրդը տոներ պիտի նշեր: Անդրեասի տոմարն ընդունված էր դունած ժողովուրդը տոներ պիտի նշեր:

«ԺԴ. երորդն լուսնի սուրբ դատկի ապրիլի Դ» — նկատի ունի դատկական լուսնի լրումը, որը տոմարագիտության մեջ հայտնի է «մեծ լրում» անունով. 353 թ. դատկական լրումը եղել է իրոք ապրիլի 4-ը, իսկ դատկի՝ ապրիլի 11-ին (ՄԱՍ ձեռ. № 1973, թ. 251ա):

²⁵ Փալատոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, էջ 86:

տարբեր կարծիքներ են հայտնվել³³։ 532 տարիների այս աղյուսակների հայտնաբերությունից հետո պարզվեց, որ հայկական մեծ կոչվող թվականի սկիզբնափոխությունը կապված է ՇԼԲ աղյուսակների հետ. նրա առաջին տարին սկիզբ է հայկական մեծ թվականի։

Շիրակացու կազմած տոմարի մի մասը հասել է մեզ և որոշ պատկերացում տալիս է, թե նա տոմարական ինչ սկզբունքով է առաջնորդվել։ Այդ տոմարը, պետք է ասել, կազմված է գիտական մեծ բարեխղճությամբ։ Փաստորեն նա է հիմք ծառայել հետագայում միջնադարյան հայ տոմարական մատենագրության համար։ Շիրակացու կազմած ՇԼԲ աղյուսակում հայկական շարժական տոմարը համաձայնեցված է եղել հռոմեական անշարժի հետ. մի էջի վրա տրված է եղել հայկական շարժական տոմարական թվահաշվումները, իսկ հաջորդ էջի վրա՝ հռոմեական անշարժը՝ ՇԼԲ-ի բոլոր տարիների համար³⁴։ ՇԼԲ աղյուսակում, սակայն, Շիրակացին հաշվի չէր առել մի կարևոր նրբություն, թե ի՞նչ պետք էր անել, երբ շորս տարին մեկ օրով առաջ շարժվելով, հայկական տարին հասներ մինչև այն կետը, երբ զարնանամուտը, որի հետ կապված էին զատկի հաշվումները, կրկնվեր։

Շիրակացու այս աղյուսակներով հայկական տոմարը հարթ ընթացավ մինչև 1003 թվականը, իսկ 1004 թվականին շորսական տարիների օրերի հաշիվը հասավ այն կետին, որ զարնանամուտը կրկնվեց։ 1001—1004 թվականներին, փաստորեն, ամեն մի տարում երկու զարնանամուտ եղավ, մեկը՝ զեկտեմբերի վերջին, իսկ մյուսը՝ հունվարի մեկին։ 1005 թվականից սկսած այլևս անհնար էր տառացի առաջնորդվել Շիրակացու աղյուսակով։ Խառնվել էին թվականները, վերադիրները, յոթներյակները, լուսնի լրումները, նահանջ տարիները, հարականները և այլն։ Միջնադարյան տոմարագետ Հակոբ Ղրիմեցին պատասխանելով այս առթիվ իրեն տրված հարցին, գրել է. «Ծանիր որդի, զի այս ի պատճառէ հասարակածին եղև, զի հասարակածն յորժամ ի նաւասարդ եմուտ, զանխաբար թիւ աւելի ի ներքս եմոյժ և ոչ գիտացեալ բազմաց, շփոթեաց զամենայն կանոնեալսն առաջնոց հարցն և յայնմհետէ ոչ բերէ ուղիղ զթուականն, զվերադիրս և զլրմունս միով թուով յառաջացեալ գտանի ըստ Հայտմն, այսպես և զնահանջն ոչ ցուցանէ յորում ամի և լինի, զի յորժամ շորեքպատկես, զթուականն տարով մի յառաջ ցուցանէ զնահանջն՝ վասն յաւելեալ թուոյ և չէ ամն նահանջի»³⁵։

Ահա այս փոփոխություններից հետո տոմարական հաշիվները խառնվեցին։ Միակ հնարավոր ելքն այն էր, որ հաշվի չառնվեր ՇԼԲ աղյուսակում հայկական ավելամուտ մեկ տարին։ Այս խառնակ դրությունը շարունակվեց մինչև նոր ՇԼԲ-ի կազմումը։ Հայկական տոմարը հետագայում հիմնական բարեփոխության ենթարկեց Հովհաննես Իմաստասերը (Սարկավազը)։

Տոմարական բարեփոխությունը Իմաստասերը կատարել է 1116 թ., սակայն տոմարական իր հաշվումների սկիզբը սկսել է 1084 թ.՝ շարունակելով նախկին ՇԼԲ աղյուսակները։

³³ Այս մասին տե՛ս Ն. Ալիևյան, Հայոց թվականի հաստատության ժամանակը («Հանդէս ամսօրեայ», 1904, էջ 97—102), Գ. Խալաթյան, Հայոց թվականի հաստատության ժամանակի առթիվ («Հանդէս ամսօրեայ», 1904, էջ 156—157), Ն. Ալիևյան, Հայոց թվականի հաստատության ժամանակը հոգիվածի քննությանը պատասխան («Հանդէս ամսօրեայ», 1904, էջ 218—224)։

³⁴ Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 263—282։

³⁵ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 295—296։

Իմաստասերը, ամենից առաջ, հայկական շարժական տոմարը դարձրել է անշարժ. տարին ընդունել է 365 և մեկ քառորդ օր։ Չորս տարիների ընթացքում ավելացած մեկ օրը նա սահմանել է դնել ավելյաց ամսի վրա՝ նահանջ տարիներին ավելյաց 5 օրերը դարձնելով 6։

Հայկական ամանորն այդ թվականին հայկական շարժական տոմարով հասած է եղել փետրվարի 29-ին։ Թվում էր, թե Իմաստասերը հայկական ամանորի համար կամ հիմք պիտի վերցնե հռոմեական ամանորը՝ հունվարի մեկը և կամ արարչության ամանորը՝ սեպտեմբերի մեկը, սակայն նա շրջանցել է այդ և մյուս բոլոր ամանորները և հայկական անշարժ տարվա ամանոր կարգել օգոստոսի 11-ը։

Հայոց տոմարի պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվող շատերին է դարմանք պատճառել Իմաստասերի այդ վարմունքը. ինչո՞ւ է նա խախտել բոլոր տեսակի կանոնականությունը և այդ ամսաթիվն է վերցրել հիմք։ Օրմանյանը, չգտնելով այդ հարցի պատասխանը, գրել է. «...չենք գիտեր թե ի՞նչ ձևով նավասարդի 1-ը փետրվարի 29-էն օգոստոսի 11 տարին»³⁶։

Այդ անորոշությունը կարելի եղավ պարզել վերջին տարիներս։ Մատենադարանի ձեռագրերում հայտնաբերվեց Հովհաննես Իմաստասերի մի աշխատությունը, ուր նա հանգամանորեն շարադրել է իր բարեփոխության սկզբունքները և պատասխանել այն հարցին, թե ինչու է նա օգոստոսը սահմանում հայկական նոր տարվա սկիզբ³⁷։ Նա մատնացույց է անում հին հայկական մի շարք բնագրեր, ուր զարնանային գիշերահավասարը՝ մարտի 21-ը, կանխում է հայկական շարժական ու հռոմեական, ասորական, եբրայական անրերվում է հայկական շարժական ու հռոմեական, ամանորը եղել է օգոստոսի շարժ տոմարներով և գտնում, որ հին հայկական ամանորը սահմանում է օգոստոսի 11-ին, ուստի և ինքը հայկական ամանորը սահմանում է օգոստոսի 11-ը։ Իրականում, հայկական շարժական տոմարով հայկական ամանորը եղել է 428—431 թվականներին, այլապես դրանից առաջ և հետո տարիները օգոստոսի 11-ին զուգահեռ ընթանալ չեն կարող)։

Հայկական ամանորը փետրվարի 29-ից օգոստոսի 11-ը փոխադրելու համար երկու հնարավոր միջոց կար. կամ Իմաստասերը կարող էր կարգելի ամանորը փետրվարի 29-ից ետ տանել մինչև նախորդ տարվա՝ 1083 թվականի օգոստոսը՝ հաշվից դուրս թողնելով 202 օր և կամ փետրվարի 29-ից առաջ անցնել նույն տարվա օգոստոսի 11-ը՝ ավելացնելով 164 օր։ Առաջին դեպքում նա ետ էր դառնում զեպի նախորդ թվականը, իսկ երկրորդ դեպքում մնում էր նույն թվականի մեջ։ Պարզվում է, որ Իմաստասերը դիմել է երկրորդ միջոցին՝ փետրվարի 29-ին ավելացրել է 528 օր և ամանորը հասցրել 1084 թ. օգոստոսի 11-ը։

Իմաստասերի 1084 թ. կազմած 532 տարիների աղյուսակները վերջացան 1616 թվականին, անհրաժեշտ էր կազմել 532 տարիների տոմարական նոր աղյուսակներ։ Այդ գործի նախաձեռնությունն իր վրա վերցրեց նոր Զուղայի տոմարագետներից մեկը՝ Ազարիա Զուղայեցին³⁸։

³⁶ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. I, էջ 1308։

³⁷ Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 240—241։

³⁸ Վերջերս Հ. Անասյանը «Հայկական մատենագրության» հավելվածում հրատարակեց Ազարիա Զուղայեցու անվան հետ կապված տոմարական մի պատուհիկ, ըստ որի Ազարիա Զուղայեցին իր տոմարը կազմած է եղել ոչ թե 1616 թվականին, այլ դրանից 65 տարի առաջ՝ 1551 թ. (էջ 1178—1180)։ Մեր ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ նրա հեղինակը տոմարական հաշ-

բազումք յառաջնոց վարդապետաց անտի գրեցին ըստ իւրաքանչիւր դիպման քննութեամբ ի կիր առեալ վասն ստուգելոյ ամացն անցելոց, սակայն անմիաբան հանդիպին միմեանց... Զի որպէս արուեստ բժշկութեան ոչ ի սկզբանցն ճշիւ ամենայն գիտացեալ եղև, այլ առ սակաւ սակաւ, նոյնպէս և շրջաբերութիւն արեգական և լուսնի առ սակաւ սակաւ գիտացել եղև...»²:

Ներկա թվականը հայ մատենագրութեան մեջ գործ է ածվել տարբեր աշուկաներով՝ «Թիւ մարմնացելոյ բանին», «Թուական մարդեղութեան բանին», «Ամ ծննդեան կենարարի», «Ամ գալստեան փրկչի», «Թիւ կենարարի յայտնութեան», «Թուական Յիսուսի Քրիստոսի» և այլն³:

Պարզվում է, որ հայ տոմարագետները սահմանել են Քրիստոսի ծննդյան «սեփական» թվական, որը սկիզբ է առնում ներկա թվականից երկու տարի առաջ, այլ խոսքով ապա՝ ըստ հայ տոմարագետների հաշվումների, Քրիստոսը երկու տարի շուտ է ծնվել, քան այդ սահմանել է Դիոնիսիոսը: Այդ հաշվումով, օրինակ՝ 1971-ին հայկական թվահաշվով եղել է 1973-ը⁴: Մատենագրութեան մեջ պահպանվել են որոշակի վկայություններ՝ քրիստոնեական հայկական թվականի առկայության և գործածության մասին:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 7447 ձեռագիրը, որը «Ճաշոց գիրք» է, ունի հիշատակարան, ուր գրչության թվականի մասին հետևյալ տեղեկությունն է տրվում. «Գրեցաւ յիշատակարանս ի թվաբերութիւնն ի ծննդենէն Քրիստոսի ըստ Հայոց հաշուի (ընդգծումը մերն է—Ա. Ա.) ՌՅԴ (1390), և ըստ Յունաց՝ ՌՅԴԶ (1396), և ըստ Յուսկաց՝ ՌՅԶԸ (1388), և ըստ Ասորոց ՌՅԶԺԱ (1381) և Հաբեթական տոմարիս Հայոց՝ ՊԼԷ (837) ի փետրուարի ամսոյ ԻԹ (29) նահանջի ամի...»⁵:

Այս հիշատակարանում, ինչպես տեսնում ենք, զուգահեռ բերվում է քրիստոնեական թվականը չորս տարբեր տոմարական հաշվումներով՝ հռոմեական, հունական, ասորական և հայկական: Ըստ որում, որոշակի նշվում է «ըստ Հայոց հաշուի», այսինքն՝ ըստ հայկական տոմարական հաշվումների: Հիշատակարանում վկայակոչված քրիստոնեական թվականներից ներկայումս գործածվողը «Ֆուանգացն» է, որը եղել է 1388-ը: Այդ նույն տարին հայկական քրիստոնեական հաշվով եղել է 1390-ը՝ ավելի երկու տարի, հունական քրիստոնեական հաշվով եղել է 1396-ը՝ ավելի ութ տարի, ասորական քրիստոնեական հաշվով եղել է 1381-ը՝ պակաս յոթ տարի:

² Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 223—224:

³ Մեր ներկայումս գործածած թվականը՝ քրիստոնեական հռոմեական թվականն է, որը կազմել է Դիոնիսիոս Կրտսերը 525 թ.: Միջին դարերում քրիստոնեական ոչ բոլոր տոմարագետներն էն, որ ընդունել են Դիոնիսիոսի սահմանած այս թվականը: Այն ընդունելություն չի գտել նաև Հայաստանում:

⁴ Մանրամասն տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Ներկա թվականի սկզբնավորությունը ըստ հայ տոմարագետների հաշվումների (տե՛ս ՊԲԶ, 1970, № 3, էջ 95—108):

⁵ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյանը, Երևան, 1950, էջ 575: (Այսուհետև մատնացույց է արվելու «ԺԴ դարի հիշատակարաններ» ձեռնագրի):

Հայկական մեծ թվականի և քրիստոնեականի զուգահեռությունը գտնելու համար, ինչպես կտեսնենք հետո, անհրաժեշտ է գումարել 553, իսկ քրիստոնեական հռոմեականի դեպքում՝ 551: Այդ հաշվով, 837 հայկական մեծ թվականին 553 գումարելիս, ստանում ենք 1390 ըստ «Հայոց հաշուի», իսկ 551 գումարելիս, ստանում ենք 1388, ըստ «Ֆուանգաց հաշուի»: Ի՞նչ հիմք ունենք «Ֆուանգաց»-ը համարելու ներկայումս գործածվող թվականը: Դրանում զրգվար չէ համոզվել, եթե նկատի ունենանք, որ ըստ հիշատակարանի տեղեկություն, տվյալ տարին եղել է նահանջ, իսկ տոմարագիտական հաշիվներից ստույգ հայտնի է, որ 1388 թվականին իրոք եղել է նահանջ տարի, հետևապես հիշատակարանում հիշված «Ֆուանգաց»-ը մեր ներկայումս գործածած թվականն է:

Մեզ է հասել Ղրիմում 1401 թվականին ընդօրինակված մի ուշագրավ ձեռագիր, որն այժմ Մատենադարանի սեփականությունն է և գրանցված է 1925 թվահամարի տակ: Ընդօրինակող գրիչն իր հիշատակարանում գրչության թվականի վերաբերյալ հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում. «Կատարեցաւ երկրորդ Կլիմաքս, այսինքն որ է Սանդուխտ գիրք, ձեռամբ մեղապարտ անձին Մարկոս գրչի... Ի ծննդենէն Քրիստոսի՝ հազարերորդի շորսհարիւրերորդի երրորդի (1403) Հայոց հաշուի (ընդգծումը մերն է—Ա. Ա.)... և ըստ պատճէն Յաբեթական տոմարիս Հայոց ՊԾ (850), տանուէր տարոյն՝ Առեւծն, ի մայիս ամսոյ ԻԱ (21)»⁶:

Հիշատակարանից երևում է, որ ներկա թվականի 1401-ին հայկական քրիստոնեական թվականով եղել է 1403-ը՝ ավելի երկու տարի: Ինչ վերաբերում է հիշատակարանում հիշված «Պատճէն տոմարիս Հայոց»-ին, ապա այդ հայկական մեծ թվականն է, որին 553 գումարելիս ստանում ենք քրիստոնեական հայկական թվականը, իսկ 551 գումարելիս՝ մեր ներկայումս գործածական թվականը⁷:

Քրիստոնեական թվականն առանձին հանդիպելիս պետք է հաշվի առնել մի նրբություն. միջնադարյան հայ մատենագրութեան մեջ մեկ-մեկ պատահում են դեպքեր, երբ իրադարձությունները հայ ունիթոն հեղինակների կամ գրիչների կողմից թվագրված են լինում քրիստոնեական հռոմեական տոմարական հաշվումներով, այսինքն՝ ներկայումս մեր գործածած թվականով: Այդ դեպքում հայկական և քրիստոնեական թվականների տարբերությունը լինում է 551: Այդ հիմնականում լինում է այն դեպքում, երբ թվագրող հեղինակները հայ ունիթոններ են: Բերենք այդպիսի երկու օրինակ: Իսրայել գրիչն իր ընդօրինակած «Ոսկեփողիկ»-ի հիշատակարանում հայտնում է, որ այն գրել է «Ի Թուականիս 929 (776), ի Քրիստոսէ ՌԳՃԻԷ (1327), ի Դոմինիկոսէն և ի Ֆրանցիսկոսէ ՃԻԵ (125) տարի է»⁸: Այստեղ հայկական մեծ թվականի

⁶ «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 19:

⁷ Արարչության թվականն այստեղ աղբյուրագրյան թվահաշվով է, որը, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո, համապատասխանում է հայկական մեծ և հայկական քրիստոնեական թվականներին:

⁸ «Յուդակ ձեռագրաց վեհափոխիկ», հ. Բ, էջ 698:

և քրիստոնեականի միջև տարբերությունը 553 չէ, այլ՝ 551. հայկական մեծ թվականին՝ 776, գումարելով 551, ստանում ենք 1327, որը ճիշտ համապատասխանում է մատենագրության արված քրիստոնեական թվականին:

Ստեփանոս գրիչը Սեբաստիայում ձեռագիր է ընդօրինակել «Ի թուիս յափտենից, որ է Ադամա ՅՊԻԱ (6821), և ըստ Հայկական թուականի ՉԿԲ (762), յամսեանն յուլիս ԺԸ (18), յաւուր չորեքշաբթի, և տանուտէր՝ Խոյն»⁹:

Արարչության թվականն այստեղ բյուզանդական թվահաշվով է, որից անհրաժեշտ է լինում հանել ոչ թե 5510, այլ՝ 5508, իսկ վերջինս համապատասխանում է հռոմեականին՝ 1313-ին (6821—5508=1313): Հայկական 762 թվականին գումարելով 551, ստանում ենք 1313: Որ այստեղ գործ է ածված քրիստոնեական հռոմեական թվականը, այդ երևում է նաև տարվա տանուտերից, որը հանդիսացել է «խոյը»: Տոմարական անվիճելի հաշվումներով «խոյը»-ը տանուտեր է եղել 1313 թվականին:

Բ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական մեծ թվականը մատենագրության մեջ սկսել է գործածվել 8-րդ դարից¹⁰:

Մեղ հասած ամենահին արձանագրությունը, որի մեջ գործ է ածված հայկական թվականը, Թալինի Մայր եկեղեցու ձախակողմյան սյան վրայի արձանագրությունն է՝ 783 թվականից, որ թողել է Ուխտատուրը: Այդ մասին խոսք եղել է առջևում:

Հայկական մեծ թվականը մատենագրության մեջ հիշվում է տարբեր անուններով՝ «Թուականութիւն Ասփանագեան», «Թուականութիւն Թուրքման», «Թուաբեռութիւն Արամեան», «Թուաբեռութիւն Հայոց տոմարիս», «Թուաբեռութիւն, որ Յաբեբեան կոչի», «Թուական Խոսրովային» և այլն: Այս թվականը՝ «Հայկական մեծ թուական» է կոչվում տարբերելու համար հետագայում գործածվող «Հայկական փոքր» թվականից:

Հայկական թվականի սկիզբն է հանդիսացել 552 թ. հուլիսի 11-ը, որը սակայն փոխանցվել է հաջորդ տարին և վերջացել 553 թվականի հուլիսի 10-ին: Ուստի հայկական մեծ թվականով թվագրված տարեթիվը տեղադրվում է ներկայիս երկու տարիների մեջ, այդ պատճառով էլ վերծանելիս անհրաժեշտ է գումարել ինչպես 551, այնպես էլ՝ 552: Եթե իրադարձությունը տեղի է ունեցել հայկական շարժական նավասարդ ամսից առաջ, անհրաժեշտ է գումարել 552, իսկ եթե նավասարդ ամսից հետո է՝ պետք է գումարել 551: (Մեր խոսքը վերաբերվում է Հովհաննես Իմաստասերից առաջ գործածվող թվականներին): Դժբախտաբար, հայկական թվականները մատենագրության մեջ մեծ մասամբ հիշվում են առանց ամսաթվերի, ուստի ճիշտ կլինի տրված տարեթիվը վերծանել երկու թվականով՝ 551 և 552 տարբերությամբ¹¹: Հայկական

⁹ Թ. Գուրալեան, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաստիա (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 70):

¹⁰ Դրանից առաջ հայկական թվականի գործածությունը մատենագրության մեջ հայտնի չէ, եթե չհաշվենք մի քանի կեղծված թվականներ ունեցող հիշատակարաններ:

¹¹ Այն դեպքում, երբ թվականի հետ միասին հիշված է նաև հայկական ամսաթիվը, անհրաժեշտ է պարզել՝ թե տվյալ տարվա հայկական ամսերը՝ նավասարդի մեկը, ներկայումս գոր-

և ներկայումս գործածվող ամիսների ու ամսաթվերի զուգավորությունը պարզելու համար նպատակահարմար է դիմել հրապարակված զուգացանկերի¹²: Բերենք մի քանի օրինակ:

Հովհաննես Ավագերեցի ժամանակագրության մեջ արեգակի խավարում է հիշվում հայկական 388 թվականի տրե ամսի 15-ին. «Եղև խաւար արեգականն ի տրէ ԺԵ (15) է Հայոց 32Ը (388) թվական»¹³: Հայոց 388 թվականի տրե ամսի 15-ը անշարժ տոմարով հավասար է 939 թվականի հուլիսի 19-ին, իսկ այդ օրը աստղագիտական ճիշտ հաշվումներով իրապես եղել է խավարում¹⁴: Դեպքը տեղի է ունեցել նավասարդի մեկից հետո, իսկ վերջինս այդ տարում զուգադիպում էր ապրիլի վեցին, ուստի անհրաժեշտ է լինում գումարել ոչ թե 552, այլ՝ 551:

Հովհաննես Ոսկեբերանի «Գործ առաքելոց»-ի մեկնությունը հունարենից հայերեն է թարգմանվել «Յամի վեցհազարերորդի հինգհարիւրորդի առաջնորդի արարածոց աշխարհի (6501), և ի հազարերորդի եւթանասուներորդի եւթներորդի կենարարին մերոյ գալըստեանն (1077), և Խոսրովային թուոյ Հայկազանցս հինգհարիւրորդի քսաներորդի հինգերորդի (525), ի թագաւորութեանն Միքայելի Դուկի»¹⁵: Զուգահեռ բերված հայկական և քրիստոնեական թվականների համեմատությունից երևում է, որ տվյալ թարգմանությունը կատարվել է ճավասարդի մեկից առաջ (համապատասխանել է փետրվարի 3-ին), ուստի անհրաժեշտ է լինում գումարել ոչ թե 551, այլ՝ 552:

Տոմարական նյութերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ հայկական մեծ թվականը սահմանելիս համապատասխանություն մեջ է դրվել ոչ թե հռոմեական մեր ներկայումս գործածած քրիստոնեական թվականի հետ, այլ՝ քրիստոնեական հայկականի:

Մեր մատենագրության մեջ տարեթվերի մեծ մասը թվագրված է լինում հայկական մեծ թվականով, որը ներկա գործածական թվականին համապատասխանեցնելու համար սովորաբար գումարում ենք 551: Սակայն այդ հաշիվը խախտվում է, երբ բնագրերում հայկական թվականին զուգահեռ գործ է ածված լինում նաև հայկական քրիստոնեական թվականը. այդ դեպքում երկու թվականների տարբերությունը լինում է ոչ թե 551, այլ՝ 553:

Ստեփանոս Ասողիկը հայկական թվականի սկզբնավորությունն է համարում 553 թ. «Ժողովի ամենայն ժամանակն ի ծննդենէ Փրկչին մինչև ցժողովն Դունայ և թուական Հայոց ամբ 26Գ (553)»¹⁶:

Ժամանակն ամսաթվի քանսին է զուգադիպել, որպեսզի կարելի լինի վերծանել որոշակի թվականով և ամսաթվով:

¹² Վերջերս տոմարագիտական մի քանի աշխատությունների հավելվածներում հրատարակվեցին հայկական թվականների և ամսաթվերի ցանկեր՝ զուգակցություն մեջ դրված հռոմեականի հետ: Այդ զուգացանկերից ընդարձակը մաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու Զ. Բականի հետ: Այդ զուգացանկերից ընդարձակը մաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու Զ. Բականի կողմից է, որի մեջ հաշվի է առնված ոչ միայն թվականների զուգակցությունը, այլև՝ ամսաթվերի (տե՛ս «Օրացույցի պատմություն», Երևան, 1970, էջ 314—434):

¹³ «Հովհաննես Ավագերեցի ժամանակագրության» (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հ. Բ, Երևան, 1956, էջ 25):

¹⁴ Տե՛ս Զ. Ս. Բաղդալյան, Օրացույցի պատմություն, էջ 487:

¹⁵ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 255:

¹⁶ «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն տիեզերական», ՍՊԲ., 1885, էջ 83:

Հովհաննես Իմաստասերն իր «Պատճեն տումարի» աշխատության մեջ նշում է, որ Քրիստոսի ծննդից մինչև «Ի հայ թուականին գիր՝ ամբ ԾԾԳ (553)»¹⁷։ Նույն հեղինակը, խոսելով 1113 թվականի մարտի 19-ին տեղի ունեցած արևգակի խավարման մասին և այդ առթիվ բերելով մի շարք թվական զուգահեռներ, այն թվագրել է. «Ի գալստենէ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌՃԺԵ (1115)»¹⁸։ Հ. Բաղալյանը Օսպելցերի աղյուսակների հիման վրա պարզել է, որ արեգակի հիշյալ խավարումը տեղի է ունեցել 1113 թվականի մարտի 10-ին¹⁹։ Հովհաննես Իմաստասերի մոտ այդ խավարումը հիշված 1115 թվականի տակ, հասկանալի է, որ հայկական մեծ թվականի սկզբնավորությունը հայկական Բրիտոնեականի 553-ից է հաշված։

Քանի որ մենք ներկայումս առաջնորդվում ենք ոչ թե քրիստոնեական հայկական թվականով, այլ՝ քրիստոնեական հռոմեականով, ուստի հայկական մեծ թվականը հայկական քրիստոնեական թվականի հետ համապատասխանության մեջ դնելու համար հայկական քրիստոնեական թվականից անհրաժեշտ է հանել երկու ավելի տարին։ Անհրաժեշտ է միաժամանակ նկատի ունենալ, որ հայկական քրիստոնեական և հռոմեական քրիստոնեական թվականների միջև գոյություն ունեցող երկու տարվա այս տարբերությունը հետագա դարերում աստիճանաբար հարթվում է. մեղադրում սկսում են գործածել հռոմեականը, թեև մինչև 17-րդ դարը մեկ-մեկ պատահում են քրիստոնեական հայկական թվականի գործածության փաստեր։

Գ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐՇԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եթե հայկական մեծ թվականի սկզբնավորությունը կապված է եղել ՇԼԲ առաջին աղյուսակի հետ, ապա հայկական փոքր թվականի սկզբնավորությունը կապված է Հովհաննես Իմաստասերի կազմած երկրորդ ՇԼԲ աղյուսակների սկզբնավորության հետ։ Մատենագրության մեջ այն հանդիպում է տարբեր անուններով՝ «Փոքր քուական», «Սարկազադի քուական», «Մառուկ քուական», «Թուական նորոյ շրջանի» և այլն։

Առաջին ՇԼԲ աղյուսակները, որ սկսվել էին 552 թվականի հուլիսի 11-ին, 532 տարիների շրջան կատարելով, վերջացել են 1083 թվականի փետրվարի 29-ին (նահանջ տարի)²⁰։ Հովհաննես Իմաստասերը հայկական ամանորը փետրվարի 29-ից տեղափոխել է օգոստոսի 11-ը՝ իր կազմած ՇԼԲ-ն սկսելով 1084 թվականից։ Իմաստասերի տոմարով ներկա տարեթիվը, ինչպես կարելի է նկատել, չէր ամփոփվում մի տարվա մեջ, այլ սկսելով օգոստոսի 11-ից, անցնում էր այդ տարվա դեկտեմբերը և շարունակվում մինչև հաջորդ տարվա օգոստոսի 10-ը։ Ահա այս նկատառումով նա իր ՇԼԲ-ի առաջին տարին սկսել է ոչ թե 1084 թվականից, այլ՝ 1083-ից։ Ուստի Հովհաննես Իմաստասերի փոքր կոչվող թվականը վերջանելիս պետք է նկատի ունենալ հետևյալը. եթե դեպքը տեղի է ունեցել օգոստոսի 11-ից առաջ, անհրաժեշտ է տրված թվա-

կանին գումարել 1084, իսկ եթե օգոստոսի 11-ից հետո՝ անհրաժեշտ է գումարել 1083։

Բերենք հայկական փոքր թվականով թվագրված մի քանի տարեթիվներ և վերծանենք։

Եղիշի պատմությունը Կոշավանքում ընդօրինակվել է «Ի Հայկազեան թուականիս վեցհարիւրերորդի և երկուց տասանց՝ եղակա միով առաւելեալ, եւ ըստ նորում շրջանիս միոյ յոթելենի և երից տասանց և քաոից երկուց, և ըստ ծննդեան կենարարին և մերոյ ազատութեան ի մահուանէ անմահութիւն... ՌՃԶԴ (1174)»²¹։ Հայկական մեծ թվականը հավասար է՝ $621 + 551 = 1172$ -ի։ Քրիստոնեական հայկական թվականը հավասար է՝ $1174 - 2 = 1172$ ։ Հայկական փոքր թվականը հավասար է $88 + 1084 = 1172$ ։ Ձեռագիրն, ուրեմն, գրված է 1172 թվականի առաջին կեսում, ուստի գումարում ենք ոչ թե 1083, այլ՝ 1084։

Ստեփանոս գրիչն իր ընդօրինակած ձեռագիրն ավարտել է «...ի թուարեւութեանս Ասքանազեան և Աբեթական տօմարի ՊԱ (801), և ըստ նորումս շրջանի ՄԿԹ (269) և ի գալստենէ կենարարին ՌՅԾԴ (1354)»²²։ Հայկական մեծ թվականը հավասար է՝ $801 + 551 = 1352$ -ի։ Հայկական քրիստոնեական թվականը՝ $269 + 1083 = 1352$ -ի։ Այսպիսով, երեք թվականներն էլ համապատասխանում են իրար։ Ձեռագիրը գրված է տարվա երկրորդ կեսում, օգոստոսի 11-ից հետո, այդ պատճառով ավելացնում ենք 1083։

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 7547 ձեռագրի ընդօրինակությունն ավարտված է «Յաբեթական տումարի ի ՊԻԴ (824), և ըստ նորում շրջանի ի ՄՂԱ (291), և ի գալստենէ կենարարին ՌՅԶԷ (1377), և յելիցն Ադամայ ի դրախտէն ՅՊ (6800)»²³։ Հայկական մեծ թվականով ձեռագիրը գրված է՝ $824 + 551 = 1375$ -ին, քրիստոնեական հայկական թվականով՝ $1377 - 2 = 1375$ -ին։ Արարչության թվականը Աղեքսանդրյանն է, ուստի պետք է հանել 5425՝ կլիմի դարձյալ $1375 (6800 - 5425 = 1375)$ ։ Հայկական փոքր թվականը հավասար է՝ $291 + 1084 = 1375$ ։ Ձեռագիրը գրված է օգոստոսի 11-ից առաջ, ուստի անհրաժեշտ է լինում գումարել ոչ թե 1083, այլ՝ 1084։

Ղազար գրիչը Գողթնի Սինեական անապատում «Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից» աշխատությունն ընդօրինակել է «... ի թուաբերութեան Յաբեթական տումարիս ՊԼԴ (834) և ի փոքր թուականութեան ՅԲ (302), ի Հոռմայեցոց ՌՃԼԸ (1138)»²⁴։ 834-ին գումարելով 551, ստանում ենք 1385։ Հոռմեական 1148-ին գումարելով 247, ստանում ենք 1385։ Քանի որ հայկական մեծ թվականից երևում է, որ հավասարությունն ստանալու համար փոքր թվականին անհրաժեշտ է գումարել 1083, հետևապես ձեռագիրը գրվել է 1083 թ. օգոստոսի 11-ից հետո ($302 + 1083 = 1385$)։

Գ. ԱԶԱՐԻԱ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐՇԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1616 թվականին ինչպես նշել ենք, վերջացավ Հովհաննես Իմաստասերի կազմած 532 տարիների տոմարական աղյուսակը, և անհրաժեշտություն ա-

¹⁷ Ա. Գ. Արամյան. Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 217։

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 278։

¹⁹ Հ. Ս. Բաղալյան, Օրացույցի պատմություն, էջ 78—79։

²⁰ Աղյուսակի վերջին տարին սկսվում էր 1083 թ. մարտի 1-ին և վերջանում փետրվարի

²¹ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 410—411։

²² «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 399։

²³ Նույն տեղում, էջ 518։

²⁴ ՄԱՄ ձեռ. № 592, Բ. 232ա։

առաջացավ կազմելու երրորդ 532 տարիների համար նոր աղյուսակ: Այդ գործը ձեռնարկեց Ազարիա Զուղայեցին. նա կազմեց ՇԼԻ նոր աղյուսակ այն տարբերությամբ, որ ամանորը ընդունեց ոչ թե Իմաստասերի հաստատած օգոստոսի 11-ը, այլ գարնանային գիշերահավասարի օրը՝ մարտի 21-ը²⁵: Ազարիա Զուղայեցու մշակած տոմարը և նրա աղյուսակները սկիզբ հանդիսացան մի նոր թվականության, որը հայ մատենագիտության մեջ հայտնի է «Ագաթիայի րվական» կամ «Թուական նորում շրջանի» անուններով:

Աղարիայի թվականը մեր ներկային վերածելու համար, եթե մարտի 21-ից հետո է, անհրաժեշտ է տրված թվականին գումարել 1615, իսկ նրանից առաջ՝ գումարել 1616: Վերծանենք Աղարիայի դարադիտով թվագրված մի քանի տարեթվեր:

Նոր Զուղայի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու գավթի մի տապանաքարի վրա
կարդում ենք.

«Այս է տապան Փանոսի,
Անմեղ մանկան նահատակի,
Կրտսեր որդի խոջամալի,
Խելօք տղայ քաղցր և բարի,
Կսկիծ եթող եղբարց սրտի,
Փոքր թիւն Ճէ-ի (107-ի),
Նախալ ամսին մին»²⁶;

Ազարիայի թվականի ճէ-ն (107) հավասար է 1723-ի (107 + 1616 = 1723), իսկ նախա ամսի մեկը՝ հունիսի 19-ին, ուստի գումարում ենք 1616:

Մեսրոպ Սեթր (Սեթյանը) իր «Հայերը Հնդկաստանում» անգլերեն զրբ-
ված աշխատության մեջ բերում է Հնդկաստանի Ագրա քաղաքի գերեզմանա-
տանը գտնվող տապանաքարի հետևյալ արձանագրությունը (թարգմանում
ենք անգլերենից). «Այս է տապան Սամուելի, որդույ Զոհրաբ Բեկի: Վախճա-
նեալ ի 159 թուականին Ազարիայի»²⁷: Մեսրոպ Սեթր Ազարիայի թվականին
գումարել է 1615, նկատի ունենալով, անշուշտ, Սամուելի մահը մարտի 21-ից
առաջ տեղի ունենալու փաստը:

Փիրդալեմյանի հավաքած ձեռագրերի հիշատակարանների անտիպ ժողովածուի մեջ բերված է Աղարիա Զուղայեցու թվականը պարունակող հետևյալ հիշատակարանը. «Աւարտեցաւ ընդօրինակութիւնն ձեռագրիս ի թուաբերական տումարի ՌՃԵ (1105) և ըստ նորում շրջանի ԽԱ. (41), և ի գալստենէ Կենարարին՝ ՌՈՄԶ (1656), և ելիցն Աղամայ ԻԶԱ. (7081) ի հայրապետութեանն Յակոբայ»:

Հայկական մեծ թվականով ՌՃՆ-ն հավասար է 1656-ի ($1105 + 551 = 1656$), արարչության թվականը հիշված է աղեքսանդրյան հաշվով, ուստի 7081-ից պետք է հանենք 5425, կմնա՝ 1656: Զուգայեցու ԽԱ թվականը հավասար է $41 + 1615 = 1656$: Այսպիսով, ձեռագիրը գրված է, անվիճելի, 1656 թվականի մարտի 21-ից հետո:

25) Ազգաբնիայի թվականը լայն չափով չի օգտագործվել Հայաստանում:

26 Հ. Տեր-Հովհաննյանց, Պատմութիւնն Նոր Զուղայու, հ. Ա, էջ 231:

²⁷ Mesrop Seth, *Armenians in India*, Calcutta, 1935, p. 127.

Նոր Զուղան վերականգնելու նպատակով քաղաքի աչքի ընկնող 26 հայ
խոջաներ համատեղ մի պայմանագիր են կնքել Աղարիայի 154 թվականին:
«Գրվեցաւ թվին 154 նախայ 15»²⁷ կարգում ենք պայմանագրի վեր-
ջում: Աղարիայի 154 թվականը հավասար է մեր ներկա թվականի 1770-ին
(1616+154=1770), իսկ նախայ 15-ը՝ հուլիսի 3-ին:

1798 թվականին Կալկաթայում տպված էֆիմերտեի մեջ բերված է հոռմեական, հայկական մեծ, արարչություն, հիջրայի և Աղարիայի թվականների զուգահեռ մի ցանկ, ուր առաջին սյունակում ներկա թվականի 1752-ը համաձայնեցված է Աղարայի 136-ին, հիջրայի 1165-ին, հայկական մեծ թվականի 1201-ին և հրեից թվականի 5512-ին²⁸; Աղարիայի 136 թվականը հավասար է 1201-ին և հրեից թվականի 5512-ին²⁸; Աղարիայի 136 թվականը հավասար է 1201 + 551 = 1752: Հիջրայի 1165 թվականը հավասար է դարձյալ 1752-ի:

Նոր Զուղայի ձեռագրերից մեկում հանդիպում ենք այսպիսի մի հիշատակագրության։ «Թիւն մեծ ՌՃՀԱ. (1722), փոքր թիւն Ճէ (107) նիրհան ժը (18) կազրության. «Թիւն մեծ ՌՃՀԱ. (1722), փոքր թիւն Ճէ (107) նիրհան ժը (18) կազրության, պատերազմեցաւ մինչի վեց ամիս և կէս, որ ի քառակերպեան հարցի կիրակէին եմուտ ի բաղաբն և թախտ նստաւ, այսինքն՝ շահ Մահմուդն»²⁹: Ըստ այս հիշատակագրության, շահ Մահմուդը գահակալել է Մահմուդն»²⁹: Ըստ այս հիշատակագրության, շահ Մահմուդը գահակալել է Մահմուդն»²⁹: Ըստ այս հիշատակագրության, շահ Մահմուդը գահակալել է Մահմուդն»²⁹:

Հայկական մեծ թվականի 1171-ին, որը ներկա թվականով կլինի 1722-ին, Ազարիայի թվականով կլինի 107-ին, որը ներկա թվականով կլինի դարձյալ 1722՝ 1615 գումարումով: Նիրհան ամսի 18-ը հավասար է մարտի 25-ին, զար 1722՝ 1615 գումարումով: Նիրհան ամսի 18-ը հավասար է մարտի 25-ին, զար 1722՝ 1615 գումարումով:

Նանամուտից հետո, ուստի 1616 գումարելու փոխարեն գումարվում է 1615:

Նանամուտից հետո, ուստի 1616 գումարելու փոխարեն գումարվում է 1615:

Նոր Զուղայի հայկական ձեռագրական ժողովածուի մեջ գտնվող № 216 ձեռագրում Հարություն երեցի թողած հիշատակարանից երևում է, որ նա ձեռագրի ընդօրինակությունը ավարտել է. «Ի թուականին Հայոց ՌԿՍ. (1061), իսկ թվականին ՂԷ (97) դամայ ամսի ԺԷ. ումն (17)՝ նոյեմբերի Կ (1)» (թ. 450ա)³⁰:

450ա)³⁰։
Հայկական մեծ թվականի 1161-ը ներկա թվականով հավասար է 1712-ի (1161 + 551 = 1712)։ Ազարիայի թվականով 97-ը դարձյալ հավասար է 1712-ի՝ (1161 + 551 = 1712)։ Ենչ վերաբերում է ամսաթվին, ապա 1615-ի գումարումով (97 + 1615 = 1712)։ Ինչ վերաբերում է ամսին, ապա 17-ին, իրոք եղել է դամա ամսի մեկը։

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 4515 ձեռագիրը գրված է. «Ի թուա-
բերական տումարի ՌՃԵ (1105) և ըստ նորում շրջանի՝ ԽԱ(41) և ի գալստենէ
կենարարին ՌՄԾԶ (1656) և յեւիցն Ադամայ ԻՁԱ (7081), ի հայրապետու-
թեանն տեառն Յակոբայ» (թ. 466): «Կենարարի» թվականը՝ ներկա թվականն
է՝ 1656 : Հայկական թվականը մեծն է, որին գումարելով 551, ունենում ենք
1656 (1105 + 551 = 1656): Արարչության թվականը՝ աղեքսանդրյանն է, որից
անհրաժեշտ է հանել 5425. 7081-ից հանելով 5425, ստանում ենք 1656: Հի-
շատակարանի Հակոբ կաթողիկոսը՝ Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսն է, որը զե-
հակալել է 1655—1680 թվականներին: «Նորում շրջան»³¹ ասելով հիշատակա-
գիրը նկատի է ունեցել Ազարիայի թվականը. 41-ին գումարելով 1615 (և ոչ
գիրը նկատի է ունեցել Ազարիայի թվականը. 41-ին գումարելով 1615 (և ոչ

Տեր-Հովհաննյանց, Պատմութիւնն Նոր Հուլայրու, Կ. Ս., Ըջ 617:

Յ. Ն. Տեր-Հովհանյանց, «Կարանդակ», Կարկասթա, 1798:

28 «Գրգռուկ, որ կոչի էֆիմերուէ», կալկաթա, 1758:

2a U. d. Str-O. d. Einp.

Ննա, 1970, էջ 748:

20 Օգտվել ենք Տեր-Ավետիսյանի ձեռագիրը ցուցադրելով:

31 Urn.
U, t, 33:

1616, նկատի ունենալով, որ մարտի 21-ից հետո է), ունենում ենք 1656 (1615 + 41 = 1656):

Սյուրմեյանի «Եվրոպայի մասնավորներում առաջին հատորում նկարագրված № 20 ձեռագրի մեջ Հակոբ քահանայի թողել է հետևյալ հիշատակագրությունը. «Գրվեցաւ զիրս թվ[ի]ն ՌՃԼԲ (1132), փոքր թվ[ի]ն ԿԼ (68 դամայ մասոյն Ա(1)»: Հայկական թվականը հավասար է 1683-ի (1132 + 551 = 1683: Փոքր թվականը հավասար է 68 + 1615 = 1683-ի (1615 է դումարվում, որովհետև մարտի 21-ից հետո է):

Հովհաննես զրին Շարստանյանի թողած մի հիշատակագրությունից երևում է, որ նա ծնվել է. «Թվին փրկչի ՌՁԺ (1710) թ. օգոստոսի 25-ին, թվին Հայոց ՌՃԾԹ (1159), փոքր թվին ՂԵ (95), նադար Ը (8), որ զիր տարուն էր ծ... պատկեր օրն ուրբաթ լուս շաբաթ»³²: Հայկական մեծ թվականին դումարելով 551, ստանում ենք 1710 (1159 + 551 = 1710), որը համապատասխանում է հիշված «փրկչական» թվականին: «Փոքր թվականը»՝ Ազարիայի թվականն է, որին անհրաժեշտ է դումարել 1615, ստանում ենք 1710 (95 + 1615 = 1710): 1710 թվականին տարեգիրը, իրոք, եղել է «Ճ» տառը: Օգոստոսի 25-ը համապատասխանում է նադար ամսի 8-ին: Այդ օրը սակայն եղել է ոչ թե ուրբաթ լուս շաբաթ, այլ՝ հինգշաբթի լուս ուրբաթ:

Ազարիայի ամսաթվերի վերծանության գործը դյուրացնելու նպատակով անհրաժեշտ ենք համարում բերել հայկական մեծ, Ազարիայի և ներկայումս գործածական թվականների համեմատական տախտակ:

Համեմատական տախտակ հայոց մեծ, հռոմեական և Ազարիայի ամսաթվերի

համարակազմ	օգոստոս	դեկտեմբեր	հունիս	սեպտեմբեր	հունվար	մայիս	հոկտեմբեր	թիվ	տեղ	հունիս	դեկտեմբեր	հունվար	մայիս	հոկտեմբեր	թիվ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1	11	24	1	10	24	1	10	24	1	9	24	1	8	24	1
2	12	25	2	11	25	2	11	25	2	10	25	2	9	25	2
3	13	26	3	12	26	3	12	26	3	11	26	3	10	26	3
4	14	27	4	13	27	4	13	27	4	12	27	4	11	27	4
5	15	28	5	14	28	5	14	28	5	13	28	5	12	28	5
6	16	29	6	15	29	6	15	29	6	14	29	6	13	29	6
7	17	30	7	16	30	7	16	30	7	15	30	7	14	30	7
8	18	1	8	17	1	8	17	1	8	16	1	8	15	1	8
9	19	2	9	18	2	9	18	2	9	17	2	9	16	2	9
10	20	3	10	19	3	10	19	3	10	18	3	10	17	3	10
11	21	4	11	20	4	11	20	4	11	19	4	11	18	4	11
12	22	5	12	21	5	12	21	5	12	20	5	12	19	5	12
13	23	6	13	22	6	13	22	6	13	21	6	13	20	6	13
14	24	7	14	23	7	14	23	7	14	22	7	14	21	7	14
15	25	8	15	24	8	15	24	8	15	23	8	15	22	8	15
16	26	9	16	25	9	16	25	9	16	24	9	16	23	9	16
17	27	10	17	26	10	17	26	10	17	25	10	17	24	10	17

1	2	3	4	5	6
18 28 11 19 29 12 20 30 13 21 31 14	18 27 11 19 28 12 20 29 13 21 30 14	18 27 11 19 28 12 20 29 13 21 30 14 22 31 15	18 26 11 19 27 12 20 28 13 21 29 14 22 30 15	18 26 11 19 27 12 20 28 13 21 29 14 22 30 15 23 31 16	18 25 11 19 26 12 20 27 13 21 28 14 22 29 15 23 30 16 24 31 17
սեպտեմբեր	հոկտեմբեր	նոյեմբեր	դեկտեմբեր	հունվար	փետրվար
22 1 15 23 2 16 24 3 17 25 4 18 26 5 19 27 6 20 28 7 21 29 8 22 30 9 23	22 1 15 23 2 16 24 3 17 25 4 18 26 5 19 27 6 20 28 7 21 29 8 22 30 9 23	23 1 16 24 2 17 25 3 18 26 4 19 27 5 20 28 6 21 29 7 22 30 8 23	23 1 16 24 2 17 25 3 18 26 4 19 27 5 20 28 6 21 29 7 22 30 8 23	24 1 17 25 2 18 26 3 19 27 4 20 28 5 21 29 6 22 30 7 23	25 1 18 26 2 19 27 3 20 28 4 21 29 5 22 30 6 23

մեծ	փետրվար	օգոստոս	արեգիկ	մարտ	հունիս	սեպտեմբեր	դեկտեմբեր	հունվար	մարտ	հունիս	սեպտեմբեր	դեկտեմբեր	հունվար	մարտ	հունիս
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1 7 24 2 8 25 3 9 26 4 10 27 5 11 28 6 12 29 7 13 30	1 9 24 2 10 25 3 11 26 4 12 27 5 13 28 6 14 29 7 15 30	1 8 19 2 9 20 3 10 21 4 11 22 5 12 23 6 13 24 7 14 25	1 8 19 2 9 20 3 10 21 4 11 22 5 12 23 6 13 24 7 14 25	1 7 19 2 8 20 3 9 21 4 10 22 5 11 23 6 12 24 7 13 25	1 7 19 2 8 20 3 9 21 4 10 22 5 11 23 6 12 24 7 13 25	8 14 1 9 15 2 10 16 3 11 17 4 12 18 5	8 16 1 9 17 2 10 18 3 11 19 4 12 20 5	8 15 26 9 16 27 10 17 28 11 18 29 12 19 30	8 15 26 9 16 27 10 17 28 11 18 29 12 19 30	8 14 26 9 15 27 10 16 28 11 17 29 12 18 30	8 14 26 9 15 27 10 16 28 11 17 29 12 18 30	13 20 1 14 21 2 15 22 3 16 23 4 17 24 5 18 25 6 19 26 7	13 20 1 14 21 2 15 22 3 16 23 4 17 24 5 18 25 6 19 26 7	13 19 1 14 20 2 15 21 3 16 22 4 17 23 5 18 24 6 19 25 7	13 19 1 14 20 2 15 21 3 16 22 4 17 23 5 18 24 6 19 25 7

չորից հարիւրից, Երեսուն յաւելեալ ամաւք (6430): Իսկ ի ծագմանէ բանին աստուծոյ՝ հազարի միոյ և երկուց հարիւրից, երեսուն և երկուս (1232) յաւելեալ ամօք: Եւ հայկազեան տումարիս վեց հարիւրից եւթանասուն և ինն (679) ամաց»⁴²: Ձեռագիրը գրված է արարչութեան 6430-ին, որից հանելով 5198, ստանում ենք 1232, որից հանելով ավելի 2 տարին, ստանում ենք 1230: Վերջինս համապատասխանում է հայկական թվականին՝ $679 + 551 = 1230$: Հիշատակարանի քրիստոնեական թվականը հայկական թվահաշվով է, նրանից հանելով 2 թիվը, դարձյալ ստանում են 1230:

Աստվածատուր վարդապետի թողած նամակից երևում է, որ նա Երուսաղեմ առաջնորդ է հրավիրվել «...յամի Զ Ռ. երորդի, ութ Ճ. երորդի քառասներորդի և վեցերորդ (6846) արարածոց ի սկզբանէ աշխարհի և Ռ. երորդ Զ. Երորդ և Խ. երորդ է. երորդի (1647) մարդանալոյն Աստուծոյ և փրկութեան աշխարհի, և Ռ. որդ Դ. որդ չորրորդի (1094) աբեթական տոմարի և հայկազեան թուականի բազմեցաք ի գահոյս աստուածազարդ և անաբելաշնորհ սուրբ Թոռոյս...»⁴³: 6946-ից հանելով 5198, ստանում ենք 1648, որից հանելով ավելի 2 տարի (քանի որ սկսվածների 1-ից առաջ է), ունենում ենք 1645 թվականը: Եվ այդ համապատասխանում է հայկական թվականին (1094 + 551 = 1645): Քրիստոնեական թվականը հայկական հաշվումով է, ուստի նրանից հանելով ավելի 2 տարի, ունենում ենք 1645 (1647 - 2 = 1645): Այս հաշվով, Աստվածատուրը գահակալել է 1645 թ.:

Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանի մի ձեռագրում «Պատճառ Սահմանաց գրոց» աշխատության թարգմանության թվականն է հիշված. «Յեւանելոյն Ադամայ ի դրախտէն մինչ ի յաւարտումն գրոցս էր թիւ ժամանակի՝ 3504 (6504), զի յեւանելոյն Ադամայ մինչ ի Քրիստոս էր ԲՃՂԸ (5198) և ի ծննդենէն Քրիստոսի ՌՅԺԶ (1316) ամ. իսկ թվ. մեծ Հայոց էր ԶԿԳ (763)»⁴⁴: Եթե այստեղ ուղղելու լինենք գրչական մի սխալ՝ 3504-ն՝ 3507՝ ձեռով, ապա բոլոր թվականները կհամապատասխանեն իրար. արարչության թվականը հավասար է 1314-ի ($6514 - 5198 = 1316$), որից հանելով ավելի 2-ը, կունենանք 1314: Այս համապատասխանում է հայկական մեծ թվականին՝ ԶԿԳ-ին ($763 + 551 = 1314$): Նկատի ունենալով, որ հիշված քրիստոնեական թվականը հայկական հաշվով է և պիտի հանենք 2 միավոր, այն ևս կհամապատասխանի արարչության յոթանասնից թվականին (1316 - 2 = 1314):

Օհաննես Թմոքվեցի գրիչը Արարատյան նահանգի Սերկելի գյուղում ընդօրինակած «Տոնականի» ավարտման թվականն է համարում «...ի թուրքերութեանս Հայկազեան տումարի ՊՂԱ. (891) և կենարարին փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌՆԽԴ (1444), և յեւանելոյն Ադամայ ի դրախտէն ՅՈԽԲ (6642)»⁴⁵: Ձեռագրի գրության թվականն է 1444 ($6642 - 5198 = 1444$), որից հանելով ավելի 2-ը, կստանանք 1442: Այս համապատասխանում է հայկական թվականին ($891 + 551 = 1442$): Հիշատակարանում զուգահեռ հիշված քրիստոնեական հայկական թվականն է, ուստի նրանից պետք է հանել 2 միավոր (1444 - 2 = 1442):

⁴² «Վենետիկի ձեռագրաց ցուցակ», հ. Ա, էջ 572:

⁴³ «Յուդակ ձեռագրաց ցուցակ», հ. Բ, էջ 151:

⁴⁴ Ղ. Ալիշան, Հայկապատում, էջ 525:

⁴⁵ «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, էջ 531:

2. Արարչության կայսերական (բյուզանդական) թվականի վերածանոթությունը

Արարչության այս թվականը կայսերական է կոչվում, որովհետև գործածվել է Բյուզանդիայի կայսրության մեջ և նրա հաշվան մի քանի երկրներում: Այն հիշվում է նաև Արարչության Կոստանդնուպոլսի թվական: Տարեմուտն սկսում է սեպտեմբերի 1-ից: Այս դարադիտով թվագրված տարեթվերը մեր ներկա թվականին վերածելու համար անհրաժեշտ է տրված թվականից հանել 5508: Այս թվականը 9-րդ դարից գործածական էր Բյուզանդիայում, իսկ ապա օգտագործվել է Ռուսաստանում⁴⁶:

Սոկրատի եկեղեցական պատմությունը և Սեղբեստրոսի վարքը Փիլոն Տիրակացին թարգմանել է. «Յամի վեցհազարերորդի երկերերորդի չորրորդի կենցաղում անցաւորի որպէս ունի ժամանակագրութիւն սուրբ Սոփի աւագ եկեղեցի տիեզերական մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսի»⁴⁷: Ըստ վերը բերված հաշվի, 6204 թվականից հանելով 5508, ստանում ենք 696 թվականը:

Դիոնիսիոս Արիոպագացու «Յաղագս եկեղեցական և երկնային քահանայութեան» աշխատությունը Ստեփանոս Սյունեցին թարգմանել է. «Ի վեցհազարերորդի երկերիւրերորդի քսաներորդի ամի արարածոց աշխարհիս... Յերկերորդ ամի թագաւորութեանն Փիլիպպոսի»⁴⁸: Արարչության 6220 թվականից հանելով 5508, ստանում ենք 712: Փիլիպոսի երկրորդ տարին սակայն եղել է 711 թվականը:

Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքի № 2 ձեռագիրն ընդօրինակված է. «...ի թուիս յաւիտենիս, որ է Ադամա ՅՊԻԱ. (6821). և ըստ հայկազան թուականի ԶԿԲ (762) յամսեանն յուլիս ԺԸ (18) յաւուր չորեքշաբթի և տանուէրն խոյն»⁴⁹: Հայկական 762 թվականին գումարելով 551, ստանում ենք 1313 ($762 + 551 = 1313$): Արարչության թվականը՝ կայսերական թվականն է, որից հանելով 5508, ստանում ենք 1313 ($6821 - 5508 = 1313$): 1313 թվականին տանուտերն իրապես «խոյն»-ն է եղել: Իսկ 1313 թ. հուլիսի 18-ին եղել է չորեքշաբթի:

3. Արարչության աղեքսանդրյան թվականի վերածանոթությունը

Այս թվականն աղեքսանդրյան է կոչվում այնտեղ սահմանված լինելու պատճառով. այն կոչվում է նաև «Հինգհարիւրյակի» և կամ «Էսայան» թվական, նկատի ունենալով, որ նրա կազմողներից մեկն է հանդիսացել հնդհարյուրակ տոմարական աղյուսակը նախաձեռնող էաս Աղեքսանդրացին: Արարչության աղեքսանդրյան դարադիտով թվագրված տարեթվերը մեր ներկա թվականին վերածելու համար անհրաժեշտ է տրված թվականից հանել 5423, իսկ քրիստոնեական հայկականը գտնելու համար՝ 5425:

⁴⁶ Գործածությունից դուրս հանվեց 1700 թ. Պետրոս Մեծի հրովարտակով և նրա փոխարեն օգտագործվեց ներկա թվականը (տե՛ս Մ. В. Черепнин, Русская полеография, М., 1937, էջ 23—24):

⁴⁷ Գ. Յովսեփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 50:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 54:

⁴⁹ Թ. Գուշակեան, Յուդակ հայերեն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանոց ի Սեբաստիա, էջ 5:

Վենետիկի Մխիթարյանների № 207 «Ճառքնտիր»-ը գրված է «...յեւանե-
լոյն Աղամայ ի փառակենցաղ դրախտէն ամբ ԶՌԷՃԿԶ (6766): Եւ ծննդենէ
կենարարին մերոյ ամբ ՌԳՃԽԳ (1343)»⁵⁰: 6766 թվականից հանելով 5425,
ունենում ենք 1341 թվականը: Քրիստոնեական թվականը հայկական թվա-
հաշվով է, նրանից հանելով երկու տարիները, դարձյալ ունենում ենք 1341
(1343—2=1341): Երկու թվականներն էլ իրար համապատասխանում են. ձե-
ռագիրը գրված է 1341 թվականին:

Քրիստոնեական թանգարանի հայկական բաժնի № 19 ձեռագիրը գրված է.
«...յԱղամայ մինչև ցայսը ամբ 324Է (6967), իսկ հայկազեան թվականիս ԶՂԱ
(991) և հռոմայեցոց մեծ թվականին ՌՄՂԴ (1294), և շրջանն, որ է փոքր թվա-
կան՝ ՄԼ (230) ի յերկիրս Բզնունեաց, որ այժմ Խլաթ ասի»⁵¹: Այս հիշատա-
կարանն անգլերեն թարգմանությամբ հրատարակել է հայագետ Ֆ. Քոնիբերը,
որը, սակայն, թվականները չի վերծանել, կարծելով, թե աղավաղված են: Ի-
րականում, այստեղ ոչ մի աղավաղում գոյություն չունի: Արարչության թվա-
կանը՝ աղեքսանդրյան է, որից հանելով 5425, կունենանք 1542 (6967—5425=
=1542): Հայկական մեծ թվականը հավասար է 1542-ի (991+551=1542):
Հռոմեական մեծ թվականը հավասար է 1542-ի (1294+248=1542): Հռոմեա-
կան փոքր թվականով ևս հավասար է 1542 (230+532+532+248=1542):
Բոլոր թվականներն էլ, ինչպես տեսնում ենք, համապատասխանում են իրար.
ձեռագիրը, անվիճելի, գրված է 1542 թվականին:

4. Արարչության Շիրակացու թվականի վերծանությունը

Շիրակացու հաշվումներով Արարչության սկզբից մինչև Քրիստոսի ծնուն-
դը եղել է 5281, իսկ քրիստոնեական հայկական թվականով՝ 5279 տարի: Ա-
րարչության Շիրակացու թվականը ներկա թվականին վերածելու համար նրա-
նից պետք է հանել 5281:

Թադեոս գրիչը Կաֆայում «Հարանց վարքի» ընդօրինակությունն ավար-
տել է՝ «...յԱղամայ 32ԺԱ (6711) ամի ըստ Անանիա վարդապետին Շիրա-
կայնու, և ի ծննդենէ կենարարի փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌՆԼԲ
(1432)... և թվին Հայոց ըստ աբեթական տօմարի ՊՀԹ (879)»⁵²: Հայկական
մեծ թվականով ձեռագիրն ընդօրինակված է 879-ին, որին գումարելով 551,
ստանում ենք 1430 թվականը: Հիշված քրիստոնեական 1432 թվականը հայ-
կական թվահաշվով է, որից հանելով ավելի երկու տարի՝ ստանում ենք 1430:
Արարչության Շիրակացու 6711-ից հանելով 5281, ստանում ենք դարձյալ
1430 (6711—5281=1430): Այսպիսով, երեք թվականներն իրար համաձայն
են. ձեռագիրը գրված է 1430 թ.:

⁵⁰ Յուզակ ձեռագրաց Վենետիկի, հ. Բ, էջ 174:

⁵¹ F. C. Conybeare, A Catalogue of the armenian manuscripts in the British Mu-
seum, London, 1913, p. 34.

⁵² Յուզակ ձեռագրաց Երուսաղեմի, հ. Գ, էջ 110:

Է. ՈՂԻՄՊԻԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ողիմպիական թվականը հունական է և կապված է խաղերի հետ. հին
հույները սովորություն ունեին շորս տարին մեկ հավաքվել Ողիմպիա լեռան
ստորոտը մրցության, այդ անունով էլ կոչվել է թվականը: Առաջին ողիմպիա-
դը տեղի է ունեցել 776 թվականի հուլիսի մեկին մ. թ. ա.: Ողիմպիադի թվա-
կանով թվագրելիս տարեթվից բացի նշվում է նաև թե նրա շորս տարիներից
որի ժամանակ է տեղի ունեցել տվյալ իրադարձությունը:

Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրության» մեջ, որը մեզ է հասել հա-
յերեն թարգմանությամբ, սելևկյանների դեմ պարթևների տարած հաղթանա-
կի թվական է հիշատակված 132 ողիմպիադի երրորդ տարին մ. թ. ա.⁵³: 131-ը
բաղմապատկելով չորսով, ստանում ենք 524, որին գումարելով երեք տարի-
ները ստանում ենք 527, 776-ից հանելով 527-ը, ստանում ենք 249: Քանի որ
ընդունված է, թե այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել հուլիսի 1-ից առաջ,
ուստի այն պետք է հաշվել 250-ին մ. թ. ա.:

Հովհաննես Իմաստասերն իր ժամանակ տեղի ունեցած արեգակի խա-
վարման թվական է հիշել «ՆՀԳ (473) ողիմպիադի առաջին տարին»:⁵⁴ 472-ը
բաղմապատկելով ենք չորսով, ստանում ենք 1888, նրան գումարում ենք մեկ
տարին, ստանում ենք 1889, որից հանելով 776, ստանում ենք 1113: Ըստ Հով-
վասարդի 27-ին, որը շարժական տոմարով հավասար է մարտի 19-ին: Աստ-
ղագիտական անվիճելի տվյալներով հայտնի է, որ 1113 թվականի մարտի
19-ին իրոք տեղի է ունեցել արեգակի խավարում⁵⁵:

Հայ մատենագրության մեջ պատահում է, որ ողիմպիական ընդունում
են ընդհանրապես իբրև շորս թվանշան՝ առանց կապելու ողիմպիական թվա-
կանի հետ: Այսպես, օրինակ, Ստեփանոս Օրբելյանն իր «Պատմութիւն նա-
կանի հետ: Այսպես, օրինակ, Ստեփանոս Օրբելյանն իր «Պատմութիւն նա-
կանի հետ: Սիսական» աշխատության ավարտման թվական է հիշում «ՃԶԶ (186)
հանգին Սիսական» աշխատության ավարտման թվական է հիշում «ՃԶԶ (186)
ողիմպիադին և յերկրորդ ամին», որը եղել է 1297 թ.: Այստեղ «ողիմպիադը»⁵⁵
պատմիչը գործ է ածել ուղղակի չորսի նշանակությամբ, որին անհրաժեշտ է
գումարել հայկական 551 թվականը, կունենանք 1297 (186×4+2+551=
1297):

Ը. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ մատենագրության մեջ գործ են ածվել նաև հռոմեական մեծ ու փոքր
թվականները: Այս թվականները հռոմեական են կոչվում, որովհետև նրանց
սկզբնավորությունը կապում են Հռոմ քաղաքի ավանդական հիմնադրման
հետ: Հիշատակարաններում այս թվականը երբեմն կոչվում է նաև «Հունական
թվական» անունով, անշուշտ, հռոմեական հասկանալու իմաստով: Ըստ որոշ
թվականի հաշվումների, Հռոմը հիմնադրվել է 753 թվականին մ. թ.
ա.: Մեր թվականության 247-ին լրացավ առաջին հազարամյակը և 248 թվա-
կանին նոր հազարամյակի սկիզբ դրվեց:

⁵³ Տե՛ս «Եւսեբի Պամփիլիայ Կեսարացու ժամանակներ երկմասնեայ», հրատ. Մ. Աղե-
րեանց, Վենետիկ, 1818, էջ 232:

⁵⁴ Տե՛ս Հ. Ս. Բաղդյան, Օրացույցի պատմություն, էջ 492:

⁵⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 507:

Հռոմեական թվականը մեր ներկա թվականին վերածելու համար, եթե նախասարդից առաջ է, անհրաժեշտ է ավելացնել 247, իսկ եթե նախասարդից հետո է, պետք է գումարել 248:

Ստեփանոս Ասողկի պատմության շարադրանքը վերջացել է. «...ըստ Յունաց թուականին ի Փիլիպպոս կայսերէ՝ ամբ 205 (757), և ըստ հայերէն չափոյ թուականիս մերոյ՝ ամբ 509 (453)»⁵⁶: Հայկական 453-ին գումարելով 551, ստանում ենք 1004 թվականը: Հռոմեական 757-ին գումարելով 247, ստանում ենք դարձյալ 1004 թվականը: Այսպիսով, Ասողկին իր պատմությունը ավարտել է 1004 թվականին:

Ներսես Շնորհալու դավանաբանական մի երկում գրված է.

«Ի թիւ եօթանց տանց հարիւրոց,
կատարեցաւ բանս հաւատոց:
Ի վեց հարիւր թուական Հայոց,
Յինքն հարեւր չորք Հռոմոց»⁵⁷:

Աշխատությունը գրված է հայկական թվականի 600-ին ($600 + 551 = 1151$): Հռոմեական 904-ը հավասար է 1151-ի ($904 + 247 = 1151$): Երկու թվականներն էլ համապատասխանում են իրար:

Հռոմեական փոքր թվականը կազմված է մեծ թվականից՝ վրան ավելացրած 532 բոլորակ շրջանը, այսինքն՝ 780: Վերծանության ժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ եթե իրադարձությունը տեղի է ունեցել նախասարդի մեկից առաջ, պետք է գումարել 779, իսկ եթե հետո է՝ 780:

Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» գրվել է «...ի թուականութեանս Հայոց Ուր (633) և շրջանին երթալոյ ի բաց ՃԱ (101) որ կոչի փոքր, իսկ Հռոմին ՆԵ (405)»⁵⁸: Ձեռագրի գրության հայկական 633 թվականը հավասար է 1184-ի ($633 + 551 = 1184$): Հայկական փոքր թվականով 101-ը հավասար է դարձյալ 1184-ի ($101 + 1083 = 1184$): Հռոմեական թվականներից այստեղ հիշված է փոքրը՝ $405 + 779 = 1184$ -ի, փոքր թվականը հավասար կլինի 1184-ի:

Մատենադարանի № 5602 ձեռագիրը պարունակում է Օրբելյանների ապրտամբության մասին անչափ արժեքավոր քրեայրեցու հիշատակարանը, որ գրված է «...յամի Ուորդի եւթան առ քսանիս (627) թուաբերութեան Հայկազեան քրոնիկոնիս, իսկ նորոյ շրջանի իննսնի և չորսից և (94) ի կենարարին մերոյ ծննդենէ հազար և հարիւր եւթանասուն և ինն (1179) ամացն շրջագայութիւնը: Իսկ Հռովմին շրջանի երեք հարիւր իննսուն և ութ (398) էին բովանդակութիւն ամաց»⁵⁹: Ձեռագիրը գրված է հայկական մեծ թվականի

⁵⁶ «Ստեփանոսի Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», ՄՊԲ., 1885, էջ 285:

⁵⁷ Ֆեռսէ Շնորհալի, Բանք չափաւ, Վենետիկ, 1830, էջ 223—224:

⁵⁸ ՀՊՄ ձեռ. № 5602, Բ. 270բ (հմտ. «Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց», հրատ. Վ. Բատամեանցի, Վաղարշապատ, 1880, էջ 70):

⁵⁹ ՄԱՄ ձեռ. № 5602, Բ. 268 բ: Այս արժեքավոր հիշատակարանը առաջին անգամ հրատարակել է Գ. Հովսեփյանը «Յիշատակարանը ձեռագրացի» մեջ 1951 թ.: Հաջորդ տարին այն հրատարակել է Վ. Հակոբյանը՝ ծանոթ չլինելով Հովսեփյանի հրատարակության հետ (տե՛ս Վ. Հակոբյան, Դավիթ Քրեայրեցու հիշատակարանը՝ տպագրված «Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագրի» 1952 թ., № 8-ում, էջ 113—121): Այդ հիշատակարանին անդրադարձել ենք նաև մենք «Հայ գրի և գրչության պատմության» մեջ, էջ 256:

$627 + 551 = 1178$, հայկական փոքր թվականի՝ $94 + 1084 = 1178$, հռոմեական փոքր թվականի՝ $398 + 780 = 1178$: Ինչ վերաբերում է քրիստոնեական 1179 թվականին, ապա այն 552 գումարելու հաշվով է: Պետք է նկատի ունենալ, որ մինչև 1320 թ. հայկական և քրիստոնեական թվականի տարբերությունը կարող էր լինել ինչպես 551, այնպես և՛ 552. վերջինս, երբ դեպքը տեղի է ունեցել հայկական ամանորից առաջ, իսկ 551, երբ՝ ամանորից հետո է:

Ակադ. Հ. Օրբելու «Դիւան հայ վիմագրութեան» I հատորում Անիի Մայր տաճարի արձանագրության մեջ կառուցման ժամանակի մասին ասված է.

«Ի: ՆԾ: Թ[ՈՒՆ] ՀԱՅՈՑ ՄԺԹ Թ[ՈՒՆ] ՀՈՌՄՈՑ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԱ ԱՇՄԱՊԱՍԻ
ԵՒ ՀՈԳԵՆՈՐ Տ[Լ ՍԱՐԳ]ՍԻ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵՒ Ի ՄԵՄՖԱՌԻ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆՆ
ԳԱԳԱ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՎՐԱՑ ԵԱԶԵՇԱԶԻ ԵՍ ԿԱՏԱՐԱՆԻԳԷ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳՈՒԶԻ, ԳՈՒՍՐ ՎԱ-
ՍԱԿԱ ՍԻՆԵԱՑ ԹԱԳԱՌՈՐԻ ՅՈՂՈՐՄՈՒԹԻՆՆ ԱՅ... ԵՆԵՑԻ ԶՍՈՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿԵՍ...
Ի ՎԵՑ:ՈՒՆ: ԵՒ Գ: ԱՄԱՑ ՆԱԳԱՄԱ :ՌԺ: ԱՄԻ ՄԱՐՄԵԱՆԱԼՈ ԱՇՄԱՆ ԲԱՆԻ :ԶԸԺ: ԱՄԻ
ՀԱՄԱՍԱԼՈ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՀԱՅՈՑ...»⁶⁰:

Հրապարակված այս բնագրում նկատվում է թվանշանների երեք սխալ. «Ի ՆԾ: Թ[ՈՒՆ]» պետք է ուղղել «ՆԾԹ»։ վերջին «Թ»-ն թուական բառի առաջին տառը չէ, այլ թվականի վերջին միավոր թվանշանը (հիշտ վերծանել է Ալիշանը, Շիր. 67): Հռոմեական թվականը՝ «ՄԺԹ» արձանագրության մեջ սխալ է, պետք է լինի «ՄԻԹ»: Եվ վերջում կուսավորչի թվականը «ԶԸԺ» պետք է լինի ԶԱԺ (հիշտ վերծանել է Ալիշանը, Շիր. 67): Այս ուղղումները կատարելուց հետո արձանագրության թվականները վերծանվում են:

Արարչության թվականը աղբյուրանշարի դարահաշվով է, որից անհրաժեշտ է հանել 5423. 6433-ից հանելով 5423, ստանում ենք 1010, սրանից պետք չէ դուրս հանել ավելիք երկու տարիները:

Հայկական թվականն ուղղված ձևով 459 է, որին գումարելով 551, ստանում ենք 1010 ($459 + 551 = 1010$):

Քրիստոնեական թվականը՝ ՌԺԺ (1012), հռոմեական հաշվով է, որից հանելով ավելիք 2 տարին, ստանում ենք 1010:

Հռոմեական թվականն ուղղված ձևով ՄԻԹ (229), գումարում ենք 781 (մեկ տարի ավելումով՝ կապված ամանորի հետ), ունենում ենք դարձյալ 1010 ($781 + 229 = 1010$):

Եվ վերջապես, կուսավորչի թվականը 299 հաշվով է, որին գումարելով 711-ը, ունենում ենք 1010 թվականը:

Այսպիսով, անվիճելի պարզվում է, որ Անիի Մայր տաճարը կառուցված է 1010 թվականին⁶¹:

Թ. ՎՐԱՑ ՔՐՈՆԻԿՈՆԸ

Հայերեն թարգմանական գրականության մեջ մեկ-մեկ հանդիպում է վրացական մեծ ու փոքր քրոնիկոն թվականների գործածություն:

Վրաց քրոնիկոնի մեծ թվականը (այսպես կոչված 13-րդ շրջանը) ներկա թվականի վերածելու համար անհրաժեշտ է գումարել 780⁶²: Այսպես, քրոնիկո-

⁶⁰ «Դիւան հայ վիմագրութեան», Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 35:

⁶¹ Այս հիշատակարանի մասին տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանը ձեռագրաց, էջ 505:

⁶² Քրոնիկոնի ծագման, աղբյուրների ու գործածության հանգամանակից քննությունը տե՛ս

Յ. ԳԵՅՆՆԻՔ, Մշակութային ժառանգությունը («Երկրորդ», Երևան, 1966, II, 325—335):

ամ»: Տրված 830 թվականին գումարելով 283, ստանում ենք 1113, որը և լիովին համապատասխանում է արեգակի խավարման համար կատարված մյուս բոլոր հաշվումներին:

ԺԳ. ՍԵԼԵՎԿՅԱՆ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ մատենագրության մեջ սակավադեպ օգտագործված է սելեկյան թվականությունը, որի սկզբնավորությունը կապում են Սելեկիա քաղաքի հիմնադրման հետ (312 թվականի հոկտեմբերի 1): Եթե թվականը թվագրված է հոկտեմբերի 1-ից առաջ, տրվածից հանում ենք 312, իսկ եթե հոկտեմբերի 1-ից հետո է՝ 311:

Վերևում հիշված արեգակի խավարումը տեղի է ունեցել սելեկյան 1425 թվականին. 1425 թվականից հանելով 312, ստանում ենք 1113 թվականը, որը դարձյալ համապատասխանում է կատարած մյուս հաշվումներին:

ԺԴ. ԲԵՍԵՔԻՍՏՈՆԻ, ԻԳՈՍԻ, ՏԳՈՆԻ ԵՎ ՆՈՆՈՍ ԿՈՉՎՈՂ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ տոմարական գրականության մեջ և հիշատակարանների ծածկագրերում բեսեքիստոնի օգտագործվում է 5 տարվա շրջանի համար, տղոնը՝ 10-ի, իդոսը՝ 8-ի և նոնոսը՝ 5-ի:

Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարանի № 1119 ձեռագրի գրիչ Արթուր Լեոպոլտով Ավագ Գաղատացու համար ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում գրչության թվականի մասին հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում. «Յամի երեսներորդի, առաջներորդի յոթելեանի և ընդիկտիոնի երկրորդի [բ]՝⁷¹ բեսեքիստոնի և միոյ ղիմպիաթի թուաբերութեան ժամանակի մարդեղութեան փրկչի: Նաև ըստ համարոյ յարեթաղին տումարի հարիւր քսան և հինգ ինդոսի ութներորդ նոնոսի, երեք յարաբարդեալ ամի եղև սկիզբն և աւարտումն գրի»⁷²:

Փրկչի մարդեղության, այսինքն՝ ներկա թվականը վերծանվում է. 31 հոբելյանը հավասար է 1550-ի ($31 \times 50 = 1550$), նրան գումարած երկու ինդիկտիոն՝ 30 ($15 \times 2 = 30$), գումարած դարձյալ 2 բեսեքիստոն, այսինքն՝ 10 ($5 \times 2 = 10$) և գումարած մեկ ողիմպիադ՝ 4: Գումարը ստանում ենք 1594 ($1550 + 30 + 10 + 4 = 1594$):

Հայկական թվականը վերծանվում է. 125 իդոսը հավասար է 1000-ի ($125 \times 8 = 1000$), նրան գումարած 8 նոնոս, այսինքն՝ 40 ($8 \times 5 = 40$), գումարած ևս 3 («յերեք յարաբարդեալ») և հայկական թվականի տարբերությունը՝ 551, ստանում ենք դարձյալ 1594 ($1000 + 40 + 3 + 551 = 1594$):

Այսպիսով, պարզվում է, որ Արթուր գրիչն իր ձեռագիրը գրել և վերջացրել է 1594 թ.:

Ն. Ադոնցը իր «Дионисий Фракийский»-ում հրատարակել է Վենետիկի Մխիթարյանների № 990 ձեռագիր քերականության հիշատակարանը, ուր գրչու-

⁷¹ Պողարյանի հրատարակության մեջ «բ» բաց է թողված, որն, անշուշտ, գրչական և կամ տպագրական սխալ է:

⁷² «Յուցակ ձեռագրաց Երուսաղեմի», հ. Դ, էջ 182:

թյան թվականի մասին հետևյալն է ասված. «Յամի երեսներորդի երկրորդ երրորդի յոթելեանի միոյ բեսեքիստոնի մին ղիմպիադի թուաբերութեան ժամանակի մարդեղութենէ փրկչի. նալ և ըստ համարոյ յարեթաղին տումարի հարիւր քսան և ութ (исправлено сверхъ) երեսուն և երկու) ինդոսի երկրորդին ամի եղև սկիզբն և յաւարտումն գրի, որ է տումար և քերական հետ երկրորին ի մի տեղ և մի կապ, յամսեան հայոց ահկի, տղոնի միոյ նոնոսի, յերաւեցոց յամսին թամուզի, ինդոսի, միոյ ողիմպիադի հոռմայեցոց յամսեանն յուլին առաջնումն աւուր շբթ ի ժամ Ի (20)»⁷³:

Ադոնցը դժվարացել է վերծանել թվականը և թողել է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Ձեռագրում կա Հակոբ գրչի հիշատակարանը՝ թվականի ցուցումով, բայց, զժբախտաբար, այդ ցուցումն այնքան անհարիր է և անհասկանալի, որ թվականի հարցը մնում է մեծ կասկածանքի տակ»⁷⁴:

Մեզ հայտնի տոմարական հաշվումների հիման վրա փորձենք վերծանել այս հիշատակարանի թվականները: Ձեռագրի գրչության տարեթիվը ներկա թվականով 32 հոբելյան է, մեկ բեսեքիստոն և մեկ ողիմպիադ: 32 հոբելյանը հավասար է 1600-ի ($32 \times 50 = 1600$), նրան գումարած մեկ բեսեքիստոն, որը հավասար է 5-ի, և մեկ ողիմպիադ, որը հավասար է 4-ի, գումարը հավասար է 1609-ի ($1600 + 4 + 5 = 1609$): Հայկական թվականով 132 իդոս է (ձիշտն ուղղվածն է), նրան գումարած երկրորդ տարին: Իդոսը 8 է, 132 իդոսը հավասար է 1056-ի ($132 \times 8 = 1056$), նրան գումարած հայկական թվականի տարբերությունը՝ 551, և երկու տարիները («Երկրորդ ամին»), դարձյալ ունենում ենք 1609 ($1056 + 551 + 2 = 1609$):

Կարևոր է այստեղ ամսաթվերի և շաբաթվա օրվա հիշատակությունները, որոնք հնարավորություն են տալիս ստուգելու մեր վերծանությունը: Հիշված է երեք ժողովրդի ամսաթվով՝ հայկական, երբայական և հռոմեական: Հայկական ահկի ամսի մեկ տղոնին է և մեկ նոնոսին. տղոնը՝ 10 թվանշան է, իսկ նոնոսը՝ 5, ուրեմն եղել է ահկի 15-ին: Երբայական թամուզ ամսի մեկ իդոսին է, այսինքն՝ 8-ին և մեկ ողիմպիադին՝ 4-ին, ուրեմն՝ երբայական թամուզ ամսի 12-ին է եղել⁷⁵: Հռոմեականը պարզ է ասված՝ «յուլի առաջնումն», այսինքն՝ յուլիսի մեկին: Անշարժ տոմարով հուլիսի մեկը համապատասխանում է թամուզ ամսի 12-ին: Հայկական ահկի ամսի 15-ը շաբաթական տոմարով դարձյալ համապատասխանում է հուլիսի 1-ին: Տոմարական անվիճելի հաշվումով 1609 թվականի հուլիսի մեկին իրոք եղել է շաբաթ օր: Այսպիսով, պարզվում է, որ Վենետիկի № 990 ձեռագիրը գրված է 1609 թ. հուլիս ամսի 1-ին, երեկոյան ժամի 8-ին:

Հակոբ գրիչը իր ընդօրինակած ձեռագրի գրչության տարեթիվ հայտնել է հիշատակարանում հետևյալ հաշվումով. «Յամի երեսներորդի և երկրորդի յոթելեանի, երկու նոնոսի և միոյ ղիմպիաթի թուաբերութեան ժամանակի մարդեղութենէ Փրկչի, նայև ըստ համարոյ յարեթաղին տումարի, հարիւր քսան և հինգ ինդոսի, երեք ընդիքտիոնի և չորս նահանջի եղև սկիզբն և յաւարտումն

⁷³ Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, стр. XXIV.

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ XXIV:

⁷⁵ Տե՛ս Հովհաննես Իմաստասերի «Նառնախորանը» («Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը», էջ 170):

գրի: Յանգ ելաւ Հայոց ամսոյն արաց ի մէկ ինդոսի, հռոմայեցոց յամսոյն մարտի հինգ նոնոսի, երբայեցոց յամսոյն նիսանի միոյ ողիմպիաթի»⁷⁶:

Բ. Կյուլեսերյանը հրատարակել է գրչի այս հիշատակարանը և չկարողանալով վերծանել, ձեռագրի գրչութեան թվականը թողել է անորոշ:

Ձեռագիրը ներկա թվականով գրված է. 32 հոբելյանը հավասար է 1600-ի ($32 \times 50 = 1600$), նրան գումարած 2 նոնոս՝ ($2 \times 5 = 10$), մեկ «ղիմպիաթ», այսինքն՝ 4, գումարը ստացվում է 1614 ($1600 + 10 + 4 = 1614$):

Հայկական մեծ թվականով ձեռագիրը գրված է. 125 իդոսը հավասար է 1000-ի ($125 \times 8 = 1000$), նրան գումարած երեք ինդիկաթին՝ 45 ($15 \times 3 = 45$) և չորս նահանջ 16 (նահանջը 4 տարի է, $4 \times 4 = 16$) և հայկական թվականի տարբերությունը՝ 551, ստանում ենք 1612 ($1000 + 45 + 16 + 551 = 1612$): Հիշատակարանում քրիստոնեական թվականը հայկական հաշվումով է, որից անհրաժեշտ է հանել ավելի երկու տարիները, կունենանք դարձյալ 1612: Այսպիսով, Անկյուրիայի № 121 ձեռագրի գրչութեան թվականն է 1612:

Ինչ վերաբերում է ամսաթվերին, ապա նրանք համապատասխանում են իրար. հայոց արաց ամսի իդոսը՝ 8-ը, շարժական տոմարով համապատասխանում է հռոմեական մարտ ամսի հինգ նոնոսին, այսինքն՝ 25-ին, որը համապատասխանում է երբայական նիսան ամսի մեկ ողիմպիաթին, այսինքն՝ 4-ին:

ԺԵ. ՀԻՋՐԱՅԻ ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հիջրայի թվականը մահմեդական թվականն է: Նրա դարադուրը համարվում է 622 թվականի հուլիսի 16-ը՝ հուլյան տոմարով, երբ տեղի է ունեցել Մուհամմեդի փախուստը Մեքքայից դեպի Մեդինա: Հիջրայի թվականը հիմնված է լուսնական տարվա վրա. այն բաղկացած է 12 ամիսներից՝ հաջորդական 29 և 30 օրերով. լի տարին ունենում է 354 օր, իսկ նահանջը՝ 355: Լուսնական տարին արեգակնային տարուց պակաս է մոտ 11 1/4 օր, ուստի մոտ 33 տարիների ընթացքում մի տարով նա առաջ է անցնում արեգակնային տարուց: Հիջրայի թվականը մեր ներկա թվականին վերածելու համար գոյություն ունի երկու եղանակ՝ պարզ և բարդ: Պարզ եղանակով վերծանության ժամանակ հնարավոր է մեկ տարվա շեղում՝ կապված տարեմուտի հետ:

Պարզ եղանակով վերծանության ժամանակ տրված թվականը բաժանում ենք 33-ի՝ իմանալու համար, թե քանի նահանջ տարիներ են կուտակվել տրված թվականի մեջ: Ստացած նահանջ տարիների թիվը հանում ենք տրված թվականից և այն վերածում արեգակնային տարու: Այնուհետև ստացած թվականին գումարում ենք 622, որովհետև այդ թվականից է սկիզբ առնում հիջրայի թվականը:

Փորձենք վերծանել հիջրայի 1201 թվականը՝ պարզելու համար, թե այն մեր ներկա թվականի քանիսին է եղել:

1. $1201 : 33 = 36 + 1 = 37$ (մնացորդի դեպքում անհրաժեշտ է լինում մեկ միավոր ավելացնել):

2. $1201 - 37 = 1164$:

3. $1164 + 622 = 1786$:

⁷⁶ Բ. Կյուլեսերյան, Յուդայական ձեռագրաց Անկյուրիայի կարմիր վանուց և շրջակայից, էջ 604—

Հիջրայի բարդ, բայց ավելի ճիշտ թվականը որոշելու համար կազմված է վեց աղյուսակ⁷⁷: Առաջինում տրվում է լուսնական օրերի թիվը՝ հաջորդական երեսուն տարիների համար: Երկրորդ սյունակում տրվում է տարիների օրերի թիվը՝ մեկ տարուց մինչև 30 տարի: Երրորդ սյունակում տրվում է ամիսների օրերի թիվը՝ առաջին ամսից մինչև 12-րդ ամիսը: Չորրորդ սյունակում տրվում է արեգակնային տարվա օրերը դարերով՝ 600 թվականից սկսած մինչև 2000 թվականը: Հինգերորդ սյունակում տրվում է արեգակնային օրերի թիվը տարիներով՝ սկսած 4 տարուց մինչև 96 տարին: Նվ վերջապես, վեցերորդ սյունակում տրվում է ամիսների օրերը չորս տարիների համար:

Ա. Լուսնային երեսնամյա ցիկլերի օրերի թիվը (Սկսած 6-րդ դարի վերջին օրից)

0—8232		
30—18863	510—188959	990—359055
60—29494	540—199590	1020—369686
90—40125	570—210221	1050—380317
120—50756	600—220852	1080—390948
150—61387	630—231483	1110—401579
180—72018	660—242114	1140—412210
210—82649	690—252745	1170—422841
240—93280	720—263376	1200—433472
270—103911	750—274007	1230—444103
300—114542	780—284638	1260—454734
330—125173	810—295269	1290—465365
360—135804	840—305900	1320—475996
390—146435	870—316531	1350—486627
420—157066	900—327162	1380—497258
450—167697	930—337793	1410—507889
480—178328	960—348424	1440—518520
		1470—529151
		1500—539782

Բ. Լուսնային օրերի թիվը 30 ցիկլի յուրաքանչյուր տարվա սկզբում

1— 0	8—2481	15—4961	22—7442	29— 9922
2— 354	9—2835	16—5315	23—7796	30—10277
3— 709	10—3189	17—5670	24—8150	
4—1063	11—3544	18—6024	25—8505	
5—1417	12—3898	19—6379	26—8859	
6—1772	13—4252	20—6733	27—9214	
7—2126	14—4607	21—7087	28—9568	

⁷⁷ Տե՛ս В. В. Цыбульский, Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока, М., 1964 г., էջ 119—120:

կաններին մեկնումները սխալ է, մնում է կարծել, որ արաբներն արձանագրությունը հինգ տարի առաջ է գրված, քան հայկականը:

ԺԶ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՏՈՄԱՐԸ

Հայ մատենագրության մեջ հուլյան և գրիգորյան տոմարները հաճախ անվանում են հին ու նոր տոմար: Հուլյան տոմարը, ինչպես ասել ենք, կապված է եղել Հուլիոս Կեսարի անվան հետ: Այդ տոմարով արեգակնային տարվա տևողությունն ընդունված էր կլոր թվով 365 1/4 օր: Արեգակնային տարվա այդ տևողությունը, սակայն, այնքան էլ ճիշտ չէ. աստղագիտական ճիշտ հաշվումներով այն պակաս է 11 րոպե 14 վայրկյան, որը 128 տարիների ընթացքում կլոր թվով մի օր է կազմում: Ահա այդ պատճառով քրիստոնեական թվականության սկզբից մինչև 16-րդ դարի ութսունական թվականները հուլյան տարին փաստորեն արեգակնային տարուց ետ էր մնացել մոտ 10 օրով⁷⁹:

Ստեղծված տոմարական խառնաշփոթությունը կարգավորելու նպատակով, Գրիգորիոս 13-րդ պապը (1502—1585) տոմարի մեջ կատարեց բարեփոխություն՝ ետ մնացած օրերի վրա ավելացրեց 10 օր: Նա 1582 թվականի հոկտեմբերի 5-ը հաշվելով հոկտեմբերի 15, դարնանամուտը մարտի 11-ից վերադարձրեց մարտի 21-ը:

1582—1700՝ 10 օր

1700—1800՝ 11 օր

1800—1900՝ 12 օր

1900—2100՝ 13 օր:

Գրիգորիոսի տոմարական այս բարեփոխությունն ընդունվեց և զործադրվեց Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Իսպանիայում, Փորթուգալիայում և կաթոլիկ այլ երկրներում:

Հայ մատենագրության մեջ առաջնորդվում են հուլյան տոմարով: Բայց մեկ-մեկ պատահում է, երբ հայ կաթոլիկներն սկսած XVII դարից գործ են ածում գրիգորյան տոմար⁸⁰:

* * *

Ցանկանալով դյուրացնել ուսումնասիրողների գործը՝ հայ մատենագրության մեջ հանդիպած տոմարական հաշվումները կատարելիս, անհրաժեշտ համարեցինք կազմել տոմարական ստորե բերված տախտակը: Առաջին շարքը ներկայիս թվականն է, երկրորդը՝ հայկական ամսնորը, երրորդը՝ «Տաբեգիր»-ը, չորրորդը՝ «Վերագիր»-ը, հինգերորդը՝ «Յոթներեակ»-ը, վեցերորդը՝ «Ոսկեգիրը», յոթերորդը՝ «Տանուտեր»-ը, ութերորդը՝ «Ջատիկը»:

⁷⁹ Նման շեղումը քրիստոնեական եկեղեցու համար անթույլատրելի էր, քանի որ Նիկիայի տիեզերական ժողովում սահմանված էր, որ զատիկը չի կարելի տոնել մարտ ամսի 21-ից առաջ, իսկ այս խախտվելու հետևանքով զատիկը տեղափոխվել էր սահմանված ժամանակից 10 օր առաջ: Հիմնովին փոխվել էր Նիկայի ժողովի սահմանած կարգը, իսկ դրա հետ նաև՝ տոմարական մյուս բոլոր հաշվումները՝ վերագիրը, յոթներեակը, ոսկեգիրը և այլն: «Ոսկեգիրը», ինչպես ծաղրանքով ասելիս են եղել, վեր է ածված եղել «արճիճի գրի»:

⁸⁰ Գրիգորյան տոմարը հայերեն է թարգմանվել և հրատարակվել Հոռոմոմ 1584 թ., «Տոմար Գրիգորեան յափտենական, որ եղև ի խնամութեամբ հոգւ սրբոյ փափայ և այլ րազաւորացն» վերնագրով:

Ներկա թվականը	Հայկական ամսնորը	Տարե- գիրը	Վերագիրը (Հոռ.)	Յոթներե- ակը	Ոսկեգիրը	Տանուտերը	Ջատիկը
1	2	3	4	5	6	7	8
1084	փետր. 29	ԻԺ	11	աբ	2	ձուկ	31/III
1085	փետր. 28	Վ	22	գ	3	խոյ	20/IV
1086	—	Կ	3	դ	4	ցուլ	5/IV
1087	—	Է	14	ե	5	եկալ	28/III
1088	—	ԸԱ	25	զե	6	խեցդ	16/IV
1089	փետր. 27	Ի	6	ա	7	առյծ	1/IV
1090	—	ա	17	բ	8	կոյս	21/IV
1091	—	շ	28	գ	9	կշեռ	13/IV
1092	—	ըԷ	9	դե	10	կրիճ	28/III
1093	փետր. 26	Ջ	20	դ	11	աղեղ	17/IV
1094	—	ճ	1	է	12	այծ	9/IV
1095	—	դ	12	ա	13	ջրհս	25/III
1096	—	ռԶ	23	բդ	14	ձուկ	13/IV
1097	փետր. 25	Կ	4	դ	15	խոյ	5/IV
1098	—	Է	15	ե	16	ցուլ	28/III
1099	—	Մ	26	դ	17	եկալ	10/IV
1100	—	ԼԻ	7	էա	18	խեցդ	1/IV
1101	փետր. 24	ա	18	բ	19	առյծ	21/IV
1102	—	դ	0	գ	1	կոյս	13/IV
1103	—	ը	11	դ	2	կշեռ	29/III
1104	—	ՋԱ	22	եդ	3	կրիճ	17/IV
1105	փետր. 23	ճ	3	է	4	աղեղ	9/IV
1106	—	դ	14	ա	5	այծ	25/III
1107	—	ռ	25	բ	6	ջրհս	14/IV
1108	—	հԿ	6	դդ	7	ձուկ	5/IV
1109	փետր. 22	Փ	17	ե	8	խոյ	25/IV
1110	—	Մ	28	դ	9	ցուլ	10/IV
1111	—	Լ	9	է	10	եկալ	2/IV
1112	—	բա	20	աբ	11	խեցդ	21/IV
1113	փետր. 21	հ	1	դ	12	առյծ	6/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1114	—	ը	12	դ	13	կոյս	29/III
1115	—	ւ	23	ե	14	կշեռ	18/IV
1116	—	խլ	4	դէ	15	կրիճ	2/IV
1117	փետր. 20	դ	15	ա	16	աղեղ	25/III
1118	—	ւ	26	բ	17	ալծ	14/IV
1119	—	թ	7	դ	18	ջրհս	30/III
1120	—	առ	18	դե	19	ձուկ	18/IV
1121	փետր. 19	ժ	0	դ	1	խոյ	10/IV
1122	—	ե	11	է	2	ցուլ	26/III
1123	—	չ	22	ա	3	եկալ	15/IV
1124	—	ձհ	3	բդ	4	խեցդ	6/IV
1125	փետր. 18	ը	14	դ	5	առլծ	29/III
1126	—	յ	25	ե	6	կոյս	11/IV
1127	—	խ	6	դ	7	կշեռ	3/IV
1128	—	ցբ	17	էա	8	կրիճ	22/IV
1129	փետր. 17	ւ	28	բ	9	աղեղ	14/IV
1130	—	թ	9	դ	10	ալծ	30/III
1131	—	ս	20	դ	11	ջրհս	19/IV
1132	—	յժ	1	եղ	12	ձուկ	10/IV
1133	փետր. 16	ե	12	է	13	խոյ	26/III
1134	—	չ	23	ա	14	ցուլ	15/IV
1135	—	ձ	4	բ	15	եկալ	7/IV
1136	—	բա	15	դդ	16	խեցդ	22/III
1137	փետր. 15	յ	26	ե	17	առլծ	11/IV
1138	—	խ	7	դ	18	կոյս	3/IV
1139	—	ց	18	է	19	կշեռ	23/IV
1140	—	դձ	0	աբ	1	կրիճ	7/IV
1141	փետր. 14	թ	11	դ	2	աղեղ	30/III
1142	—	ս	22	դ	3	ալծ	19/IV
1143	—	ծ	3	ե	4	ջրհս	4/IV
1144	—	դե	14	դէ	5	ձուկ	26/III
1145	փետր. 13	չ	25	ա	6	խոյ	15/IV
1146	—	ժ	6	բ	7	ցուլ	31/III

1	2	3	4	5	6	7	8
1147	—	վ	17	դ	8	եկալ	20/IV
1148	—	նյ	28	դե	9	խեցդ	11/IV
1149	փետր. 12	խ	9	դ	10	առլծ	3/IV
1150	—	սլ	20	է	11	կոյս	16/IV
1151	—	դ	1	ա	12	կշեռ	8/IV
1152	—	ժթ	12	բդ	13	կրիճ	30/III
1153	փետր. 11	ս	23	դ	14	աղեղ	19/IV
1154	—	ծ	4	ե	15	ալծ	4/IV
1155	—	դ	15	դ	16	ջրհս	27/III
1156	—	սլչ	26	էա	17	ձուկ	15/IV
1157	փետր. 10	ժ	7	բ	18	խոյ	31/III
1158	—	վ	18	դ	19	ցուլ	20/IV
1159	—	ն	0	դ	1	եկալ	12/IV
1160	—	էդ	11	եղ	2	խեցդ	27/III
1161	փետր. 9	սլ	22	է	3	առլծ	16/IV
1162	—	դ	3	ա	4	կոյս	8/IV
1163	—	դ	14	բ	5	կշեռ	24/III
1164	—	չն	25	դդ	6	կրիճ	12/IV
1165	փետր. 8	ծ	6	ե	7	աղեղ	4/IV
1166	—	ւ	17	դ	8	ալծ	24/IV
1167	—	ճ	28	է	9	ջրհս	9/IV
1168	—	թժ	9	աբ	10	ձուկ	31/III
1169	փետր. 7	վ	20	դ	11	խոյ	20/IV
1170	—	լ	1	դ	12	ցուլ	5/IV
1171	—	է	12	ե	13	եկալ	28/III
1172	—	ջսլ	23	դէ	14	խեցդ	16/IV
1173	փետր. 6	դ	4	ա	15	առլծ	8/IV
1174	—	դ	15	բ	16	կոյս	24/III
1175	—	չ	26	դ	17	կշեռ	13/IV
1176	—	կծ	7	դե	18	կրիճ	4/IV
1177	փետր. 5	ւ	18	դ	19	աղեղ	24/IV
1178	—	ճ	0	է	1	ալծ	9/IV
1179	—	խ	11	ա	2	ջրհս	1/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1180	—	տվ	22	բդ	3	ձուկ	20/IV
1181	փետր. 4	կ	3	դ	4	խոյ	5/IV
1182	—	է	14	ե	5	ցուլ	28/III
1183	—	ջ	25	դ	6	եկավ	17/IV
1184	—	լի	6	էա	7	խեցդ	1/IV
1185	փետր. 3	ա	17	բ	8	առյծ	21/IV
1186	—	դ	28	դ	9	կոյս	13/IV
1187	—	ը	9	դ	10	կշեռ	29/III
1188	—	աջ	20	եդ	11	կրիճ	17/IV
1189	փետր. 2	հ	1	է	12	աղեղ	9/IV
1190	—	դ	12	ա	13	այծ	25/III
1191	—	ո	23	բ	14	ջրհս	14/IV
1192	—	հկ	4	դդ	15	ձուկ	5/IV
1193	փետր. 1	է	15	ե	16	խոյ	28/III
1194	—	մ	26	դ	17	ցուլ	10/IV
1195	—	լ	7	է	18	եկավ	2/IV
1196	—	ըա	18	աբ	19	խեցդ	21/IV
1197	հունիս. 31	շ	0	դ	1	առյծ	13/IV
1198	—	ը	11	դ	2	կոյս	29/III
1199	—	ռ	22	ե	3	կշեռ	18/IV
1200	—	մհ	3	դէ	4	կրիճ	9/IV
1201	հունիս. 30	դ	14	ա	5	աղեղ	25/III
1202	—	ո	25	բ	6	այծ	14/IV
1203	—	հ	6	դ	7	ջրհս	6/IV
1204	—	քի	17	դե	8	ձուկ	25/IV
1205	հունիս. 29	մ	28	դ	9	խոյ	10/IV
1206	—	լ	9	ե	10	ցուլ	2/IV
1207	—	ը	20	ա	11	եկավ	22/IV
1208	—	ահ	1	բդ	12	խեցդ	6/IV
1209	հունիս. 28	ը	12	դ	13	առյծ	29/III
1210	—	ռ	23	ե	14	կոյս	18/IV
1211	—	խ	4	դ	15	կշեռ	3/IV
1212	—	եդ	15	էա	16	կրիճ	25/III

1	2	3	4	5	6	7	8
1213	հունիս. 27	ո	26	բ	17	աղեղ	14/IV
1214	—	թ	7	դ	18	այծ	30/III
1215	—	ս	18	դ	19	ջրհս	19/IV
1216	—	յմ	0	եդ	1	ձուկ	10/IV
1217	հունիս. 26	ե	11	է	2	խոյ	26/III
1218	—	շ	22	ա	3	ցուլ	15/IV
1219	—	ձ	3	բ	4	եկավ	7/IV
1220	—	թը	14	դդ	5	խեցդ	29/III
1221	հունիս. 25	յ	25	ե	6	առյծ	11/IV
1222	—	խ	6	դ	7	կոյս	3/IV
1223	—	ց	17	է	8	կշեռ	23/IV
1224	—	չո	28	աբ	9	կրիճ	14/IV
1225	հունիս. 24	թ	9	դ	10	աղեղ	30/III
1226	—	ս	20	դ	11	այծ	19/IV
1227	—	յ	1	ե	12	ջրհս	11/IV
1228	—	դե	12	դէ	13	ձուկ	26/III
1229	հունիս. 23	շ	23	ա	14	խոյ	15/IV
1230	—	ձ	4	բ	15	ցուլ	7/IV
1231	—	բ	15	դ	16	եկավ	23/III
1232	—	նյ	26	դե	17	խեցդ	11/IV
1233	հունիս. 22	խ	7	դ	18	առյծ	3/IV
1234	—	ց	18	է	19	կոյս	23/IV
1235	—	դ	0	ա	1	կշեռ	8/IV
1236	—	յթ	11	բդ	2	կրիճ	30/III
1237	հունիս. 21	ս	22	դ	3	աղեղ	19/IV
1238	—	ծ	3	ե	4	այծ	4/IV
1239	—	դ	14	դ	5	ջրհս	27/III
1240	—	ալշ	25	էա	6	ձուկ	15/IV
1241	հունիս. 20	մ	6	բ	7	խոյ	31/III
1242	—	վ	17	դ	8	ցուլ	20/IV
1243	—	ն	28	դ	9	եկավ	12/IV
1244	—	ծխ	9	եդ	10	խեցդ	3/IV
1245	հունիս. 19	ալ	20	է	11	առյծ	16/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1246	—	դ	1	ա	12	կոյս	8/IV
1247	—	ժ	12	բ	13	կշեռ	31/III
1248	—	զս	23	դդ	14	կրիճ	19/IV
1249	հունով. 18	ծ	4	ե	15	աղեղ	4/IV
1250	—	դ	15	դ	16	այծ	27/III
1251	—	սզ	26	է	17	ջրհս	16/IV
1252	—	խծ	7	աբ	18	ձուկ	31/III
1253	հունով. 17	ղ	18	դ	19	խոյ	20/IV
1254	—	հ	0	դ	1	ցուլ	12/IV
1255	—	է	11	ե	2	եկավ	28/III
1256	—	ջսզ	22	դէ	3	խեցդ	16/IV
1257	հունով. 16	դ	3	ա	4	առյծ	8/IV
1258	—	դ	14	բ	5	կոյս	24/III
1259	—	շ	25	դ	6	կշեռ	13/IV
1260	—	կծ	6	դե	7	կրիճ	4/IV
1261	հունով. 15	ւ	17	դ	8	աղեղ	24/IV
1262	—	ճ	28	է	9	այծ	9/IV
1263	—	խ	9	ա	10	ջրհս	1/IV
1264	—	սզ	20	բդ	11	ձուկ	20/IV
1265	հունով. 14	կ	1	դ	12	խոյ	5/IV
1266	—	է	12	ե	13	ցուլ	28/III
1267	—	ջ	23	դ	14	եկավ	17/IV
1268	—	ճզ	4	էա	15	խեցդ	8/IV
1269	հունով. 13	դ	15	բ	16	առյծ	24/III
1270	—	շ	26	դ	17	կոյս	13/IV
1271	—	կ	7	դ	18	կշեռ	5/IV
1272	—	փւ	18	եզ	19	կրիճ	24/IV
1273	հունով. 12	ճ	0	է	1	աղեղ	9/IV
1274	—	խ	11	ա	2	այծ	1/IV
1275	—	ս	22	բ	3	ջրհս	14/IV
1276	—	հկ	3	դդ	4	ձուկ	5/IV
1277	հունով. 11	է	14	ե	5	խոյ	28/III
1278	—	զ	25	դ	6	ցուլ	17/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1279	—	լ	6	է	7	եկավ	2/IV
1280	—	բա	17	աբ	8	խեցդ	21/IV
1281	հունով. 10	շ	28	դ	9	առյծ	13/IV
1282	—	բ	9	դ	10	կոյս	29/III
1283	—	ս	20	ե	11	կշեռ	18/IV
1284	—	ճճ	1	դէ	12	կրիճ	9/IV
1285	հունով. 9	դ	12	ա	13	աղեղ	25/III
1286	—	ս	23	բ	14	այծ	14/IV
1287	—	հ	4	դ	15	ջրհս	6/IV
1288	—	բէ	15	դե	16	ձուկ	28/III
1289	հունով. 8	ճ	26	դ	17	խոյ	10/IV
1290	—	լ	7	է	18	ցուլ	2/IV
1291	—	բ	18	ա	19	եկավ	22/IV
1292	—	սշ	0	բդ	1	խեցդ	13/IV
1293	հունով. 7	բ	11	դ	2	առյծ	29/III
1294	—	ս	22	ե	3	կոյս	18/IV
1295	—	խ	3	դ	4	կշեռ	3/IV
1296	—	եդ	14	էա	5	կրիճ	25/III
1297	հունով. 6	ս	25	բ	6	աղեղ	14/IV
1298	—	հ	6	դ	7	այծ	6/IV
1299	—	ս	17	դ	8	ջրհս	19/IV
1300	—	յճ	28	եզ	9	ձուկ	10/IV
1301	հունով. 5	լ	9	է	10	խոյ	2/IV
1302	—	բ	20	ա	11	ցուլ	22/IV
1303	—	ճ	1	բ	12	եկավ	7/IV
1304	—	թբ	12	դդ	13	խեցդ	29/III
1305	հունով. 4	ս	23	ե	14	առյծ	18/IV
1306	—	խ	4	դ	15	կոյս	3/IV
1307	—	ե	15	է	16	կշեռ	26/III
1308	—	չս	26	աբ	17	կրիճ	14/IV
1309	հունով. 3	թ	7	դ	18	աղեղ	30/III
1310	—	ս	18	դ	19	այծ	19/IV
1311	—	յ	0	ե	1	ջրհս	11/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1312	—	դե	11	դէ	2	ձուկ	26/III
1313	հոսնի. 2	չ	22	ս	3	խոյ	15/IV
1314	—	ձ	3	բ	4	ցուլ	7/IV
1315	—	բ	14	դ	5	եկամ	23/III
1316	—	նյ	25	դե	6	խեցդ	11/IV
1317	հոսնի. 1	խ	6	դ	7	առյծ	3/IV
1318	—	ց	17	է	8	կոյս	23/IV
1319	—	դ	28	ս	9	կշեռ	8/IV
1320	—	ժթ	9	բդ	10	կրիճ	30/III
1320	դեկտ. 31	—	—	—	—	—	—
1321	—	ս	20	դ	11	աղեղ	19/IV
1322	—	յ	1	ե	12	այծ	11/IV
1323	—	դ	12	դ	13	ջրհս	27/III
1324	դեկտ. 30	սլչ	23	էս	14	ձուկ	15/IV
1325	—	ձ	4	բ	15	խոյ	7/IV
1326	—	բ	15	դ	16	ցուլ	23/III
1327	—	ն	26	դ	17	եկամ	12/IV
1328	դեկտ. 29	ծխ	7	եղ	18	խեցդ	3/IV
1329	—	ց	18	է	19	առյծ	23/IV
1330	—	դ	0	ս	1	կոյս	8/IV
1331	—	ժ	11	բ	2	կշեռ	31/III
1332	դեկտ. 28	վս	22	դդ	3	կրիճ	19/IV
1333	—	ծ	3	ե	4	աղեղ	4/IV
1334	—	դ	14	դ	5	այծ	27/III
1335	—	սլ	25	է	6	ջրհս	16/IV
1336	դեկտ. 27	խծ	6	սբ	7	ձուկ	31/III
1337	—	վ	17	դ	8	խոյ	20/IV
1338	—	ն	28	դ	9	ցուլ	12/IV
1339	—	է	9	ե	10	եկամ	28/III
1340	դեկտ. 26	ջսլ	20	դէ	11	խեցդ	16/IV
1341	—	դ	1	ս	12	առյծ	8/IV
1342	—	ժ	12	բ	13	կոյս	31/III
1343	—	չ	23	դ	14	կշեռ	13/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1344	դեկտ. 25	կծ	4	դե	15	կրիճ	4/IV
1345	—	դ	15	դ	16	աղեղ	27/III
1346	—	սլ	26	է	17	այծ	16/IV
1347	—	խ	7	ս	18	ջրհս	1/IV
1348	դեկտ. 24	սլ	18	բդ	19	ձուկ	20/IV
1349	—	ն	0	դ	1	խոյ	12/IV
1350	—	է	11	ե	2	ցուլ	28/III
1351	—	ջ	22	դ	3	եկամ	17/IV
1352	դեկտ. 23	ճդ	3	էս	4	խեցդ	8/IV
1353	—	դ	14	բ	5	առյծ	24/III
1354	—	չ	25	դ	6	կոյս	13/IV
1355	—	կ	6	դ	7	կշեռ	5/IV
1356	դեկտ. 22	վւ	17	եղ	8	կրիճ	24/IV
1357	—	ճ	28	է	9	աղեղ	9/IV
1358	—	խ	9	ս	10	այծ	1/IV
1359	—	ս	20	բ	11	ջրհս	21/IV
1360	դեկտ. 21	հկ	1	դդ	12	ձուկ	5/IV
1361	—	է	12	ե	13	խոյ	28/III
1362	—	ջ	23	դ	14	ցուլ	17/IV
1363	—	լ	4	է	15	եկամ	2/IV
1364	դեկտ. 20	դդ	15	սբ	16	խեցդ	24/III
1365	—	չ	26	դ	17	առյծ	13/IV
1366	—	կ	7	դ	18	կոյս	5/IV
1367	—	ս	18	ե	19	կշեռ	18/IV
1368	դեկտ. 19	ճճ	0	դէ	1	կրիճ	9/IV
1369	—	խ	11	ս	2	աղեղ	1/IV
1370	—	ս	22	բ	3	այծ	14/IV
1371	—	հ	3	դ	4	ջրհս	6/IV
1372	դեկտ. 18	եղ	14	դե	5	ձուկ	28/III
1373	—	ջ	25	դ	6	խոյ	17/IV
1374	—	լ	6	է	7	ցուլ	2/IV
1375	—	բ	17	ս	8	եկամ	22/IV
1376	դեկտ. 17	ս2	28	բդ	9	խեցդ	13/IV

1	2	2	4	5	6	7	8
1377	—	Ը	9	դ	10	առյծ	29/III
1378	—	ս	20	ե	11	կոյս	18/IV
1379	—	ժ	1	դ	12	կշեռ	10/IV
1380	դեկտ. 16	եդ	12	էա	13	կրիճ	25/III
1381	—	ս	23	բ	14	աղեղ	14/IV
1382	—	հ	4	դ	15	այծ	6/IV
1383	—	ա	15	դ	16	ջրհս	22/III
1384	դեկտ. 15	յժ	26	եդ	17	ձուկ	10/IV
1385	—	Լ	7	է	18	խոյ	2/IV
1386	—	բ	18	ա	19	ցուլ	22/IV
1387	—	ձ	0	բ	1	եկավ	7/IV
1388	դեկտ. 14	թԸ	11	դդ	2	խեցդ	29/III
1389	—	ս	22	ե	3	առյծ	18/IV
1390	—	խ	3	դ	4	կոյս	3/IV
1391	—	ե	14	է	5	կշեռ	26/III
1392	դեկտ. 13	չո	25	աբ	6	կրիճ	14/IV
1393	—	հ	6	դ	7	աղեղ	6/IV
1394	—	ս	17	դ	8	այծ	19/IV
1395	—	յ	28	ե	9	ջրհս	11/IV
1396	դեկտ. 12	խԼ	9	դէ	10	ձուկ	2/IV
1397	—	բ	20	ա	11	խոյ	22/IV
1398	—	ձ	1	բ	12	ցուլ	7/IV
1399	—	թ	12	դ	13	եկավ	30/III
1400	դեկտ. 11	սս	23	դե	14	խեցդ	18/IV
1401	—	խ	4	դ	15	առյծ	3/IV
1402	—	ե	15	է	16	կոյս	26/III
1403	—	չ	26	ա	17	կշեռ	15/IV
1404	դեկտ. 10	յԹ	7	բդ	18	կրիճ	30/III
1405	—	ս	18	դ	19	աղեղ	19/IV
1406	—	յ	0	ե	1	այծ	11/IV
1407	—	դ	11	դ	2	ջրհս	27/III
1408	դեկտ. 9	սյչ	22	էա	3	ձուկ	15/IV
1409	—	ձ	3	բ	4	խոյ	7/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1410	—	բ	14	դ	5	ցուլ	23/III
1411	—	չ	25	դ	6	եկավ	12/IV
1412	դեկտ. 8	ժխ	6	եդ	7	խեցդ	3/IV
1413	—	ց	17	է	8	առյծ	23/IV
1414	—	դ	28	ա	9	կոյս	8/IV
1415	—	յ	9	բ	10	կշեռ	31/III
1416	դեկտ. 7	վս	20	դդ	11	կրիճ	19/IV
1417	—	յ	1	ե	12	աղեղ	11/IV
1418	—	դ	12	դ	13	այծ	27/III
1419	—	սլ	23	է	14	ջրհս	16/IV
1420	դեկտ. 6	դձ	4	աբ	15	ձուկ	7/IV
1421	—	բ	15	դ	16	խոյ	23/III
1422	—	չ	26	դ	17	ցուլ	12/IV
1423	—	ժ	7	ե	18	եկավ	4/IV
1424	դեկտ. 5	ւց	18	դէ	19	խեցդ	23/IV
1425	—	դ	0	ա	1	առյծ	8/IV
1426	—	յ	11	բ	2	կոյս	31/III
1427	—	վ	22	դ	3	կշեռ	20/IV
1428	դեկտ. 4	կծ	3	դե	4	կրիճ	4/IV
1429	—	դ	14	դ	5	աղեղ	27/III
1430	—	սլ	25	է	6	այծ	16/IV
1431	—	բ	6	ա	7	ջրհս	1/IV
1432	դեկտ. 3	սվ	17	բդ	8	ձուկ	20/IV
1433	—	չ	28	դ	9	խոյ	12/IV
1434	—	է	9	ե	10	ցուլ	28/III
1435	—	ջ	20	դ	11	եկավ	17/IV
1436	դեկտ. 2	ճդ	1	էա	12	խեցդ	8/IV
1437	—	յ	12	բ	13	առյծ	31/III
1438	—	չ	23	դ	14	կոյս	13/IV
1439	—	կ	4	դ	15	կշեռ	5/IV
1440	դեկտ. 1	էդ	15	եդ	16	կրիճ	27/III
1441	—	սլ	26	է	17	աղեղ	16/IV
1442	—	բ	7	ա	18	այծ	1/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1443	—	ա	18	բ	19	ջրհս	21/IV
1444	հոյհմ. 30	շն	0	դդ	1	ձուկ	12/IV
1445	—	է	11	հ	2	խոյ	28/III
1446	—	ջ	22	դ	3	ցուլ	17/IV
1447	—	հ	3	է	4	եկավ	9/IV
1448	հոյհմ. 29	դդ	14	աբ	5	խեցդ	24/III
1449	—	շ	25	դ	6	առյծ	13/IV
1450	—	կ	6	դ	7	կոյս	5/IV
1451	—	փ	17	հ	8	կշեռ	25/IV
1452	հոյհմ. 28	մհ	28	դէ	9	կրիճ	9/IV
1453	—	խ	9	ա	10	աղեղ	1/IV
1454	—	ա	20	բ	11	այծ	21/IV
1455	—	հ	1	դ	12	ջրհս	6/IV
1456	հոյհմ. 27	բէ	12	դե	13	ձուկ	28/III
1457	—	ջ	23	դ	14	խոյ	17/IV
1458	—	լ	4	է	15	ցուլ	2/IV
1459	—	դ	15	ա	16	եկավ	25/III
1460	հոյհմ. 26	ոշ	26	բդ	17	խեցդ	13/IV
1461	—	կ	7	դ	18	առյծ	5/IV
1462	—	ն	18	հ	19	կոյս	18/IV
1463	—	մ	0	դ	1	կշեռ	10/IV
1464	հոյհմ. 25	լի	11	էա	2	կրիճ	1/IV
1465	—	ո	22	բ	3	աղեղ	14/IV
1466	—	հ	3	դ	4	այծ	6/IV
1467	—	բ	14	դ	5	ջրհս	29/III
1468	հոյհմ. 24	ոջ	25	եդ	6	ձուկ	17/IV
1469	—	լ	6	է	7	խոյ	2/IV
1470	—	բ	17	ա	8	ցուլ	22/IV
1471	—	ո	28	բ	9	եկավ	14/IV
1472	հոյհմ. 23	թբ	9	դդ	10	խեցդ	29/III
1473	—	ո	20	հ	11	առյծ	18/IV
1474	—	մ	1	դ	12	կոյս	10/IV
1475	—	հ	12	է	13	կշեռ	26/III

1	2	3	4	5	6	7	8
1476	հոյհմ. 22	չո	23	աբ	14	կրիճ	14/IV
1477	—	հ	4	դ	15	աղեղ	6/IV
1478	—	ա	15	դ	16	այծ	22/III
1479	—	յ	26	հ	17	ջրհս	11/IV
1480	հոյհմ. 21	խլ	7	դէ	18	ձուկ	2/IV
1481	—	բ	18	ա	19	խոյ	22/IV
1482	—	ձ	0	բ	1	ցուլ	7/IV
1483	—	թ	11	դ	2	եկավ	30/III
1484	հոյհմ. 20	սո	22	դե	3	խեցդ	18/IV
1485	—	խ	3	դ	4	առյծ	3/IV
1486	—	հ	14	է	5	կոյս	26/III
1487	—	չ	25	ա	6	կշեռ	15/IV
1488	հոյհմ. 19	ձհ	6	բդ	7	կրիճ	6/IV
1489	—	ս	17	դ	8	աղեղ	19/IV
1490	—	յ	28	հ	9	այծ	11/IV
1491	—	խ	9	դ	10	ջրհս	3/IV
1492	հոյհմ. 18	ցբ	20	էա	11	ձուկ	22/IV
1493	—	ձ	1	բ	12	խոյ	7/IV
1494	—	թ	12	դ	13	ցուլ	30/III
1495	—	ս	23	դ	14	եկավ	19/IV
1496	հոյհմ. 17	ծխ	4	եդ	15	խեցդ	3/IV
1497	—	հ	15	է	16	առյծ	26/III
1498	—	չ	26	ա	17	կոյս	15/IV
1499	—	ժ	7	բ	18	կշեռ	31/III
1500	հոյհմ. 16	վս	18	դդ	19	կրիճ	19/IV
1501	—	յ	0	հ	1	աղեղ	11/IV
1502	—	դ	11	դ	2	այծ	27/III
1503	—	ալ	22	է	3	ջրհս	16/IV
1504	հոյհմ. 15	դձ	3	աբ	4	ձուկ	7/IV
1505	—	բ	14	դ	5	խոյ	23/III
1506	—	ն	25	դ	6	ցուլ	12/IV
1507	—	ծ	6	հ	7	եկավ	4/IV
1508	հոյհմ. 14	ւց	17	դէ	8	խեցդ	23/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1509	—	դ	28	ա	9	առյծ	8/IV
1510	—	ժ	9	բ	10	կոյս	31/III
1511	—	վ	20	դ	11	կշեռ	20/IV
1512	հոյեմ. 13	հյ	1	դե	12	կրիճ	11/IV
1513	—	դ	12	դ	13	աղեղ	27/III
1514	—	սլ	23	է	14	այծ	16/IV
1515	—	դ	4	ա	15	ջրհս	8/IV
1516	հոյեմ. 12	դբ	15	բդ	16	ձուկ	23/III
1517	—	հ	26	դ	17	խոյ	12/IV
1518	—	ծ	7	ե	18	ցուլ	4/IV
1519	—	ւ	18	դ	19	եկավ	24/IV
1520	հոյեմ. 11	ճդ	0	էա	1	խեցդ	8/IV
1521	—	ժ	11	բ	2	առյծ	31/III
1522	—	վ	22	դ	3	կոյս	20/IV
1523	—	կ	3	դ	4	կշեռ	5/IV
1524	հոյեմ. 10	էդ	14	եդ	5	կրիճ	27/III
1525	—	սլ	25	է	6	աղեղ	16/IV
1526	—	ի	6	ա	7	այծ	1/IV
1527	—	ա	17	բ	8	ջրհս	21/IV
1528	հոյեմ. 9	շհ	28	դդ	9	ձուկ	12/IV
1529	—	է	9	ե	10	խոյ	28/III
1530	—	ջ	20	դ	11	ցուլ	17/IV
1531	—	ճ	1	է	12	եկավ	9/IV
1532	հոյեմ. 8	իծ	12	աբ	13	խեցդ	31/III
1533	—	շ	23	դ	14	առյծ	13/IV
1534	—	կ	4	դ	15	կոյս	5/IV
1535	—	է	15	ե	16	կշեռ	28/III
1536	հոյեմ. 7	ջսլ	26	դէ	17	կրիճ	16/IV
1537	—	ի	7	ա	18	աղեղ	1/IV
1538	—	ա	18	բ	19	այծ	21/IV
1539	—	շ	0	դ	1	ջրհս	13/IV
1540	հոյեմ. 6	ըէ	11	դե	2	ձուկ	28/III
1541	—	ջ	22	դ	3	խոյ	17/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1542	—	ճ	3	է	4	ցուլ	9/IV
1543	—	դ	14	ա	5	եկավ	25/III
1544	հոյեմ. 5	ոշ	25	բդ	6	խեցդ	13/IV
1545	—	կ	6	դ	7	առյծ	5/IV
1546	—	փ	17	ե	8	կոյս	25/IV
1547	—	ժ	28	դ	9	կշեռ	10/IV
1548	հոյեմ. 4	լի	9	էա	10	կրիճ	1/IV
1549	—	ա	20	բ	11	աղեղ	21/IV
1550	—	հ	1	դ	12	այծ	6/IV
1551	—	ը	12	դ	13	ջրհս	29/III
1552	հոյեմ. 3	ոջ	23	եդ	14	ձուկ	17/IV
1553	—	լ	4	է	15	խոյ	2/IV
1554	—	դ	15	ա	16	ցուլ	25/III
1555	—	ո	26	բ	17	եկավ	14/IV
1556	հոյեմ. 2	հկ	7	դդ	18	խեցդ	5/IV
1557	—	ա	18	ե	19	առյծ	18/IV
1558	—	ժ	0	դ	1	կոյս	10/IV
1559	—	ե	11	է	2	կշեռ	26/III
1560	հոյեմ. 1	չո	22	աբ	3	կրիճ	14/IV
1561	—	հ	3	դ	4	աղեղ	6/IV
1562	—	ը	14	դ	5	այծ	29/III
1563	—	յ	25	ե	6	ջրհս	11/IV
1564	հոկտ. 31	իւլ	6	դէ	7	ձուկ	2/IV
1565	—	բ	17	ա	8	խոյ	22/IV
1566	—	ո	28	բ	9	ցուլ	14/IV
1567	—	թ	9	դ	10	եկավ	30/III
1568	հոկտ. 30	սո	20	դե	11	խեցդ	18/IV
1569	—	ժ	1	դ	12	առյծ	10/IV
1570	—	ե	12	է	13	կոյս	26/III
1571	—	չ	23	ա	14	կշեռ	15/IV
1572	հոկտ. 29	հձ	4	բդ	15	կրիճ	6/IV
1573	—	ա	15	դ	16	աղեղ	22/III
1574	—	յ	26	ե	17	այծ	11/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1575	—	խ	7	դ	18	Ջրհս	3/IV
1576	հոկտ. 28	ցը	18	էա	19	ձուկ	22/IV
1577	—	ձ	0	ը	1	խոյ	7/IV
1578	—	թ	11	դ	2	ցուլ	30/III
1579	—	ս	22	դ	3	եկավ	19/IV
1580	հոկտ. 27	ծխ	3	եդ	4	խեցդ	3/IV
1581	—	ե	14	է	5	առյծ	26/III
1582	—	չ	25	ա	6	կոյս	15/IV
1583	—	ժ	6	ը	7	կշեռ	31/III
1584	հոկտ. 26	վս	17	դդ	8	կրիճ	19/IV
1585	—	յ	28	ե	9	աղեղ	11/IV
1586	—	խ	9	դ	10	այծ	3/IV
1587	—	սլ	20	է	11	Ջրհս	16/IV
1588	հոկտ. 25	դձ	1	աբ	12	ձուկ	7/IV
1589	—	թ	12	դ	13	խոյ	30/III
1590	—	ս	23	դ	14	ցուլ	19/IV
1591	—	ծ	4	ե	15	եկավ	4/IV
1592	հոկտ. 24	դե	15	դէ	16	խեցդ	26/III
1593	—	չ	26	ա	17	առյծ	15/IV
1594	—	ժ	7	ը	18	կոյս	31/III
1595	—	վ	18	դ	19	կշեռ	20/IV
1596	հոկտ. 23	նյ	0	դե	1	կրիճ	11/IV
1597	—	դ	11	դ	2	աղեղ	27/III
1598	—	սլ	22	է	3	այծ	16/IV
1599	—	դ	3	ա	4	Ջրհս	8/IV
1600	հոկտ. 22	դբ	14	բդ	5	ձուկ	23/III
1601	—	ն	25	դ	6	խոյ	12/IV
1602	—	ծ	6	ե	7	ցուլ	4/IV
1603	—	ւ	17	դ	8	եկավ	24/IV
1604	հոկտ. 21	ճդ	28	էա	9	խեցդ	8/IV
1605	—	ժ	9	ը	10	առյծ	31/III
1606	—	վ	20	դ	11	կոյս	20/IV
1607	—	կ	1	դ	12	կշեռ	5/IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1608	հոկտ. 20	էդ	12	եդ	13	կրիճ	27/III
1609	—	սլ	23	է	14	աղեղ	16/IV
1610	—	դ	4	ա	15	այծ	8/IV
1611	—	դ	15	ը	16	Ջրհս	24/III
1612	հոկտ. 19	չն	26	դդ	17	ձուկ	12/IV
1613	—	ծ	7	ե	18	խոյ	4/IV
1614	—	ւ	18	դ	19	ցուլ	24/IV
1615	—	ճ	0	է	1	եկավ	9/V
1616	հոկտ. 18	բժ	11	աբ	2	խեցդ	31/III

այդ պատճառով էլ ծածկագիր թվականների այս խումբը մենք անվանում ենք «թվախառը ծածկագրեր»:

Այս խմբի թվականների վերծանությունն առանձին դժվարություն չի ներկայացնում: Բերենք նրանցից մի քանի նմուշ: Եղիա գրիչն իր չափածո հիշատակարանում ձեռագրի գրչության թվականի մասին հայտնում է.

«Տրամաբանութիւնս աւարտեցի
վատ ձեռամբս Եղիա դպրի,
ի թվին նոնլե, ամսոյն տրէի,
Ձեր ոտից՝ հող և փոշի»¹:

Այստեղ որոշակի ասված է, որ գրչության թվականը «նոնլե»-ն է, որը կվերծանվի $ն(400) + Ո(600) + Ճ(100) + Լ(30) + Ե(5) +$ հայկական թվականի տարբերությունը՝ $551 = 1686$: Տրամաբանության գիրքը, ուրեմն, Եղիա գրիչը գրել է 1686 թվականին:

Մեսրոպ գրիչն իր ընդօրինակած «Բառգրքի» թվականը հայտնել է ծածկագիր մի քանի ձևի դադարադրությամբ, որոնցից թվախառն ծածկագիրը հետևյալն է.

«Մի՛ բարկանար, իմ սիրելի,
Ըզդժվարալուր բան թուականիս.
Պատրաստ սեղան քեզ սիրելւոյդ՝
ի նառիզա»²:

Այստեղ թվականը «ի նառիզա»-ն է, որ վերծանվում է այսպես. $Ի(20) + Ճ(100) + Ա(1) + Ռ(1000) + Ի(20) + Ձ(6) + Ա(1) + 551 = 1699$: Ձեռագիրը գրված է 1699 թվականին:

Եվրոպայի մասնավոր անձանց սեփականությունը կազմող մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք.

«Ո՛վ ընթերցողը քաղցրաբարբառ,
Եւ նըւագողը մըտօք պայծառ,
Թիւն Հայոց է յոյժ պատկառ,
Որ ի ստորև գրի երկբառ.
Լաւ համարեա և ի միտ ա՛ռ,
Ձներքոյ գըրեալ յետին գիր քառ,
Մուտ ի յայգիս ո՛վ գերափառ,
Կըթեա սիրով դու ձ. ծառ»³:

¹ ՄԱՄ ձեռ. № 2311, Թ. 175բ: (Այստեղ և այլուր շղատառ ընդգծումները մերն են):

² ՄԱՄ ձեռ. № 545, Թ. 174ա:

³ Արտ. Սիւմեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Եւրոպայի մասնավոր հաւաքումներ, Բու, հ. Ա, Փարիզ, 1950, էջ 72:

VIII. ԱՌԵՂԾՎԱԾԱԳԻՐ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջնադարյան հայ գրիչները, իրենց ձեռագրերը գալիք ժամանակներում հնարավոր խաթարումներից և գրագողությունից ազատ պահելու նկատառումով, ինչպես և՛ որպես «խրախճանական», հիշատակարաններում գաղտնագրում են ոչ միայն իրենց անունները, այլ գրչության թվականները և ամսաթվերը: Հաճախ նրանք գրչախաղով գաղտնագրում են նաև իրենց ժամանակ տեղի ունեցող քաղաքական կարևոր իրադարձությունները:

Հայ աղբյուրագիտության համար ծածկագիր այդ թվականների վերծանությունն ունի կարևոր նշանակություն: Այն կարևոր է ինչպես ուսումնասիրվող ձեռագրի գրչության տարին որոշելու, այնպես էլ պատմական այս կամ այն իրադարձության ժամանակը հիշտ թվագրելու համար:

Դժբախտաբար, մինչև այժմ հայագետներից ոչ մեկն ի մասնավոր չի զբաղվել հայկական ծածկագիր թվականների վերծանությամբ: Ուստի չպետք է զարմանալ, որ մինչև այսօր այդպիսիք չեն խմբավորված և նրանց ընդհանուր սկզբունքները չեն բացահայտված: Ստորև մենք նպատակ ունենք գիտական խմբավորման ենթարկել մեզ հայտնի ծածկագիր թվականները, բերել նրանցից որոշ նմուշներ և հրատարակել մեզ հայտնի բանալիները:

Ծածկագիր թվականների ճշող մեծամասնությունը, որպես ընդհանուր կանոն, գաղտնագրված են լինում ոչ թե քրիստոնեական թվականով, այլ հայկականով: Շատ քիչ պատահում են նաև սարկավագագիր, մտրուկ, արարչության, հոռմեական, քրոնիկոնի և հիշրայի թվականները:

Ուշագրավ է, որ ծածկագիր թվականների մեծ մասը ձեռագրերում հանդիպում է չափածո հիշատակարանների մեջ: Արձակ գրված հիշատակարաններում նրանց թիվը, համեմատաբար, քիչ է: Ընդ որում, ծածկագիր թվականների մեծ մասը կազմված է մաթեմատիկային և տոմարագիտությանը քաջածանոթ անձնավորությունների կողմից: Նրանց մեջ կան բացառիկ հնարամտությամբ կազմված այնպիսի ծածկագրեր, որոնք կարելի էր օգտագործել ժամանակակից մաթեմատիկայի խնդրագրերում:

Հայ մատենագրության մեջ գործածվող ծածկագիր թվականները իրենց կառուցվածքով և բանալիներով տարբեր խմբեր են կազմում:

1. Թվախառը ծածկագրեր: Ի տարբերություն թվական արժեք ունեցողների, տառերը բերվում են ո՛չ թե թվական սովորական կարգով, այլ խառն.

Սարգիս Եվդոկացի գրիչն իր ընդօրինակած ձեռագրի ժամանակը թվագրել է հետևյալ քառյակում.

«Ի թվականիս Հայոց մեծի,
Շող բառըս նշան քեզ յայտնեսցի.
Կենըն պատուով ի բաց դիցի,
Այբն ընդ նմին բարձեալ լիցի»¹⁰:

Այստեղ թվականը ծածկագրված է «շող» բառի տակ, որից սակայն հանձնարարվում է հանել «կենըն պատուով», այսինքն՝ «կ» տառը իր թվական նշանակությամբ (60): Ծածկագրությունը վերծանվում է՝ $\text{Շ}(500) + \text{Ո}(600) + \text{Կ}(90) = 1190$ -ի, որից պետք է հանել 60-ը («կենըն պատուով») և մեկը (այբն ընդ նմին բարձեալ լիցի), կստանանք 1129, որին գումարելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1680: Սարգիս Եվդոկացու ձեռագիրը գրված է 1680 թվականին:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 84 ձեռագրի սկզբի պահպանակի չորրորդ էջի վերջում գրչության թվականը ծածկագրված է հետևյալ քառյակում.

«Հայկազան թվին լաչին վեցոյ,
Դեկտեմբեր ամսի քսանումն գոյ.
Թաքաշ ասեմ հայոց լեզ(ւ)ոյ,
Եղև աւարտ կարճ ի կարճոյ»¹¹:

Այստեղ թվականը ծածկագրված է «լաչին վեցոյ» բառերի մեջ: Բարդաղման նպատակով «շաբաթ» բառը գրված է հակառակ ծայրից՝ «թաքաշ» ձևով: Վերծանության համար վերցնում ենք «լաչին» բառի տառերի թվանշանների գումարը և նրան ավելացվող վեցը. $\text{Լ}(30) + \text{Ա}(1) + \text{Չ}(700) + \text{Ի}(20) + \text{Ն}(400) + 6$, ստանում ենք 1157: Ներկա թվականին վերածելու համար գումարում ենք հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1708 թվականը: Ուրեմն՝ տվյալ քառյակը գրված է 1708 թվականին:

Ակադ. Ն. Մառի կազմած Սեանի ձեռագրերի ցուցակում բերված է № 11 ձեռագրի գրչության թվականը պարունակող հետևյալ ծածկագիրը.

«Ի թվահաշուսթեան թորգոմական,
Որ է նշան ժամանակեան,
Ոհան անուն կալ քեզ նշան
Եւ Բ տառս այլ մակադրական»¹²:

Մառի կարծիքով ծածկագրված է «Ոհան» բառը և երկու այլ բառեր՝ «Բ տառս այլ մակադրական»-ը, հասկանալով երկու տառերի թվանշանների միացումը: Այդ տառերը նա համարել է «ԱԿ»-ն՝ վերցնելով «Թորգոմական», «Ժամանակեան», «կալ» և «մակադրական» բառերից:

Այստեղ ծածկագրված է իրոք «Ոհան» բառը, որի տառերի թվագումարը կլինի $\text{Ո}(600) + \text{Հ}(70) + \text{Ա}(1) + \text{Ն}(400) = 1071$: Եվ սրան պետք է գումարել ոչ թե երկու ինչ որ տառերի թվանշաններ, այլ ուղղակի երկուսը՝ Բ-ն իր թվական նշանակությամբ: 1071-ին գումարելով երկուս, ստանում ենք 1073, իսկ սրան ավելացնելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1624:

¹⁰ ՄԱՄ ձեռ. №3567, Թ. 18ա:

¹¹ ՄԱՄ ձեռ. №84 պահպանակ:

¹² Ն. Մառ, Ցուցակ համառոտ ձեռագրաց Վանուց Սեանայ, էջ 29:

Այսպիսով, պարզվում է, որ Սեանի № 11 ձեռագիրը գրված է ոչ թե 1683-ին, ինչպես վերծանել է Մառը, այլ՝ 1624-ին:

Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանի № 92 ձեռագրի հիշատակարանը պարունակում է ձեռագրի գրչության հետևյալ ծածկագիր թվականը.

«...սէր իմ մինչ դու մերձիս ի յոյս հանդէս,
բաժանելով յերկուս մասունս զբառդ հանդէս,
Զկէսն հաշուեալ ընդ գալ բառին զթին յայտնես»¹³:

Հակոբոս Տաշյանը, որ հրատարակել է այս հիշատակարանը, կարծել է, թե ծածկագրված «հանդէս» բառի առաջին երեք տառերը և հաջորդ «գալ» բառն են ծածկագրված. «Եթե հան և գալ՝ գրչին ըսածին պես՝ թվական համարինք (Հ, Ա, Ն, Գ, Ա, Լ),—գրել է նա,—կունենանք ՇԵ թվականը»: Տաշյանը, սակայն, վստահ չի եղել իր վերծանության մեջ, ուստի անհրաժեշտ է համարել զգուշացնել ընթերցողին, որ իր վերծանությունը «գովարարվ կհարմարի թարգմանության ժամանակին»:

Տվյալ ծածկագրության մեջ զադտնագրված թվականը իրապես «հանդէս»-ն է, որը կվերծանվի՝ $\text{Հ}(70) + \text{Ա}(1) + \text{Ն}(400) + \text{Գ}(4) + \text{Է}(7) + \text{Ս}(2000) = 2482$: Այս գումարը պետք է կիսել («բաժանեալ յերկուս մասունս»), կստանանք 1241, որին անհրաժեշտ է գումարել «գալ» բառի թվանշանները. $1241 + \text{Գ}(3) + \text{Ա}(1) + \text{Լ}(30) + 551 = 1826$: Այսպիսով, Վիեննայի մատենադարանի № 92 ձեռագիրը գրված է ոչ թե հայկական ՇԵ թվականին, այսինքն՝ 1056-ին, այլ շատ ավելի ուշ՝ 1826-ին:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 545 ձեռագիրը պարունակում է գրչության մասին ծածկագիր մի թվական, որը բերված է չափածո հիշատակարանում: Այնտեղ ասված է.

«Ի քննութիւն սորա դու մուտ.
Ո՛վ ճոխաբան ներկուս հմուտ,
Մատենա ի ձեռս ծակող լեզուոյդ,
Եթէ իցես ճարտար բրուտ:
Եզն այս անուն միայն յատուկ,
Կրկնապատկեա զֆանիֆն ստոյգ:
Սիրեա եղբայր այս արուեստուկ,
Զի է զբօսան մտավարժոյդ:
Բամեա զբոլորն խրատոյդ,
Յաւել ի դա եռ հարիւրով,
Ուստի գտցես Հայկեան թվուկ՝
Ուննալով պակաս քսան և ճի[ն]գ»¹⁴:

Այս բնագրում ծածկագրված առաջին բառը «եզն» է, որը վերծանվում է՝ $\text{Ե}(5) + \text{Զ}(6) + \text{Ն}(400) = 411$: Այս թիվն անհրաժեշտ է կրկնապատկել («Կրկնապատկեա զֆանիֆն ստոյգ»), կլինի 822: Ստացածին պետք է գումարել «եռ հարիւրով», այսինքն՝ 300, որով կդառնա 1122: Իսկ սրան էլ գումարենք «պակաս քսան և ճինգն»-ը, կստանանք 1147: Ուրեմն՝ ձեռագիրը գրված է

¹³ «Ցուցակ ձեռագրաց Վիեննայի», էջ 362:

¹⁴ ՄԱՄ ձեռ. № 545, Թ. 174բ:

հայկական 1147 թվականին, որին գումարելով 551, կստանանք 1698 թվականը:

Որ մեր այս վերծանությունը հիշտ է, այդ ստուգվում է նույն հիշատակարանի ծածկագիր թվականի մի այլ օրինակից, որ բերել է ծածկագրողը՝ վերծանության գործը դյուրացնելու նպատակով: Այստեղ ասված է.

«Ի յայս հանդէս դու յառաջեա՛.
Իմաստութեամբ դու ոգորեա՛,
Մարտիկ ընտիր զքեզ կազմեա՛.
Խրախոսամամբ զծիդ մտրակեա՛:
Երասանակն ուղիղ պնդեա՛.
Իբրեւ զքաջ զմահ ընկճեա՛,
Սաստիկ զանիւ զնա ծեծեա՛,
Ջանուն առեալ շարադասեա՛:
Րաբունօրէն զա[յ]ն կրկնեա՛,
Վեց հարիւրի վերջայանգեա՛,
Երկու կրկին և ընդ մութիւ.
Ընդ նայն յարեալ միաւորեա՛.
Պահակ թվոյ մեծին Հայկայ,
Նա անպակաս իսկ բաղկանայ:
Է հաւաստի ի ՃԱՌԻՋԻ իմա,
Քեզ իմաստնոյդ վարդ հոտոտեա»¹⁵:

Այստեղ ծածկագրված բառը «ման»-ն է, որը հավասար կլինի՝ $U(200) + U(1) + 2(70) = 271$: Այս թիվը պետք է կրկնապատկել («զայն կրկնեա»), կստանանք 542: Ստացած թվին պետք է գումարել 600 («վեց հարիւրի վերջայանգեա»). կլինի՝ 1142: Այս գումարին պետք է ավելացնել 5 («երկու կրկին և ընդ մութիւ»), կլինի 1147, նրան էլ գումարենք հայկական թվականի տարբերությունը, կստանանք 1698, այսինքն՝ այն թվականը, որը մենք ստացել էինք նախորդ ծածկագրության վերծանման ժամանակ: Մեր այս հաշվումը համապատասխանում է վերջին երկտողում հիշված «ՃԱՌԻՋԻ»-ն. $\Delta(100) + U(1) + R(1000) + h(20) + 2(6) + h(20) + 551 = 1698$:

Ականավոր բժշկապետ Ամիրդովլաթն իր «Անգիտաց անպէտ»-ի մեջ գաղտնագրել է բժշկարանը գրել սկսելու և ավարտելու թվականները: Բժշկարանի ներածության մեջ նա հայտնել է, որ ինքը սկսում է գրել «Շինէ» թվականին:

«Գրենք զղեղերուն անուանքն, սկսանք ի յարուբենէ,
Որ է բժշկաց արուեստ և բառեր ի օգտութենէ,
Աւարտի սա հինգ լեզուաւ զՀայոց թուականն Շինէ»:

«Շինէ»-ն վերծանվում է՝ $\Delta(500) + h(20) + U(400) + t(7) = 927$, որին գումարելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1478: Հիշատակարանում նա հայտնում է, որ գիրքն ավարտել է «Լմնայ» թվականին:

«Զորս տարի տիւ և գիշեր աշխատեցայ,
Ի բազում օրինակաց արարի սա...
Ես բժիշկ Ամիրդովլաթս, հայրս Եղիայ,

Որ ծնեալ եմ ի քաղաքն Ամասիայ...

Հայոց թուականին Լմնայ»¹⁶:

«Լմնայ» թվականը վերածնվում է՝ $L(30) + U(200) + U(400) + U(1) + t(300) + 551 = 1482$:

Մատենադարանի № 1864 ձեռագրի հիշատակագիրը իր ընդօրինակած ձեռագրի թվականն է համարում «նայէ զի եկայ»¹⁷, այսինքն՝ $U(400) + U(1) + t(300) + t(7) + 2(6) + h(20) + b(5) + y(60) + U(1) + t(300) + 551 = 1651$ թ.: Ձեռագրի գրչության ժամանակն է, ուրեմն, 1651 թվականը:

Ալեքսան երեցն իր ձեռագրի թվականը հիշում է հետևյալ ծածկագրով. «Ի թվականիս մեր Հայկազնեայ, որ պատահեցաւ անուն Աննայ...»¹⁸: Թվականը ծածկագրված է «Աննայ» բառի տակ, որը վերծանվում է $U(1) + U(400) + t(400) + U(1) + t(300) + 551 = 1653$ թ.:

Երուսաղեմի մատենադարանի № 145 ձեռագրի մի հիշատակագրության մեջ թվականը հիշված է հետևյալ քառյակում.

«Յանգ սպասելով տեառն գալստեան,
Եղբարբք և հարբք աղօթական,
Իսելով ի թիւն ճգնական,
Զուարթնոց երկնից գոլով նման...»¹⁹:

Այս քառյակում թվականը գաղտնագրված է «ճգնական» բառում, որը գումարգիր ծածկագրով վերծանելիս ստանում ենք. $\Delta(100) + 9(3) + U(400) + U(1) + y(60) + U(1) + U(400) + 551 = 1516$, որին գումարելով «զուարթնոցը», որը հավասար է 6-ի, ունենում ենք 1522 թվականը:

Գրիգորը Պոնտոսի իր մեծավորին ուղարկած գրությունը թվագրել է.

«Թէ զերբըն գրոյս՝ ասիցես խնդրեմ,
Արդ՝ յորում ամի գրեցան՝ ասեմ,
Ըզմունն²⁰ հաշիւ պինդ կալ զետ ըզվէմ,
Թուեա ընդ նմա որ ասէ լռեմ»²¹:

Այստեղ թվականը ծածկագրված է «Լռեմ»-ում, որը գումարգիր ծածկագրով վերծանվում է. $L(30) + R(1000) + b(5) + U(200) = 1235$, որին գումարելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1786 ($1235 + 551 = 1786$):

3. Տոմարաթիվ ծածկագրեր: Կան թվականների ծածկագրություններ, որոնցում գործ են ածվում տոմարական գիտության մեջ ընդունված և օրադաքացիություն ստացած պարբերաշրջանների տարեթվեր: Հայտնի է, օրինակ, որ արեգակի պարբերաշրջանը հավասար է 28-ի, լուսնինը՝ 19-ի, տոմարական մեծ շրջանը՝ 532-ի, հոբելյանը՝ 50-ի, ինդիկտոնը՝ 15-ի, բեսեքիս-մարական մեծ շրջանը՝ 5-ի և այլն: Գաղտնագրված թվականներում սովորաբար տոնը՝ 7-ի, նոնոսը՝ 5-ի և այլն: Գաղտնագրված թվականներում սովորաբար նշվում են տոմարական նշանակություն ունեցող տարեթվի անունները և նշվում են տոմարական նշանակություն ունեցող տարեթվի անունները և

¹⁶ Տե՛ս «Ամիրդովլաթի Ամասացույ Անգիտաց անպէտ», Վիեննա, 1927, հրատ. Կ. Բասմաչյանի, էջ 1 և 624:

¹⁷ ՄԱՄ ձեռ. № 1864, Բ. 425ա:

¹⁸ Բ. Սարգիսյան, Ցուցակ ձեռագրաց Վենետիկի, հ. Ա, էջ 302:

¹⁹ Ցուցակ ձեռագրաց Երուսաղեմի, հ. I, էջ 415:

²⁰ Ընդգծումը Տաշլանինն է:

²¹ Ցուցակ ձեռագրաց Վիեննայի (2. Տաշլանը չի վերծանել և «ըզմունն» ընդգծելով, հանակամ է, կարծել, թե այդ բառն է ծածկագրված թվականը), էջ 911:

և մու քրսան»): Տրված բոլոր թվերը գումարելով, լինում է 1150, դրան ավելացնելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1701: Ուրեմն ձեռագիրը գրվել է այդ թվականին:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 5613 ձեռագիրը, որ պատմական նյութերի ժողովածու է, ունի հետևյալ հիշատակարանը՝ զուգահեռ վկայված երկու թվականով, որոնցից առաջինը բերվել է նախորդ էջում. «Յամի երեսներորդի առաջերորդի յոթէլենի և ընդիկտոնին երրորդի, բեսեքիստոնի և միոյն ինդոսի թուաբերութեան ժամանակի մարդեղութենէ Փրկչի: Նայե ըստ համարոյ յաբեթազէն տոմարի հարուր և երեսուն ինդոսի, բեսեքիստոնի և միոյ տգոնի եղև յաւարտումն մեկնիչ տոմարի յամսեանն Հայոց նաւասարդի է(7) օրն գիշերի ժամն իԲ(22)»²⁹:

Այստեղ մենք ունենք զաղտնագրված երկու թվական՝ քրիստոնեական և հայկական, որոնք և հնարավորություն են տալիս ստուգել իրար: Քրիստոնեական թվականը, ըստ հիշատակարանի, բաղկացած է 31 հոբելյանից, երեք ինդիկտոնից, մեկ բեսեքիստոնից և մեկ իդոսից, որոնց գումարը հավասար է $(31 \times 50) + (3 \times 15) + 8 + 7 = 1610$ -ի: Հայկական թվականը բաղկացած է 130 իդոսից, մեկ բեսեքիստոնից և մեկ տգոնից (տգոնը հավասար է տասի), որոնց գումարը կլինի $(130 \times 8) + 7 + 10 = 1057$: Եթե այդ գումարին ավելացնենք հայկական թվականի տարբերությունը, կստանանք 1608, այսինքն՝ երկուսով պակաս նախորդից: Քրիստոնեական թվականը, ինչպես երևում է, ներկայումս մեր գործածական քրիստոնեական հռոմեական թվականը չէ, այլ քրիստոնեական հայկականը, որին պետք է ավելացնել ոչ թե 551, այլ՝ 553: Այդպիսի հաշվումով, զուգահեռ բերված երկու թվականներն էլ կհամապատասխանեն իրար:

Արթուն գրիչը կվով քաղաքում Աստվածատուր քահանայի համար մի ձեռագիր է ընդօրինակել և գրչության թվականի մասին թողել հետևյալ հիշատակագրությունը. «...յամի երեսներորդի առաջներորդի յոթելանի և ընդիկտոնին երկերորդի, բեսեքիստոնի և միոյ ղիմպիաթի, այլ և առաջներորդի ամին թուաբերութեան ժամանակի մարդեղութենէ փրկչի, նա և ըստ համարոյ յաբեթազին տոմարի հարուր քսան և հինգ իդոսի և ութներորդ նոնոսի և միոյ ղիմպիաթի եղև սկիզբն և աւարտումն տրամաբանութեան գրի...»³⁰:

Սկսենք վերծանել նախ հայկական թվականը («Յաբեթազին տոմարը»), որը կազմված է 125 իդոսից, 8 նոնոսից, 1 ողիմպիադից: Իդոսը՝ 8 տարվա շրջան է, 125 իդոսը հավասար կլինի մեկ հազարի $(125 \times 8 = 1000)$, նոնոսը՝ 5 տարվա շրջան է, ութ նոնոսը հավասար կլինի 40-ի $(5 \times 8 = 40)$, ողիմպիադը կամ ղիմպիադը՝ 4 տարվա շրջան է: Այս բոլորը ի մի հավաքելով և նրան գումարելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1595 $(1000 + 40 + 4 + 551 = 1595)$: Ուրեմն՝ ձեռագիրը գրված է 1595 թվականին:

Ըստ հիշատակարանի ձեռագրի գրչության «փրկչական» թվականը գրտնելու համար պետք է հաշվի առնել 31 հոբելյան, երկու ինդիկտոն, մեկ բեսեքիստոն, մեկ ողիմպիադ մեկ («առաջնորդի»): Հոբելյանը 50 տարվա շրջան է, 31 հոբելյանը հավասար է 1550-ի $(50 \times 31 = 1550)$, ինդիկտոնը 15 տարվա շրջան է, երկու ինդիկտոնը հավասար է 30-ի $(15 \times 2 + 30)$, բեսեքիստոնը 7

տարվա շրջան է, ողիմպիադը՝ 4 տարվա և այդ բոլորի վրա ավելացրած մեկ: Բոլոր թվականները ի մի գումարելով, ստանում ենք 1592 $(1550 + 30 + 7 + 4 + 1 = 1592)$: Հայկական թվականի համեմատությամբ 3 տարվա տարբերություն է նկատվում: Հիշատակարանում, մեր կարծիքով, աղավաղում կա: Թերևս «սեռ» (3) պետք է լիներ:

Զմամուի մատենադարանի մի ձեռագրի գրչության թվականը հայտնված է գրչի չափածո հետևյալ տոմարաթիվ հիշատակարանում.

«Յամի փրկչին իսկ մեր ազնի.
Որ առ միմեանս շարահիւսի,
Վայելչապէս է³¹ շրջանի,
Արդ հոբելեան, Ե ընդ նմին.
Նաեւ եռեակ սուն ներ նմին.
է և թուոյն երկից կուսին,
Սարսիմ ասել վասն միոյն,
Ի լրանալ լինել թուոյն
Փառս տացուք միշտ անհնոյն»³²:

Հրատարակիչը չի կարողացել վերծանել և ձեռագիրը դրել է XVII—XVIII դարերի տակ:

Այստեղ հիշվում է մեկ հոբելյան՝ 50, նրան գումարած 5 (Ե ընդ նման), գումարած «եռեակ» բառի թվագումարը՝ 1071 («նաեւ եռեակ սուն ներ նմին»), գումարած երկու «կոյս» թիվ ($\langle$ կոյս» թիվը հավասար է 7-ի, երկու 7-ը նրան գումարած երկու «կոյս» թիվ ($\langle$ կոյս» թիվը հավասար է 7-ի, երկու 7-ը հավասար կլինի 14-ի) և գումարած 1 («սարսիմ ասել վասն միոյն»): Այս բոլոր թվերն ի մի գումարելով ստանում ենք 1141, որին ավելացնելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1692: Այսպիսով, Զմամուի ձեռագիրը գրված է 1692 թվականին:

Հայրապետ գրչի թողած հիշատակագրությունը գրված է. «...էր թուական մերոյս ազեան (այսինքն մեր ազգի՝ հայկական—Ա. Ա.) երկշրջան, մու յորեւեւան, քառեակ հնգեակ և մի տասնեակ և երկ լծակ, ձեռամբ մեղսամած և մըրգուղ Հայրապետի պիտակ աբեղայի...»³³:

Այստեղ «երկ շրջան» ասելով նկատի ունի ՇԼԲ շրջանները. մեկ շրջանը հավասար է 552-ի, երկու շրջանը՝ 1064-ի, նրան գումարած մեկ հոբելյան՝ 50 տարի, գումարած չորս հնգյակ՝ 20 («քառեակ հնգեակ»), գումարած մեկ տասնյակ և երկու լծակ ($\langle$ լծակ»-ը մեկ միավոր է, երկու լծակը հավասար կլինի երկուսի): Առաջարկած թվերի վրա գումարելով նաև հայկական մեծ թվանի տարբերությունը ստանում ենք՝ 1697 $(1064 + 50 + 20 + 10 + 2 + 551 = 1697)$:

Անկյուրիայի մատենադարանի № 97 ձեռագրի Ամիր Սարգիս գրիչը իր ձեռագիրը գրել է.

«Ի թուականիս Հայկազեան սեռի,
Զոր այս սոքօք յայտնի լիցի.

³¹ Բնագրում սխալ է սպրդել. «է»-ն դարձել է թվական նշանակությամբ Ե(5): Ուղղել ենք:

³² Մ. Քելիշեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմամուի վանքի մատենադարանին, Վիեննա, 1964, էջ 529:

³³ ՄԱՄ ԱԽԴ. № 268, Բ. 315:

²⁹ ՄԱՄ ԱԽԴ. № 5613, Բ. 161ա—161բ:

³⁰ ՄԱՄ ԱԽԴ. № 570, Բ. 193ա—195բ:

Հնգիւք քառեակ յորելինի,
Քառորդ տասնեակ յարաբարդի,
Երկեակ քառիւք երկք աւելի,
Ի յամսեանն մայիսի՝
Եռեակ, երկիւք մա՛կ աւելի»³⁴:

Ճիշտ է վերծանել Կյուլեսերյանը: Ըստ ձեռագրի հիշատակարանի, գրչու-
թյունն ավարտվել է հայկական թվականի «Հնգիւք քառեակ յորելինի» ($5 \times 4 \times$
 $\times 50 = 1000$), «քառորդ տասնեակ յարաբարդի» ($4 \times 10 = 40$), «երկեակ քառիւք
երկք աւելի» ($2 \times 4 + 2 = 10$): Իրար գումարելով առաջարկվող այս թվանշան-
ները, ստանում ենք՝ $1000 + 40 + 10 + 551 = 1601$ թ.: Ամսաթիվը՝ «եռեակ, եր-
կիւք մա՛կ աւելի», հավասար է՝ $3 \times 2 + 1 = 7$: Անկյուրիայի մատենադարանի
№ 98 ձեռագիրը, ուրեմն, գրված է 1601 թ. մայիսի 7-ին:

Անկյուրիայի մատենադարանի № 15 ձեռագրում Թադեոս գրիչը ձեռագրի
գրչության տարեթիվը թվագրել է հիշատակարանի հետևյալ քառյակում.

«Թիւ երրորդի կրկնապատկի
Մեռեալ բառիւ շարագուգի,
Ի նոյն ամի հայկեան թուի
Գտցես գրեալ տառս մատենի»³⁵:

Այստեղ ծածկագրված է «մեռեալ» բառը, որի թվագումարը հավասար կլի-
նի՝ $U(200) + b(5) + A(1000) + b(5) + U(1) + l(30) = 1241$, որին գումարելով
«Թիւ երրորդի կրկնապատկի», այսինքն՝ $3 \times 2 = 6$ և հայկական մեծ թվակա-
նի տարբերությունը ստանում ենք 1798 ($1241 + 6 + 551 = 1798$):

Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանի № 188 ձեռագրի մասին հի-
շատակարանում ասվում է, որ այն գրվել է «Ի թուին հայոց երկշրջանակի, երր
յորելինի և մետասան յարաբարդի, ի յունիս ամսոյ, ձեռամբ յոգնամեղ և բազ-
մասխալ Պաղոս անարհեստ գրչի»³⁶:

Հիշատակարանի հրատարակիչ Բ. Սարգիսյանը չի փորձել վերծանել այն:
«Երկ շրջանակ» ասելով ծածկագրողը հասկանում է տոմարական մեծ պարբե-
րաշրջանը, որը հավասար է 532-ի, իսկ երկու պարբերաշրջանը («երկշրջանը»)
կլինի 1064: Այդ թվին պետք է գումարել երեք հոբելյան («երր յորելինի»),
այսինքն՝ 150, կլինի 1214: Ստացած գումարին անհրաժեշտ է ավելացնել
նաև 11 («մետասան յարաբարդի»), կստանանք 1225, սրան էլ գումարելով
հայկական թվականի տարբերությունը՝ 551, կունենանք 1776 թվականը: Վե-
նետիկի № 188 ձեռագիրն, ուրեմն, գրված է ոչ թե 1814 թվականին, ինչպես
կարծում է Սարգիսյանը, այլ՝ 1776-ին:

Հայտնի տաղերգու Խաչատուրի (Խասպեկի) ընդօրինակած մի ձեռագիրը,
որը գրվել է Ղրիմի գրչության դպրոցում և այժմ գտնվում է Փարիզի ազգային
մատենադարանում, ունի հիշատակարան, ուր ասվում է, որ այն գրվել է.

«Ի թուականութեանս հայոց սեռի
Եւ յաբեթական տումարի
Քսան և երկու յորելինի
Եւ միակ եւթն և տասնեկի»³⁷:

³⁴ «Յուցակ ձեռագրաց Անկիրիոյ», էջ 496:

³⁵ Նույն ցուցակում, էջ 90:

³⁶ «Յուցակ ձեռագրաց Վենետիկի», հ. Ա, էջ 786:

³⁷ F. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens..., p. 30.

Քսան և երկու հոբելյանը հավասար է 1100-ի, որին գումարելով հայկա-
կան թվականի տարբերությունը և ականակվող 17-ը, կստանանք 1668: Ուրեմն՝
Խասպեկի այս ձեռագիրը գրված է 1668 թվականին:

4. Գաղտնածածուկ ծածկագրեր: Հասարականուն ծածկագրերի այս շար-
քում հաճախ հանդիպում են գաղտնագրված թվականներ, որոնք դժվարու-
թյամբ են ճանաչվում: Այդպիսիները մենք անվանում ենք «գաղտնածածուկ
ծածկագրեր»:

Երեմիա Քյումուրճյանը «Ստամպոլոյ պատմութեան» գրության ժամանա-
կը հայտնում է հետևյալ քառյակում.

«Բաւ է գիտնոց իմաստնոց՝
Չվերոյգրեալս որ թէ իմանան.
Հայ թուականն դա զինչ է
Երեմիաս յանգեալ զիր ընծայն»³⁸:

Ծածկագրված թվականը գտնվում է երրորդ տողում, որը մեծ վարպետու-
թյամբ շարագրված է երկիմաստ. մեկ՝ կարելի է հասկանալ, թե հեղինակը
հարցնում է ուղղակի՝ հայկական թուականը ի՞նչ թվական է, իսկ մյուսը՝ թե
հայկական թվականը գաղտնագրված է «զինչ է» բառերի թվական գումարի
մեջ: Իրականում՝ երկրորդ իմաստով է գործածված:

«Զինչ է» ծածկագիր թվականը վերծանվում է. $q(6) + b(20) + n(400) +$
 $+ \chi(700) + t(7)$, որը հավասար է 1133-ի: Սրան գումարելով 551, ստանում
ենք 1684:

Անկյուրիայի № 165 ձեռագրի հիշատակագիրներից մեկը թվականը հայտ-
նում է իր թողած հետևյալ քառյակում.

«Էին հանուրց փառք և պատիւ յաւիտեան,
Յայժմ և յաւէտ և անզրաւ յաւիտեան:
Արդ թին Հայոց ի յերկ տողիցս սկզբան,
Երկ բառն յայտենն քաւց կոյս քոտց կիրառման»³⁹:

Տվյալ հիշատակագրության թվականը, ինչպես ճիշտ նկատել է Կյուլեսեր-
յանը, գաղտնագրված է սկզբի երկու տողի առաջին բառերի մեջ («Ի յերկ տո-
լիցս սկզբան»)՝ «Էին» և «յայժմ»: Գումարգիր ծածկագրով վերծանվում են.
 $t(7) + b(20) + n(400) + \beta(300) + U(1) + \beta(300) + \phi(10) + U(200) = 1238$: Այդ
թվից պետք է հանել 7-ը («քաւց կոյս քոտց կիրառման»), ստանում ենք
1231, որին գումարելով հայկական մեծ թվականի տարբերությունը, ստանում
ենք 1782 ($1231 + 551 = 1782$):

Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանի № 298 ձեռագրի (որը պա-
րունակում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու պատմությունը) Մանվել գրիչը
գրչության թվականը հայտնում է հետևյալ առեղծվածագիր հիշատակարանում.

«Զողկոյզն որթոյն հեղ ի հնձան,
Խաղող նորին առեալ կոխան,
Զմեռասանն եռապատկեալ՝
Յողկոյզն արկեալ՝ թիւ շինես զայն,
Մեր տօմարին թորգոմական,
Որ է երբն գրոյս գրման»⁴⁰:

³⁸ Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեան, Ստամպոլոյ պատմութիւն, Վիեննա, 1913, էջ 120:

³⁹ «Յուցակ ձեռագրաց Անկիրիոյ», էջ 832:

⁴⁰ «Յուցակ ձեռագրաց Վիեննայի», էջ 727:

Անկյուրիայի № 78 ձեռագրի հիշատակարանում (պարունակում է Հովհաննես Դամասկացու աշխատությունը) ընդօրինակության ժամանակի մասին ասված է.

«Յորժամ հասի սորա վերջին,
Թիւն Հայոց էր սուրբ խաչին:
Գիրքս այս ասի Դամասկացուն,
Սուրբ]ը Յոհաննու ընտրեալ դասուն»⁴¹.

Բ. Կյուլենսերյանը հրատարակել է մի հիշատակագրություն, որի մեջ զբո-
չության ժամանակի մասին հետեւյալն է ասված.

«Մանգաղ սրեալ է հնձելոյ,
 Լե՛ր րաշակերտ ուսանելոյ,
 Հնձեալ ցորէնն կալսելոյ,
 Պապակեցա՛ տապ ծարաւոյ:
 Զայն [ն] ⁴² ախորժակ ի լսելոյ,
 Պակասեցո՛ղ գիմն ի թրւոյ» ⁴³.

5. Խառնանում ծածկագրեր: Հայկական ձեռագրերում մեկ-մեկ հանդիպում են հասարակ և հատուկ անուններով գաղտնագրված թվականներ, որոնց պում են հասարակ և հատուկ անուններով գաղտնագրված թվականներ, որոնց մենք անվանում ենք «խառնանում ծածկագրեր»: Այս խմբի ծածկագիր թվականներում հանդիպում ենք հետևյալ անուններին. «Նկարի»՝ գործ է ածվում 2 կաններում հանդիպում ենք հետևյալ անուններին. «Նկարի»՝ գործ է ածվում 2 նշանակություններ, «Արիստոտել»՝ 10-ի, «Պորփիր»՝ 5-ի, «Մակ»՝ երկսի, «Զուարթնոց»՝ 6-ի, «Զգայութիւնը»՝ 10-ի, «Կոյս թիւ»՝ 7-ի, «Հաղիկ»՝ 1000-ի, «Հարիկ»՝ 100-ի, «Հող»՝ 7-ի, «Սեռ»՝ 3-ի, «Լծորդ տառեր»՝ 4-ի, «Լողական»՝ 500-ի և այլն:

Ի և այլն:

Բերենք այս խմբի ծածկագրերից մի քանի օրինակ՝ Վերցնելով Մաշտոցի

41. Բ Կոստեւերւան, Յուդակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ..., էջ 525:

41 Բ. Կյուլեսեյրյան, Տոսցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ..., էջ 500.
42 «Ձայն ին» բառի վերջին «ն» տառը, թվական հաշվումից ելնելով, մենք ենք ավել-
րել:

43. Բ. Կարսեկեռյան. Յուդաի ձեռագրաց Անկիրիոյ..., էջ 549:

43 Բ. Կյուլեսերյան, Յոցակ ձեռագրաց Անկիրիոյ..., էջ 549:
44 Անկյուրիայի ձեռագրաց ցուցակի հրատարակիչների տողատակ ծանոթագրութուններին
տույ է, որ Կյուլեսերյանը սխալմամբ ծածկագրված թվական է ուզել գտնել վերև բերված վեց
Հերի առաջին տառերը՝ Մ, Լ, Հ, Պ, Զ՝ հաջվումից բաց թողնելով վեցերորդ տողի առաջին
տառը:

Շատ սրամիտ է կազմված այսպիսի մի ծածկագիր թվական.

«Զքիւն Արամեան թէ հարցանես՝ գիտեմ ոչ,
Լ'ու յոբելեան ի բաց բառնալն՝ գիտեմ ոչ,
Երկեակ Պորփիրը և մու քառեակ համարոջ,
Սնանին որպէս հորդան վալրի դալարոջ»⁴⁵:

Նույն ձևագրեր մի ալ ծածկագրության մեջ, ուր գործածված են ինչպես սոմարական, այնպես էլ պայմանական նշանակությամբ անուններ, գաղտնագրված է հետևյալ թվականը.

«Գրիլ սորա ի մերս թվի,
Յեկտի նէնոս, հար[իւր]որդի,
Արիստոտէլն ընդ Պորփիրի,
Վէշեակ թվովք հաշիւ լիցի:
Յարմար գոլով երկ յոբելի,
Թիւն հայկական յանկ ելանի,
Անխօս գոլով միշտ յերգարկի
Քառիցս եռեակ, մու երկակի»⁴⁶,

նույն ձևագրի բավական ընդարձակ մի ծածկագրություն մեջ թվականը
դադտնագրված է հետևյալ կերպ.

«Արամազենեան թուականին,
Իւթ սորա կէս թրրիթակին,
Եւ յիսն յօնսայք յոյժ յարմարին,
Տասն ի բենեքտիկոնք շարին,
Ի ժ և վեշ ընտիկտօնին,
Սեռ յոբելեան և Պորփիր մին:
Ի ժ և Եամք խզելին.
Արիստոտէլն ընդ Պորփիրին,

45 УУУ д.н. № 9646, р. 225р:

46 Նույն տեղում, Թ. 225բ:

Յոթելին մի ընդ անց հաշին,
վեշտասանիս գուտ լրակին»⁵²:

Չար գազանի կապման թվականն է համարվում 666-ը: Ոչխարների թիվն ընդունված է ասել մեկ հարյուր: Հոբելյանը, ինչպես գիտենք՝ 50 է: Առաջարկված է ավելացնել նաև 16: Նշված բոլոր թվերը գումարելով, ստանում ենք 932 ($666 + 200 + 50 + 16 = 932$), որին ավելացնելով 551, կստանանք 1483:

Ստացած մեր այս թվականը չի համապատասխանում տվյալ գրչագրի ժամանակին, որը 17-րդ դարից ավելի հին լինել չի կարող. արդյո՞ք մենք հենք մեր հաշվումների մեջ սխալվում, թե ձեռագրում ընդօրինակված այս ծածկագիրը թվականը ավելի հին գրչագրից է:

Մատենադարանի № 545 ձեռագրում թվականը ծածկագրված է.

«Զթուականս այսպէս արա՛յ.
Անուն նախնուն կրկնապատկեա՛.
Ըստ նոյն շափոյ առ նա դասեա.
Քառ յոթելեան ընդ մու հարիւրեա.
Վերաբերեալ ի նոյն յարեա՛:
Ի ծայրալիր գլխոյ նորա,
Ութն կրկին ի բաց ձգեա՛,
Զբոլորն առեալ քեզ հոտոտեա՛,
Իսկ նա իսկոյն թիւ բաղկանայ»⁵³:

Ծածկագրողի ակնարկը նախնիքի մասին վերաբերում է «Հայկ»-ին, որի տառաթվերի գումարը հավասար կլինի՝ $2(70) + 3(1) + 3(300) + 4(60) = 431$ -ի: Այդ թիվը պետք է կրկնապատկենք («ըստ նոյն շափոյ առ նա դասեա»), կըստանանք 862: Ստացված գումարին պետք է ավելացնենք «քառ յոթելեան» ալիսինքն՝ 200 ($4 \times 50 = 200$) և «մու հարիւրեակ», կլինի՝ 1162: Այս թվից պիտի դուրս հանենք 16 («Ութն կրկին ի բաց ձգեա՛») կստանանք 1146: Սրան գումարելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք 1697:

6. Ակրոստիֆոսակապ ծածկագրեք: Ձեռագրերում քիչ, բայց հանդիպում են «ակրոստիֆոսակապ թվականներ», այսինքն՝ այնպիսի գաղտնագրված թվականներ, որոնց գումարը ստեղծվում է չափածո հիշատակարանների տողերի առաջին տառերից: Բերենք այդպիսի ծածկագիր թվականներից մի նմուշ միայն:

Կյուլեսերյանի՝ Ղալաթիայի ձեռագրերի ցուցակում հրատարակված է այսպիսի մի հիշատակարան, ուր և ծածկագրված է ձեռագրի գրչության թվականը:

«Նայսմ թուռս եղև ծրեալ,
Գրել գրքոյս աւարտ հասեալ.
Որ ենթ տողիցս կա [յ] դասեալ.
Ներ երկ քառից տողից շարեալ.
Յանձնէդ ի բաց մու մի մերժեալ.
Մեկին մտօք մէն մի քեցեալ.
Ձերկէ մէնին յանձնդ պահեալ.
Ըզմայր դասին ընդ մէջ կտրեալ,
Զմիջակոտորն միաւորեալ,
Ն ի յանձին քում ծրարեալ,

Զմիւս հատորն անհետ արա՛,
Թիւ մատենիս անխտոր դա՛ (յ)⁵⁴:

Կյուլեսերյանը չի փորձել վերծանել: Թվականն այստեղ ծածկագրված է առաջին երկու տան տողերի առաջին տառերի մեջ («Որ ենթ տողիցս կայ դասեալ, ներ երկ քառից տողից շարեալ»): Մատնացույց արված տառերի թվական արժեքը գումարելով իրար, ստանում ենք. $ն(400) + Գ(3) + Ո(600) + կան արժեքը գումարելով իրար, ստանում ենք. ն(400) + 3(300) + Մ(200) + Զ(6) + Ը(8) = 1917$: Սրան պետք է գումարենք 1 («մու մի մերժեալ»), կստանանք 1918: Ստացած թվականը պետք է բաժանենք («միջակոտոր» անենք և մի մասը հաշվից դուրս հանենք («Զմիւս հատորն անհետ արա՛»), կստանանք 959: Սրան էլ գումարելով հայկական թվականի տարբերությունը, ստանում ենք ծածկագրված թվականը՝ 1500: Սա բարդացված ակրոստիֆոսածածկ թվական է:

Անհրաժեշտ ենք համարում բերել ծածկագրերում թվականների նշանակության մեջ գործածված հատուկ և հասարակ անունների բանալիները:

Ադոն—10	Լողական—500	Մու—1
Անդամք մարմնի—9	Լուսնի շրջան—19	Մինաս—5
Արեգական շրջան—28	Կիոս—10	Նենոս—480
Արիստոտել—10	Կոյս թիւ—7	Նոնոս—5
Բեսեքիստոն—7	Հաղիկ—1000	Ոլիմպիադ—4
Դասք թագուհեաց—60	Հարիկ—100	Սեռ—3
Երանութիւնք—9	Հոբելեան—50	Սբ երրորդութիւն—12
Եկտի—2	Հող—7	Պենտեկոստէ—50
Զգայութիւնք—10	Հոնսա—3	Պորփիր—5
Զուարթնոց—6	Հոփսիմեանք—70	Տդոն—10
Թրթակ—1000	Մակ—2	Փոքր թաւալ—360
Ինդոս—8	Մասք քերթողաց—8	
Ինդիկտիոն—15	Մեծ շրջան—532	
Լծորդ—4	Մեծ թաւալ—500	

7. Անունների ծածկագրություն: Հիշատակարաններում երբեմն պատահում են նաև գրիչների կամ պատվիրատուների անունների ծածկագրումներ, որոնք հիմնված են լինում անվան տառերի թվական գումարի վրա. միաժամանակ տրվում է անվան տառերի թիվը, ինչպես և առաջին ու վերջին տառերը: մասնական ծածկագրության վերծանության ժամանակ անհրաժեշտ է ընտրել այնպիսի մի անուն, որի տառերի թիվը, թվական գումարը և առաջին ու վերջին տառերը համապատասխանեն ծածկագրի պահանջին, և ապա վերծանության ճշտությունը ստուգելու համար անվան տառանիշերը գումարել իրար:

Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարանի № 371 ձեռագրի ստացողն իր անունը գաղտնագրել է ստորև բերված չափածո վեցտողյակում.

«Ըզյեանեալ ըստացող սորին,
Որ եօթն տառիւ բաղադրին,

⁵² ՄԱՄ ձեռ. № 6540, Թ. 2ա:
⁵³ ՄԱՄ ձեռ. № 545, Թ. 173բ:

⁵⁴ «Ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ», էջ 703:

ւորսն, այդ յանձայնսն: Եւ զի ի բաղաձայնս, որ են անձայնք, են որ խոշորք և թաւք են, որպէս՝ թո, փիւր, քէ, և են, որ լեարկ են, որպէս՝ պ, կ, տ»²¹: Եւ նա զգուշացնում է գրչության արվեստի մարդկանց, որ չլինի թե մեկը շփոթի և «արասցէ զքարն կար»:

Ապաթարցը (՝) կոչվել է նաև ներսահատ: Ըստ Թրակացու քերականության հայ մեկնիչների այդ նշանը հնում գործ էածվել այն դեպքում, երբ բառի բարդման ժամանակ երկու միահնչուն կամ մոտավոր հնչուն տառեր կողք-կողքի են գալիս և բառի բարեհնչման համար նրանցից մեկը սղվում է, իսկ նրա տեղը զրվում ապաթարց: Օրինակ՝ երկ'երիւր (կրճատված է հ-ն), վերա՝ նստել (կրճատված է յ), վեր'բերող (կրճատված է ա-ն) և այլն:

Մեծ մասամբ կրճատվում է բարդ բառերի բաղադրիչ մասերը միացնող «ա» հոդակապը: «Ապաթարց» բառն այդ իմաստով էլ ստուգաբանվում է՝ «այբ թարց» (առանց «ա»-ի): Ուշ շրջանում ապաթարցը գործ էրածվում նաև բառանշատման նպատակով: Այսպես, ի շաղկապից առաջ ապաթարց է զրվում նախորդ բառից անջատելու համար, ի նոսա, ի նմա, ի մէնջ և այլն: Օժանդակ է-ից առաջ ապաթարց է զրվում նախորդ բառից դարձյալ բաժանելու համար՝ երկար է (երկար է, և ոչ թե երկար է իմաստով), պատճառ է (պատճառ է, և ոչ թե պատճառ է իմաստով), և է (և ոչ և է) և այլն:

Հնում, ինչպես ասել ենք, օ-ի փոխարեն զրվել է ա: Սակայն կան բառեր, որոնց մեջ ա-ն ունի հենց իր բուն նշանակությունը՝ ալ: Այս երկուսը իրարից տարբերելու համար, եթե առաջինի վրա թավ է զրվել, ապա երկրորդի համար գործ էածվել պառկեցրած ութի նման մի նշան՝ ∞, որն իր ձևը վերջերել է, հավանական է, հունական օմեգայից՝ ω: Օրինակ՝ ար, աղուտ, աղ, համառատ, Պաղոս, մատ, խաւսող, առաւատ, արինակ և այլն: Սակայն այս նշանը երկար կյանք չի ունենում. նրա փոխարեն մտնում է կլոր օ-ն և սրան դուրս մղում ասպարեզից:

13—14-րդ դարերում, երբ նախկին ալ-ին համատարած փոխարինելու է գալիս «օ»-ն, որոշ գրիչներ սկսում են շփոթել և «օ» նշանակել ոչ միայն իր իսկական նպատակով, այլև «ալ»-ի փոխարեն ևս: Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 4824 ձեռագրի գրիչը 1588 թ. գրած հիշատակարանում օրհնում է Նուշիկին այն բանի համար, որ նա «...մէկ լօ (լաւ) ճաշ եբեր» (թ. 103 բ): Երեւում է, որ միջին դարերում կլոր օ-ի համար ալ-ի վրա դրված նշանը շփոթվել է սուղի նշանի հետ, և այդ առթիվ Գևորգ Սկեռացին զգուշացնում է. «Արդ, սխալ են, որք զնշանս զայս ի յովի նշանակութեան տեղի դնեն ի վերայ, ուր այբ և հիւն լինի ալ, որպէս յաւրհանել կամ ի զգաւնդ»^{21ա}:

Արիստակես գրիչը հայ գրչության մեջ մտցնում է երեք նշան ևս: Այդ նշանների և նրանց գործածության մասին «Վերծանութիւն» աշխատության մեջ գրում է հետևյալը. «Գիտասցէ և զայս եղբայրութիւնդ քո, զի երիս նշանախցիս զսա պարապնդեալ եմ: Մի նշանն որպէս ծակուկ՝ է սրածայր օ, յայն տեղիսն գրոշմ ած է, որ ցուցանէ թէ՝ չիք այլ զիր յայս տեղիս պիտոյ այլ ինչ գրոյ: Եւ միւս նշանն որպէս տգրկիկ է յայն տեղիսն գրոշմած է, որ ցուցանէ, թէ

²¹ ՄԱՄ ձեռ. № 2371, թ. 147ա (հմմ. Լ. Խաչերյան, նշվ. աշխ., էջ 303):

^{21ա} Լ. Խաչերյան, նշվ. աշխ., էջ 302:

յայս տեղիս ա՛յս է ստուգիւ գիրն՝ թէ յի հանդիպի և թէ այլ գիր: Եւ միւս նշանն որպէս փշիկ է (՝) և է ի վերայ այնց գրից, որոց զլուսն որպէս ղատի է, և չէ ղատ, և ոչ՝ լիւն, որ ի համարողականսն զերեսներորդ թիւն ունի, այդ ղիւն է ա, որ ի ղատինացի անունս, և յէղի, էղիս, և ի ղամա, և յաղէղուիայս, և ի նաթանայէղս, և յիէղս, և որ այլ սոցին նմանս ուղղակի և նուրբ բերէ, զի որք որպէս զղատ նա խաւեցնեն, այն աւեր է և շաղփաղփ: Եւ որք որպէս զլիւն խաւեցնեն՝ այն թանձր է և անյարմար: Իսկ այս ղիւն է սրուկ և նուրբ, քան զլիւնն, որպէս զարինակդ ցուցի, և ոչ ղատին պէս, որ բնաւին անկեպ է և անհեթեթ»²²:

Արիստակես գրչի վերջին փշիկ նշանը կոչվել է վանկ (v): Ղ-ի վրա գրվող այդ նշանը, որի նպատակը հնչունական նրբություն տալն է, մի քանի դար շարունակ քաղաքացիություն է ունեցել հայ գրչության արվեստի մեջ: Նման բառերից կարելի է մատնացուցց անել՝ այդ, փիղիստիայ, ծուղանալ:

Փշիկ կամ վանկ նշանը 12—13-րդ դարերում գործ էածվել նաև շեշտագրության նպատակով: Օրինակ՝ «ոչ ոք ել յերկինս», «յայն տեղիսն գրոշմու ածէ», «պարտ է երթալ» և այլն:

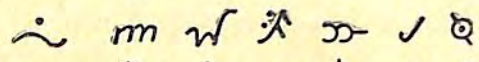
Գծանշաններն անհամեմատ շատ են տաղարաններում, դանձարաններում և շարականոցներում, մանավանդ՝ խաղաղքերում: Նրանցից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր անունը: Ժամանակին առանձին հեղինակներ կազմել են այդ գծանշանների ցանկերը, որոնցից մի նմուշ բերում ենք ստորև:

~	Յարաշեշտ	Վ	Հարուկ
չ	Քաշ	Տ	Ձայնադարձ
՝	Ստորագիր	Ձ	Հանգոյց
✓	Վանկ	Ձ	Խունջ
✓	Կառ	Ձ	Քմաղարդ
չիք	Ջրեհիկ	Ձ	Առանձնատրոպ
✓	Խաղ	Ձ	Քմատրոպ
չո	Դող	Ձ	Ծանրատրոպ

~	Խածբեկ
Ձ	Խածլէ
չ	Կորճա
՝	Բեր
չիք	Բաղմեղանակ
չո	Ողոմոմանակ

²² Նույն տեղում, էջ 239—240: Վկայակոչում ենք վերադրական ու տրոհման ճշտումներով:

Ընդամենը 23 խաղ է, բայց նրանցից կարևորներն են համարվում հետևյալ յոթը՝

 Է Մ Վ Զ Ծ Շ Թ

խակ մյուսները սրանց խառնուրդներն են համարվում՝ նմանեցնելով անուշահոտ համեմունքների հետ՝ գրված համադամ կերակուրների վրա²³։

Պետք է նկատի ունենալ, որ տվյալ նշանները գործ են ածվել իբրև նոտաներ և գրվել են հոգևոր և աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող բնագրերի վրա՝ երգելու նպատակով։ Մինչև վերջին ժամանակներս քաղաքացիություն ունեւ այն կարծիքը, որ նոտաների համար գործածված այդ նշանագրերը հայ մատենագրության մեջ սկսել են կիրառվել 12-րդ դարից, բայց այժմ Մաշտոցի անվան մատենադարանում հայտնաբերվել է 9-րդ դարի գրչություն ունեցող մի պատանիկ (№ 6200 ձեռագրում), որի մեջ արդեն գործ են ածված այդ նշանագրերը։ Այդ հիմք է տալիս ասելու, որ նոտաների համար նախատեսվող նշանագրերի գործածությունը։ Հայաստանում եղել է ավելի վաղ, քան ցայժմ կարծվում էր²⁴։ Դժբախտաբար, այդ խաղերը դեռ չեն վերածանված։

Մյուս նշաններից անհրաժեշտ է նշել երկուսը՝ տողադարձի և սխալագրության։ Տողադարձի նշանը սկսվել է կիրառվել 11-րդ դարից։ Նա, ինչպես երևում է մի հիշատակարանից, կոչվել է «դարձագիր»։ Ինչ վերաբերում է սխալագրին, ապա նրան կարելի է հանդիպել 11-րդ դարից հետո գրված բոլոր ձեռագրերում։

Դրիչները սովորություն չունենին սխալ գրված բառի վրա գիծ քաշել, ջրնջել, կեղտոտել, այլ նրա մոտ դնում էին պայմանական մի նշան և լուսանցքում, այդ պայմանական նշանը կրկնելով, գրում էին ճիշտը, ինչպես այժմյան սրբագրության ժամանակ ենք անում։ Սխալագրության այդ նշանները շատ են, նրանցից որպես նմուշ մատնացույց կանենք միայն չորսը.

 Օ Հ Տ Ժ

Անհրաժեշտ չենք համարում խոսել ավելի նոր շրջանի կետագրության մասին, որովհետև գրչագրերում և հնատիպ գրականության մեջ հեղինակներից ամեն մեկը առաջնորդվում է իր նախասիրած կետագրությամբ։ Իրավացի է հանգուցյալ ակադ. Ստ. Մալխասյանցի հետևյալ նկատողությունը. «Հին ձեռագրերում կետագրությունը շատ անկանոն է։ Նոցանից եղած տպագրությունների մեջ հրատարակողները կետագրությունն արել են ամեն մեկն յուր հասկացողությամբ, հետևելով որևէ եվրոպական լեզվի»²⁵։

²³ ՄԱՄ ձեռ. № 2068, Բ. 356բ՝ 15-րդ դ. գրչությամբ։ ՄԱՄ ձեռ. № 605, Բ. 47բ՝ 1701 թվականի գրչությամբ։

²⁴ Ռ. Արայուն, Խաղերի սիստեմի ծագման ու զարգացման մասին տե՛ս «Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու», II, 1949, էջ 37—51։

²⁵ Ստ. Մալխասյանց, Գրաբարի համաձայնությունը, Թիֆլիս, 1892, էջ 157։

X. Կ Ա Պ Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Կապգիր է կոչվել գրության այն տեսակը, որը կազմվել է մեկ կամ ավելի տառերի միակցումից։ Դրի այդ տեսակը հայտնի է նաև կցագիր անունով։ Տեղ տնտեսելու նպատակով աշխատել են, որքան կարելի է, շատ տառեր ղետեղել միևնույն տարածության վրա։ Դրա անհրաժեշտությունը մեծ է եղել մասնավորապես վիմագրության մեջ և կնիքների վրա։

Երկաթագիր գրության մեջ գրեթե չեն հանդիպում կապգրեր։ Պատահում է, սակայն, երբ տողը վերջանում է, և վերջին բառի մեկ կամ երկու տառերի համար տեղ չի մնում, տողադարձ չեն անում, այլ այդ տառերը դնում են վերջին տառի վրա և կամ կցում նրան։ Նման կապգրություն նկատելի է Լազարյան ավետարանի բնագրում։

Կապգրությունն առանձնապես սակավ է ուղղագիծ երկաթագիր գրչության մեջ։ Դրությունը սակայն հիմնովին փոխվում է բոլոր և նոտր գրչության ժամանակ. արագագրությունը ստիպում է մարդկանց հաճախ դիմել կապգրության։ Նրանց մի խմբի մասին մենք խոսել ենք հապավումների գլխում։ Այստեղ կարելի է, որպես հաճախակի գործածվող կապգրերի նմուշներ, մատնացույց անել միայն մի բանիսը.

Ք - ք	Մ - մ
Վ - վ	Ը - ը
Վ - վ	Կ - կ

Կապգրությունը մեծ չափերով գործ է ածվում վիմագրության մեջ, որպիսիք հանդիպում են դեռևս VII դարից։ Կոմիտաս կաթողիկոսի 618 թվականի Հովհաննիսի տաճարի վրա թողած արձանագրության մեջ առկա է երեք կապգիր՝ Մի, Մե, Մի։ Բազավանի 639 թվականի արձանագրության մեջ հանդիպում է երկու կապգիր՝ ԻԱ, ՌԱ։ Զվարի հայերեն արձանագրության մեջ 7-րդ դարի 30—40-ական թվականներից ունենք Կի մեկ կապգիր։ Մաստարայի արձանագրություններում կա չորս կապգիր՝ ՈՍ, ՈԻ, ՊԻ, ԱԻ։ Հետագայում վիմագիր արձանագրություններում կապգրության գործածությունը հաճախակի է դառնում։

Կապգրության մեջ ամենից հաճախ գործածվողներն այն տառանիշերն են, որոնք սյունագծեր ունեն։ Այդ տառերից կարելի է մատնացույց անել՝ Ա, Կ,

Մ, Ո, Ռ, Ս, Ր: Այս տառերի սյունագծերն իրար են կցվում և կամ՝ նրանց հետ գալիս են կցվելու մյուս տառերը: Կապորության մեջ օժանդակ դերում են հանդես գալիս հետևյալ տառանիշերը՝ Դ, Ե, Թ, Ի, Խ, Դ, Ե, Պ, Ի, Փ, Ք: Համեմատաբար քիչ են դործածվում Զ, Ը, Ժ, Լ, Ս, Զ, Ը, Զ, Զ, Վ տառանիշերը:

Կապորության մի քանի տեսակներ կան: Ամենից շատ այն կապորեն են, որոնց նախորդ տառի աջ սյունագիծը միանում է հաջորդ տառի ձախ սյունագծին: Այդ սկզբունքով միանում է նաև մի տառի սյունագիծը մյուս տառի թևի հետ: Բերենք այդ կարգի կապորության մի քանի նմուշ.

Մ	—նե	Ս	—կա	Ռ	—սի	Ս	—ար
Մ	—նէ	Ս	—դա	Ռ	—աբ	Ս	—տա
Ս	—բա	Ս	—ադ	Ս	—ափ	Ս	—ոս
Ս	—ադ	Ս	—խա	Ս	—դե	Ս	—որ
Ս	—իս	Ս	—սի	Ս	—իմ	Ս	—ռե
Ս	—սի	Ս	—սա	Ս	—որ	Ս	—ոթ

Կապորության մի այլ խմբում տառերն իրար են կցվում ոչ թե սյունագծերով կամ թևերով, այլ մի տառ նստում է մյուսի ուսին: Այդպիսի դեպքում նստող գրի համար հիմք են ծառայում զլխավորապես Ա կամ Ս տառերը: Ըստ որում, կցվող տառերը կարող են կապորվել ինչպես աջ, այնպես և ձախ սյունագծից: Կցվող տառերը, սյունագիծ ունեցող տառերի համեմատությամբ, ավելի փոքր են. նրանց բարձրությունը սյունագծեր ունեցող տառերի մեկ երրորդից ավելի չի լինում: Նման փակագրերից որպես նմուշ կարելի է բերել հետևյալները.

Ս	—ան	Ս	—հա	Ս	—ծա
Ս	—աս	Ս	—յս	Ս	—նս
Ս	—հա	Ս	—սյ	Ս	—տա

Կան երեք տառեր՝ Զ, Շ և Զ, որոնք տառեր են ընդունում իրենց բոլորակի մեջ.

Շ	—շա	Չ	—չո	Չ	—զի
---	-----	---	-----	---	-----

Բավական մեծ թիվ են կազմում այն կապորերը, որոնք կազմված են երեք և ավելի տառերից: Այս դեպքում ևս կապորվող տառերի համար կմախք են ծառայում սյունագիծ ունեցող տառանիշերը, զլխավորապես՝ Ա կամ Ս տառերը: Այս խմբի կապորերից կարելի է որպես նմուշ բերել հետևյալները.

Մ	—գազ	Ս	—ամեն
Մ	—ժամ	Ս	—անխափան
Ս	—խափ	Ս	—պար

Կապորության մասին որոշ պատկերացում տալու նպատակով անհրաժեշտ ենք համարում բերել ՄԱՄ-ի № 2961 ձեռագրում կապորված հետևյալ նախադասությունը:

Ս	—միս	Ս	—պար
Ս	—իթ	Ս	—տի
Ս	—ար	Ս	—գիրս
Ս	—մե	Ս	—այս
Ս	—դա		

«Միսքառ մեղապարտի [է] 'գիրս այս»:

Կապորության ժամանակ վերևից երբեք պատվի նշան չի դրվում, բացառությամբ այն դեպքերից, երբ տերունական բառեր են:

Կապորերը սովորաբար ընթերցվում են ձախից աջ, վերից վար հերթականությամբ: Սակայն պատահում է, որ կապորված տառախմբում պետք է կարդալ և վերծանել ոչ թե ձախից աջ, այլ աջից ձախ: Այսպես.

Ս	Մեր և ոչ ՐՄԵ	Ս	Այ և ոչ ԿԱ	Ա	ԱՐ և ոչ ՐԱ
Ս	Սն և ոչ ՆՍ	Ս	ԵՍ և ոչ ՍԵ	ԱՐ	ՄԱՐ և ոչ ԱՐՄ

Կան որոշ բառեր, որոնք միատեսակ ավանդական ձևով են կապորվում: Դրանցից կարելի է մատնացույց անել հետևյալները.

Ա	—աբ	Բ	—անբ	Ը	—բարե	Ե	—ես
Բ	—ադ	Է	—անն	Վ	—զա	Ե	—ես
Գ	—ադր	Ը	—առ	Զ	—զազ	Զ	—եր
Դ	—աթ	ԱԸ	—առա	Ծ	—զե	Զ	—եւան
Ե	—աի	Ա	—աս	Ծ	—զէ	Զ	—զի
Զ	—աիս	Ա	—աս	Ծ	—զէ	Զ	—էի
Է	—աի	Ա	—ատ	Չ	—զս	Զ	—թա
Ը	—ադ	Ա	—ար	Պ	—զոր	Զ	—թբ
Թ	—ամ	Ա	—ար	Պ	—զր	Զ	—թն
Ժ	—աման	Բ	—արդ	Վ	—զա	Զ	—թբ
Ի	—ամբ	Բ	—արդ	Ծ	—զե	Զ	—թւ
Դ	—ամէն	Ա	—արի	Ծ	—զէ	Զ	—թվ
Ե	—ամեն	Ա	—աւ	Ա	—զաի	Զ	—թվ
Զ	—ամս	Ա	—աւր	Վ	—զամ	Ա	—ժամ
Է	—ան	Բ	—աւր	Դ	—զո	Ա	—ժամի
Ը	—ան	Զ	—աի	Ը	—եւ	Ե	—իմ
Թ	—անի	Ա	—աք	Ծ	—զի	Ծ	—ին
Պ	—անխափան	Ա	—բա	Զ	—եկ	Ի	—ին

Պ	—պե	Պ	—սխնէ	Ս	—տա
Դ	—պի	Ս	—սխ	Ս	—տար
Զ	—պլ	Ա	—սկ	Լ	—մե
Զ	—պան	Ս	—սն	Ա	—տիրա
Դ	—պռ	Ս	—սո	Տ	—տն
Ե	—պար	Ա	—սբ	Ս	—տո
Զ	—ռա	Վ	—վա	Ս	—տվ
Ա	—սա	Վ	—վր	Ս	—տլ
Ը	—սթ	Վ	—վն	Ս	—տր
Ե	—սի	Վ	—վար	Ե	—քս
Ս	—սն	Բ	—ւո	Ե	—րն
Վ	—փա	Պ	—փար		
Ծ	—ցի	Ս	—ցո		

Պ	—Աբիսցղոմոն	Ն	—Աղասի
Դ	—Ալեքսան	Ա	—Ասատուր
Ե	—Արմէն	Վ	—Ավագ
Զ	—Աւետիք	Զ	—Գաբրիել
Ը	—Աբրահամ	Զ	—Գէորգ
Թ	—Առաքել	Զ	—Գէորգ
Պ	—Աստուածատուր	Զ	—Գէորգ
Զ	—Գալուստ	Ա	—Եսայի
Զ	—Գանիէլ	Ա	—Երեմիա
Ա	—Գալիթ	Զ	—Թադէոս
Զ	—Խաչատուր	Ա	—Կարապետ
Զ	—Կիրակոս	Ա	—Կարապետ
Զ	—Կարապետ	Ա	—Ղազար
		Ա	—Խաչատուր

Ա	—Մահտեսի	Ա	—Համբարձում
Զ	—Մովսէս	Ա	—Մինաս
Զ	—Մկրտիչ	Զ	—Միքայել
Վ	—Յակոբ	Ա	—Մատթեոս
Ա	—Յարութիւն	Ա	—Մարգար
Ա	—Յոհաննէս	Ա	—Նահապետ
Ա	—Յովսէփ	Ա	—Պետրոս
Ա	—Պետրոս	Ա	—Սարգիս

ԸՖ	— Ռաֆայէլ	ԵԻ	— Սահակ
ԿՖ	— Սիմէօն	ՊՂ	— Պողոս
ՍՓԿ	— Ստեփան	ՍՆԲ	— Սուրբաս
ՔՅԴ	— Վարդապետ	ՏՖ	— Ստեփան
ԿԵ	— Սահակ	ՓՊ	— Փիլիպոս

XI. ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ձեռագրերում և հնատիպ գրականության մեջ սովորություն է եղել սղել մեկ կամ ավելի տառ, որը և մատենագրության մեջ կոչվում է համառոտագրություն կամ պատվագրություն:

Հնագույն երկաթադիր բնագրերում հանդիպում է միայն յոթ բառի համառոտագրություն՝ Աստուած, Յիսուս, Քրիստոս, Տէր, Սուրբ, Իսրայէլ, Երուսաղէմ: Տերունական կոչվող այս բառերի սղումը փաստորեն համառոտագրություն չէ, այլ պատվագրություն: Բառերի վրա դրված զծանշանը հնում կոչվել է պատվի նշան: Հետագա դարերում այն կրեցրել է իր սկզբնական նշանակությունը, բայց անունը պահել է մինչև նոր ժամանակները, թեև գրվել է ոչ միայն տերունական բառերի, այլև թվանշան տառերի և սովորական համառոտագրված բոլոր բառերի վրա:

Տերունական հիշյալ բառերը համառոտագրված են լինում հետևյալ ձևերով.

ԱՍ—Աստուած, ԱՅ—ատուծոյ, ԱՎ—աստուծով,

ՅՍ—Յիսուս, ՅԻ—Յիսուսի,

ՔՍ—Քրիստոս, ՔԻ—Քրիստոսի,

ՍՐ—Սուրբ, ՍՐՅ կամ ՍՅ—սրբոյ,

ՏՐ—Տէր, ՏՆ—տեան, ՏԲ—տերամբ,

ԻԷՂ—Իսրայէլ, ԻՂԻ, Իսրայէլի,

ԵՂՄ—Երուսաղէմ, ԵՂԻ կամ ԵՂՄԻ—Երուսաղէմի:

Համառոտագրության չափն ու նպատակը հիմնովին փոխվում է բոլորգիր և նոտրգիր բնագրերում և հնատիպ գրականության մեջ: Այստեղ նրանց թիվը տասնյակների է հասնում: Երբեմն հանդիպում են այնպիսի բնագրեր, ուր բառերի նշանակալի մասը համառոտագրված է: Գրանյութի թանկությունը, երբեմն էլ սղությունը հարկադրում է մարդկանց քիչ տարածության վրա շատ բան գրել և ահա այդ նպատակով անհրաժեշտ են համարում դիմել համառոտագրության:

Համառոտագրության հարցին ժամանակին անդրադարձել են միջնադարյան քերականները (Վարդան Արեւելցին և ուրիշներ): Նրանք կազմել են համառոտագրության ցանկեր, որոնք կոչվում են «Նշանագիրք իմաստնոց» կամ «Նշանագիրք անուանց կարճարանութեան», ուր զետեղված են մոտ հազարի հասնող սղագրության նշաններ և դադափարագրեր:

Հայագիտության մեջ, զօբախտաբար, համառոտագրությունների վրա պատշաճ ուշադրություն չի դարձված. փորձեր չեն արվել բոլոր գործածական

Հայալաված բառերն ի մի հավաքելու, խմբավորելու, պարզելու նրանց գործածությունն օրինաչափությունները, եթե հաշվելու շինենք Գ. Հովսեփյանի հրատարակած մի քանի նմանահանությունները ըստ էջմիածնի №662/750 ձեռագրի¹ և Գ-ր Բ. Ֆրանջյանի² մի փորձը և տողերիս հեղինակի հնագրության ձեռնարկներում համառոտագրությանը նվիրված գլուխները:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 9646 ձեռագիրը պարունակում է մի շատ ուշագրավ հանրագիտարան՝ կազմված 18-րդ դարի մեզ անհայտ անձնավորության կողմից, ուր «Գիր» գլխաբառի տակ խոսվում է նաև սղագրության մասին և խմբավորում չորս համակարգի մեջ՝ չորս տարբեր անունների տակ՝ «Դուր», «Երկորեակ», «Սին» և «Նշանագիր»: Ըստ անանուն հեղինակի «Դուր»-ը՝ սղագրության հիմնական տեսակն է, որի ժամանակ «Բառնան ի բանից տառք բաղումք՝ թէ ձայնաւորք և թէ բաղաձայնք»: «Երկորեակ» համառոտագրությունների ժամանակ բառի վրա դրված երկու կետերի տակ սղագրվում է ձայնավոր մեկական տառ: «Սին» է համարված սղագրության այն տեսակը, երբ եռաձյուղ «ա»-ին փոխարինում է նրա մի ձյուղը՝ մի սյունը: Եվ, վերջապես, չորրորդ տեսակ համարում է դադափարանշաններով գրված համառոտագրությունները³:

Համառոտագրությունները մենք խմբավորում ենք այլ կերպ՝ հաշվի առնելով հայալաված տառերի քանակը և նմանաձև բառերի համակարգը, կազմելով վեց խումբ՝

- Ա. միատառ հայալավումներ,
- Բ. երկտառ հայալավումներ,
- Գ. բաղմատառ հայալավումներ,
- Դ. «թին» վերջավորությունների հայալավումներ,
- Ե. շաբաթվա անունների հայալավումներ,
- Զ. երաժշտական ձայների հայալավումներ:

Ամենից մեծ դժվարությունը ստեղծում է միատառ բառերի վերծանությունը, երբ մի տառի միջոցով արտահայտվում է մի բառ: Այդպիսիք հաճախ շփոթվում են թվանշանների համար գործածված տառանիշերի հետ, որովհետև երկուսն էլ միատեսակ պատվի նշաններ են կրում: Մեկ տառով հայալավված բառերից մեզ հայտնի է միայն չորսը՝ «պէս», «քան», «ընդ» և «կամ»:

Այ-պէս: Այս սկզբունքով համառոտագրվում են նրան աղղակից մյուս բառերը ևս.

պ պ—պէս պէս	որպ—որպէս
այսպ—այսպէս	իսկապ—իսկապէս
այնպ—այնպէս	ընդհանրապ—ընդհանրապէս
նոյնպ—նոյնպէս	յայտնապ—յայտնապէս և այլն:

¹ Գ. Հովսեփյան, Քարտեղ հայ հնագրության, տե՛ս «Շողակաթ», էջմիածին, 1913, տախտակ 2Ը-Ղ:

² B. Frandjan, Armenische Abbrevietione, Berlin, 1965.

³ ՄԱՄ ձեռ. 9646, Թ. 92ա—92բ.

Բ—Բան: Այս ձևով համառոտագրվում են.

որք—որքան	քքար—քանքար
քղի—քանղի	քիցս—քանիցս
այնք—այնքան	քոր—քան որ
այսք—այսքան	նոյնք—նոյնքան և այլն:

Ր—Րնդ: Այս ձևով համառոտագրվում են.

Րունայն—ընդունայն	Րարձակ—ընդարձակ
Րդէմ—ընդդէմ	Րդրկել—ընդդրկել
Րէ՞ր—ընդէ՞ր	Րհանուր—ընդհանուր
Րունելութին—ընդունելութին	Րմիարան—ընդիմաբան և այլն:

Կ—Կամ: Այս խմբի մեջ մտնում են.

կակոր—կամակոր	կապաշտ—կամապաշտ
կաւոր—կամաւոր	կասէր—կամասէր
ակայ—ակամայ	անկ—անկամ և այլն:
կակից—կամակից	

Կան նաև որոշ թվով հատուկ անուններ, որոնք համառոտագրվում են մի տառով՝ իրենց վրա ընդունելով սուղի նշանը: Այս կարգի համառոտագրությունները թեև մտել են համառոտագրությունների ցանկի մեջ, սակայն սովորական գրության մեջ շատ բիշ են պատահում: Նրանցից որպես օրինակ կարելի է բերել.

Գ—Գէորգ	Մ—Միխիթար
Զ—Զաքարիա	Յ—Յովհաննէս
Լ—Լամանուէլ	Պ—Պետրոս
Թ—Թեոդորոս	Տ—Տրդատ
Կ—Կոստանդնուպօլիս	Ղ—Ղուկաս և այլն:

Անհամեմատ շատ են երկտառ համառոտագրությունները. բառը պատվագրվում է երկու տառով՝ վերցնելով սովորաբար առաջին և վերջին տառերը: Պատահում է նաև, որ վերցնում են վերջին վանկի բաղաձայն տառերից նախա-վերջինը: Երկտառ հայալավումներից հաճախակի հանդիպում են հետևյալները.

ամ—ամենայն	մդ—մարդ	կմ—կամ
զլ—զլուխ	թւ—թուական	հց—հարց
թվ—թվական	խճ—խոճալ	յղ—յաղագս

հասել և միաժամանակ տարածվել ամենուրեք»²։ էմինը հրատարակել է այդ գաղափարանշաններից 84-ը՝ վերցնելով կաղարյան ձեմարանի № 141 ձեռագրից, որը 1620 թ. ընդօրինակություն է։

էմինից հետո հայկական նշանագրությունը հետաքրքրվել է արևելագետ Abbé P. Martin-ը և 257 նշանագիր հրատարակել իր «Des signes hiéroglyphiques dans les manuscrits arméniens» աշխատության մեջ³։

Հայկական նշանագրության վրա ուշագրություն է դարձրել նաև ազգագրագետ Գ. Սրվանձտյանը։ Նա Տիգրանակերտի հայկական ձեռագրերից հավաքել է շուրջ 120 նշանագիր և հրատարակել «Թորոս աղբար»-ում⁴։

Հետագայում խնդրիս անդրադարձել է Ի. Հարությունյանը և հանգել էմինին հակընդդեմ եզրակացության՝ ժխտելով հայ նշանագրության առնչությունը մեհենական գաղափարագրության հետ։ Իր տեսակետը նա հիմնադրել է հետևյալ փաստերով. ա) հայկական նշանագրերի մի մասը հայկական ներկատառերից կազմված համառոտագրություն և կապգրություն է, ուստի և ներկագրությունից առաջ կազմվել է՝ չէր կարող, բ) նշանագրերի մեջ կան աչնախիններ, որոնք քրիստոնեական գաղափարներ են արտահայտում (Աբրահամ, Սողոմոն, խաչ, եկեղեցի և այլն), հետևապես հեթանոսական շրջանից սկիզբ առնել չէին կարող, գ) հայկական որոշ նշանագրեր ուշ շրջանի փոխառություններ են հարևան ժողովուրդներից⁵։

Տ. Պալյանը, 17-րդ դ. մի ձեռագրից բաղել և առանձին տետրակով հրատարակել է 511 նշանագիր՝ առանց, սակայն, անդրադառնալու նշանագրության հնությունն ու արժեքին⁶։

Հայկական նշանագրության երկու ցուցակ, առանց մեկնաբանության, հրատարակել են Ի. Սրապյանը և Ֆրեդրիկ Մուրատը։ Առաջինը հրատարակել է 25 նշանագիր՝ հիմք ունենալով Անտոնյան միաբանության Օրթոգոսի մատենադարանի № 112 ձեռագրերը⁷, իսկ երկրորդը՝ 505 նշանագիր՝ վերցնելով Բեռլինի արքունական մատենադարանի № 805 հայկական ձեռագիր ժողովածուից⁸։

Նշված բոլոր ուսումնասիրությունների սկզբնաղբյուրը նշանագրերի ա-

² էմինի ուսումնասիրությունը հրատարակվել է նախ 1858 թ.՝ իրեն շորթորդ հավելված Մովսես Նորենացու ուսերեն թարգմանության, հետո 1865 թ.՝ Ֆրանսերեն «Revue d'Orient» հանդեսում։ 1870 թ. տպագրվել է նրա հայերեն թարգմանությունը «Հայկական աշխարհ» պարբերականի փետրվարի համարում։ Ռուսերենը վերահրատարակվել է 1896 թ. նրա «Исследования и статьи» ժողովածուում։

³ «Congrès international des orientalistes», 1873, էջ 456 (հմտ. Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 29)։

⁴ Գ. Սրվանձտյան, Թորոս աղբար, 1879, էջ 337—340։

⁵ Ի. Հարությունյան, Հայոց գրերը, Թիֆլիս, 1892, էջ 107։

⁶ Տե՛ս Տ. Պալյան, նշանագիրը Հայոց, Վիեննա, 1898։

⁷ Տե՛ս «Հանգիստ ամսօրեակ», 1902, էջ 201—202։

⁸ Տե՛ս Նույն տեղում, 1903, էջ 144—146, 333—336։

առանձին պատահական ընդօրինակություններ են հանդիսացել. նրանցից ոչ ոք իր առջև խնդիր չի դրել համեմատել մեզ հասած նշանագրերի ցանկերը, ճշտել նրանց արժանահավատությունը, ընտրել նախագաղափար օրինակը և նրանց ուսումնասիրության հիման վրա անել եզրակացություն։

Նշանագրության ուսումնասիրությանը միանգամայն այլ մոտեցում է ցույցաբերել Հ. Աճառյանը։ Նա, հրատարակված բնագրերից բացի, օգտագործելով Մատենադարանի ութ նորահայտ նշանագրերի ցանկեր, համագրել է իրար և ցույց տվել նրանց ամբողջական պատկերը։ Հանգամանալից ուսումնասիրությունը նրան բերել է հետևյալ եզրակացության. «...վերահիշյալ ցուցակին մեջ գտնված բոլոր նշանագիրները, պատկերագիր թե համառոտագրություն, հետմետրոպյան շրջանին հայերեն տառերու վրա ձևված կամ առարկային պատկերէն առնված նշաններ են, և բնավ կապ չունին մեհենագրողմաներու և հայկական կամ դանիելյան նշանագրերու հետ»⁹։

Հայկական նշանագրությանը մենք անդրադարձել ենք մի քանի անգամ։ 1941 թ. «Նախամետրոպյան հայկական գրականության հարցը» հոդվածում, քննության առնելով նշված ցանկերը, մենք հանգել ենք հետևյալ եզրակացության. «Մեզ թվում է, որ «Նշանագիրք իմաստնոցը» հին հայկական գիր համարելը գիտական փաստերով չի հիմնավորվում, բայց նրա որոշ սղագրության բնույթը անհերքելի է։ Նրան հին է ինքը հայկական գրությունը։ Չէր կանոններն այնքան հին են, որքան հին է ինքը հայկական գրությունը։ Չէր կարող պատահել, որ Հոմերոս և Բյուզանդիոնում կրթություն ստացած հայ աշարող պատահել, որ Հոմերոս և Բյուզանդիոնում կրթություն ստացած հայ աշարողները, նրանց օրինակով, չստեղծեն հայերեն սեփական սղագրություն, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ հայ մատենագիրները ծանոթ են սղամատենագրության հետ»¹⁰։ 1955 թ. «Հայկական պալեոգրաֆիա»-ի մեջ հրատարակել ենք Մաշտոցի անվան մատենադարանի երկու ընտիր ձեռագրի պարունակած նշանագրությունը (№ 2371, գրված Սուրխաթում 1357 թ. և № 715՝ 13-րդ դարի), նոպատակ ունենալով այդ բնագրերի նշանագրությունը ևս դնել գիտական շրջանառության մեջ¹¹։

Նույն թվականին նորից ենք վերադարձել հայ նշանագրությանը՝ Անթիլիսում կարգացած մեր մի դասախոսության մեջ, և հնարավոր համարել որ հայ նշանագրության որոշ գաղափարանշաններ եկած լինեն հնից՝ հայ մեհենական գրությունից¹²։ Եվ, վերջապես, հայ նշանագրությանն ավելի հանգամանորեն անդրադարձել ենք մեր «Հայ գրի և գրչության պատմություն» զբոսը, ուր ուսումնասիրել ենք Մատենադարանի ձեռագրերում պահված մեր նշանագրության ցանկերը, նրանք համեմատության մեջ դրել հրատարակված-

⁹ Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 56 (Աշխատության հավելվածում նա հրատարակել է շուրջ 510 նշանագիր)։

¹⁰ «Գիտական նյութերի ժողովածու», № 1, 1941 թ., էջ 47։

¹¹ Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայկական պալեոգրաֆիա, էջ 92—98։

¹² Ա. Գ. Աբրահամյան, Յոթ դասախոսություններ, Անթիլիսա-Լիբանան, 1955, էջ 34—37։

րով, որ ամենափոքրիկ աղբյուրագետն անգամ, առանց ձեռքի տակ ունենալու հայկական նշանագրերի ցուցակը, կգծվարանա վերծանել:

Այսպիսով, Կիլիկյան խմբի հայկական նշանագրության ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այն առաջացել է 13-րդ դարում և նրա հավանական հեղինակն է Վարդան Արեւելցին: Նշանագրերի այս խմբի մեծամասնությունը կազմված է հայկական տառաձևերի ձևափոխությունից: Նշանագրերի ստեղծման նպատակը որոշակի է եղել՝ սղագրությունը:

Մեր խոսքը վերաբերում է հայկական նշանագրերի Կիլիկյան խմբին: Միանգամայն այլ բովանդակություն ունի նշանագրերի Երզնկայի խումբը, որը, ցավոք, դուրս է մնացել ուսումնասիրողների ուշադրությունից, թեև այն հայտնի է եղել հայ բանասիրությանը և հրատարակված Ֆրեդրիկ Մուրատի կողմից²²:

Երզնկայի նշանագրերի ցուցակը²³, Կիլիկյան խմբի համեմատությամբ, ունի հետևյալ բնորոշ առանձնահատկությունները. ա) նշանագրերը շարակարգված են ո՛չ թե ըստ հայերեն բառերի այբուբենական կարգի, այլ՝ խառը, բ) նշանագրերի ցուցակները չունեն վերնագրեր և գ) նշանագրերի մեծ մասը գաղափարագրեր են:

Ե՛րբ և ո՛ւմ կողմից է կազմվել Երզնկայի խումբը:

Հեղինակի մասին դժվարանում ենք որևէ բան ասել, որովհետև փաստական ո՛չ մի տվյալ չունենք ձեռքի տակ, իսկ կազմության ժամանակը, մեր կարծիքով, պիտի լինի 13—14-րդ դարերը: Այդ դժվար չէ նկատել սույն խմբի այն նշանագրերից, որոնք հայկական տառանիշերի ձևափոխություններ են: Արդ, քանի որ այս խմբի նշանագրերի հնագույն ձևագիրը 1412 թվականից է, ուրեմն, նշանագրերի այս ցուցակի կազմության ժամանակ կարող ենք սահմանել 13—14-րդ դարերը:

Երզնկայի նշանագրերի խմբում բացառիկ արժեք են ներկայացնում գործածված ավելի քան 180 գաղափարագրերը, որոնք մի քանի տեսակների են բաժանվում:

Այս գաղափարագրերի մի մասն առարկայի պարզ պատկերն է: Այսպես, օրինակ՝

☾	—լուսին	⊖	—մատանի
∩	—խորան	⊥	—գաւաղան
⊞	—տապանակ	⋈	—վիշապ
⌒	—յոնք	↔	—նետ
○	—լեզու	⊙	—պտուղ
+	—խաչ	⊞	—աստիճան

և այլն:

²² Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1903, էջ 5—8:

²³ Նշանագրության Երզնկայի խմբի լավագույն բնագործականությունները պահել են Մատենադարանի № 5118 (գրված 1412 թ. Ռստակես Երզնկացու կողմից) և Բնոլինի հայկական ֆոնդի № 805 (գրված 1564 թ. Հովասափ Սեբաստացու կողմից) ձեռագրերը:

Գաղափարագրերի մի մասը արտահայտում է տվյալ բառի բնորոշ իմաստը: Այսպես, օրինակ՝

└	—աղբիւր—կէոր մի կետ, որից սկիզբ է առնում և հոսում ջուրը.
⋈	—փառասէր—իշար վրա բարձրացող օղակներ.
⊞	—արծաթասէր—բերանը բաց արած մեծ քսակ.
⊙	—մեղաւոր—զուլս՝ կարիճի ճանկերով.
⊞	—կեղծաւոր—լեզու, որ երկու մասի է բաժանված.
⊞	—բաղաւ—պարիսպով շրջափակված տարածություն.
⋈	—գարուն—գարնան սիմվոլ հանդիսացող թռչուններ.
⊙	—առաւօտ—արեգակի և լուսնի միջին տարածությունը.
⊙	—ամսպառ—կէոր գիծ.
⊞	—հեքանոս—տաճար, որի ճակատն ուղղված է արեմուտը:

Եվ, վերջապես, կան գաղափարագրեր, որոնք դժվար է իմաստավորել.

⋈	—պատճառ
⊙	—ահաւասիկ
⊞	—կռապաշտ
⋈	—արեւիք

Կարեւոր է պարզել, թե ի՞նչ աղբյուրից են ծագում Երզնկայի խմբի մեջ մտնող ավելի քան 180 գաղափարագրերը: Միջին դարերում, հայկական նշանագրերի կազմության ժամանակ, ո՛չ Հայաստանում և ո՛չ էլ հարևան որևէ երկրում, գաղափարագրով գրչություն գոյություն չունեի, որ կարելի լիներ մտածել, թե գրչության արվեստով զբաղվող մեկը սղագրություն ստեղծելու համար պատճենահանություններ է կատարել: Կարելի էր նաև ենթադրել, որ մեկը արևելքի սղագրության նշաններ է ստեղծել ըստ իր նախասիրության՝ նշանագրերը ձևելով այնպես, ինչպես ուզում է, սակայն այդ ևս բացառվում է, քանի որ նշանագրության մեծ մասն իր համապատասխանատվությունն ունի այլ ժողովուրդների գործածական գաղափարագրության մեջ²⁴:

Նշանագրերի առաջին մասին խոսել ենք մեր «Հայ գրի և գրչության պատմության» մեջ և եկել այն հետևություն, որ հայկական նշանագրերը որոշ նմանություններ ունեն Հնդկաստանի Մոխենջո-Դարոյի գաղափարագրության հետ և անհավանական չէ, որ հայկական այդ նշանագրերի մի մասը հայկական ներկա գրության մեջ անցած լինի մեհենական գաղափարագրությունից:

Ի դեպ, եղել են ուսումնասիրողներ, որոնք խոսելով մեր այս եզրակացության մասին, գործն այնպես են ներկայացրել, որ մենք իբրև թե այդ հարցն ա-

²⁴ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, էջ 164—167:

ուաջ ենք քաշել անվիճելի ձևով: Իրականության մեջ, այդ հարցը մեր կողմից առաջ է քաշված մեծ զգուշությամբ: Ավելորդ չենք համարում այստեղ կրկնել մեր նախորդ եզրակացությունը. «Գրության այս կամ այն սխառմի համեմատությունը մի ուրիշի հետ միշտ էլ կարող է նմանություններ տալ, մանավանդ որ մեր ձեռքի տակ եղած ցանկի հայկական նշանագրերը 180-ից անցնում են, իսկ այդքան մեծ թվով նշանագրերի մեջ միշտ էլ կարելի է նմանվող նշանագրեր գտնել: Սակայն այստեղ խոսքը իրար նմանվող առանձին նշանագրերի մասին չէ, այլ ողջ սխառմի:

Մենք հեռու ենք այս նմանությունների հիման վրա հապճեպ եզրակացություններ անելուց՝ գրության մի սխառմը բխեցնելու մյուսից, սակայն չենք կարող և աչք փակել այս նմանությունների վրա: Եթե հայկական նշանագրերը ստեղծված լինեին առանձին անհատի կողմից և նրա մտացածին քմահաճույքով, կարծում ենք, այսպիսի տառացի նմանություններ քիչ հավանական են»²⁵:

«Նշանագիրը իմաստնոց»-ի ներկա ցանկը, ինչպես և «Գաղափարագրեր» գլխի հավելվածում տրվածը, կազմված է Մաշտոցի անվան մատենադարանի շուրջ 50 ձեռագրերի հիման վրա: Գրչագրերում գաղափարագրերը և սղագրության նշանները բերվում են իրար հետ խառը, իսկ մենք աշխատել ենք նրանք առանձնացնել իրարից և տալ սղագրության նշանները՝ «Նշանագիրը իմաստնոց» գլխի տակ, իսկ հիերոգլիֆները՝ «Գաղափարագրեր»-ում: Դյուրին գործ չի եղել այդ առանձնացումը կատարելը, քանի որ նրանց մեջ պատահում են այնպիսի նշանագրեր, որոնք չնայած ստեղծված են հայկական տառանիշի հիմքի վրա, բայց տրված են այնքան մեծ փոփոխությամբ, որ հաճախ դժվար է նրանց մայրերը ճանաչելը: Պատահում են նաև գաղափարագրեր, որոնք որոշ նմանություններ ունեն հայկական տառանիշերին և կարելի է շփոթել նրանք: Այդ պայմաններում, հասկանալի է, մեր կատարած առանձնացումների մեջ հնարավոր են և վրիպումներ:

Անկարելի էր բերել Մատենադարանի ավելի քան հիսուն ձեռագրերի պարունակած բոլոր նշանագրերն իրենց տարբերակներով: զրա համար անհրաժեշտ կլինեին մի քանի հատորից բաղկացած բնագիր կազմել, որը դուրս էր ներկա աշխատության նպատակից: Մենք հիմք ենք վերցրել տարբեր խմբեր կազմող ձեռագրերից հնագույնները և ընտրել ենք միայն նրանք, որոնք չեն հանդիպում մյուս ձեռագրերում: Պատահել է նաև շատ քիչ դեպքեր, երբ անհրաժեշտ է եղել դիմելու տվյալ խմբի մեջ մտնող այլ տարբերակ ունեցող ձեռագրերի նշանագրերին:

Գաղափարագրերի և սղագրության նշանների ուսումնասիրությամբ զբաղվող գիտնականների գործը զյուրացնելու նպատակով, ցանկերում բերված յուրաքանչյուր սղագրության և գաղափարագրի նշանի մոտ դրել ենք լիտերներ, որոնք ցույց են տալիս, թե տվյալ նշանագիրը որ ձեռագրում է մեղ հանդիպում:

²⁵ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, էջ 164:

Լիտերների տակ ներկայացված են հետևյալ ձեռագրերը:

A № 2371 ձեռագիր, Թ. 74ա—76բ: Վերնագրված է «Նշանագիր»: Գրված է Սուրխաթում, Ստեփանոս գրչի կողմից 1357 թվականին (այս խմբին են պատկանում՝ №№ 266, 7250, 267, 1719, 2370, 2381, 2291, 2331, 2526, 8537)²⁶:

B № 4149 ձեռագիր, Թ. 363—368ա: Վերնագրված է. «Նշանագիր այբուբենի»: Ընդօրինակված է 1304—1305 թթ. Կարապետ երեցի կողմից: Նախագաղափար ձեռագիրը 13-րդ դարից է (նույն խմբին են պատկանում №№ 8198, 8106, 3197, 538, 2190, 3318 և 2567 ձեռագրերը):

Г № 750 ձեռագիր, Թ. 126ա—129ա: Վերնագրված է «Նշանագիր անուանց կարճաբանութիւն»: Գրված է Կիլիկիայում, Սարգիս գրչի կողմից: Ձեռագրի գրչությունը 14-րդ դարից է (այս խմբին են պատկանում №№ 341, 2544, 2619, 3119, 5809, 8198 ձեռագրերը):

Е № 7117 ձեռագիր, Թ. 320բ—322բ: Վերնագրված է «Նշանագիր»: Ընդօրինակված է 1440 թ. Հովհաննես Արճիշեցու կողմից: Այս խմբի ձեռագրերից է № 123 գրչագիրը և Բեռլինի Կայսերական գրադարանի հայկական ֆոնդի № 805 ձեռագրի երկրորդ մասը:

З № 535 ձեռագիր, Թ. 238բ—244ա: Բնագիրը չունի վերնագիր: Հայտնի չէ գրիչը և գրչության վայրը:

Ж № 5118 ձեռագիր, Թ. 378բ—381բ: Առանց վերնագրի: Ձեռագիրն ընդօրինակված է Ռստակես Սեբաստացու կողմից Ավագ վանքի գրչության գրսրոցում (այս խմբին են պատկանում №№ 2081, 8504, 3177 ձեռագրերը և Բեռլինի Կայսերական գրադարանի հայկական ֆոնդի № 805 ձեռագրի առաջին մասը):

К № 3105 ձեռագիր, Թ. 7բ: Վերնագրված է «Նշանագիր»: Ընդօրինակված է Թովմա գրչի կողմից: Ձեռագրի գրչությունը 15-րդ դարից է (այս խմբին են պատկանում №№ 3119 և 3107 ձեռագրերը):

У № 2000 ձեռագիր, Թ. 187ա—195բ: Վերնագրված է «Բացատրութիւն յառաջնոց գրոց և նշանագրաց»: Ընդօրինակված է Գրիգոր գրչի կողմից 17-րդ դարում:

Π № 2623 ձեռագիր, Թ. 558բ—559ա: Բնագիրը վերնագիր չունի: Ընդօրինակված է 1662 թ. Բաղեշում, Թումա Բաղիշեցու կողմից. (այս խմբին է պատկանում № 449 ձեռագիրը):

Х № 715 ձեռագիր, Թ. 150բ—152ա: Առանց վերնագրի: Ընդօրինակված է Պողոս անապատում Հովհաննես գրչի կողմից 13-րդ դարում:

Т Քաղված է տոմարական և աստղագիտական բովանդակություն ունեցող ձեռագրերից:

²⁶ Այս և մյուս նշանագրություն պարունակող ձեռագրերի բերիոգրաֆիան հրատարակված է մեր «Հայ գրի և գրչության պատմություն» մեջ (տե՛ս էջ 114—116):

Սղագրութեան նշաններ

Է ^Բ	Աբխաղում	դ ^Բ Կ ^Զ	այդոքիկ
Զ ^Բ Կ ^Զ	Աբրահամ	դ ^Բ Կ ^Զ	այդլափ
Ը ^Բ Կ ^Զ	Ահարոն	դ ^Բ Կ ^Զ	այդպէս
Զ ^Բ Կ ^Զ	աղաղակ	ն ^Բ Կ ^Զ	այնոսիկ
Զ ^Բ Կ ^Զ	աղանի	ն ^Բ Կ ^Զ	այնորիկ
Զ ^Բ Կ ^Զ	Աղեքսանդր	ն ^Բ Կ ^Զ	այնոցիկ
Զ ^Բ Կ ^Զ	աղբատ	ն ^Բ Կ ^Զ	այնոքիկ
Զ ^Բ Կ ^Զ	աղաթք	ն ^Բ Կ ^Զ	այնուհետև
Զ ^Բ Կ ^Զ	Ամբակում	ն ^Բ Կ ^Զ	այնչափ
Զ ^Բ Կ ^Զ	ամբարիշտ	ն ^Բ Կ ^Զ	այնպէս
Զ ^Բ Կ ^Զ	ամբարտաւան	ն ^Բ Կ ^Զ	այսոսիկ
Զ ^Բ Կ ^Զ	ամենայն	ն ^Բ Կ ^Զ	այնորիկ
Զ ^Բ Կ ^Զ	ամենեքեան	ն ^Բ Կ ^Զ	այսոցիկ
Զ ^Բ Կ ^Զ	ամենեցուն	ն ^Բ Կ ^Զ	այսոքիկ
Զ ^Բ Կ ^Զ	ամենեկին	ն ^Բ Կ ^Զ	այսուհետև
Զ ^Բ Կ ^Զ	ամենեքեան	ն ^Բ Կ ^Զ	այսչափ
Զ ^Բ Կ ^Զ	ամենեքումբք	ն ^Բ Կ ^Զ	այսպէս
Զ ^Բ Կ ^Զ	ամաթ	ն ^Բ Կ ^Զ	այսար
Զ ^Բ Կ ^Զ	այդոսիկ	ն ^Բ Կ ^Զ	անամաթ
Զ ^Բ Կ ^Զ	այդորիկ	ն ^Բ Կ ^Զ	անապական
Զ ^Բ Կ ^Զ	այդոցիկ	ն ^Բ Կ ^Զ	անասուն

ա ^Բ Կ ^Զ	անառակ	ա ^Բ Կ ^Զ	աշտանակ
ա ^Բ Կ ^Զ	անբարիշտ	ա ^Բ Կ ^Զ	աշտարակ
ա ^Բ Կ ^Զ	անգամ	ա ^Բ Կ ^Զ	ապաշխարհ
ա ^Բ Կ ^Զ	անգոսն	ա ^Բ Կ ^Զ	ապաստան
ա ^Բ Կ ^Զ	անգամ	ա ^Բ Կ ^Զ	առագաստ
ա ^Բ Կ ^Զ	Անդոն	ա ^Բ Կ ^Զ	առաջնորդ
ա ^Բ Կ ^Զ	անդորր	ա ^Բ Կ ^Զ	առաջ
ա ^Բ Կ ^Զ	անդունդ	ա ^Բ Կ ^Զ	առաւատ
ա ^Բ Կ ^Զ	անդուստ	ա ^Բ Կ ^Զ	առաքեալ
ա ^Բ Կ ^Զ	անդրանիկ	ա ^Բ Կ ^Զ	առիւծ
ա ^Բ Կ ^Զ	Անդրէ	ա ^Բ Կ ^Զ	առհաւատչեալ
ա ^Բ Կ ^Զ	Անդրէաս	ա ^Բ Կ ^Զ	ասաց
ա ^Բ Կ ^Զ	անկործան	ա ^Բ Կ ^Զ	ասեմ
ա ^Բ Կ ^Զ	անձն	ա ^Բ Կ ^Զ	ասպարէղ
ա ^Բ Կ ^Զ	անձրև	ա ^Բ Կ ^Զ	աստուած
ա ^Բ Կ ^Զ	անճառ	ա ^Բ Կ ^Զ	աստուածածին
ա ^Բ Կ ^Զ	անողորմ	ա ^Բ Կ ^Զ	արարած
ա ^Բ Կ ^Զ	անսաստ	ա ^Բ Կ ^Զ	արարիչ
ա ^Բ Կ ^Զ	Անտոն	ա ^Բ Կ ^Զ	արգանդ
ա ^Բ Կ ^Զ	անաթ	ա ^Բ Կ ^Զ	արդար
ա ^Բ Կ ^Զ	անաւրէն	ա ^Բ Կ ^Զ	արդեոք
ա ^Բ Կ ^Զ	աշակերտ	ա ^Բ Կ ^Զ	արհամարհել
ա ^Բ Կ ^Զ	աշխարհ	ա ^Բ Կ ^Զ	Արտաւան

ՉԼ ^B	զարհուրել
ԲՕԲՕ ^N	զարմանք
Չ ^Y Փ ^Ж	զաւակ
Չ ^{ՕB} Չ ^Դ	զաքարիա
ՉԼ ^B	զգաստ
ՉԶ ^B	զգոյշ
Դ ^B Ղ ^Z	զիարդ
ՉԼ ^B	զինուոր
Չ ^B Վ ^Չ	զինչ
ՉԿ ^B Չ ^Y	զոր օրինակ
Չ ^B	զուարթ
Կ ^B	զուարճ
ՓԻ ^B	զուգաւոր
Չ ^B Վ ^Դ	զարաբաբէլ
Չ ^B Չ ^{ՕA}	զարաւոր
Բ ^A	զարմանք
Ե ^N Ը ^Դ	էմանուէլ
Ը ^E	ընդ
ԸԻ ^B	ընդդէմ
Ը ^A Ը ^B	ընթերցուած
Ե ^Y Ը ^Ж	ընկալ
Ը ^E	ըստ
Ճ ^{ՕB} Թ ^{ՕN} Թ ^E	թագաւոր

Թ ^B	Թաղէոս
Թ ^B Լ ^Z	թանաք
Ռ ^E	թեթեւ
Ը ^B Թ ^Դ	թեւաւոր
Թ ^{ՕB} Ռ ^Z	Թեոդորոս
Շ ^Դ	թշնամի
Թ ^B Ռ ^Y	Թովմաս
Շ ^{ՕB} Շ ^Լ	թռչուն
Կ ^B Ժ ^Z	ժամանակ
Ծ ^B Զ ^Դ Ժ ^Z	ժառանգ
Ժ ^B	ժառանգաւոր
Ժ ^B Ժ ^Z	ժողովուրդ
Ժ ^Լ Ժ ^Z	ժուժկալ
Թ ^B Թ ^A	իբրեւ
Ե ^A Մ ^Z	իմաստուն
Շ ^B Կ ^E	իշխան
Ի ^A	իսկ
Մ ^B	իւրեանս
Կ ^B Խ ^Ж	իւրեանց
Ն ^K	լեռն
Ղ ^N Լ ^E	լեզու
Լ ^E	լուաւ
ԼԼ ^N	լսել

Ռ ^B Ռ ^N	խնամել
Ռ ^A	խնամի
Լ ^Y Ռ ^B	խնդիր
Ռ ^N	խնդրուած
Ռ ^Օ Ս ^Y	խոնարհ
Ղ ^N Ս ^E	խոստովան
Ռ ^{ՕB}	խոսրովիգութաւ
Ռ ^Դ	խոովարար
ԽԼ ^N	խոովել
ԽԽ ^B	խոտերախ
Տ ^N Տ ^A	ծաղիկ
Տ ^N	ծաղր
Մ ^Z	ծառայ
Տ ^B Տ ^Z	ծեր
Ն ^N	ծնաւ
Ռ ^{ՕB} Ռ ^{ՕA}	կաթողիկոս
Ռ ^B	կաթողիկէ
Ղ ^A	կած
Կ ^B	կարգ
Կ ^B	կեղծ
Կ ^Օ	կեղծաւոր
Կ ^Z Ն ^N	կենդանի
Կ ^B	կերակուր

Կ ^Y Կ ^B	կիրակէ
Կ ^B	կիրակոս
Խ ^A Ս ^N	կոյս
Կ ^{ՕB}	կոստանդին
Կ ^Y	կռապաշտ
Կ ^N	կրկին
Կ ^Z	կրան
Ճ ^Y	հազարապետ
Հ ^B Հ ^A	հակառակ
Հ ^Y	համառատ
Հ ^A	համարձակ
Հ ^B	համբաւ
Հ ^A	համբերել
Բ ^A	համեմատ
Հ ^A	հայհոյել
Հ ^{ՕB} Կ ^{ՕA}	հայր
Հ ^Y	հանապազ
Հ ^B	հանգիստ
Հ ^Z Հ ^B	հանգարտ
Հ ^B	հանդէպ
Հ ^B Կ ^Z	հանդուրժել
Հ ^B	հանձար
Հ ^B	հասարակ

Գ ^B	հարադատ	Հո ^B Ճո ^П	ձեռն
Օհ ^Y	հարստ	Հո ^Г	ձե
Կ ^Y	հարկ	Հո ^B	ձիր
Տ ^A	հաւասար	Հո ^E	ձմեռն
Ե ^E	հաւատ	Հո ^E	ձուկ
Հո ^E	հաւատամ	Կ ^A Կ ^Г	ղեկ
Ի ^B Ի ^A	հեթանոս	Դ ^B	Ղեռնդ
Ե ^E	հեռուոր	Դ ^B Դ ^A	Ղովտ
Դ ^B Զ ^Y	հերձուացող	Դ ^B Դ ^A	Ղուկաս
Հ ^B	Հերովդէս	Ճ ^E	ճանաչել
Հ ^A	հիւանդ	Ճ ^A Կ ^B	ճառագայթ
Հո ^Y Կ ^Ж	հիւսիս	Ճ ^B	ճարտար
Կ ^B Կ ^A	հմուտ	Ճո ^Ж	ճարտարապետ
Ժ ^B Կ ^Ж	հնազանդ	Ճ ^Y	ճգնաւոր
Կ ^B Կ ^Y	հոգեւոր	Ճ ^B	ճննողով
Կ ^B Կ ^Y	հոգով	Ճ ^N Ճ ^B	ճշմարիտ
Կ ^B Կ ^Y	հոգոց	Կ ^B	Մակեդոնիա
Կ ^E	հովանի	Տ ^B	մահապարտ
Կ ^B	հպարտ	Ը ^B	Մանասէ
Հո ^E	հրամայել	Կ ^B	մանաւանդ
Ե ^E	հրաւիրել	Տ ^B	մասն
Կ ^Г Կ ^E	հրեշտակ	Տ ^Ж	մատակարար
Հ ^Y Ը ^E	ծայն	Ծ ^B	Մատթէոս

Գ ^B	մարգարէ	Կ ^B	Յակոբ
Կ ^Ж	մարդ	Մ ^Y	յայնժամ
Կ ^B	մարդասէր	Մ ^B Մ ^Y	յանդիման
Ի ^B	Մարիամ	Կ ^B Գ ^Y	յառաջագոյն
Դ ^B	Մարկոս	Ե ^B	յաւիտեան
Կ ^B	մարմին	Ե ^Y	յետ ախորիկ
Ե ^B	մարմնաւոր	Դ ^Ж	յաւժար
Կ ^B Ե ^E	Մարտիրոս	Զ ^B Զ ^N	Յովհաննէս
Գ ^B Գ ^A	Մեղիսեղեկ	Ե ^A Ե ^E	Յորդանան
Տ ^Г	մեծամեծ	Զ ^Y	յորդոր
Կ ^E	մեղաւոր	Ը ^E Կ ^Ж	յորժամ
Գ ^B Կ ^Y	Մեսրոպ	Ե ^B	Յուդա
Կ ^Г	մերձեցում	Ե ^B Ե ^N	Յունան
Ե ^B Կ ^Ж	մինչ	Կ ^B Զ ^A	Յուստինիանոս
Կ ^B	միջնորդ	Ե ^B Զ ^N	Նաբուգոդոնոսոր
Դ ^Ж	միտք	Ե ^B Ե ^Y	նաժիշտ
Դ ^Ж	միւս անգամ	Ե ^A Ե ^Y	նահապետ
Դ ^Y Դ ^Y	Միսիթար	Ե ^B Ե ^Г	նահատակ
Լ ^Y Դ ^B	մշտնջենաւոր	Ե ^E	նմա
Կ ^E	մոլորեալ	Ե ^B	նոյնպէս
Ե ^E	մոռացեալ	Ե ^B	նոսա
Կ ^Г Կ ^Г	Մովսէս	Ե ^A	նորա
Ե ^A Ե ^E	յաղագս	Ե ^E	նորոգել

ԿԿ ^B	փայլատակ
ԿԿ ^B	փայտ
ԿԿ ^B	փառաւոր
Ք ^A	փառք
ԿԳ ^B	փափազ
Հ ^B	Փենեհէզ
ԿՆ ^B	փիլիսոփայ
ԿՐ ^B	փոր
ԿՃԻ ^N	փորձութիւն
Ք ^E	փոքր
ԿԶ ^B	փրկիչ
ԿԿ ^N	փրկութիւն

ՔՕ ^B	քահանայ
ԺՀԿ ^Ж	քահանայապետ
Ք ^У	քան
ՔԶ ^B	քանզի
Ք ^B	քաջալերեաց
ՔԾ ^B	քարկոծ
Ք ^B	քարոզ
Ք ^Ж	Քերովբէ
Ք ^Ж	քոյր
Հ ^Ж	աւծ
Յ ^B Տ ^C	աւրհնութիւն
ՔԿ ^B	աւրինակ

XIII. Գ Ա Ղ Ա Փ Ա Ր Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ձեռագրերում և հնատիպ գրականության մեջ մեկ-մեկ հանդիպում են նաև գաղափարանշաններ (հիերոգլիֆ նշաններ): Այդպիսիք մեծ մասամբ գործ են ածված տոմարական, տիեզերագիտական, ալքիմիական և ախտարական գրականության մեջ: Այդ գաղափարանշանների մի մասի նշանակությունը պարզված է, հայտնի են նրանց վերծանությունները, իսկ մյուս մասի՝ գլխաւորապէս ախտարական գրականության մեջ գործածված նշանագրերի, իմաստը դեռ մնում է չբացահայտված:

Տոմարական և տիեզերագիտական բովանդակություն ունեցող հայկական բնագրերում գրեթե միշտ նշանագրերով են գրվում «արեգակի», «լուսնի», «աշխարհի», «երկրի», «երկնքի», «աստղի», հինգ մոլորակների (Հրատ, Փայլածու, Լուսաբեր, Լուսնթագ, Երեակ) և տասներկու համաստեղության անունները (Խոյ, Յուլ, Երկվորյակ, Խեցգետին, Առյուծ, Կույս, Կշեռք, Կարիճ, Աղեղնավոր, Այծեղջյուր, Զրհուս և Զուկ): Քիչ կարելի է հանդիպել տիեզերագիտական և տոմարական ձեռագրի կամ հնատիպ բնագրերի, որոնց մեջ նշված անունները զբղված չլինեն գաղափարանշաններով: Տարվա չորս ժամանակները ցույց տվող գաղափարագրերը (գարուն, ամառ, աշուն և ձմեռ), աշխարհագրական չորս կողմերի գաղափարագրերը (արեւելք, արեւմուտք, հարավ, հյուսիս) և մի քանի ուրիշները բնագրերում, համեմատաբար քիչ են օգտագործված:

Դժվար է ասել, թե տիեզերագիտական ու տոմարագիտական այս գաղափարանշանները երբ են մուտք գործել հայ մատենագրություն: Առկա մատենագրական տվյալները, դժբախտաբար, հնարավորություն չեն տալիս պատասխանելու այդ հարցին: Սակայն պետք է ենթադրել, որ նրանց գործածությունն հայ իրականության մեջ վաղ ժամանակներից է սկսվում, հավանաբար՝ հեթանոսական ժամանակաշրջանից, իսկ հետագայում ավանդաբար անցել և մուտք է գործել մաշտոցյան մատենագրություն:

Ենթագրություններ են եղել, որ Հայաստանում հեթանոսական շրջանում քրմերի համար օրացույց են ծառայել բրոնզե գոտիները: Նման մի գոտի հողային աշխատանքների ժամանակ գտնվել է 1946 թ. Սանահինում: Գոտու վրա փորագրված են արեւի, լուսնի, ձիու և թռչունների պատկերներ, եռանկյունիներ, ռոմբեր և այլ գծանկարներ: Աստղագետ Բ. Թումանյանը և հնագետ Հ. Մնացականյանը հանդես են եկել հատուկ հաղորդումով և անվերապա՝ ընդունում 15—1196

նել այս գոտու օրացույց հանդիսանալը¹, թեև մեր անձնական կարծիքով, այդ գոտին օրացույց համարելը թեական է:

Հայաստանում աստղագիտական նշանագրության՝ վաղ շրջանում գործածության մասին դրական կարծիք են հայտնել աստղագետ մի շարք մասնագետներ (Ֆրանսիացի հայտնի աստղագետ Կ. Ֆլամիրոնը, անգլիացի տոմարագետ Ա. Բերրին, ռուս աստղագետ Վ. Ռոսովսկայան և ուրիշներ): Նրանցից ոմանք նույնիսկ ենթադրում են, որ աստղագիտական գաղափարանշանների, մասնավորապես համաստեղության գաղափարանշանների, նախնական հայրենիքը պետք է փնտրել պատմական Հայաստանում:

Այսպես, աստղագիտության լավագիտակ մասնագետ Վ. Տ. Օլկոտը, խոսելով համաստեղության նշանագրերի գործածության մասին վաղ շրջանում, գրում է. «Աստղաբաշխության տվյալները համապատասխանում են պատմական ու հնագիտական ուսումնասիրություններին այն բանում, որ համաստեղությունների հնագույն ձևերը հորինող մարդիկ, հավանաբար, ապրել են Նիբատի հովտում, ինչպես նաև՝ Արարատ լեռան մոտիկ շրջաններում»: Այնուհետև քննության առնելով համաստեղության նշաններն առանձին-առանձին, նա եկել է հետևյալ եզրակացության. «Նկատելի է, որ համաստեղությունները պատկերող ձևերի թվում բացակայում են հետևյալ կենդանիները՝ փղերը, ուղտը, գետածին, կոկորդիլոսը և վագրը. դրա համար էլ մենք կարող ենք հաստատել, որ ոչ Հնդկաստանը, ոչ Արաբիան և ոչ էլ Նգիպտոսը չեն կարող լինել այն վայրը, ուր ծնվել է երկնային սֆերայի գաղափարը: Հունաստանը, Իտալիան և Իսպանիան մենք կարող ենք դուրս հանել այդ ցանկից այն պատճառաբանությամբ, որ համաստեղությունների թվում գոյություն ունի առյուծի պատկերը: Այսպիսով, հարցին զուտ տրամաբանորեն մոտենալով, մենք կարող ենք հաստատել, որ աստղային պատկերների հայրենիքը կարող էր լինել Փոքր Ասիան և Հայաստանը, այսինքն այն վայրը, որը սահմանափակված է Սև, Միջերկրական, Կասպից և Էգեյան ծովերով»²:

Տոմարական և տիեզերական գաղափարանշանները մեղանում միատեսակ չեն. ժամանակի ընթացքում նրանք ենթարկվել են զգալի փոփոխությունների, թեև նրանց հիմնական կմախքը մնացել է անփոփոխ և քիչ է տարբերվում մյուս ժողովուրդների մատենագրության մեջ գործածված նույն գաղափարանշաններից: Հայկական այդ գաղափարանշանների նմանությունն առանձնապես մեծ է հունական նշանագրության հետ:

Հայ մատենագրության մեջ պահպանված տոմարական և տիեզերագիտական նշանագրությունը բազմիցս հրատարակված է և հայտնի մասնագետներին: Վերջերս դրանց փոքրիկ մի ցանկ հրատարակեց աստղագիտության պատ-

մաբան Բ. Թումանյանը: «Նշանագիրը իմաստնոցների» մեջ ավանդված գաղափարագրերի մեծ մասը հրատարակվել է Հ. Աճառյանի և այլ հեղինակների կողմից: Այդ մասին խոսք կլինի ստորև:

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում բերել մոլորակների և կենդանիների գաղափարագրերը:

Մոլորակների գաղափարագրեր

☿ ☽ ♀ ☿ ♀ ♀	Փայլածու
♂ ♀ ♀ ♂	Արուսյակ
♂ ♀	Հուսին
♂ ♂ ♂ ♂	Հրատ
♂ ♂ ♂ ♂	Հուսնթագ
♂ ♂ ♂ ♂	Նրեակ
♂ ♂ ♂ ♂	Արեգակ

Տասներկու կենդանիների գաղափարագրեր

♂ ♀	Խոյ
♂ ♂	Ցուլ
♂ ♂	Նկատոր
♂ ♂	Խեցգետին
♂ ♂	Առիւծ
♂ ♂	Կոյս
♂ ♂	Կշիռ
♂ ♂	Կարիճ
♂ ♂	Աղեղնաւոր
♂ ♂	Այծեղջիւր
♂ ♂	Ջրհոս
♂ ♂	Ձուկն

¹ Տե՛ս Բ. Թումանյան, Հ. Մնացականյան, Բրոնզի դարի գոտի-օրացույց, Երևան, 1965, էջ 12—16:

² В. Олькотт, Легенды звездного мира, СПб., 1914, էջ 14—16:

Ալբիմիական, քիմիական և արհեստագործական բովանդակություն ունեցող բնագրերում սովորաբար գաղափարագրված են լինում հետևյալ յոթը նյութերի անունները.

♂	Ոսկի
♂	Արծաթ
♂	Երկաթ
♀	Սնդիկ
♀	Պղինձ
☿	Անագ
♂	Արձիճ

Այս գաղափարանշանների գործածության հիմնական նպատակը գաղտնագրությունն է: Հաճախ պատահում է, որ արհեստագործական որոշ բնագրեր գրի են առնվում նույնիսկ ծածկագիր նշաններով: Մասնագետ վարպետը չի ցանկանում, որ իր արհեստի գաղտնիքները հայտնի դառնան բոլորին: Ալբիմիական մի ձեռագրում գրիչը արվեստի գաղտնապահության մասին թողել է հետևյալ դիտողությունը. «Վարդապետը և երգողը արուեստիս այս միտն և տարակուսանք խօսեալ են, զի եթէ յայտնի և պարզ խօսեալ էին՝ ամենեքեան իմանային և ուսանէին, և արուեստս այս անարժան լինէր: Եւ կամ պատճառ մի այլ կա. զի մի ոք զկնի իմաստասիրացն ընթեռնոյր և իմանայր և ուսանէր, և վասն նախանձու այրէր կամ կորուսանէր և զինքն իմաստուն ցուցանէր»³:

Մի այլ հեղինակ անդրադառնալով արհեստագործությունը գաղափարանշաններով ու ծածկագրերով գրելու պատճառին, հետևյալ բացատրություն է տալիս. «Եթէ զգաղտնիս բնութեան, որով ծածկեալ կայ ամենայն իմաստասիրութիւն աշխարհիս, ամէն ոք գիտէր՝ դադարէր զգաղութիւն, վարդապետութիւն, իմաստութիւն և անուն, վասն որոցս ամենայն ոք տանջի՝ և ջանայ, զի այսոքիկ ընկալցի և ստասցի: Զնոյն և արհամարհելի լիննայր իմաստութիւն աշխարհիս, և իմաստունն և անիմաստն մի լինայր, և ոչ կամենայր ուսանիլ, և այսպէս կորընչէր համբաւն, անուն, և փառք, և հարգիքն աշխարհիս և ամենայնքն հաւասար լինէին»⁴:

Ալբիմիական որոշ բնագրերում արհեստագործական նշված յոթը նյութերը դործ են անված ո՛չ թե գաղափարանշաններով, այլ՝ Արեգակի, Լուսնի և յոթը մոլորակների փոխադարձված անուններով՝ հայերեն կամ արաբերեն: Նրանք ունեն հետևյալ հոմանիշները.

³ Կ. Գ. Ղաֆաղաբյան, Ալբիմիան պատմական Հայաստանում, Երևան, 1940, էջ 15:

⁴ Նույն տեղում:

Ոսկի	Արե	Շամս
Արծաթ	Լուսին	Ղամեք
Երկաթ	Հրատ	Մառեխ
Սնդիկ	Փայլածու	Օտարիտ
Պղինձ	Արուեսակ	Մուշտարի
Անագ	Լուսնթագ	Զոհրե
Արձիճ	Երևակ	Զոհալ

Գաղափարանշանների շորորդ խումբը հանդիպում է ախտարական բնագրերում, մասնավորապես հմայիլների⁵ մեջ: Այստեղ նրանք հանդես չեն գալիս միայն առանձին նշանագրերով, այլ՝ ամբողջական բնագրերով, որոնց իմաստը դեռ չի բացահայտված:

Հայտնի է, որ վաղ քրիստոնեական մի շարք գործիչներ քիչ ջանք ու եռանդ չեն գործադրել հեթանոսական վերապրուկները արմատախիլ անելու ուղղույթում, այդ թվում նաև արգելելու հմայագրությունը: Հայ եկեղեցու մի քանի թյամբ, այդ թվում հատուկ աշխատություններ են գրել ընդդեմ բախտաաշքի ընկնող գործիչների հատուկ աշխատություններ են գրել ընդդեմ բախտագուշակների, կախարդությանը ու մոգական բժշկությանը զբաղվողների և հմայագրությանը պարապող գրբացների:

Եղիշեն իր «Արարածոց մեկնություն» մեջ սպանիլ քննադատության է ենթարկել հեթանոսական նշանագրերով «փիթիկներ» գրող կախարդներին, որոնք «նշանագրեր են գծում», գուշակություններ անում և խաբեբայություններ զբաղվում⁶:

Հովհան Մայրապետեցին (Մայրապետեցին) իր մի ձառում, որն ունի «Թուղթ վասն Հմայից դիվականաց և անօրէն յուղթողաց» վերնագիրը, դատարարում է հմայիչներին, դյուլներին, թովիչներին և բախտագուշակներին, որոնք գրում են «գիր պահարանաց» այսինքն՝ հմայիլներ, և բժշկություններ անում⁷:

Վարդան Այգեկցին «Վասն կռապաշտութեան» քարոզում անդրադառնալով հեթանոսական շրջանից եկած որոշ սովորությունների, նրանցից հատկապես նշում է «Ուսումն ծրարագործութեան և այլ փաթեթ սատանայական», որոնցով գրբացները խաբում են խավարամիտներին և զանազան շարագործություններ անում⁸:

Հմայիլների նշանագրությամբ ի մասնավորի զբաղվել է Լ. Խաչիկյանը: Նա ուսումնասիրել է Մաշտոցի անվան մատենադարանի ութը հմայիլների պարունակած նշանագրերը և շուրջ 160 նշանագիր հրատարակել իր «Նախամեսրոպյան գրի հարցը և հմայագրեր» հոգվածում⁹: Մատենացույց անելով վերոհիշյալ

⁵ Հմայիլները ժապավենաձև նեղ փաթեթներ են, երբեմն տաս և ավելի մետր երկարությամբ: Իրենց տեսքով նրանք նմանվում են Հին Արևելքում գործածված սովորական պապիրուսների և մագաղաթի փաթեթներին: Նրանք մեծ մասամբ պարունակում են ախտարական բովանդակություններ՝ գրված հայկական տառանիշերով:

⁶ «Մատենագրութիւնք եղիշէի», էջ 376:

⁷ Տե՛ս «Ընտր Երևան 30վահանու Մանգակունու», Վենետիկ, 1896:

⁸ ՄԱՄ Ժեռ. № 8030, Բ. 209ա:

⁹ ՊԲԶ, 1963, № 4, էջ 145—157:

երեք մատենագիրների վկայությունները հմայագրերի մասին, նա հանդել է հետևյալ եզրակացություն. «Դրանք (այսինքն՝ հմայագրերը) եղիշի, Հովհան Մայրավանցու, Վարդան Այգեկցու և այլ հեղինակների մեղ արդեն ծանոթ վկայությունների լույսի տակ՝ դադարում են ախտարական անիմատ ու մտացածին խղճանքներ համարվելուց և ստանում որոշակի նշանակություն հայ ժողովրդի գրավոր մշակույթի սաղմնային վիճակի մասին շոշափելի տվյալներ պարունակելու առումով»¹⁰:

Հմայագրերի ուսումնասիրությունը և՛ խաչիկյանին բերել է հավանական այն հետևություն, որ այդ հմայագրերը նախամեսրոպյան հայկական նշանագրեր են. «Այդպիսի պրիմիտիվ մտքեր գրանցելու համար հեթանոսական ժամանակներում Հայաստանում կային, ուրեմն, ինչ-որ նշանագրեր (հավանաբար դադափարագրեր), որոնց դեմ երկար դարեր պայքարում էին հայոց եկեղեցու դադափարախոսները»¹¹:

Մատենագրարանի «Հմայիլ»-ները, դժբախտաբար, շատ հին չեն. հնագույնը՝ 1499 թվականից է¹², մյուսները՝ 17—18-րդ դարերից, ուստի եթե անգամ անվերապա՝ ընդունելու լինենք, որ նրանք նախամեսրոպյան գրություն նմուշներից են, դարձյալ դժվար կլինի նրանց մասին ճիշտ պատկերացում կազմել, քանի որ այդ նույն «Հմայիլ» գրող անձինք ևս չեն հասկացել նշանագրերի նշանակությունը և դարերի ընթացքում ձևերից ձևեր արտադրելու ժամանակ զգալի փոփոխությունների են ենթարկվել: Ընդ որում, հմայագրության մեջ ուշ դարերում մուծվել են հայկական տառանիշեր:

Հրապարակելով հմայագրերը, և՛ խաչիկյանը չի փորձել նրանք համեմատության մեջ դնել «նշանագիրը իմաստնոցի» դադափարագրերի հետ, որը կարևոր է նրանց ազդակցությունը և փոխադրեցությունը պարզաբանելու տեսանկյունից: Մեր ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ հմայագրերի մեջ կան երեսուներեք նշանագրեր, որոնք իրենց նմանաձև երկվորյակներն ունեն «նշանագիրը իմաստնոցներում»: Այդ նմանությունների հիման վրա չի կարելի, իհարկե, հապճեպ և անվերապա՝ եզրակացություններ անել նրանց նույնության մասին, քանի որ որոշ նշանագրերի նմանությունը կարող է պատահական և խաբուսիկ լինել: Տարբեր կարող է լինել նաև նրանց իմաստը: Բացառված չէ, որ հմայագրերի և «նշանագիրը իմաստնոցի» պարունակած դադափարագրերի միջև գոյություն ունեցած լինի որոշ ազդակցություն: Ստորև բերում ենք համեմատական մի ցանկ¹³:

¹⁰ ՊԲՀ, 1963, № 4, էջ 156:

¹¹ Անդ:

¹² Տե՛ս «Ցուցակ ձևագրաց ՄԱՄ»-ի, հ. Ա, էջ 1243 (հմայիլը գրված է Կարապետ Երեցի կողմից Համշինու երկրի եղնովիտ գյուղում):

¹³ Հմայագրերը վերցված են և՛ խաչիկյանի հրատարակությունից (ՊԲՀ, 1963, № 4, էջ 154—155), իսկ «նշանագիրը իմաստնոցի» դադափարանշանները՝ ձևագրերից: Գադափարանշանների կողքին գրված մեկնադրերը ցույց են տալիս այն ձևագրերը, ուր գործ են ածված նրանք (մեկնադրերի վերծանությունը տրված է վերևում):

Հմայագրեր	Գադափարանշաններ	Իմաստը	Հմայագրեր	Գադափարանշաններ	Իմաստը
⌘	⌘ ^B	աղանդ	♀	♀ ^Ж	երկինք
ㄥ	ㄥ ^Ж	աղբիւր	♂	♂ ^Ж	երկիր
⊙	⊙ ^Ж	ամենակալ	√	√ ⁰	թռչուն
ㄣ	ㄣ ^Ж	անարգ	П	П ^Ж	խորան
ㄌ	ㄌ ^П	աշխարհ	⌘	⌘ ^Ж	կախարդ
ㄹ	ㄹ ^К	առաջնորդ	⌘	⌘ ^У	հարուստ
⌘	⌘ ^Ж	առողջ	ㄣ	ㄣ ⁰	հիւանդ
⌘	⌘ ^У	աստղ	ㄣ	ㄣ ^З	հրեշտակ
ㄌ	ㄌ ^Ж	արևմուտք	ㄣ	ㄣ ^У	հոգի
⊙	⊙ ^Т	Արուսեակ	⌘	⌘ ^К	ողորմել
⌘	⌘ ^Г	բազում	ㄣ	ㄣ ⁰	պատարագ
ㄹ	ㄹ ^К	բժիշկ	⊙	⊙ ^B	սանդուխք
ㄣ	ㄣ ⁰	գործ	ㄣ	ㄣ ^A	սեղան
ㄣ	ㄣ ^З	զաւազան	ㄣ	ㄣ ⁰	լուսին
♂	♂ ^П	դրախտ	ㄣ	ㄣ ^C	որոգայթ

Հայոց դադափարագրության համար ուշագրավ են «նշանագիրը իմաստնոցի» նշանագրերը, որոնց ծագումը պարզելու համար անհրաժեշտ համարեցինք նրանք համեմատել Արևելքում գործածված դադափարագիր գրությունների հետ:

Առաջին համեմատությունը կատարեցինք հեթիթականի հետ: Ժամանակին համեմատության այդպիսի փորձ կատարել է պրոֆ. Հ. Աճառյանը: Նա կին համեմատության նշանագրերի մեջ¹⁴ (տե՛ս էջ 233):

Նմանություն է տեսել հետևյալ նշանագրերի մեջ¹⁴ (տե՛ս էջ 233): Մեր ձևերի տակ եղած հայկական նշանագրերի բնագիրը հնարավորություն է տալիս ընդարձակելու հնդկական և հայկական նմանվող նշանագրերի ցանկը: Անկարելի էլ չէ, որ հեթանոս հայերը կարող էին իրենց նշանագրերից վերցրած լինել տեղիս նախաբնիկներից: Սակայն ներկա դեպքում անկարելի է վճռական խոսք ասել, քանի որ համեմատության մեջ գրված նշանագրերը նմանվելով իրար, իմաստով բոլորովին տարբեր են:

Մենք փորձեցինք հայկական նշանագրերը համեմատել եգիպտական հիերոգլիֆների հետ: Պարզվեց, որ նրանց մեջ կան ոչ քիչ թվով նշանագրեր, որոնք նմանվում են եգիպտականին. մի մասը նմանվում է ձևով և իմաստով, իսկ մյուս մասը՝ միայն ձևով: Անհրաժեշտ ենք համարում զուգահեռաբար բերել հայկական և եգիպտական նմանվող նշանագրերը¹⁵:

¹⁴ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գիրը, էջ 54—55:

¹⁵ Եգիպտական հիերոգլիֆները տես՝ H. Brugsch, Hieroglyphisch-Demotisches Wörterbuch աշխատության մեջ, իսկ հայկական նշանագրերը վերցրել ենք մեր հրատարակած ցանկից:

Եգիպտական հիերոգլիֆներ	Հայկական նշանագրեր
päh	քաղաք
mä	տապանակ
basil men	երաժիշտ
mëh	կախարդ
něfër	մարտիրոս
nëm	փառասէր
nas	ճանապարհ
su	սղեղնաստ
star	աստղ
xër	քաղաք
bunch of flowers	բուրաստան
hétep	կշիռն
hëm	լուսին
saltier	չիշտակ
to raise	ճանապարհ
sun	արեգակն
maritime countries	երկիր
hilly countries	լեռ
districts	քաղաք
mæn (squalting)	աղբատ
head	գլուխ
water	ջրհոս
dikes, mud	կերպարան
grains	պտուղ
tooth	վիշապ
serpent	անսպառ
circle	անթառամ
trees of all kinels	

Հեթիբերեն

Հայկական նշանագրեր

Syennesis աստուած	Արեգակ
թագաւոր dsario	դրախտ
dsarayi (ծառայ)	թագաւոր
որդի, ծառանգ	յոնք
ka, ak, k	լեռն
n, ni	սէր
t'—	փարթամ
m	ճշմարիտ
	մարգարէ
	տես
	եղբայր
	լրումն

Ավելի ապշեցուցիչ եղան Երզնկայի Հայկական նշանագրերի համեմատութեան արդյունքները Հնդկաստանի Մոխենջո-Դարոյի պեղումներից հայտնաբերված նշանագրերի հետ. պարզվեց, որ այս սիստեմի նշանագրերի մեծ մասը հեռավոր կամ մոտավոր նմանություն ունի մեր նշանագրերի հետ:

Մանոթութեան կարգով ասենք, որ արեւելագետներից ոմանք փորձեր արել են կարդալու Մոխենջո-Դարոյում և Խարապատում (իսկ հետագայում պեղված նաև Չանխու-Դարոյում և Զուխուկարում) հայտնաբերված հին հնդկական գրերը: Այսպես, Landon-ը և Hunter-ը այս գրությունը փորձել են կարդալ բրահմիական գրության հիման վրա, Gadd-ը փորձել է կարդալ սանսկրիտերենով, ինչպես Պասխա կղզու գրությամբ և այլն: Սակայն այդ փորձերը, ինչպես իրավացի նշել է նշանավոր չին արեւելագետ Հրոզնին, ո՛չ մի դրական արդյունքի չեն հասցրել և «մինչև այժմ հայտնի չէ այդ նշանագրերից ոչ մեկի ընթերցանությունը»¹⁶:

Նախահնդկական այդ գրության վերծանությամբ զբաղվել է նաև պրոֆ.

¹⁶ Հնդկաստանի հյուսիս-արեւելքում, Հինդոս գետի հովտում, Մոխենջո-Դարո կոչվող վայրում, 1922—1927 թվականներին կատարված պեղումների ժամանակ, գետնի տակ բացվեց գիտության մեջ անհայտ հնագույն մի մշակույթ, որի ժամանակը սահմանվում է երրորդ հազարամյակի սկիզբը մեր էրայից առաջ, այսինքն՝ մոտ մեկ հազարամյակ ավելի առաջ, քան հնդիկների ենթադրվող դաղձը դեպի Հնդկաստան: Բացվեց զարգացած մի ժողովրդի մշակույթ՝ հնդիկների, խոշոր առևտրական շենքեր, պահեստներ, բազմաբնիկ բաղնիքներ, իր ժամանակի համար զարգացած ջրմուղ և այլն: Տները կառուցված էին թրծաղյուսով: Ավերակ շենքերում գտնվեցին մոտ 2500 կնիքներ, որոնց վրա կային գրեր: Հայտնաբերված այս կուլտուրական արժեքների մասին ընդարձակ ուսումնասիրություն են դրել պեղումները զլխավորող հնագետներ Մոտջալը և Մակկելը:

Հրոզնին¹⁷: Նա գտել է, որ հին հնդկական այդ գրությունը հանդիսանում է վանկային, նրանց մեջ գտել է հեթիթական նշանագրերին նմանվող գրեր և փորձել վերծանել հեթիթական գրությամբ: Հրոզնու հին հնդկական այդ գրության վերծանությունը ընդունված է արևելագիտության մեջ: Այսպես, ռուսերեն թարգմանությամբ վերջերս լույս տեսած «Развитие письма» աշխատության մեջ հեղինակը՝ Լոուկոտկան, գտնում է, որ Հրոզնու վերծանությունը անվիճելի է¹⁸:

Մենք ծանոթ ենք Հրոզնու «Նախահնդկական գրությունը և նրա վերծա-

	—		հանդերձ		—		պղերգ
	—		խորան		—		աղեղնաւոր
	—		ծառայ		—		յափշտակել
	—		երկիր		—		հանճար
	—		ջրհոս		—		աստղ
	—		կենդանի		—		հրեշտակ
	—		աննդծ		—		խոնարհ
	—		անդաստան		—		գերեզման
	—		սատանայ		—		այսուհետ
	—		միտք		—		ողորմել
	—		հարուստ		—		մեղաւոր
	—		թագաւոր		—		աղբատ
	—		լեռ		—		նշխար
	—		աշուն		—		եղբայր
	—		դուռ		—		անարգ
	—		անսպառ		—		ժառանգ
	—		ճառագայթ		—		աշտարակ
	—		ամենակալ		—		մարդարէ
	—		աղանդ		—		քաղաք
	—		ի սկզբանէ		—		դատաստան

¹⁷ Сб. «Грозный, Противоиндийские письма и их шифровка, «Вестник древней истории», № 2 за 1940 г., էջ 22:

¹⁸ Сб. «Ч. Лоукотка, Развитие письма, М., 1950:

նությունը» խորագրով աշխատությանը, որ լույս է տեսել 1940 թվականին «Вестник древн. истории»-ի № 2-ում: Նա այստեղ ցույց է տվել այն նմանություններ, որ գոյություն ունի հեթիթերենի, հնդկերենի մեջ: Բայց, պետք է ասել, ավելի քան զարմանալի է հայկական նշանագրության նմանությունը Մոսկեն-ջո-Դարոյի գրությանը:

Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ բերել այդ երկու գրություններից նմանաձև նշանագրերը: Առաջին շարքում տրված է հնդկական նշանագրերը, իսկ երկրորդում՝ հայկական (տե՛ս էջ 234):

Պետք է նկատի ունենալ, որ հին ժամանակներում հայերը և հնդկները տնտեսական և մշակութային սերտ փոխհարաբերությունների մեջ են գտնվել: Այդ մասին տեղեկություններ կան Քսենոֆոնի, Պրոկոպիոս Կեսարացու, Զենոբ Գլակի և այլ հեղինակների մոտ: Զենոբի տեղեկություններից հայտնի է, որ Հնդկաստանից Հայաստան էին գաղթել և Տարոնում բնակություն հաստատել ստվարաթիվ հնդիկ բնակչություն, որոնք կուսեր էին կանգնեցրել և «...գոր ի հնդիկս պաշտեին»¹⁹: Անհնար չէ, որ հնդկական գաղթականությունն իր հետ կարող էր բերել և քաղաքացիություն տալ իրենց գրությունը: Չենք կասկածում, որ հայ-հնդկական մշակութային հարաբերությունների ուսումնասիրությանը պաշտպան է լուծելու մեզ համար մութ շատ առեղծվածներ, գուցե նաև հայ նշանագրության սկզբնաղբյուրների առեղծվածը:

Կանգ առնենք մի հարցի վրա ևս. ի՞նչ գիտական արժեք ունի հայկական նշանագրությունը մեզ համար, ինչո՞ւ մեզ անհրաժեշտ է ծանոթանալ գրության այս սխառմի հետ:

Հայկական նշանագրերի հետ ծանոթանալը, ամենից առաջ, կարևոր է հայկական ձեռագիր աղբյուրների վերծանության համար: Տոմարական տեքստերում գրեթե բոլոր համաստեղությունները, աստղերը, երկինքը, երկիրը, աշխարհը և տիեզերական մյուս մարմինները ո՛չ թե գրվում են, այլ նշանագրերով: Ալքիմիական տեքստերում գրեթե բոլոր մետաղների և ալքիմիայի մեջ գործածվող մյուս կարևոր նյութերի անունները, ընթերցողների լայն շրջանից հեռու պահելու համար, գաղտնագրվում են նշանագրերով: Եվ, վերջապես, պատահում են ձեռագրական տեքստեր, ուր հայկական ներկա գրության հետ խառը գործ է ածվում նշանագրությունը: Մենք դեռ չենք խոսում այն նշանագրերի մասին, որոնք մտել են միջնադարյան գրեթե բոլոր ձեռագրեր և լայն գրերի մասին, որոնք մտել են միջնադարյան գրեթե բոլոր ձեռագրերը չճանաչող քաղաքացիություն ստացել: Պարզ է, որ հայկական նշանագրերը չճանաչող մասնագետը չի կարող ճիշտ վերծանել ձեռագիր տեքստերում հանդիպող գործածությունները:

Այդ նշանագրերն արժեքավոր են նաև հայ ժողովրդի և նրա հարևան ժողովուրդների մշակութային փոխհարաբերությունների պատմության համար: Մենք նկատի ունենք հայկական նշանագրերի որոշ մասի նմանությունը արևելյան գաղափարագիր սխառմ ունեցող նշանագրերին:

Բոլոր դեպքում, հայկական նշանագրերը անցյալի հայ մատենագրության արժեքավոր փշրանքներից են և անհրաժեշտ ցուցանիշը հայ լուսամիտ մատենագրերի որոնող, ստեղծագործող մտքի:

¹⁹ Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարոնոյ, Երևան, 1941, էջ 108:

				Աբրահամ
				աղգ
				աղգական
				աթոռ
				ականջ
				Ահարոն
				ահաւասիկ
				աղ
				աղանդ
				աղբիւր
				աղեղնաւոր
				աղբատ
				ամառ
				Ամբակում
				ամբարիշտ
				ամբարտաւան
				ամենակալ
				այծեղջիւր
				այնպէս
				այսուհետ
				այսպէս

				անապական
				անապատ
				անառակ
				անասուն
				անարգ
				անդամ
				անդաստան
				Անդոն
				անդունդ
				անեղծ
				անդգամ
				անթառամ
				անիրաւ
				անձառ
				անմահ
				անպարծ
				անսկիզբ
				անսպառ
				անվախճան
				Անտիոք

				անցաւոր				ոսկի
				աշակերտ				արճիճ
				աշխարհ (հաւն ուլ)				զօհալ
				աշուն				արեւելք
				աշտարակ				արեւմուտք
				ապստամբ				արծաթ
				առադաստ				արծաթասէր
				առաջնորդ				արճիճ
				»				արուեստ
				արուաւտ				արուեսակ
				արուել				արուեսակ
				արաբիալ				արքայութիւն
				»				աղնական
				առիւծ				աւետարան
				առողջ				աւծ
				առու				բազում
				ասպարէզ				բանական
				աստիճան				բանասերկու
				աստրոլաբ				բարեխաւ
				աստղ				բարեպաշտ
				արդար				բարձր
				արեգակ				բերան

6 ^K				բժիշկ
Գ ^Z	Գ ^A	Գ ^Դ	Գ ^C	Բիւզանդիոն
Կ ^Y				բորբոքել
ՃՃՃ ^Պ	ՅՅՅ ^O			բուրաստան
Շ ^O				բուրդ
Չ ^Պ	Չ ^Պ			զարուն
Տ ^Պ				զաւազան
Վ ^Պ	Վ ^C	Վ ^O		զերեզման
Ը ^Պ	Ը ^C			զթած
Ր ^O				զինի
Ր ^Z	Ր ^Z	Ր ^Պ		զլուխ
Լ ^O				զործ
Ձ ^C	Ձ ^O			լզուան
Լ ^O	Ն ^N	Ն ^Z		դաստիարակ
Փ ^E				դատաստան
Վ ^O	Վ ^O			դատաւոր
Պ ^Պ	Պ ^C	Պ ^O		դժոխք
Ժ ^Պ	Ժ ^Պ	Ռ ^O	2 ^A	դուն
Ջ ^O	Ջ ^O			դրունք
Մ ^Պ	Մ ^K	Փ ^K	Փ ^E	դրախտ
Ր ^Y	Ը ^B	Ր ^O		նգիպտոս
Ը ^T				նկաւոր
Ր ^T				(զող.)
Ր ^T				նկերեակ
				(զող.)

Դ ^B	Դ ^Պ	Դ ^O		ճեղեղեցի
Պ ^Պ	Պ ^Y	Վ ^C	Ը ^O	եղբայր
Դ ^A	Դ ^Պ	Վ ^O	Ը ^C	եղջիւր
Ր ^T				եղջերու
Ր ^B	Ր ^Z	Ր ^Y		եղիւփան
Դ ^T				ճռանկին
Փ ^O	Փ ^A	Փ ^N	Փ ^C	երաժիշտ
Բ ^T	Բ ^T	Բ ^T	Բ ^T	երևակ
Ր ^Պ				երիկամ
Ր ^Պ				երկաթ
Բ ^B				երկայնամիտ
Ր ^B	Ր ^K	Ր ^Y	Ր ^N	երկինք
Ր ^Պ	Ր ^Պ	Ր ^Y	Ր ^O	»
Ր ^B	Ր ^Պ	Ր ^Պ	Ր ^E	երկիր
Ր ^A	Ր ^Z	Ր ^O		»
Ր ^O	Ր ^Z			երկիւղած
Ր ^Z	Ր ^Y			երկմիտ
Ր ^Պ				երկալառակ
Ը ^Y	Ր ^Պ			երկուորեակներ
Յ ^B	Յ ^Դ	Յ ^X	Յ ^Y	զուարակ
Յ ^O				զուարթ
Ր ^Դ	Ր ^Z	Ր ^Z		զաւրութիւն
Ր ^Պ				թաղաւոր

Պ ^Պ	Ր ^O			թարգման
Ր ^B	Ր ^Z			թէպէտ
Ր ^B				թլպատ
Ր ^A	Ր ^E	Ր ^O	Ր ^O	թռչուն
Ր ^E	Ր ^Պ			ժառանգ
Ր ^Y	Ր ^O			իբրև
Ր ^C	Ր ^O			իմաստուն
Ր ^Պ	Ր ^A			իշխան
Ր ^O				իսահակ
Ր ^O				ի սկզբանէ
Ր ^Z	Ր ^Պ	Ր ^A	Ր ^Z	իւրաքանչիւր
Ր ^Պ	Ր ^Z			լանջ
Ր ^C				լեռ
Ր ^Պ	Ր ^X	Ր ^A		լեզու
Ր ^A	Ր ^C			լուծ
Ր ^T				լուսաբեր
Ր ^T	Ր ^T	Ր ^T	Ր ^T	լուսին
Ր ^A	Ր ^Պ			լուսնթագ
Ր ^T	Ր ^T	Ր ^T	Ր ^T	լրումն
Ր ^O	Ր ^O	Ր ^O		լսալ
Ր ^Պ	Ր ^Z			լսեցգետին
69 ^T	Ր ^O	Ր ^T		լսնամի
Ր ^C				

Ր ^T	Ր ^T			խոյն
Ր ^Պ	Ր ^O			խոնարհ
Ր ^Պ	Ր ^Պ	Ր ^O	Ր ^O	խոստովան
Ր ^A	Ր ^K	Ր ^N		խոր
Ր ^Պ				խորամանկ
Ր ^Պ	Ր ^Պ	Ր ^A		խորան
Ր ^B	Ր ^A	Ր ^Պ	Ր ^O	խորհուրդ
Ր ^Y				ծաղիկ
Ր ^T				ծկրաւոր
Ր ^Պ	Ր ^Պ	Ր ^O		ծանաթ
Ր ^Դ	Ր ^Պ			ծառայ
Ր ^Y				ծերակոյտ
Ր ^Պ	Ր ^C	Ր ^O		կախարդ
Ր ^C				կամ
Ր ^Պ				կառք
Ր ^Պ	Ր ^O			կատարած
Ր ^T	Ր ^T	Ր ^T		կարիճ
Ր ^Պ	Ր ^C	Ր ^C		կեղծաւոր
Ր ^T	Ր ^Y			կենդանակերտ
Ր ^K	Ր ^Պ	Ր ^O		կենդանի
Ր ^Պ				կերակուր
Ր ^O	Ր ^O			կերպարան

Հ ^T				կլայել
ձ ^B	ձ ^Z			կիսրիանոս
ժ ^T	ժ ^T			կշիռ
՛ ^T	՛ ^T	՛ ^T		կոյս
Է ^Ж	Ջ ^O			կռապաշտ
Թ ^C				հալալ
Օ ^T				հակադրութիւ
Ֆ ^Ж	Ֆ ^C			հաղորդ
Դ ^O				համասփիւռ
Զ ^Ж				համեմատ
Ծ ^C	Ծ ^Ж			հայրապետ
Ք ^C	Ք ^C			հանգիստ
Գ ^Y	Գ ^O			հանդարտ
Պ ^Ж	Պ ^C	Պ ^Г	Պ ^П	հանդերձ
Պ ^Ж				հանճար
Պ ^C	Պ ^O			հասարակ
Ի ^П	Օ ^Z	Պ ^B	Պ ^Ж	հաստատ
Յ ^Y	Յ ^Ж			հարուստ
Յ ^Ж				հաւասար
Յ ^Ж	Օ ^O			հաւատ
Յ ^Ж	Յ ^Y	Յ ^Y	Օ ^O	հեթանոս
Յ ^Ж	Յ ^Ж			հեշտասէր
Յ ^Ж	Յ ^C	Յ ^O		հեռուոր

Յ ^Ж	Յ ^Ж			հերոմն
Յ ^Ж	Յ ^O			հիւանդ
Յ ^Y	Յ ^Ж	Յ ^O		հոգի
Յ ^T	Յ ^Ж	Յ ^T	Յ ^T	հրատ
Յ ^Ж	Յ ^A	Յ ^O		հրեշտակ
Յ ^Z				ձիթենի
Յ ^Ж	Յ ^Z	Յ ^C		ձմեռ
Յ ^T	Յ ^T			ձուկն
Յ ^X	Յ ^A	Յ ^C		ղամբար
Յ ^Ж	Յ ^O			ճակատ
Յ ^A	Յ ^Г	Յ ^Ж		ճանապարհ
Յ ^Ж				ճշմարիտ
Յ ^Г	Յ ^Y			Մանասէ
Յ ^Ж	Յ ^C	Յ ^O		մատանի
Յ ^Ж	Յ ^E			մարգարէ
Յ ^A	Յ ^O	Յ ^C		մարդ <i>կարգաւոր</i>
Յ ^Ж		Յ ^C		մարդասէր
Յ ^Ж	Յ ^Y			Մարտիրոս
Յ ^Z	Յ ^C			Մելքիսեդեկ
Յ ^Ж	Յ ^C			մեղաւոր
Յ ^Z				մեղր
Յ ^T				միացում
Յ ^Ж				մեռեալ

Մ ^Y				միտք
Մ ^C				մերձաւոր
Մ ^T				մերկուրի
Մ ^A	Մ ^C			միջնորդ
Մ ^Ж				Յակոբ
Մ ^B	Մ ^Y	Մ ^Z		յանդուզն
Մ ^Ж	Մ ^O			յաջող
Մ ^Г	Մ ^C			յառաջագոյն
Մ ^Ж	Մ ^Y			յարմար
Մ ^A	Մ ^Ж	Մ ^Ж		յաւիտեան
Մ ^B	Մ ^A	Մ ^Г	Մ ^O	յաւիշտակել
Մ ^B	Մ ^A	Մ ^Г	Մ ^O	յիշտակ
Մ ^Ж				յոնք
Մ ^Ж				Յունան
Մ ^B	1 ^Y			նախանձ
Մ ^C				նահատակ
Մ ^Ж	Մ ^C			նշանագիր իմաստնոց
Մ ^Ж				նշխար
Մ ^Z	Մ ^Z			նոյնպէս
Մ ^C				շունչ
Մ ^Z				շուշան
Մ ^Y				շտեմարան

Օ ^O				ոխ
Օ ^Ж				ոխակալ
Օ ^E				ողորմել
Օ ^X	Օ ^X	Օ ^X		ոսկի
Օ ^A	Օ ^Z			որոգայթ
Օ ^A				որովայն
Օ ^A	Օ ^Z	Օ ^O	Օ ^Z	որպէս
Օ ^X				պղինձ
Օ ^C	Օ ^Y	Օ ^A	Օ ^Г	պայծառ
Օ ^Г				պանդուխտ
Օ ^O	Օ ^O	Օ ^K		պատարագ
Օ ^C				պատգամ
Օ ^Ж				պատճառ
Օ ^Ж				պատմութեան
Օ ^Ж				պատշաճ
Օ ^O				պատուանդան
Օ ^O				պարգև
Օ ^Ж	Օ ^C			պատրաստ
Օ ^Ж	Օ ^Z	Օ ^O		պարկեշտ
Օ ^Y	Օ ^Ж	Օ ^O		պարունակ
Օ ^O				պաւղոս
Օ ^Ж	Օ ^C			պղերգ

Փ ^Ж				պղինձ
Օ ^Ж				պղնձիկ
Դ ^E				պտուղ
Պ ^T	Պ ^T	Պ ^T		ջրհոս
Պ ^Ж	Ս ^C			Սահակ
Գ ^Y	Պ ^Ж	Տ ^C		սահման
Վ ^Ж				Սամուէլ
Ս ^B	Ս ^C			սանդուխք
Ս ^A	Ս ^Ж	Ղ ^B		սատանայ
Տ ^T				սատուրն
Տ ^A	Գ ^П			սարկաւազ
Օ ^Ж	Տ ^A			սեղան
Ն ^Ж				Սերովբէ
Պ ^O				սէր
Ս ^Ж	Օ ^Ж			սիրտ
Ս ^Ж	Տ ^B			սկիզբն
Փ ^X	Ս ^X	Փ ^C		սնդիկ
Ս ^Ж				Սողոմոն
Ս ^Ж				սոյնպէս
Ս ^Ж	Ս ^Y	Ս ^C		սպասաւոր
Ս ^Ж				վախճան
Ս ^Ж	Ս ^Ж	Ս ^O		վարագոյր

Ս ^П	Ս ^A			վարդապետ
Ս ^Ж				վերակացու
Ս ^Ж				վերին երուսաղէմ
Ս ^T				վեցանկին
Ս ^C	Ս ^B	Ս ^O	Ս ^T	վիշապ
Ս ^T				վիշապի գլուխ
Ս ^T	Ս ^T			վիշապի տուտ
Ս ^C	Ս ^K	Ս ^O	Ս ^A	տաճար
Ս ^Y	Ս ^Ж			տապանակ
Ս ^O				տես
Ս ^Y	Ս ^C			տնանակ
Ս ^B	Ս ^X	Ս ^Г	Ս ^O	տրտունջ
Ս ^Г	Ս ^A	Ս ^C		ցանկ
Ս ^Ж	Ս ^N	Ս ^A		ցանկութիւն
Ս ^O				ցորեան
Ս ^T	Ս ^T			ցուլ
Ս ^T	Ս ^T	Ս ^T	Ս ^T	փայլածու
Ս ^Ж	Ս ^C			փայլակ
Ս ^Ж	Ս ^C	Ս ^O		փառասէր
Ս ^Ж	Ս ^N	Ս ^A		փարաւոն
Ս ^Y	Ս ^Ж			փարթամ
Ս ^Ж				փիլիսոփայ

Փ ^Ж				փռանկին
Փ ^Ж	Փ ^O			քաղաք
Փ ^Ж	Փ ^Ж			քահանայ
Փ ^Ж	Փ ^E	Փ ^O		քաղաք

Փ ^T				քաղաք
Փ ^B	Փ ^C			քաղաք
Փ ^Ж	Փ ^Y			քաղաք

XIV. Ծ Ա. Ծ Կ Ա. Գ. Բ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Հին և միջին դարերում սովորություն է եղել քաղաքական, ռազմական, առևտրական, արհեստագործական և կարևոր այլ տեղեկությունները գաղտնի պահելու նպատակով գործածել ծածկագրություն, որը գիտություն մեջ հայտնի է «կրիպտոգրաֆիա» անունով (կազմված է հունարեն κρυπτός — գաղտնի և γραφή — գրություն բառերից): Ծածկագրությունը հայ մատենագրության մեջ յբաֆի — գրություն բառերից): Ծածկագրությունը հայ մատենագրության մեջ գործ էածվում «փակագրություն», «գրափակություն», «գրչափակություն», «գրածածկություն» և այլ անուններով:

ժածկութիւն» և այլ անուններով։

Հայկական ծածկագրերի մի մասը պարունակում է քաղաքական տեղեկութիւններ, իսկ մյուս՝ ավելի մեծ մասը, գրչախաղ-ծածկագրեր են՝ կազմված անմեղ նպատակով։ Զեռագրերի վրա տարիներ շարունակ տքնող մեղվաջան գրիչը երբեմն ընդմիջում է իր հոգնատանջ աշխատանքը և գրչախաղեր անում. ծածկագրում է ձեռագրի գրչութիւն թվականը, գրչութիւն վայրը, իր կամ ծածկագրում է ձեռագրի գրչութիւն թվականը, գրչութիւն վայրը, իր կամ պատմիքատուի անունը և այլն։ Տվյալ դեպքում գրիչների հիմնական նպատակըն է եղել թույլ չտալ, որ տգետ մարդիկ հիշատակարաններում ջնջեն իրենց կըն է եղել թույլ չտալ, որ տգետ մարդիկ հիշատակարաններում ջնջեն իրենց անունները, իսկ գիտուն մարդկանց կատարելապես վստահում են և հավատացած են, որ վերջիններս չեն ջնջի գրչի մշակների անունները և չեն յուրացնի նրանց «ողորմիւր»։

Նի նրանց «ողորմիսը»:
Ծածկագրության երկու տեսակն էլ պատմա-աղբյուրագիտական առումով
մեծ արժեք է ներկայացնում, քանի որ գաղտնագրված բնագրերը իր ժամանա-
կի համար մեծ կարևորություն ունեցող տեղեկություններ են պարունակում:
Ինչ վերաբերում է ծածկագիր-գրչախաղերին, ապա նրանք ևս կարևոր են,
որովհետև նրանց վերծանությունը հաճախ օգնում է պարզելու ձեռագիրը գրող
գրչի անունը, գրչության ժամանակը և այլն, իսկ առանց այդ տեղեկություն-
ների դժվար է ճիշտ արժեքավորել ձեռագրի պարունակած բնագրերը:
Ներքևի դժվար է ճիշտ արժեքավորել ձեռագրի պարունակած բնագրերը:

Ծածկագրող գրիչներն իրենց ծածկագրերի սկզբում կամ վերջում թողել են ընթերցողի ուշադրությունը գրավող հետաքրքրաշարժ էպիգրամաներ՝ «Այս է փակագիրը, իմաստունն իմանայ և անիմաստն զարմանայ»¹, «Ով եղբայր, գայս փակագիրս դու կարդա, թէ ոչ՝ փքիտ տուր (այսինքն՝ փուքս փշիր—Ա. Ա.)

և հազա»², «Թէ դպիր ես՝ ընթերցիր, թէ տգէտ՝ յիմարացիր»³, «Ով որ գիտնայ՝
[նա] կարդա, ով չգիտնա՝ նա լանկորտա (այսինքն՝ կլալկվի—Ա. Ա.)»⁴ և
այլն:

այլին:

Հայկական ծածկագրության ուսումնասիրությամբ, եթե չհաշվենք առան-
ձին հայագետների պատահական և միջանկյալ հիշատակումները, զբաղվել են
միայն երկու հոգի՝ ակադեմիկոսներ Մ. Բրոսեն և Հ. Աճառյանը: Առաջինը
հայ ծածկագրության մասին ֆրանսերեն լեզվով գրել է առանձին հոդված
«Variétés arméniennes» վերնագրով⁵, իսկ Աճառյանը ձեռագրերից և տպա-
գիր գրականությունից հավաքել է հայկական որոշ ծածկագրեր և աշխատել
ընդհանուր համակարգի բերել նրանք⁶:

ընդհանուր համակարգի բերել նրանք⁹:
Ինչ վերաբերում է ծածկագիր բնագրերին, ապա նրանց զգալի մասը հրատարակված է ձեռագրաց ցուցակներում՝ հիշատակարանների հետ միասին:
Ծածկագրություններ կան Հ. Տաշյանի, Բ. Սարգսյանի, Ե. Կալայանի, Հր. Ասատյանի, Արտ. Սյուրմեյանի, Հ. Ոսկյանի Ն. Պողարյանի և այլ հեղինակ-ների կազմած ձեռագրաց ցուցակներում: Մի քանի ծածկագրեր հրատարակվեցին Գ. Հովսեփյանի և Լ. Խաչիկյանի հիշատակարանների ժողովարարությանը, Գ. Աղանյանցը, Ժիրայր հիսուսյան քահանան, Կ. Ղաֆադարյանը և Մկրտչյանը, Գ. Աղանյանցը, Ժիրայր հիսուսյան քահանան, Կ. Ղաֆադարյանը և հրատարակւթ: Ծածկագիր բնագրերի հավաքման, նրանց վերծանության և հրատարակության ուղղությամբ աշխատել է նաև տողերիս հեղինակը:

Հ. ԴԱՅԱՆ

Հայկական ծածկագրությունը, ըստ ձևի ու բովանդակության, բաժանվում է մի քանի խմբերի, որոնք իրենց հերթին բաժանվում են ենթախմբերի: Մանրամասնորեն նրանց հետ առանձին-առանձին:

1. Սյունակետագիր ծածկագիր:—Այսպես է կոչվում այն պատճառով, որ կազմվում է սյուններից և նրա կողքը դրված կետերից: Որոշ բանասերներ այս ծածկագրությունը անվանում են «սյունագիր» կամ «կետագիր»: Ծածկագրության այս տեսակը հայ մատենագրության մեջ ամենից շատ գործածվող գաղտնագրությունն է:

Հայագետ Յր. Մյուլլերը որոշ նմանություն է տեսնում հայկական սյունա-
կետագիր ծածկագրության և կելտական ogham կոչվող գրության մեջ, որը
կազմված է հինգ գծիկների ղանազան ձևափոխություններից և, կարծում է, որ
սյունակետագիրը վերցված է նրանից⁷:

² «Յուդակ ձեռագրաց վեհնորիկ», հ. Ա, էջ 823: Մ 1279

² «Յուցակ ձեռագրաց Վենետիկի», Կ. Ա, էջ 820:

3 «Երուսաղեմի մատենադարանի ձեռ.», № 1275, 52
«Մատենադարանի փաստաթղթերի», էջ 250:

⁴ «Յուշակ ձեռագրաց վաստորականի», էջ 250: VII, 1864, էջ 90—99, նաև «Mélanges Asiatiques», հ. V, 1868,

էջ 65—77: Երևանի պատմությունները նա հրատարակել է «Հայոց գրերը» աշխատու-

Յ իր ուսումնասիրության արդյունքները նա հրատարակել է իր «Հայերեն ծածկադրեր» գլխի տակ (էջ 460—482):

7 Sk'u Fr. Müller, Nicht-Mesropische Schrift.
№ 10, էջ 129—132 (օգտակար է նաև Տ. Աճառյանից):

Ծածկագրությունը կազմելու սկզբունքը պարզ է. վերցնում են ուղղահայաց սյունագծեր և նրանց մոտ դրված կետերով ծածկագրում տառանիշը. միավոր թվանշան ունեցող տառանիշերի համար օգտագործում են մեկ սյունագիծ, տասնավորների համար՝ երկու, հարյուրավորների համար՝ երեք և հազարավոր թվերի համար՝ չորս սյունագիծ: Ըստ որում, կետերը դրվում են սյունագծի աջ կողմից՝ մեկից մինչև ինը կետ ըստ տառանիշերի հաջորդականության: Հաճախ, երբ չեն ցանկանում սյունագծերին և նրա կողքը դրված կետերին բարձրություն տալ, սյունագծերի մոտ դրված կետերը շարում են թեքված և կամ հորիզոնական ուղղություն են տալիս:

Սյունագիր ծածկագրի մի քանի բանալիներ են հասել մեզ:

Բերում ենք Անդրեաս Եվդոկացու (XVI դար) այբբենարանի հավելվածում ընդօրինակված բանալին⁸:

ա բ գ դ ե զ է ը թ

ժ ի լ խ ծ կ հ ձ ղ

ճ Մ յ ն շ ո չ պ ջ

ռ ս տ վ ֆ ց փ ք

Սյունագիր ծածկագրի հնագույն բնագիրը, որքան մեզ հայտնի է, 1408 թվականից է: Այն գրված է Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 763 ձեռագիր «Մանրուսմունքի» հիշատակարանում. ծածկագրված է զրչի անունը — «Ռեստակէսս»: Ծածկագրությունը վերծանել և հրատարակել է Լ. Խաչիկյանը⁹: Բերում ենք ծածկագրի տեքստը և նրա վերծանությունը:

Ռ ա ս տ վ ֆ ց փ ք

Ուշ դարերում գաղտնագրված սյունակետագիր ծածկագրեր շատ կան: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել նրանցից միայն մի քանիսի վերծանությունը:

⁸ ՄԱՄ ձեռ. № 1869, թ. 391 ա:

⁹ «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 89:

Ջաքարիա գրիչը 1481 թ. Վայոց Ձորի Հերմոնի վանքում գրած ձեռագրի հիշատակարանում իր անունը ծածկագրել է¹⁰:

յ ա բ ա ռ ա յ գ ռ ի չ

Հովհաննես գրիչը Եղրդոտի վանքում 1485 թ. գրած ձեռագրում իր անունը ծածկագրել է¹¹:

Յ ո հ ա ն ի ս ի է քանս:

Ղալաթիայի № 246 ձեռագիրը, որը բովանդակությամբ «պարզատոմար» է՝ գրված 1603 թ., ունի սյունակետագիր ծածկագիր, որ իր կազմած ձեռագրաց ցուցակում բերել է Բ. Կյուլեսերյանը, բայց չի կարողացել վերծանել¹²: Ստորև բերում ենք ծածկագիրը մեր վերծանությամբ՝ ուղղելով նկատվող սխալները:

ե ս լ ի ե բ ս ա ն ո ս
ա բ ե ղ ա յ ծ ա ո ա յ լ յ
գ ռ ե զ հ ի թ վ . ո ձ զ .
յ է ի

Եղիշե Արևելցին 1532 թ. գրած ձեռագրում իր անունը գաղտնագրել է մի քանի տեղ՝ աղվանական կոչվող ծածկագրությամբ: Նրա բարեկամներից մեկը՝ Աստվածատուր Կեղեցին, բացել է Եղիշե Արևելցու ծածկագրի գաղտնիքը և սյունակետագիր թողել է իր հետևյալ հիշատակագրությունը¹³:

¹⁰ ՄԱՄ ձեռ. № 6699, թ. 295ա, ծածկագրությունը հիշտ վերծանել է Լ. Խաչիկյանը (տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», հ. Գ, էջ 16):

¹¹ Ձեռագիրը Ջամադի վանքի սեփականությունն է: Հիշատակարանը հրատարակել և ծածկագիրը վերծանել է Լ. Խաչիկյանը (տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», հ. Գ, էջ 467):

¹² «Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ», էջ 1184:

¹³ ՄԱՄ ձեռ. № 6644, թ. 132:

||: ||: ||: ||: ||: ||: ||:
ն 3 n Վ ր է ա ս

Ղարաբերդցի, Աստուածատուր Կեղեցի: Ըզբո անունն իմացաք ո՛վ եղբայր
եղիշէ հաշենցի արեղա:

||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||:
Ա ս ր ռ լ ա ծ ա ր ռ լ ը

եղբայր ողջոյն քեզ»:

Ե. Լալայանը Վասպուրականի ձեռագրաց ցուցակում հրատարակել է Շա-
տախի Թաղ գյուղում երբեմնի գտնված 1339 թ. մի ձեռագրի պարունակած
հետևյալ ծածկագրությունը¹⁴ առանց վերծանության.

Վ Մ է Թ Բ Ի. Ռ է Բ Գ Ռ Ե Ռ Խ

||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||:
Վ Մ է Թ Բ Ի. Ռ է Բ Գ Ռ Ե Ռ Խ

Լ. Խաչիկյանը ԺԴ դարի հիշատակարանների մեջ վերահրատարակել է հիշ-
յալ ծածկագիրը և փոխարինագիր ծածկագրով վերծանել միայն առաջին տո-
ղը, իսկ շարունակությունը համարել անհասկանալի¹⁵:

Նշված ծածկագրության տեքստում թույլ տված մի քանի կետերի սխալ-
ներն ուղղելուց հետո վերծանվում է (բերում ենք ուղղված տեքստը).

Վ Մ է Թ Բ Ի Ռ է Բ Գ Ռ Ե Ռ Խ.
գ ի ր ք ս Է Ա լ Ե ա ա ր ա ն

||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||:
ծ ա ռ [ա] յ Ի Գ ր [ի] Գ [որ] ա յ

Ձեռագրերում պատահում են սյունագիր այնպիսի բնագրեր, ուր սյունա-
գծի վրա կամ նրա կողքին դրված կետերը, նախորդ սյունագրի համեմատու-
թյամբ, մի տառանշանով պակաս արժեք ունեն. այսպես, «ա»-ն գրվում է ա-
ռանց կետի, «բ»-ն՝ մեկ գիծ, մեկ կետով, «գ»-ն՝ մեկ գիծ, երկու կետով և
այդ հետևողականությամբ՝ մյուս բոլոր հայկական այբուբենի տառերը:

Մատենադարանի № 2939 ձեռագրում 1796 թ. (թ. 583բ) այս ծածկագրով
գաղտնագրված է գրչի անունը և գրչության թվականը.

¹⁴ «Ցուցակ ձեռագրաց Վասպուրականի», էջ 198:

¹⁵ «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 322:

||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||:
տ է ր Մ ա ր ր Ի ր ռ ա է

||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||:
Ռ Մ Խ Ա Է Է

Գրվեցաւ թվին հայոց Ռմխն (= 1796) մայիս ին (25):

Եվ վերջապես, պատահում են նաև սյունագիր ծածկագրի այնպիսի բնա-
գրեր, որոնք վերծանելու համար բացի սյունագրի ծածկագրի բանալուց, պետք
է գործածել նաև եղբայրագիր կամ փոխարինագիր ծածկագրի բանալիներ:

Երկրորդ մասին խոսք կլինի ստորև:
2. Կետագիր ծածկագիր:—Ծածկագրության այս տեսակը իր համակար-
գում շատ է նմանվում սյունակետագիր ծածկագրությանը՝ տարբերությունը
միայն նրանում է, որ այստեղ սյուններին փոխարինում են հայկական տառա-
նիշերը:

Այս խմբի հնագույն ծածկագիր պարունակում է Գրիգոր Տուտեորդու
հիշատակարանը 1154 թվականից, որ հրատարակել է Ղ. Ալիշանը և վեր-
ծանել¹⁶: Բերում ենք ծածկագրությունը և նրա վերծանությունը.

Գ Բ Ի Ս ... ձ ... Թ ...
գ ր ի գ ռ ը Վ Ա Բ Գ Ա Պ Ե Ռ ... ձ ...
Ռ ... Ա ... ԺԺ ՍՍ ԶՃ ԷՌ ՍՍ Ա 3
ր գ ի Տ ռ լ ա ա յ

Երուսաղեմի մատենադարանի № 16 ձեռագրում («Ճաշոց») ուշ շրջանի
մի հիշատակագիր իր անունը գաղտնագրել է կետագիր ծածկագրով (հրատա-
րակել է Սյուրմեյանը սխալներով և չի վերծանել): Բերում ենք Պողարյանի
ուղղված բնագիրը և նրա վերծանությունը.

Գ .. Տ . Բ ... Հ ... Ը ... Ա.
Ե ր Ե մ ի ա

Ջ ... Ա. Վ .. Ա ... Ա. Շ ... Բ ... Ռ ...
վ ա ր գ ա պ Ե ա

Աբրահամ գրիշը 1482 թ. Վայոց Ձորի Բոլորբերդում ընդօրինակած ձեռա-
գրում իր անունը կետագիր և սյունակետագիր ծածկագրով գաղտնագրել է¹⁷.

Ա. Ա. .. Ռ ... Ա. Ժ ... ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||: ||:
Ա. Բ Բ ա Զ ա մ գ ր ի չ

¹⁶ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 167: (Ալիշանի բերած լուսանկարից երևում է, որ Տուտեոր-
դին իր ծածկագրության մեջ թույլ է տվել երկու սխալ. երկու «Ժ»-րի վրա դրել է երկու կետ
և առաջին երկու «Ս»-երի վրա՝ չորս կետ: Այդպիսի կետերի կարիքը չկար, որովհետև երկու
«Ժ»-ն առանց կետերի հավասար է «Ի»-ի և երկու «Ս»-ն առանց կետերի հավասար է «Տ»-ի):

¹⁷ Ծածկագրությունը հիշատ է վերծանել Լ. Խաչիկյանը (տե՛ս «Հիշատակարաններ», հ. 9,
էջ 27):

Մատենադարանի № 8716 ձեռագրի գրիչը այս ծածկագրի վերծանության մասին տվել է հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունը: «Գիր համարոյ Դ տարե-րաց է: Այս է արհեստ սորա այսպէս. նախ գիտելի է, զի առաջին գիրն և թիւն այս է՝ ա ժ ճ ու: Նոյնպէս և սայ 0000, և թէ՛ 0.Ա. 0: Բ 0: Գ և այլն Այսպէս. Եւ Եթէ 00.Ժ, 00.Ի, 00.Լ., 00.Խ.: և այլն այսպէս: Եւ թէ 000.Ճ, 000: Մ, 000.3, 000:ն: Եւ թէ՛ 0000.Բ, 0000:Ս, 0000:Վ, 0000:Տ: Եւ այլն այս մտօքս է, իմա-ցիր, զի Դ տարերաց է սայ: Եւ սայ կոչի գիր տարեբաց, զի նոդտանին բանայ զմիտ մարդոյն, որ կարէ իմանալ զբանն, զի բոլորն համարողական է և տա-րերքն, բայց նոդտանին վերծանող է: Բաւ է իմաստնոց»²⁵:

0. 0: 0.: 0:: 0::: 0::: 0::: 0::: 0::: 0:::
 ա բ գ դ ե զ է ը թ
 00. 00: 00.: 00:: 00::: 00::: 00::: 00::: 00::: 00:::
 ժ ի լ խ ծ զ հ ճ զ
 000. 000: 000.: 000:: 000::: 000::: 000::: 000::: 000::: 000:::
 ճ մ լ ն շ ո չ պ ջ
 0000. 0000: 0000.: 0000:: 0000::: 0000::: 0000::: 0000::: 0000::: 0000:::
 " " վ ա ր ց լ փ ղ
 (Օղակետագիր ծածկագրի բանալին)

Ղալաթիայի մատենադարանի № 249 ձեռագրում ծածկագրված է.

«00(0)::: 0000.: 0. 00::: 0: 000: 0. 000:»²⁶:

Սաշտոցի անվան մատենադարանի № 193 ձեռագրում (թ. 174թ) ծածկա-գրված է.

000... 0. 00::: 0::: 0:
 Յ ա կ ո բ

Այս խմբի մեջ կարելի է մտցնել նաև կոտորակագիր ծածկագիրը՝ այն տարբերությամբ, որ գծից ներքև տրվում է սյունագիծը՝ կետերի միջից չորս թվով, իսկ վերև՝ միավոր, տասնավոր հարյուրավոր և հազարավոր թվանշանով տառերի շարքը: Այս ծածկագրի հետաքրքիր օրինակ հրապարակել է Գ. Սրվանձտյանը «Մանանա»-ի մեջ, որից և մենք բերում ենք օրինակ²⁷:

$\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$
 և ռ կ ի ն բ ո ռ ո ն ր լ
 $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$ $\frac{\cdot}{\cdot}$
 գ ա ռ ն ա ն ն շ ա ն է

разряд" կոչվող ծածկագրին (տե՛ս Е. Ф. Карский, Славянская кирилловская палеография, էջ 256):

²⁵ ՄԲՄ ձեռ. № 8716, Թ. 53ա:

²⁶ «Ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ», էջ 192:

²⁷ Գ. Սրվանձտյան, Մանանա, էջ 312:

4. Գավազանագիր ծածկագիր:—Ծածկագրի այս տեսակը ոչ մի կապ չու-նի տառանիշների հետ: Վերցված է հայոց այբուբենի չորս դասի ինը գրի համար իրարից տարբերվող գավազանաձև ինը նշան և չորս կետի համա-դրությամբ կազմված է ծածկագիր: Ըստ որում, մեկ կետը գործ է ածվում միավորների համար, երկուսը՝ տասնավորների, երեքը՝ հարյուրավորների և չորսը՝ հազարավորների: Եվ այսպես, զուգակցելով ինը իրարից տարբերվող գավազանը չորս կետի հետ՝ կազմվում է ծածկագրություն:

Այս ծածկագրության իրարից տարբերվող երկու բանալի է մեկ հայտնի, որոնցից մեկը ընդօրինակված է Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 2001 ձեռագրում (թ. 233ա) 1373 թ. գրչությամբ և ունի հետևյալ տեսքը.

Լ ա ղ զ Դ լ Ե Կ Զ Դ Թ
 Ժ ի լ խ ծ զ հ ճ զ
 Գ ղ ճ զ լ խ ծ զ հ ճ զ
 Դ լ Ե Կ Զ Դ Թ

Գավազանագրի փոքր-ինչ տարբերվող մյուս բանալին ընդօրինակված է Մատենադարանի № 5975 ձեռագրում (թ. 34ա), 1467 թ., գրիչն է Ստեփա-նոսը:

Լ ա ղ զ Դ լ Ե Կ Զ Դ Թ
 Ժ ի լ խ ծ զ հ ճ զ
 Գ ղ ճ զ լ խ ծ զ հ ճ զ
 Դ լ Ե Կ Զ Դ Թ

Ակադ. Ն. Մառի նկարագրած Պետերբուրգի հայերեն ձեռագրերից մեկում

կա այս կարգի ծածկագրություն, որ վերծանվում է «հաշատուր»²⁸: էջմիածնի ժողովածուի № 47 ձեռագրում գավազանագրով գաղտնագրված է «Ջաքարայ ծառայ»²⁹:

Ակադ. Մ. Բրոսեի օգտագործած ձեռագրում ծածկագրված է «Ջաքարիա» անունը: Այստեղ սակայն կետերի գործածությունը տարբերվում է նախորդներից. թվերը գրվում են առանց կետի, տասնավորները՝ մեկ կետով, հարյուրավորները՝ երկու և հազարավորները՝ երեք³⁰:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 4723 ձեռագրում, որն ընդօրինակված է 1654 թ. Վարդան գրչի կողմից, գավազանագիր ծածկագրով գաղտնագրված է երկու անուն: Ստորև բերում ենք ծածկագրերը՝ մեր վերծանությամբ³¹.

Ռ ի ռ Ռ Փ ի Վ Վ Վ Վ Վ
Գ ռ ի Գ ռ ռ Վ ա ռ դ ա ն

5. Փոխարինագիր ծածկագիր:—Հայ մատենագրության մեջ սյունագրից հետո հաճախագեղ գործածական ծածկագիրը փոխարինագիրն է: Այդպես է կոչվում, որովհետև ծածկագրության մեջ այբուբենի մի տառը փոխարինում է մյուսին: Այբուբենի 36 տառերը բաժանվում են չորս շարքի՝ միավորների, տասնավորների, հարյուրավորների և հազարավորների՝ յուրաքանչյուրն իննական տառից, և տառաշարքից ամեն մեկը, ըստ թվական հերթականության, փոխարինում է մյուսին³²:

Փոխարինագիր ծածկագիրն ունի երեք տարբերակ և ծածկագրության մեջ օգտագործվում է երեքն էլ առանձին-առանձին:

Առաջին տարբերակի բանալին հետևյալն է.

Ա.	Բ.	Գ.	Դ.	Ե.	Ջ.	Է.	Ը.	Թ.
ա.	ս.	վ.	տ.	ր.	ց.	ւ.	փ.	ք.
Ժ.	Ի.	Լ.	Խ.	Ծ.	Կ.	Հ.	Ձ.	Ղ.
Ճ.	մ.	յ.	ն.	շ.	ո.	չ.	պ.	զ.

Այս ծածկագրության մեջ միավոր թվերը փոխարինում են հազարավորներին, իսկ տասնավորները՝ հարյուրավորներին:

Փոխարինագիր ծածկագրի հնագույն օրինակը Ավանում գտնված Եզր կաթողիկոսի (630—641 թթ.) երկնդվյալն՝ հունարեն-հայերեն ծածկագիր ար-

²⁸ Ն. Մառ, Հայկական ձեռագիրք ճեմարանի արևելեան լեզուաց ի, Պետերբուրգ (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1992, էջ 82):

²⁹ «էջմիածին», 1951 թ., № IV—VI, էջ 82:

³⁰ M. Brosset, նշվ. աշխ. (տե՛ս «Me'langes Asiatiques», հ. V, էջ 68):

³¹ ՄԱՄ ձեռ. № 4723, թ. 258ա:

³² Այս համակարգի ծածկագիր գործ է ածվել նաև սլավոնական մատենագրության մեջ, որը կոչվել է «тарабарская грамота», կամ ուղղակի՝ «литорея» (տե՛ս Е. Ф. Карский, Славянская кирилловская палеография, էջ 253—254): Հայկական այս ծածկագրությունը սլավոնականից տարբերվում է միայն դասավորությամբ. քանի որ մեր այբուբենը բաղկացած է 36 տառանիշից, ուստի այն հնարավորություն է տալիս իրար փոխարինող չորս շարք ստեղծել, իսկ որովհետև սլավոնական այբուբենը քիչ տառեր ունի, ուստի որոշ ձայնավոր և բաղաձայն տառեր թողնվում են նույնությամբ:

ձանագրությունն է, որ հմտորեն վերծանել է Կ. Ղաֆաղարյանը: Ահա այդ արձանագրությունը.

ՄԵԶՐԶՈՒԿԵԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸՇՄԱ ԻՆՏ ԴԱՎՈՇԿԱԹԵԱՍԱՄԷՂՇՈՒ ՌԼՔԻ

Արձանագրությունը վերծանվում է. «Տ(է)Ր ԵԶՐ ԶՈՒԿԶ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԸԸՇՄԱՐԻՏ ԴՈՒՈԷ ԴՈ ԹԵՈ ՍԱՄԷՂ ՇՈՒԱՌԼ»: Այստեղ փոխարինագիր ծածկագրերով են արտահայտված ընդգծված բառերը՝ ԶՈՒԿԶ, որ վերծանվում է «Հայոց» և «ՇՈՒԱՌԼ», որ վերծանվում է «ծառայ»: Հունարենը նշանակում է «ծառայ աստուծոյ», իսկ վերջին «Ք»-ն պատվագրված է՝ «Ք[րիստոսի]»:

Այսպիսով, ծածկագիրը կարդացվում է. «Տէր Եզր Հայոց կաթողիկոս, ճշմարիտ ծառայ աստուծոյ. Սամէղ ծառայ Ք[րիստոսի]»³³:

Փոխարինագրի այս տարբերակի ծածկագրերից մի շարք բնագրեր են հասել, որոնցից ուշադրության արժանի են հետևյալները.

Վրենյայի Մխիթարյանների № 7 ձեռագիրը, որն ընդօրինակված է 1439 թվականին, ունի գրչի հետևյալ ծածկագրությունը (հրատարակել է Տաշյանը, բայց չի վերծանել) «...Կրկին աղաչեմ յիշեսցիք ի մաքրափայլ յաղալթս ձեր Յ. Բ. Մ. Ի. Խ. Կ. Ի. Ո. Ե. Ռ. է. Ի. Ռ. է. Կ. Ե. Բ., որ շատ աշխատեցա...»³⁴: Ծածկագրության մեջ նկատվում է նմանաձև տառերի մի քանի աղավաղում. 5-րդ և տառը պիտի լինի Ի, յոթերորդ Ի տառը պիտի լինի Խ, 12-րդ Ի տառը պիտի լինի Խ: Այս ուղղումները կատարելուց հետո վերծանվում է³⁵.

Յ.Բ.Մ.Ի.Խ.Կ.Խ. Ո.Ե.Ռ.է.Խ.Ռ.է.Կ.Ե.Բ.

Զ Ս ի մ է ո ն կ ր ա լ ն ա լ ո Ր ս

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 1548 ձեռագրում (էջ 384բ) ծածկագրված է հետևյալ բնագիրը.

«ՃՄ. ՅՅ. ՌՍ ՌՈ. ԵԲ. ՏՏ. Լ. Կ. Գ. Բ. Ի Պ
Յ ո վ ս է փ. Յ ո վ ս է փ
ԱԲ. ՎՍ. ԺԺ. ԱԲ. ՅՅ. ՏՈ: ՍՍ ՍՍ ՍՍ ՍՍ ՍՍ
Գ Ր Ի Գ ո Ր Յ ո վ ս է փ

Առաջին տողի առաջին «Յովսէփ»-ը և երկրորդ տողի «Գրիգոր»-ը գաղտնագրված են գումարգիր ծածկագրով, առաջին տողի երկրորդ «Յովսէփ»-ը՝ փոխանագրի առաջին տարբերակով է, իսկ երկրորդ տողի վերջինը՝ սյունակետագիր ծածկագրով:

Նոր Զուղայի մատենադարանի № 38 ձեռագրում, որն ընդօրինակված է

³³ Կ. Ղաֆաղարյան, Ավանի երկնդվյալ ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945, էջ 7:

³⁴ Վրենյայի ձեռագրաց ցուցակ, էջ 50:

³⁵ Առանց գրչական ուղղումները կատարելու վերծանել է Խաչիկյանը՝ ստանալով. «զՍիմ-նոմ կրամաւորս» (տե՛ս «Ժե դարի հիշատակարաններ», հ. Գ, էջ 496):

1442 թ., փոխարինագիր ծածկագրով, դադարեցրված է գրչի անունը «Ռ. է. Դ. Մ. Թ»։ Վերծանվում է «Աւ[ե]տիք»³⁶։

Մատենադարանի № 8587 ձեռագրում (1373 թ.) փոխարինագիր ծածկագրով դադարեցրված է (բերում ենք միայն մի մասը)³⁷։

«...որք կարգայք յիշեցէք։ Յ. Վ. Ե. Կ. Զ. Բ. Կ. Ե. Մ. Խ. և դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոս»։ Այստեղ ծածկագրված է «Ձգրող սուրին»։

Նույն մատենադարանի № 1740 ձեռագիրը (1636 թ.), ունի գրչի հետևյալ փոխարինագիր ծածկագիրը։

«Եւ Ձ. Բ. Մ. Ռ. Լ. Բ. Զ. Լ. Յեղկելի գծողս յիշել աղաչեմ»³⁸։

Ծածկագիրը վերծանվում է «Եւ զԵսայիայ»։

Փոխարինագրի երկրորդ տարբերակի ծածկագրությունների ժամանակ միավոր թվեր ունեցող տառանիշին փոխարինում են հարյուրավորները, իսկ տասնավորներին՝ հազարավորները։

Ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ
Ճ	Մ	Լ	Ն	Շ	Պ	Ղ	Ջ	Ջ
Ժ	Ի	Լ	Խ	Ծ	Կ	Հ	Ձ	Ղ
Ռ	Ս	Վ	Մ	Ր	Կ	Լ	Փ	Ք

Երուսաղեմի մատենադարանի № 283 ձեռագրում (1486 թ.) գրիչը թողել է հետևյալ ծածկագիր բնագիրը։

«[Զ]երջանիկ ռաբունապետին իմոյ, և սրբազան հարս բարերարի, որ Ամրոգուն անուամբն վերակոչի Գ. Զ. Յ. Դ. Զ. Մ. և նորին տրուպ աշկերտիս Ս. Ի. Ս. Ռ. Ն. Ա. Փ. Ե. Տ. Ս»³⁹։ Առաջինը փոխարինագրի երկրորդ բանալիով դադարեցրված է «Յովանէս», իսկ մյուսն, աջից ձախ կարդալով՝ «Սաեփանոսիս» անունը։

Մատենադարանի № 763 ձեռագրի (1403 թ.) գրիչն իր անունը փոխարինագիր երրորդ բանալիով դադարեցրել է (բերում ենք ամբողջ պարբերությունը)։

«Այլ և աղաչեմ զիս յիշեսցիք, զամենայն երախտաւորս իմ՝ զհոգեւորսն և զմարմնաւորսն, ընդ գրելոցս նաեւ զիս ևս՝ զանիմաստ Լ Շ Կ Զ Մ Կ Զ Զ Մ Ն Ժ Զ Զ Մ Մ, զՀայր մեր որ յերկինս ասելով վասն ինձ՝ բա[զ]մամեղիս»⁴⁰։ Վերծանվում է.

Լ Շ Կ Զ Մ Կ Զ Զ Մ Ն Ժ Զ Զ Մ Մ

Գ ր ո ղ ո զ Ռ ւ ո տ ա կ է ո ո :

Անկյուրիայի ձեռագրաց ցուցակում հրատարակված է № 164 ձեռագրի կազմարարի հետևյալ ծածկագիր հիշատակագրությունը. «Վերջստին նորոգեցաւ տարէգիրքս, որ կոչի ճաշուց, ձեռամբ և անիմաստ ԽԶ, ԵԶ, ՈՔ, ԽԶ, ԺԱ, ԳԶ, ԼՔ, ԺՆ, ՈՔ, ԶՓ։ Ձեռամբ իմով կազմեցի զայս, յիշեցէք ի մաքրափայլ

³⁶ Ծածկագիրը վերծանել է Լ. Խաչիկյանը (տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», հ. Գ, էջ 543)։

³⁷ ՄԱՄ ձեռ. № 8587, թ. 223բ։

³⁸ ՄԱՄ ձեռ. № 1740, թ. 419բ։

³⁹ Ծածկագիրը վերծանել և հրապարակել է Պողարյանը (տե՛ս «Յուդայական ձեռագրաց երուսաղեմի», հ. Գ, էջ 111)։

⁴⁰ ՄԱՄ ձեռ. № 763, թ. 318ա։

աղալթս ձեր զուսուցիչն իմ Տէր Մկրտիչն, որ բազում աշխատութեան ուսուց կազմութեամբ ա[ր]հեստս զայս ձեր։ Աստուած ողորմի ասացէք։ Թվին ՌՃԻԷ (1678) յունվար ամսոյ Ի (20)»⁴¹։

Կյուլեսերյանը ծածկագիրը չի վերծանել։ Ըստ երևույթին փորձել է. բայց չի հաջողվել և կազմողի անվան տեղը բաց է թողել։ Ծածկագրության մեջ նկատվում են մի քանի տառերի սխալներ։ Բացի այդ, ծածկագրողն օգտագործել է փոխարինագրի երկու բանալին էլ միաժամանակ։ Որոշ ուղղումներից հետո հնարավոր է լինում մեծ ձգվածությամբ վերծանել.

ԽԶ ԵԶ ՈՔ ԽԶ ՄՌ ՇՂ ԻՔ ՅՆ ՌԽ ԶԲ

Ա ս լ ա ն Վ ու լ ի

Եթե ճիշտ է մեր վերծանությունը, այն դեպքում Անկյուրիայի № 164 ձեռագրի կազմողն է «Ասլանկուլին»։

Մատենադարանի № 6644 ձեռագիրը ունի հետևյալ փոխարինագիր ծածկագիրը.

«Յիշատակ է գիրքս այս ՇՔ.ՍԵ. ՃԳ. ՃՄ.ՇՔ. ՍԳ. (թ. 78ա)։

Եղ իշ ոյ աբ եղ ին։

Վերծանվում է. «Եղիշոյ աբեղին»։

Փոխարինագիր ծածկագրի երկրորդ բանալիով դադարեցրված մի բնագիր ընդօրինակված է № 1268 ձեռագրում, որը պարունակում է Ներսես Լամբրոնացու մեկնությունները՝ ընդօրինակված 1603 թ.։ Ծածկագիրը գրի է առնելված ձեռագրի սկզբում դարդանկարված կիսախորանի տակ, մի բան, որը հայ ձեռագրական մշակույթի համար արտասովոր է։ Ստորեւ բերում ենք ծածկագիրը՝ մեր վերծանության հետ միասին⁴²։

Ճ Ն Յ Ս Բ Տ Հ Լ Բ Շ Զ Մ

Ա տ ո մ ի ն է գ ի ր ք ո

Ճ Ժ Ճ Ժ Ո Տ Մ Շ Մ Բ Ս Բ

Ճ ա ո ա ց Ն Ե Ր ո ի ո ի

Ն Ճ Շ Մ Յ Տ Բ

Տ ա ր ո ո ո ի

Փոխարինագիր ծածկագրի երրորդ տարբերակի ժամանակ, ինչպես ասացինք, միավոր թվանշան ունեցող տառերին փոխարինում են տասնավորները, իսկ հարյուրավորներին՝ հազարավորները։ Փոխարինագիր ծածկագրի երրորդ բանալին հետևյալն է.

Ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ
Ժ	Ի	Լ	Խ	Ծ	Կ	Հ	Ձ	Ղ
Ճ	Մ	Լ	Ն	Շ	Պ	Ղ	Ջ	Ջ
Ռ	Ս	Վ	Մ	Ր	Կ	Լ	Փ	Ք

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 817 ձեռագրում (1414 թ.) ծածկագրված է երկու բառ, որից առաջինը՝ ծածկագրի երրորդ բանալիով, իսկ երկրորդը՝ եղբայրագրով⁴³։

⁴¹ «Յուդայական ձեռագրաց Անկյուրիայ», էջ 824։

⁴² ՄԱՄ ձեռ. 1268, թ. 2ա։

⁴³ Նույն տեղում, թ. 441ր (հմմ. «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 163)։

«Լ. Շ. Բ. Լ. Յ. Շ. Դ. Տ. Լ. Պ.» (թ. 441 ր):

Գ ր ի Գ ռ Գ ի Զ

Մատենադարանի № 4107 ձեռագրում (1420 թ.) «ամեն» բառը ծածկագրված է երկու ձևով՝ փոխարինագրի երրորդ տարբերակով և եղբայրագրով: Բերում ենք տեքստը և վերծանությունը.

«Ժ Ս Ս Դ: Բ Բ Բ Զ Տ»⁴⁴:

Ա մ մ [է]ն ա մ մ է ն

6. Եղբայրագիր ծածկագիր:—Եղբայրագիր է կոչվում, որովհետև հայկական այբուբենի տառերը, ըստ հաջորդականության, փոխարինում են իրար. «ա»-ն փոխարինում է «բ»-ին, «գ»-ն՝ «դ»-ին, «ե»-ն՝ «զ»-ին և այլն: Պետք է նկատի ունենալ, որ եղբայրագիր ծածկագրության մեջ բնագրի գաղտնագրված տառը կարող է վերցված լինել ինչպես սկզբից, այնպես էլ վերջից: Եղբայրագրի բանալին հետևյալն է.

Ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ	Ժ	Ի	Լ	Խ	Վ	Կ	Ն	Զ	Ղ
Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ	Ժ	Ի	Լ	Խ	Վ	Կ	Ն	Զ	Ղ	Ճ
Ճ	Մ	Յ	Ն	Շ	Ո	Չ	Պ	Ջ	Ռ	Ս	Վ	Տ	Ր	Յ	Ի	Փ	Ք
Մ	Ե	Ն	Շ	Ո	Չ	Պ	Ջ	Ռ	Ս	Վ	Տ	Ր	Յ	Ի	Փ	Ք	Մ

Այս տեսակի հնագույն ծածկագրությունը 1313 թվականից է և պահվել է Ղ. Փիրղալեմյանի անտիպ «Հիշատակարաններ»-ի ժողովածուում: Ծածկագրված է մի բառ՝ «Ճ. Մ. Լ. Ժ. Բ. Տ. Բ. Ն»: Փիրղալեմյանը թողել է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Պատուագրեալ անունս մնա յինէն անբացատրելի»⁴⁵: Այն բացատրելի է և եղբայրագիր ծածկագրի բանալիով վերծանել է Լ. Խաչիկյանը՝ «Մխիթարայ»⁴⁶:

Ղալաթիայի մատենադարանի № 265 ձեռագրում ծածկագրված է (բերում ենք մեր վերծանության հետ միասին)⁴⁷.

«Դ. Յ. Չ. Ի. Բ. Փ. Դ. Չ. Ս. Բ. Յ. Գ

Գ ր Ե ց ա ւ ձ Ե ո ա մ ր

Բ. Գ. Յ. Բ. Չ. Բ. Յ. Լ. Շ»:

Ա ր ր ա հ ա մ ի ն

Դսրայել երեցը 1581 թ. գրած ձեռագրի հիշատակարանում ծածկագրել է իր անունը⁴⁸.

Ն. Լ. Վ. Տ. Բ. Ն. Չ. Ի. Ը. Տ. Ը. Ի

Վերծանվում է. Յ ի ս ր ա Լ Ե Լ Է ր Է ց

№ 6644 ձեռագրի գրիչը՝ Եղիշե աբեղան, 1527 թվականին ընդօրինակված ձեռագրի մեջ թողել է եղբայրագիր հետևյալ ծածկագրությունը: Բերում ենք տեքստը մեր վերծանությամբ.

⁴⁴ Նույն տեղում, № 4107, թ. 503ա (հմմ. «Ժն դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 245):

⁴⁵ Ղ. Փիրղալեմյան, Հիշատակարան կամ նշխարք պատմության Հայոց, հ. Ա. (ՄԱՄ ձեռ. № 6273, էջ 123):

⁴⁶ Տե՛ս «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 93:

⁴⁷ Տե՛ս «Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ», էջ 366:

⁴⁸ ՄԱՄ ձեռ. № 4346, թ. 266ա:

ԲՅ. ԲԿ. ՉՃ. ՉՅ. ՅՉ. ԲՆ. Կ ԷԿ. ԲՍ. ԲՆ. ԼՎ.

Տր Ած ող որ մե այ Կ զծ առ այ իս

ՎՉ. ՓՐ. ԲՇ. ՉՓՇ. ԶՅ. ԲՓՇ. ԲՓ. ՉՅ. Լ. ՉՃ.

սո ւտ առ ուն կր առն առ որ ի եղ—

ԼՈ. ԲՃ. ԲԳ. ՉՃ. ԲՆ. Լ. Լ. ՉՅ. ԶՅ. ԸՇ. ԲՅԻ.

իշ այ ար եղ այ ի ի եր կր Էն Արց—

ԲՍ ՉՓ ՉՅ ԶՉ Պ Լ ՍԲՊ. ԸՇ.⁴⁹

ախ ու, որ կո չ ի Խաչ Էն

Վերծանվում է. «Տր ած ողորմեայ և զծառայիս սուտանուն կրանաւորի եղիշայ աբեղայի ի երկրեն Արցախու, որ կոչի Խաչէն»:

№ 8587 ձեռագրում, որն ընդօրինակված է 1373 թվականին Գեորգ գրչի կողմից, գրված է հետևյալ ծածկագիրը (այն հիշատակարանի հետ միասին նախ հրատարակել է պրոֆ. Հ. Աճառյանը՝ Սանասարյան վարժարանի ձեռագրաց ցուցակում⁵⁰, ապա՝ պրոֆ. Լ. Խաչիկյանն իր «ԺԴ դարի հիշատակարաններ»-ի մեջ):

«Բ. Լ. Յ. Ֆ. Վ. Ը. Ն. Բ. Զ. Շ. Գ. Լ. Շ. Դ. Յ. Չ. Բ. Խ. Ղ.

Չ. Դ. Լ. Շ., որք կարգալք, լիշեցէք Յ. Վ. Ե. Կ. Չ. Բ. Կ.

Ե. Մ. Խ. և դուք լիշեալ լիշեք ի Բրիստոս»:

Հ. Աճառյանը սույն ծածկագրությունը թողել է առանց վերծանության, իսկ Լ. Խաչիկյանը փոխարինագիր ծածկագիրը վերծանել է «զգրող սորին», իսկ եղբայրագիրը թողել առանց վերծանության՝ տալով տողատակ հետևյալ ծանոթագրությունը. «Ծածկագրի վերջին մասը «...լիշեցէք»-ից հետո փոխարինագիր պարզ ծածկագրով կարդացվում է «զգրող սորին», իսկ առաջին մասը մեզ չհաջողվեց վերծանել»⁵¹:

Պարզվեց, որ չվերծանված ծածկագիրը գաղտնագրված է եղբայրագրի առաջին տարբերակով: Գրչական որոշ սխալներ և բացթողումներ ուղղելուց հետո ծածկագիրը վերծանվում է.

Բ Լ Յ Ֆ Վ Ը Ն Բ Զ Շ Գ Լ Շ Դ Յ Չ Բ Խ Դ Չ Շ Ս Դ Լ Շ

Դ ի ր ք ս է Յ ա կ ո ք ի ն ք ր Ե ա Լ Դ է ո ր ք ի ն

Ամբողջ պարբերությունը, Խաչիկյանի վերծանածի հետ միասին, կկարդացվի. «Գիրքս է Յակոբին, գրեալ Գեորգին, որք կարգայք լիշեցէք զգրող սորին և դուք լիշեալ լիշեք ի Բրիստոս»⁵²:

Եղբայրագիր ծածկագրով գաղտնագրված մի բառ իր ձեռագրաց ցուցակում բերել է Բ. Սարգիսյանը, բայց, ծանոթ չլինելով նրա բանալուն, թողել է առանց վերծանության⁵³: Ահա այդ բառը պարունակող նախադասությունը. «Արտակայեցաւ բանքս այս ձեռամբ Ս Բ Տ Գ [Բ]. Յ. Պոստա-

⁴⁹ ՄԱՄ ձեռ. № 6644, յ. 154բ:

⁵⁰ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի կարին, Վիեննա, 1910, էջ 10:

⁵¹ «ԺԴ դարի հայերէն ձեռ. հիշատակարաններ», էջ 512:

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Տե՛ս «Յուցակ ձեռագրաց Վիեննայի», հ. Բ, էջ 537:

ծածկագրությունը բերել է Մոսկվայի Սինոդի գրադարանի № 70 ձեռագրից, ուր «аминь» բառը ծածկագրված է հետևյալ ձևով. «а кк дд жкч»: Սլավոնական մատենագրության մեջ այդ ծածկագրությունը կոչվում է «мудрая литорея»⁶⁰:

Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանի № 525 ձեռագիրը, որը գրված է 1618 թ., ունի գումարգիր հետևյալ ծածկագիրը. «3իշեա և Աստուած զձեզ յիշէ: 2. 2Ա. ՌՌՍ. Եեթ. Ժեթե. ՄՄՃՃԲՃ. ԳՃՅ. Լիիժժ. ՍՍ. Ա. ՄՃՃ. Ժեե. ՄՄ. ԳՃՄՃ. ՍՍՌ. ԲԲ. ԺԺ. ԴՃ. ՃՃՃ. ԺԺ. ՄՃՄ. ԳԲ. Ա. Եեթ ՌՍՌ. ՎՍ. ԴԱ. Ի. Ա. Լի. ԳԳ. ԽԺԺԻ. ԲԲԱ. 2. ԳՃ. Ժեե. Ի. ՍՌՍ. Ա. ՏՌ. ՏՐ. Ա. ՄՃ. 2Ճ. ՌՍՎՌ. Դե. Ե. Նն»:

2. Տաշյանին չի հաջողվել վերծանել, բայց նա ճիշտ նկատել է, որ «Այս հանելուկին մէջ ըլլալու է ձեռագրիս վերջին մասին գրչի անունը»⁶¹: Մածկագրությունն առանց էական դժվարության (միայն մի տառ ուղղելով՝ 111 շարքի երկրորդ տառը), վերծանվում է. «2էաիլ Պողոտանին ուղիւն յիշեա ի տ[է]ր և ա[ստուա]ծ զձեզ [յիշէ] յիւր խաբայութե[ա]լն»:

Խաչատուր Կաֆայեցու «Ժամանակագրության» մեջ ծածկագրված է. «2. ԻԻ. Ա. էՃ. Ա. ՍՍ. 33. ՎՇՎՇ[Ռ]. ՍՇՍՇ. է. ՍՇՍՇ. է. ՎՎ. ՍՍ. է. ԵՌ. ԸՌ. ԺԺ. Ժեթե. ԺԺ. Նն. 33. ՌՌ. կիլկս. ԼԼ. ԺԺ. ԵՌ. Ա. ԼԼ. 33. ՌՌ. ՌՇՌՇ. Ա. ԵՌ. ԲԲ. Ա. ՄՄ. ՄՄ. ԺԺ. ԼԼ. 33. Խեխե. 33. ՌՌ. ՌՌ. ԺԺ. ՃՃ. է. 33. ՄՄ» (տեքստում կատարվել է գրչական որոշ ուղղում): Վերծանվում է. «2Խաչատուր էրէց, Տէր Փիլիպոս կ[ա]թ[ո]ղ[ի]կ[ո]ս, Կիրակոս, Վարդան, Նիկողոս, Սիմէոն»⁶²:

Երկու փոքրիկ ծածկագիր այս խմբից հրատարակել է Բ. Սարգիսյանը իր Զեռագրաց ցուցակում⁶³: Առաջին ծածկագրում ասվում է.

«Ես Մարտիրոս նուստ քահանայ եկի ի Հէլիօպալիս թվին ՇՇ. Ճ. Ի. ՃՃ. ՕՕ. ՎՍ. ՍՍ. ԺԺ. ՎՍ. 33. ՌՌ»: Մածկագրված է. «ՌՃԻ (=1671) Մարտիրոս»:

Մյուս ծածկագրությունը հետևյալն է. «Կաղմեցաւ ձեռամբ յոգնամեղ գրչի ՃՃ. ԺԺ. ՄՄ. ՕՕ. ՌՌ. ԺԺ. դպրի ի քաղաքս Կամենից թվին 2ՂԳ (=1544)»: Մածկագիրը վերծանվում է՝ «Մինասի»:

3. Քոնիբերը Բրիտանական թանգարանի հայկական ձեռագրերի իր կազմած ցուցակում բերել է մի պատահական գումարգիր ծածկագիր, բայց չի կարողացել վերծանել: Մածկագիրը գրչական փոքրիկ ուղղումներից հետո, վերծանվում է (բերում ենք մեր կողմից ուղղված տեքստը և վերծանությունը).

«3ակովբոսն և ընտանիք իւր յիշեսիք ի ՔՍ 3Ս.

ՃՃ. Ա [ՍՎ ՍՍ] ԺԺ ՍՎ 33 ՌՌ ԺԺ ՐՏ ՌՌ

Մ ա Ր ա ի Ր ո ս ի Ք ս (=Քրիստոս):

⁶⁰ Տե՛ս Ե. Փ. Карский, Славянская кирилловская полеография, էջ 255.

⁶¹ «Յուզակ ձեռագրաց վիեննայի», էջ 997.

⁶² ՄԱՄ ձեռ. № 7709, թ. 237ա: Բնագրում «Խաչատուր» բառի մեջ «ւ» տառը մեկ հաղաբով պակաս է հաշված: Սխալ է թվագրված նաև ՎՇՎՇ «Բ»-ի թվագումարը՝ ՍՍՍՍ փոխանակ ՍՎՍՎ և «Վ»-ի թվագումարը՝ ՎՍՎՍ փոխանակ ՎՇՎՇ, որոնք ուղղված են վերծանված բնագրում:

⁶³ «Յուզակ ձեռագրաց վիեննայի», հ. 1, էջ 823.

ՌՌ ՍՍ ԵԴ ՏՏ (Ա) ՄՄ 33 ՌՌ ԺԺ ՐՏ ՌՌ

Ս տ ե փ ա ն ո ս ի Ք ս (=Քրիստոս)

ՃՍՃՍ Ս: Եւ ես Կարապետ գրիչս յիշեսիք(ք) ի Քս Յս ամէն»⁶⁴:

Յ ս (=Յիսուս):

Մանկագրի մեջ ուղղված է. բնագրի առաջին շարքի չորրորդ ՈՈ երկտառը ՍՍ ձևով, երկրորդ շարքի երրորդ երկտառի՝ ԵԴ-ից հետո եղած դ-ն գուրս է նետված որպես ավելորդ տառ, երրորդ տողի առաջին տառախմբի ՃՍՃՍ-ից հետո Ե տառը փոխարինված է Ս-ով:

Ուշագրության արժանի է, որ ծածկագրության այս տեսակը գործ էածվել աղթարական գրականության մեջ: Մատենադարանի № 193 ձեռագրի հիշատակագրությունների մեջ ծածկագրված է. «ԼԼ. ԺԺ. ԵՌ. Ա. ԺՍ. 2Ճ. ՌՌ»⁶⁵: Վերծանվում է՝ «Կիրակոս»:

Գումարգիր ծածկագրով է գրված 1727 թվականին Ղարաբաղի Աբրահամ յուզբաշու Բաբլի ռուսական հրամանատարությանը՝ Պողոս յուզբաշու անունով ուղղված նամակի վերնագիրը և ստորագրությունը: Նամակն ունի խիստ գաղտնի բովանդակություն: Աբրահամ յուզբաշուն ռուսական հրամանատարությանը խնդրում է, որ Ղարաբաղին շտապ ղինական օգնություն ցույց տան, ուստի և նա չի ցանկացել, որ նամակը թշնամու ձեռքն անցնի իմացվի, թե ով է ուղարկողը և ում է հասցեագրված: Հասցեն ծածկա- գրված է. «2Ճ. էՌ. ԳԳ. Նն. [ՕՕ]. ԵՃ. Ի. է. ԸՃ. 2Ճ. Խեխե. 2Ճ. ԲՌ. ԻՆ»⁶⁶:

Ստորագրությունը ծածկագրված է. «ՕՕ. ԱԱ. ԵՌ. ՕՕ.. ԼեԼե. ՕՕ. ՃՃ. 2Ճ. էՌ. ԳԳ. ԸՃ. ՕՕ. ԵՃ. ԺԺ. ԲԱ. 2Ճ. էՌ. Ժեթե. ԲՌ. ԴՌ. ՕՕ. ԴՃ. ԴԳ. 2Ռ. ԺԺ»:

Մածկագիրը դուրին վերծանելու համար նամակագիրը խորհուրդ է տվել թվահամարով վերծանել. «Համարով վաղ վաղ գտանես»:

Առաջինը վերծանվում է. «Ուզալ[ա]շիէ Պողոսին»: Իսկ երկրորդը՝ «Աբրահամ ուզալաշի Գուլստանէցի»:

8. Երկրանալի ծածկագիր:—Հայկական ծածկագրերի մեծ մասը ընդհանրապես գաղտնագրված են լինում միայն մեկ բանալիով: Սակայն մեկ-մեկ պատահում են և երկբանալի ծածկագրեր: Դրանցից մեկի մասին մենք խոսել ենք վերևում՝ սլոնագիր ծածկագրության հատվածում:

Երկբանալի ծածկագրության մի ընտիր նմուշ պահել է Մատենադարանի № 1424 ձեռագրի ծածկագրությունը՝ 1620 թվականից: Մածկագրված է գումարգիր և փոխարինագիր բանալիներով: Երբ ծածկագրությունը գումարգրից վեր ենք ածում սովորականի, ոչինչ չի ստացվում: Վերջնականապես բացվում է, երբ ստացված բնագրում գործ ենք ածում նաև երկրորդ փոխարինագիր բանալին: Ըստ որում, փոխարինագրի մեջ գործ է ածված երեք տարբերակների բարդացումներն էլ: Բացի այդ, առաջին շարքի 11-րդ երկ-

⁶⁴ F. C. Conybeare, Catalogue of the armenian manuscripts in the British Museum էջ 240:

⁶⁵ ՄԱՄ ձեռ. № 193 թ. 175բ:

⁶⁶ Ա. Գ. Աբրահամյան, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1953, էջ 223:

տառի մեջ կատարված է մի վրիպում. այն պիտի լինի ոչ թե «ՇՄ», այլ «ՇԾ»: Ծածկագրության տեքստը բերում ենք ուղղված ձևով.

ՅՅ.	ԱԱ.	ՅՄ.	ԲՏ.	ՇՇ.	ՆՆ.	ՇՇ.	ՅՄ.	ԲԲ.	ՎՍ.	ՇՄ.	ՕԱ.	ՇՇ.
Ո	Բ	Շ	Ք	Ռ	Պ	Ռ	Շ	Դ	Ր	Չ	Ա	Ռ
Չ	Մ	Ե	Ղ	Ս	Ա	Ս	Ր	Մ	Ժ	Ս	Ն	Ս
ՃՃ.	ԲԱ.	ՃՃ.	ԴԱ.	ՅՄ.	ՍՌ.	ՇՇ.	ԲՏ.	ՇՇ.	ՅՌ.	ԴԱ.	ՌՌ.	
Մ	Դ	Մ	Ե	Շ	Վ	Ռ	Ք	Ռ	Ի	Ե	Ս	
Ս	Դ	Ի	Չ	Ե	Լ	Ս	Ղ	Ս	Չ	Ե	Մ	

Ձեռագրի գրիչն է Հովհաննեսը, որն իր թողած երկհարկ ծածկագրության մեջ, այսպիսով, խնդրում է. «Զմեղապարտ ծառա յիշել աղաչեմ»⁶⁷, Այս ծածկագրությունը տառացի նմանություն ունի Գլաձորի համալսարանի նշանավոր ուսուցչապետ Նսայի Նշեցու 1284 թ. գրած ձեռագրում գաղտնագրված երկու բանալիով (գումարգիր և փոխարինագիր) բացվող հետևյալ ծածկագրությանը.

ՅՅ.	ԱԱ.	ՅՄ.	ԲՏ.	ՇՇ.	ՆՆ.	ՇՇ.	ՅՄ.	ԲԲ.
ԱԱ.	ՇՄ.	ԱԱ.	ՇՇ.	ՃՃ.	ԲԱ.	ՃՃ.	ԴԱ.	ՅՄ.
ՍՌ.	ՇՇ.	ԲՏ.	ՇՇ.	ՅՌ.	ԴԱ.	ՌՌ.		

Գումարգիրը վերծանվում է.

Ո.	Բ.	Շ.	Ք.	Ռ.	Պ.	Ռ.	Շ.	Դ.	Բ.	Ռ.	Բ.	Ռ.
Մ.	Դ.	Մ.	Ե.	Շ.	Վ.	Ռ.	Ք.	Ռ.	Ի.	Ե.	Ս.	

Գումարգրից ստացված արդյունքը եղբայրագրով վերծանվում է.
«Զմեղապարտս էսաի յիշել աղաչեմ»:

Բոլոր տեսակի ծածկագրեր վերծանելու ժամանակ պետք է անպայման նկատի ունենալ, որ ծածկագրող հեղինակները հաճախ շփոթում են. բավական է մի կետ կամ մի տառանիշ մոռացության տրվի, գաղտնագրված բանագիրը ստանում է այլ նշանակություն և չի վերծանվում: Նման դժվարությունների հանդիպելիս անհրաժեշտ է փորձել սխալգիր այս կամ այն տառանիշը, տառը փոխարինել նրա նախորդ կամ հաջորդ տառերով և կամ՝ սյունագիծը փոխարինել նախորդ և կամ հաջորդ համապատասխան սյունագիծով:

9. Բացակա անդամ ծածկագիր:—Այս ծածկագիրը հայկական ամենաբարդ և միաժամանակ ամենահետաքրքիր ծածկագրերից է: Մեզ հայտնի է առաջիմ այս ծածկագրի միայն երեք բնագիր, որոնցից մեկը գտնվում է Մաշտոցի անվան մատենադարանում, մյուսը՝ Բողկյանը գրադարանի հայկական բաժնի № 2 ձեռագրում: Երրորդը՝ միայն մի տող, առանց աղբյուրը ցույց տալու, հրապարակել է ակադ. Հ. Աճառյանը իր «Հայոց գրերը» աշխատության մեջ:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի բացակա անդամ ծածկագրության բնագիրը հետևյալն է.

ՂԶԲ. ՀԶԻ. ԶՈՅ. ԺՃՌ. ԵԾՇ. ԽՆՏ. ԺՃՌ. ԲԻՄ. ԲՄՍ.

ԲԻՍ. ԺՃՌ. ԲԻՄ. ԴԽՆ. ԶԿՅ. ԷՀԶ. ԴԽՏ. ԶԿՅ. ԲԻՍ:

ԴԽՏ. ԾՇՐ. ԲԻՄ: «Թէ կարգաս իմաստուն ոմն ես»⁶⁹:

Բողկյան գրադարանի հայկական բաժնի № 2 ձեռագիրը, որը բովանդակությամբ «Գանձարան» է, ընդօրինակված է 1610 թ., պարունակում է բացակա անդամ ծածկագրության հետևյալ բնագիրը.

«Արդ գրեցաւ սուրբ գանձարանս ձեռամբ մեղսաներկ և անհմուտ, անարժան, անծան և անծող գրչի ԲԻՄ. ԲՄՍ. ԲԻՍ. ՀԶԻ. ԶԿՅ. ԴԽՏ. լուկ անուն երիցուիս, որդի Լուսբացի պարոն Նիկողայովին»:

Ծածկագրության երկու տեքստն էլ, ինչպես տեսնում ենք, կազմված է հայկական երեք տառանիշից: Առաջին իսկ հայացքից դժվար չէ նկատել, որ երեք տառի այս խումբը կազմված է որոշ համակարգով. այստեղ զուգակցված են համարական նույն կարգի տառերը՝ վերցնելով միավորների. տասնավորների, հարյուրավորների և հազարավորների շարքից: Այսպես, առաջին երեք տառերի թվականների արժեքն է՝ 90, 900, 9000, երկրորդինը՝ 70, 700, 7000, երրորդինը՝ 6, 600, 6000 և այլն:

Եռագիր ծածկագրի բանալին, մեզ անհայտ աղբյուրների հիման վրա, հրապարակված է պրոֆ. Հ. Աճառյանի «Հայոց գրերը» աշխատության մեջ⁷⁰: Ստորև բերում ենք այդ բանալին:

Մ	Ր	Գ	Գ	Ե	Գ	Է	Ը	Թ
ԺՃՌ	ԻՄՍ	ԼՅՎ	ԽՆՏ	ԾՇՐ	ԿՈՅ	ՀԶԻ	ԶՊՓ	ՂԶԲ
Ժ	Ի	Լ	Խ	Ժ	Կ	Հ	Ճ	Դ
ԱՌՃ	ԲՄՍ	ԳՅՎ	ԴԽՏ	ԵՇՐ	ԶՈՅ	ԷՀԶ	ԸՊՓ	ԹԶԲ
Ճ	Մ	Ե	Ն	Չ	Ռ	Հ	Ա	Ջ
ԱՌՌ	ԲԻՍ	ԳԼՎ	ԴԽՏ	ԵՇՐ	ԶԿՅ	ԷՀԶ	ԸՊՓ	ԹԶԲ
Ս	Ս	Վ	Ս	Ր	Գ	Է	Փ	Ք
ԱՌՃ	ԲԻՄ	ԳԼՅ	ԴԽՆ	ԵՇՇ	ԶԿՈ	ԷՀԶ	ԸՊՊ	ԹԶԶ

Հ. Աճառյանը բերել է ստորև վկայակոչվող մեկ տող ծածկագիր տեքստը և վերծանությունը.

ԲԻՄ	ԶԿՅ	ԷՀԶ	ԵՇՇ	ԻՄՍ	ԴԽՏ	ԲԻՍ	ԾՇՐ	ԲԻՄ	ԵՇՇ	ԶԿՅ	ԸՊՓ
Ս	Ռ	Լ	Ր	Ր	Ն	Մ	Ե	Ս	Ր	Ռ	Ա

Սկզբում, ծանոթ չլինելով Հ. Աճառյանի հրատարակած բանալու հետ, փորձեցինք այս ծածկագիրը բաց անել մեզ ծանոթ հայկական ծածկագրերի բոլոր բանալիներով, բայց ոչինչ չստացվեց: Մեծ աշխատանքից հետո միայն պարզվեց, որ ծածկագրված տեքստի տառանիշեր պիտի փնտրել ոչ թե ծածկագրի մեջ, այլ նրանից դուրս: Այսպես, առաջին երեք տառերի մեջ կան 90-ը, 900-ը, 9000-ը, բացակա է 9-ը, այսինքն Բ-ն և այս է, որ ծածկագրված է: Երկրորդի մեջ կա՝ 70, 700, 7000, բացակայում է 7-ը՝ Է-ն: Եր-

⁶⁹ Տիրալը արքեպիսկոպոսի կազմած ցուցակը՝ General catalogue of the armenian manuscripts in the Bodleian Library of Oxford (անալիզ, պատկերված է Մաշտոցի անվան մատենադարանի արխիվային բաժնում: Տվյալ ծածկագրությունը գրի է առնված 7-րդ տետրակում):

⁷⁰ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 467—468:

⁶⁷ ՄԱՍ Ժեռ. № 1424, թ. 145ա:

⁶⁸ ՄԱՍ Ժեռ. № 1422, թ. 190ա—191բ:

բորդի մեջ կա 6, 600, 6000, բացակայում է 60-ը, այսինքն՝ կ-ն և այլն՝ Սկզբունքը հետո, առանց դժվարությունների, վերծանեցինք բերված ծածկագրերը:

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 193 ձեռագրի ծածկագրությունը վերծանված է.

ՂՋԲ. ՂԶԻ. ՂՈՅ. ԺՃՌ. ԵՄՇ. ԽՆՏ. ԺՃՌ. ԲԻՄ.

Թ է կ ա ր դ ա ս

ԲՄՍ. ԲԻՍ. ԺՃՌ. ԲԻՄ. ԴԽՆ. ՋԿՅ. էՂԶ. ԴԽՏ.

Ի մ ա ս տ ու լ ն

ՋԿՅ. ԲԻՍ. ԴԽՏ. ԾՇՐ. ԲԻՄ:

ո մ ն ե ս

Այս նույն վերծանությունը գրված է ծածկագրի կողքին:

Բողջան գրադարանի վերևում բերված ծածկագիրը վերծանված է.

ԲԻՄ. ԲՄՍ. ԲԻՍ. ՂԶԻ. ՋԿՅ. ԴԽՏ.

Ս Ի մ է ո ն

Այսպիսով, Բողջան գրադարանի հիշատակարանը կամբողջանա հետևյալ ձևով. «Արդ՝ գրեցա սուրբ գանձարանս ձեռամբ մեղսաներկ և անհրամուտ, անարժան, անծան և անծող գրչի Սիմէոն լոկ անուն երիցուիս, որդի Լույսբացի (խոսքը Լեհաստանի Լույսք քաղաքի մասին է) պարոն Նիկողայոս վին»:

10. Առաքական քվանդանագիր ծածկագիր:—Այս ծածկագիրը թվանշանագիր ենք անվանում, որովհետև գավազանագիր նշանագրերին փոխարինում են արաբական մեկից մինչև ինը թվանշանները: Միավորների թվական արժեք ունեցող տառանիշերը կետեր չեն վերցնում, տասնավորների տառանիշերը՝ մի կետ, հարյուրավորների՝ երկու, հազարավորների՝ երեք: Այս ծածկագրության բանալին հետևյալն է.

Ի Բ Խ Ջ Օ Կ Վ Ա Գ
ա բ գ դ ե զ է լ թ

Ի. Բ. Խ. Ջ. Օ. Կ. Վ. Ա. Գ.
ժ Ի Լ Խ ծ Կ Դ Ճ Ղ

Ի.. Բ.. Խ.. Ջ.. Օ.. Կ.. Վ.. Ա.. Գ..
Ճ մ յ ն շ ո չ պ ջ

Ի... Բ... Խ... Ջ... Օ... Կ... Վ... Ա... Գ...
ո ս Վ Գ Բ Կ Լ Կ Բ

Մաշտոցի անվան մատենադարանի 1684 թ. ընդօրինակած № 4723 ձեռագրի գրիչներից մեկը՝ Մովսեսը, արաբական թվանշաններ ծածկագրության մեջ գաղտնագրել է իր անունը⁷¹, որը վերծանվում է.

Բ. Կ. Խ. Բ. Վ. Բ.
Մ ո Վ ս է ս

Նույն մատենադարանի № 4693 ձեռագրում, որը գրված է 1648 թ. Լիմանապատում, արաբական թվանշաններ ծածկագրով գաղտնագրված է երկու անուն, որոնցից մեկը վերծանվում է «Ջանշին», իսկ մյուսը՝ «Մարկոս»⁷²:

Ջ Լ Խ Օ Բ Խ Ջ Խ
Ջ ա ն շ Ի ն Մ ա ր կ ո ս

Մատենադարանի աղթարական բովանդակություն ունեցող № 10200 ձեռագրի գրիչը բազմաթիվ ոեցեպտներ է ծածկագրել: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել նրանցից միայն մեկը՝ մեր վերծանությունը:

«Կ.Բ.Ջ..Կ..Օ...Ջ...Գ.Ի Խ..Վ..Բ.Օ.Օ...Վ
Կ Ի ն ո ր Գ Ղ ա յ Ջ Բ Ե ր Է

Կ.Ը.Բ.Կ..Վ...Կ.Ի Գ Ջ.. Խ մ Կ ու ր, որ Ի ն խ ն
Կ Յ Ի ո Լ Կ ա ր ն

Հ ի ժ ա ն ա յ, յ Ղ ա ն ա յ ա վ »:

Որոշ ձեռագրերում հանդիպում են այս ծածկագրերի շատ պարզ տեսակներ. վերցնում են ներկայումս գործածական թվանշանները և նրանցով համարժեք տառանիշերը ծածկագրում: Ահա, օրինակ, № 3464 ձեռագրում ծածկագրված է հետևյալ բնագիրը.

«9000 5000 20 2000 4000 600 2000 20 50 1 1000 1 300

Ք ր Ի ս տ ո ս Ի ծ ա ո ա յ

1 30 7 9000 2000 1 400

Ա Լ է ք ս ա ն

3000 1 5000 4 1 800 5 4000

Վ ա ր դ ա պ Ե տ

300 20 500 5 30 20 4000 7 5000 1 90 1 700 5 200»:

յ Ի շ Ե Լ Ի տ է ր ա ղ ա չ Ե մ:

Այս ծածկագրությունն, ի դեպ, գործ էածվել նաև հունական մատենագրության մեջ: Վ. Գարդհաուզենի հնագրության մեջ այն կոչվում է «Zahlenkryptographie» (թվական ծածկագիր)⁷⁴:

⁷¹ ՄԱՄ ձեռ. № 4723, Բ. 284բ:

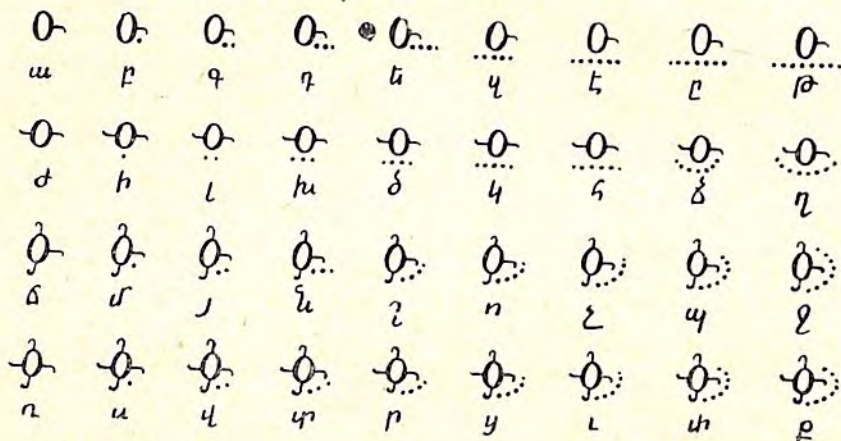
⁷² ՄԱՄ ձեռ. № 4693, Բ. 354ա:

⁷³ ՄԱՄ ձեռ. № 10200, Բ. 331բ:

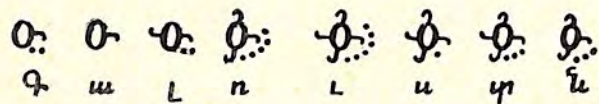
⁷⁴ St. V. Gardthausen, Griechische Palaeographie, էջ 316—317:

Մատենադարանի № 7104 ձեռագրում այս ծածկագրով գաղտնագրված է. («Գալուստ, գրերը Աբրահամին, Մուսէսին, Մանասարին, Գրիգորին, Մխիթարին է») (թ. 1բ—2ա):

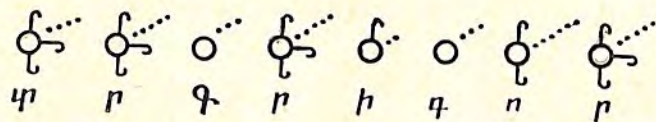
11. Ծիրանավոր ծածկագիր:—Գծակետային սկզբունքով է կազմված ձիւրանավոր ծածկագիրը: Այստեղ վերցվում է մի օղ, և նրա կողքից շորս ուղղությամբ ձգվում է մեկից շորս ճիրան. միավորի համար գրվում է մեկ ճիրան, տասնավորի համար՝ երկու, հարյուրավորի համար՝ երեք և հազարավորի համար՝ չորս: Այնուհետև, ըստ տասնանիշի թվական արժեքի, գրվում են կետեր: Կետագրության համակարգը նման է գծակետային ծածկագրի վերջին տեսակին, այսինքն՝ մեկ թվանշանով պակաս, քան սովորաբար ծածկագրվում է: Բերում ենք այս ծածկագրի բանալին.

Ակադ. Բրոսսեի հրատարակած տեքստերի մեջ այս ծածկագրով գաղտնագրված է «Գալուստն» անունը⁷⁵: Բերենք ծածկագրությունը և նրա վերծանությունը.

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 4676 ձեռագրում, որը «Ճառքնաիր» է և XIV դ. ընդօրինակություն, հանդիպում է ճիրանավոր հետևյալ ծածկագիրը⁷⁶.

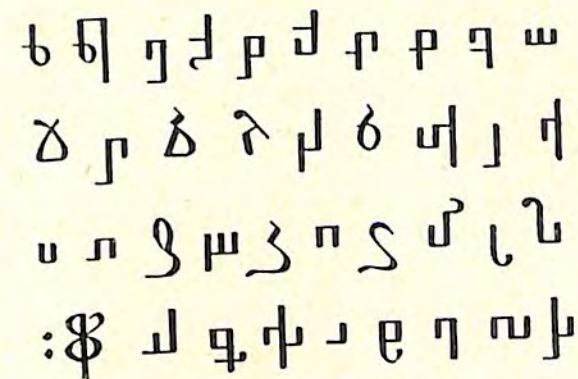

12. Շրջագիր ծածկագիր:—Շրջագիր ծածկագիրը կազմված է սովորական հայկական գրերից, միայն թե տառերն այստեղ գրվում են շուռ տված ձևով: Այս խմբի ծածկագրերը վերծանելու համար պետք է ծածկագրությունը պահել հայելու առջև, որի անդրադարձումը դյուրություն է ստեղծում կարդալու համար: Կարելի է նաև ծածկագիրը հարադատորեն պաճենահանել թափանցիկ թղթի վրա և շուռ տված պահել լույսին: Շրջագիր ծածկագրությունը, ինչպես երևում է, դասավանդվել է հայ գրչության դպրոցներում: Այդ երևում է

⁷⁵ M. Brosset, Նշվ. աշխ. (տե՛ս «Mélanges Asiatiques», t. V, էջ 76—77).

⁷⁶ ՄԱՄ ձեռ. № 4676, Թ. 379ա:

Անդրեաս Եվդոկացու 1585 թ. կազմած դասագրքից, որի մեջ ուսուցման նպատակով բերվում է շրջագիր ծածկագրի բանալին⁷⁷:

Շրջագիր ծածկագրության նմուշներ պատահում են նաև վիմագիր արձանագրությունների մեջ: Ծածկագրության այս խմբին է պատկանում բանասեր Գ. Տեր-Մկրտչյանի՝ Սեանի կղզում հայտնաբերած ու վերծանած վիմագիր մի արձանագրություն (գրված 1448 թ.): Շրջած կոչվում այն կարդացվում է. «Սա է փրկիչ աշխարհի և յոյս հաւատացելոց, որք երկրպագէք զԿ[արա]պ[ե]տ ք[ա]հ[անա]յ [յ]աղաւթս յիշեցէք: Զ[ա]ք[ա]ր կազմող Պ[ղ]է»⁷⁸:

Հաղբատի մեծ գավթի տապանաքարերի մեջ Կ. Ղաֆադարյանը գտել է ու հրապարակել մի տապանագիր՝ գրված շրջագիր ծածկագրով, որը կարդացվում է.

«ԱՅՍ [է] ՀԱ[ն]ԳԻ[Ս]Տ Ղ[ՈՒ]Կ[ԱՍ] Վ[ԱՐ]Դ[Ա]Պ[ԵՏ]ԻՆ»⁷⁹:

Կիրակոս գրիչը Կապոսի գրչության օջախում 1498 թ. գրված ձեռագրում թողել է աջից ձախ կարդացվող հետևյալ ծածկագրությունը.

Մ. Ա. Ն. Ի. Լ. Ի. Տ. Զ. Ի. Թ. Ն. Ա. Բ. Բ. Բ. Ա. Զ.

Ա. Հ. Յ. Ա. Վ. Ս. Ի. Զ. Բ. Գ. Ս. Ո. Կ. Ա. Բ. [Ի. Կ.]:

Վերծանվում է. «[Կի]րակոս գրչիս վայ հազար բերան. թ[է] ի[ն]չ տի լինամ»⁸⁰:

13. Վանկագիր ծածկագիր:—Այս խմբի ծածկագրերը կազմում են երկու կամ երեք տառից բաղկացած վանկեր, որոնց մեջ միայն առաջին տառն ունի նշանակություն, իսկ մյուսները կցորդներ են և գրված ծածկագրության բարդացման համար: Կցման սկզբունքը հետևյալն է. ծածկագրվող բաղաձայն տառին կցվում է առ, իսկ ձայնավորին միայն ա: Առանց ծածկագրելու դրվում է ու երկհնչյունը:

Այս ծածկագրով գաղտնագրված են գրիչ Մխիթար Անեցու թվաբանական խնդիրները: Բերենք նրանցից երկու օրինակ.

Իններորդ խնդիր. «Մարդ մի յորդին երես ճ (100) սպիտակ՝ թէ ճ (100) հաւ գնէ: Նա գնեաց զղազն Ե(5) սպիտակ, հաւն մի սպիտակ, ճնճղուն Ի(20)

⁷⁷ ՄԱՄ ձեռ. № 1869, Թ. 344ա:

⁷⁸ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Աջից ձախ հայ գրություն (տե՛ս «Շողակաթ», 1913, էջ 139):

⁷⁹ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 124 և 161 (Ափսոսանքով պետք է նշենք,

որ վերծանության մեջ սխալմամբ անունը կարդացված է Մկրտիչ):

⁸⁰ «Ժե դարի հիշատակարաններ», հ. Գ, էջ 273:

դինակը, ծածկագրելու սկզբունքը ցույց տալու համար, այբուբենի ներքևում բերում է ծածկագրի մի նախադասություն, որը վերծանվում է. «Շաբն ալսպէս ձգես, իմ եղբայր հարազատ», այսինքն՝ այս սկզբունքով պետք է առաջնորդվես գաղտնագրելիս:

Վերջապես, այս նույն «աղվանական» խմբին պատկանող երկու այբուբենն պարունակում է № 7017 ձեռագիրը (թ. 1 ա, XVIII դ.): Յուրաքանչյուրը շարադրված է երեք շարք, ամենից ներքև բերված է «տ», «ր» և «ք» տառերի նշանագրերը և նրանց վերծանությունը: Իրար հաջորդող այս երկու այբուբենների առանձին նշանագրերը զգալի չափով տարբերվում են իրարից, չնայած կազմված են նույն սկզբունքով: Նրանց և բուն աղվանական արձանագրությունների տառատեսակի մեջ նմանություն փնտրելու ջանքերն անօգուտ են: Սրանք ևս սովորական հայկական ծածկագրության բանալիներ են, որոնք կարող են օգտագործվել վերծանությունների ժամանակ:

Գր. Գալմբջարյանը ժամանակին ուշագրություն է հրավիրել Մյունխենի մեկ ուրիշ հայերեն ձեռագրի վրա (K. Hof-und Staatsbibl, Cod. Arm. № 7, fol. 293r), ուր կա անընթեռնելի մի գրություն՝ 15 տող. «Մենք համեմատելով ն. Բարամեանցի ... հրատարակած՝ Աղվանից գիր համարումս գրերուն հետ, քանի մի տեղ ճշտիւ նոյնութիւն գտանք»⁹⁶: Սակայն Ա. Շանիձեի վերծանությունից պարզվեց, որ այն ևս հայերեն ծածկագիր է՝ գրված 1674 թ.⁹⁷:

Այս ծածկագրությունը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է «Բժշկական ծածկագիր» անունով: Մինչև վերջին ժամանակներս հայտնի էր նրա միայն 26 նշանագրի իմաստը, իսկ մնացած 12-ն անհայտ էր մնում:

Ձեռագրերի ուսումնասիրության ընթացքում մեզ հայտնի դարձան բժշկական ծածկագրությանը գաղտնագրված մի շարք ձեռագրեր, որոնց միջոցով դժվար չէր, նախադասության իմաստը մակաբերելով, լրացնել պակաս նշանագրերը և ամբողջացնել այն: Բժշկական այդ ծածկագրերով գաղտնագրված հիշատակարաններ հայտնի դարձան Մատենադարանի № 6644 (թ. 144բ, 163ա, 165բ, 1527 թ.՝ Եղիշե գրչի), № 6731 (թ. 68ա 1652 թ.՝ Հովասափ Վանեցի գրչի), № 848 (Հովասափ Սեբաստացու՝ 16-րդ դարի), № 9758 (թ. 5ա—27բ, Ավետիք Բաղիշեցու՝ 1814 թ.), ինչպես նաև Անկյուրիայի № 92 (Սարգիս գրչի), նույն մատենադարանի № 133 (Եղիա դպրի), Անթիլիասի կաթողիկոսարանի № 16 (Հովասափ Սեբաստացու՝ XVI դ.)⁹⁸:

Բժշկական ծածկագրերի բանալին հետևյալն է⁹⁹.

⁹⁶ Գր. Գալմբջարյան, Յուրակ հայերեն ձեռագրաց Արքունի Մատենադարանին ի Մինխեն, Վրեննա, 1892, էջ 21: Հմմ. Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ 619:

⁹⁷ А. Шанидзе, Криптографическая запись в одной армянской рукописи из Мюнхенской коллекции (տե՛ս «Տեղեկագիր» ՀՄՍՀ ԳԱ-ի (հաս. գիտ.) 1960, № 9, էջ 91—98):

⁹⁸ Հ. Անասյանը ժամանակին տեղեկացել է, որ այս ծածկագրության ամբողջական բանալին հայտնի է հայ ոսկերիչների նեղ շրջանակներում: Նա անգամ փորձել է ոսկերիչներից ստանալ ծածկագրի բանալին, սակայն նրանք հրաժարվել են տալ, որովհետև «անոնք, — ինչպես գրում է Անասյանը, — իրենց վարպետներուն երդում տված են եղեր, ուստի ծածկագրին գաղտնիքը երևան չեն հաներ»:

⁹⁹ Հմմ. Ա. Աբրահամյան, Աղվանական համարվող մի քանի բնագրերի շուրջը («Լրաբեր», 1970 թ., № 3, էջ 56):

Ն Բ Գ Դ Ե Ն Զ Շ Տ Ն
ա բ գ դ ե զ է լ թ

Պ Բ Կ Փ Ծ Կ Ծ Զ Ծ
ժ Ի Լ Խ Ժ Կ Կ Զ Դ

Տ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ
Տ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ

Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ
Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ

Փորձենք վերծանել այս բանալիով մի քանի բժշկական ծածկագիր բնագրեր:

Մատենադարանի № 6644 ձեռագրի գրիչ Եղիշե կրոնավորը 1527 թ. ընդօրինակած ձեռագրի մեջ թողել է բժշկական երեք ծածկագիր բնագիր¹⁰⁰:

Առաջին ծածկագիրը վերծանվում է. «Զարեկեցիս զԵղիշայ կրանաւոր և զհայրն իմ Մալիք սուլտանն»: Կողքին գրված է ծածկագրության վերծանությունը, միայն «զԵղիշայ» վերծանելու փոխարեն սխալմամբ վերծանվել է Եղիշայ:

Երկրորդ ծածկագրությունը վերծանվում է. «Թողութի արարէք ինձ Եղիշայ կրանաւորի: Եւ ես մոլորեցայ ի երկրէն իմ, որ յայժմ Խաչեն կոչի: Եւ յիշեցէք զմեծ պապն իմ զԺալալղաէն որ յայժմ Զալալեցի կոչի յազն մեր»: Այս վերծանությունը այլ ձեռագրով գրված է ծածկագրության ստորին լուսանցքում:

Երրորդ ծածկագրությունն ավելի ընդարձակ է. այն վերծանվում է.

«Գրեցաւ սակաւ աշխատանքս, որ կոչի գաւազանք ի սբ քաղաքս յԵղմ հոշակաւոր վանքս Հայոց ի սբ Յակոբ ձեռամբ մեղաւոր գրչի Հայրապետ կրանաւորի Սեպատեցոյ վասն որոյ երես անկեալ ազաչեմ զհանգիպողսդ

թողութի մեղաց խնդրել յԱյ բաղմայմեղ գրչիս և ծնողաց իմոց և եղբարց և քերց և յամ զարմից՝ կենդանեաց և ննջեցելոց և Բս զձերն թողցը նախ, և ապա՝ զմերն և նմայ փառք յաւիտեանս ամէն: Յոյժ ձմեռն եղև Եղմ և 6 անգամ ձիւն երեկ, որ ոչ ոք յիշէր: Թվկնին Հայոց 222»¹⁰¹:

Մատենադարանի № 848 ձեռագրում, որը XVI դ. գրչություն է, Հովասափ գրիչը թողել է հետևյալ ծածկագիրը¹⁰² (տե՛ս էջ 278).

¹⁰⁰ ՄԱՄ ձեռ. № 6644, թ. 144բ:

¹⁰¹ ՄԱՄ ձեռ. № 6644 թ. 165բ:

¹⁰² ՄԱՄ ձեռ. № 848, թ. 803բ (տե՛ս ՍՐՀ 1965 թ., № 4, էջ 231—232):

ՉԾԵՆՈԿԵՐՈՒ > Δ Զ ՆՈՎ Ն
 ԼՎԼՈՐՄԿՆՈՒ ՆՈԳՎ. > Ք ՉԵԿ

Տարիներ առաջ այս ծածկագրութեան հետ ծանոթ է եղել բանասեր Ն. Ա. Կիրնյանը, որն իր կազմած անտիպ ձեռագրաց ցուցակում, տվյալ ձեռագրի նկարագրութեան թերթիկում, թողել է հետևյալ ծանոթությունը. «Ստորև կա հին ծածկագրություն, հունական նշանագրերու նկարագրով, զոր չեմ կարող լուծել»: Ակիրնյանի ակնարկած «Հունարեն նկարագրով» գրությունն իրականում բժշկական ծածկագրություն է, որը վերծանվում է. «Զմեղապարտ Յովասափ սարկաւազս յիշէք»:

Կիպրոսի հայկական ձեռագրական ժողովածուի № 16 գրչագիրը, որն այժմ Անթիլիասի սեփականությունն է, ունի հետևյալ ծածկագիր հիշատակարանը¹⁰³.

ՆՈՐՆԱՆՈՒՆ > Զ ՆՈՎ ՆՆԱՎԱ > Ք ՉԵԿ
 ՆԽՔԼՈՐՄԿՆՈՒ ՆՈԳՎ.

վերծանվում է. «Զմ(ե)ղապարտ Յովասափն յիշեցէք ի Տ(է)ր, զՄուրատն»:

17. Թալիսմանագիր ծածկագիր:—Հիմնականում գործ են ածվել ախտաբանական բովանդակությամբ ձեռագրերում և «հմայիլ»-ների մեջ: Չնայած այս ծածկագրով գաղտնագրված բնագրերը աղբյուրագիտական առանձին արժեք չեն ներկայացնում, բայց քանի որ նրանով կարող են զբաղվել հայ աղգագրության պատմությամբ զբաղվող մասնագետները, անհրաժեշտ ենք համարում ստորև բերել այդ ծածկագրության մեղ հայտնի երեք բանալի¹⁰⁴:

Առաջին բանալին ընդօրինակված է Մատենադարանի № 8716 ձեռագրում (թ. 57ա): Բանալուց առաջ գրիչն անհրաժեշտ է համարել նշել հետևյալը. «Այս նշանագիր է, որ գրեն ի տլսմն: Զայս վասն այն գրեմ, որ ի տեսանել ինչ գիր, նա համեմատելով լուծել զնոսայ»:

Թալիսմանագրի երկրորդ բանալին գրի է առնված Մատենադարանի № 2716 ձեռագրում (թ. 52ա):

Ծածկագրի երկրորդ բանալին գտնում ենք № 8716 ձեռագրում, թ. 52ա, որի գրիչն է Աստվածատուր Հալաթճին (ձեռագիրը 17-րդ դարից է):

Ա Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ
 Ա Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ
 Ա Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ
 Ա Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ
 Ա Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ

¹⁰³ Օգտվել ենք անձամբ՝ տվյալ ձեռագրից:

¹⁰⁴ Հմմ. Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ 457—458:

XV. ԳՐԱՆՅՈՒԹՐ ԵՎ ԳՐԵՆԱԿԱՆ ՊԻՏՈՒՅՔՆԵՐԸ

Հայաստանի մի շարք շրջաններում (Սիսիան, Եղեգնաձոր, Աղիգեղեկով, Սեան և այլն) վերջերս հայտնաբերվեցին բազմաթիվ ժայռապատկերներ: Հին աշխարհի տեղաբնակ մարդը քարե այդ մատյանում պատկերել է իր առօրյա կյանքը և զբաղմունքը: Հետազայում, սակայն, քարից բացի գրանյութ է ծառայում նաև կավը, որից պատրաստել են սալիկներ, թաց վիճակում գրել են նրա վրա և թրծել (օգտագործել են հեթանոսները, մասամբ՝ ուրարտացիները: Հնագիտական պեղումների ժամանակ հազարավոր թրծաղյուսի սալիկներ են հայտնաբերված Բողազ-Քյոյում, Թել-Ամարնայում և այլ վայրերում):

Հին նգիպտոսում գրանցովթի համար օգտագործել են պապիրուսը, որ պատրաստում էին համանուն բույսից. հատուկ ասեղներով հանում էին այդ բույսի ծուծը, թրջում, ծեծում և համապատասխան հաստովթյամբ մամլում: Պապիրուսը սովորաբար պատրաստում էին երկար շերտով՝ մոտ 18 մետր լերկարովթյամբ, վրան գրում էին վրձինով, ոլորում և փաթեթ կազմում:

Պապիրոսն իբրև գրանյութ մեղանում չի օգտագործվել, եթե չհաշվենք հայատառ հունարեն գրված այն պատառիկը, որ հայտնաբերվել է Նզդատոսում և քննությունն առարկա դարձել Հ. Տաշյանի կողմից²։

Գրեթե պապիրուսի չափ հավասար հնություն ունի մագաղաթը (պերգամենտ), որի նախկին հայրենիքը Փոքր Ասիայի առևտրական և կուլտուրական խոշոր կենտրոն Պերգամ քաղաքն է համարվել³։

Մագաղաթը պապիրուսի համեմատությամբ մեծ առավելություններ ունի. այն շուտ չի փշանում, հնարավոր է գրել երկու երեսի վրա, ցանկացած ժամանակ կտրելի է այն լվանալ և նորից գրել և, վերջապես, չի ջարդվում գիրը կազմելիս: Հնում մագաղաթը պատրաստել են տնային և վալրի կենդանիների մորթիներից՝ գառան, ոչխարի, այծի, հորթի, նապաստակի և այլն⁴:

Հայաստանում, մաշտոցյան դրերը ստեղծելուց հետո, հիմնական գործածակական գրանցույթը մագաղաթին է հանդիսացել: Ըստ որում, մագաղաթը

² Տե՛ս նաև: Ստալին, *Արևածովյան ծովը*, Երևան, 1955, էջ 60:

³ Ըստ համապատասխան հետազոտության վերա, էջ 96—98:

³ Ըստ հունական մի ավանդության, Պերգամի Եվմենիոս Երկրորդ թագավորը (197—159 թթ.) ցանկացել է այնպիսի մատենադարան ստեղծել, որն ավելի հարուստ լինի, քան Աղեքսանդրիայի նշանավոր մատենադարանը։ Այդ Երբ իմացել է Աղեքսանդրիայի Պտղոմեոս թագավորը, չի ցանկացել իր առաջնությունը զիջել նրան, ուստի արգելել է պապիրուսի արտահանությունը Իրիկցի։ Պերգամի թագավորին այդ կացությունից դուրս է հանել Կրատես անունով մի գիտնական, որը հնարել է մագաղաթը։ Եվ ահա Պերգամոս հայտնաբերված մագաղաթը շատ շուտով տարածվել է ամենուր և նրա անունով էլ կոչվել է «պերգամենոս»։

⁴ Աշխարհում հայտնի է նաև մի ձեռագիր, որը գրված է մարդկանց մաշկից պատրաստած մագաղաթի վրա, այդ ձեռագիրն այժմ լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի սեփականություն է:

Հիմնականում պատրաստվել է տեղում: Այդ մասին հավաստի տեղեկություններ կան ձեռագրերի հիշատակարաններում: Այսպես, Հովհաննես Որոտնեցին 1354 թվականին իր ընդօրինակած ձեռագրի չափածո հիշատակարանում հայտնում է, որ ինքն է պատրաստել իր գրած ձեռագրի մագաղաթը.

«Յո[ւ]հան[ն]էս՝ աշխարհաւ Սիսակէից,

Գաւառաւ Արտաշէից,

Զմայադատիս ձեռամբ իմն բազկից

Շինեցի և իւթ պիտոոյից»⁵:

Որոտնեցիին այս արհեստը սովորեցրել է և իր աշակերտներին։ Այդ առթիվ ուշագրավ է Գրիգոր Տաթևացու հաղորդած հետևյալ տեղեկությունը. «Զմագաղաթս նոյն ինքն մեծ վարդապետն (նկատի ունի Յովհաննէս Որոտնեցուն—Ա. Ա.) իւր ձեռքն գործեաց (այսինքն՝ պատրաստեց—Ա. Ա.) և մեզ ուսուցցսս յարուեստ»⁶։

Գրչության խոշոր կենտրոններում գոյություն են ունեցել մագաղափ պատրաստելու հատուկ արհեստանոցներ՝ Գլաձոր, Տաթև, Հոռմկլա և այլն:

Չեռագրերում մագաղաթ պատրաստելու եղանակի մասին պահպանվել են հատուկ ցուցմունքներ: Այսպես, Մատենադարանի № 1849 ձեռագրում հետևյալն է առաջարկվում մագաղաթ պատրաստելու համար (բերում ենք թարգմանաբար). «Վերցրու որևէ կենդանու մորթի՝ ուլի, վալրի ոչխարի, տնային ոչխարի, ձիու մտրուկի, նապաստակի, այծյամի, հորթի մորթին և ալյն, նրա մազոտ երեսին քսիր լավ մաղած ու ջրի մեջ բացած կրի շաղախ: Եթե մագաղաթը հաստ է, կրի շաղախը խիտ արա, իսկ եթե բարակ՝ ջրալի: Երբ նա հասնի, այսինքն՝ աշ առնի, մազերը քերիր մորթու վրայից, մաքուր լվա և պարանոմ ձգված կապիր արևի տակ, որ չորանա: Ապա վերցրու քերիչը և քերիր մսի կողմն այնքան, որ միսն ամբողջապես մաքրվի և հարթ երես դառնա: Չորանալուց հետո քերիր նաև մազի կողմը: Այնուհետև մագաղաթին քսելու համար վերցրու ձվի սպիտակուցը և սպիտակ կտավատը, խառնիր իրար, թող երեք օր մնա, մինչև որ կտավատը մեղրի նման ծոր տա, ապա քսիր մագաղաթին և քերիչով քերիր»⁷:

Մեծ ծավալ ունեցող ձեռագրերի համար օգտագործում էին և խոշոր եղջյուրավոր անասունների կաշի: Հայտնի է, որ Մուշի մեծագիր Տոնականը՝ № 7729, որը գրվել է 1202 թվականին և իր ծավալով մեզ հասած ամենամեծ ձեռագիրն է Մատենադարանի հավաքածուի մեջ, մեծությամբ՝ 70,5×55,3 սմ, պատրաստված է ավելի քան 600 հորթի կաշվից⁸: Հաճախ պատահում են այնպիսի մեծածավալ ձեռագրեր, որոնց մագաղաթ հայթայթելու համար հարկավոր է եղել օգտագործել ոչխարի մի ամբողջ հոտ⁹:

⁵ «Յուդայկ Մայր ամբոն Ս. Էջմիածնի նոր ստացած ձեռագրերի» («Էջմիածին», 1952 թ., № 2, էջ 53):

6 Գ. Սրվանձտյան, Թորոս աղբար, հ. Բ, էջ 327:

7 УУУ ддн. № 1849, р. 156р:

⁸ Այս Հեռագրի մասին հանգամանորեն տե՛ս Ա. Մաքևոսյան, Ե՞րբ և որտե՞ղ է գրվել Մ₂₀ Տօնական Ճառքերիցը («Բանբեր մատենադարանի», № 9, էջ 137—162):

⁹ Զայեռք է ալնպես պատկերացնել, որ մագաղաթ պատրաստելու համար քշում բերում էին ուշխարի հոտը և մորթում։ Ժամանակի ընթացքում հավաքում էին մորթիները և մշակում։ Ի դեպ, հնում սովորություն է եղել, որ հավատացյալը ուխտի գալիս, երբ մատաղ է անում, մորթին պարտավոր է հանձնել վանքին։ Վանքերը հավաքում էին մորթիները ոչ թե վաճառքի

Շուտով, սակայն, մագաղաթին փոխարինելու է գալիս թուղթը, որի գործածութիւնը նույնպէս հին է: Հայտնի է, որ չինացիները մետաքսից և բամբակից թուղթ էին պատրաստում դեռևս առաջին դարում մեր թվականութիւնից առաջ¹⁰: Մերձավոր Արեւելքում թղթի գործածութիւնը սկսում է 7—9-րդ դարերում: Այստեղ թուղթը պատրաստում էին բամբակից: Ռուս գիտնական Ե. Կարսկու կարծիքով, թղթի գործածութիւնը Ռուսաստան է մուտք գործել արեւելքից¹¹:

Մեզ հասած հայկական հնագույն թղթի ձեռագիրը 981 թվականին է գրված (№ 2679): Ավելի ուշ՝ 12—13-րդ դարերում, Հայաստանում թուղթն սկսում է ասպարեզից դուրս մղել մագաղաթին: Սակայն ուշ միջնադարում ևս մեկ-մեկ մագաղաթի վրա գրում են ձեռագրեր՝ մեծ մասամբ կրոնական-կանոնական բովանդակությամբ:

Հայաստանում օգտագործվող թուղթը երկար ժամանակ բերվում էր դրսից: Արեւելքում թղթի պատրաստման հայտնի կենտրոններն էին Թավրիզը և Դամասկոսը: Ավելի ուշ թուղթն սկսեց ներմուծվել Եվրոպայից՝ որը կոչվում էր «փրանգի թուղթ»:

Գրիչներն իրենց հիշատակարաններում երբեմն հայտնում են, թե որտեղից են ձեռք բերել իրենց օգտագործած թուղթը: Այսպէս, Մատթեոս Մոնոզոն գրիչը 1417 թ. գրած հիշատակարանում հայտնում է, որ ձեռագրի պատվիրատու Մանվել քահանան Երուսաղեմից վերադառնալիս թուղթը գնել է Դամասկոսից¹²: Տեղեկութիւններից երևում է, որ Դամասկոսի թուղթը, Թավրիզի կամ Եվրոպական թղթի համեմատությամբ, ավելի որակով է եղել: Օրինակ՝ Մարկոս գրիչը խնդրում է իր սխալների և գրի «խռշուռ» լինելու համար անմեղադիր լինել, որովհետեւ «բարտեղս (իմա՝ թուղթը—Ա. Ա.) փառանգի էր»¹³: Այստեղ «փառանգի» ասելով նկատի ունի Եվրոպական թուղթը: Հակոբ Ղրիմեցին իր հիշատակարաններից մեկում հայտնում է, որ ձեռք է չի կարողանում «Դմշխի», այսինքն՝ Դամասկոսի թուղթ ձարել, ուստի և հարկադրված է «Թավրիզի» թղթի վրա գրել, որը, սակայն, հաստ է և ծավալը փոքր:

Գնված թուղթը տեղափոխութիւնների ժամանակ ծալծվում էր, ուստի և անհրաժեշտ էր ի նորո կոկել: Պետք է ենթադրել, որ այդ բավական աշխատատար գործ է եղել, որովհետեւ գրիչները հաճախ են հիշում թուղթ կոկողներին: Թովմա Մեծոփեցին 1410 թ. գրած ձեռագրում խնդրում է հիշել իր եղբորը՝ Հովհաննես քահանային, որը «բազում աշխատութեամբ, երթեկու թեամբ» ձարել է թուղթը և քրտնաջան «աշխատութեամբ կոկեաց զսա»¹⁴. Հակոբ գրիչը 1386 թվականին գրած հիշատակարանում խնդրում է հիշել եր

հանելու համար, այլ՝ մագաղաթ պատրաստելու: Հայտնի են դեպքեր, երբ հավատացյալներն իրենք էին հավաքում մորթիներ և նվիրում գրչության օջախներին: Երուսաղեմի պատրիարքարանի մի ձեռագրից երևում է, որ հավատացյալ մեկը 124 մորթի է նվիրել վանքին՝ մագաղաթ պատրաստելու համար (տե՛ս «Յուդակ ձեռագրաց Երուսաղեմի», հ. Դ, էջ 93):

¹⁰ «Թերթ մը թղթ պատմութիւն» (տե՛ս «Բազմավէպ», 1874, էջ 292—298):

¹¹ Տե՛ս Ե. Փ. Карский, Словянская кирилловская палеография, էջ 97:

¹² ՄԱՄ ձեռ. № 8689, ր. 88ա:

¹³ ՄԱՄ ձեռ. № 1925, ր. 220բ:

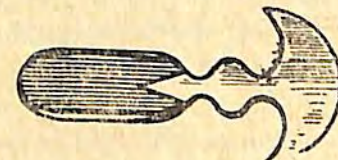
¹⁴ ՄԱՄ ձեռ. № 2065, ր. 390բ:

կու աշակերտներին՝ Կարապետին և Մկրտչին, որոնք թուղթը կոկելու և տողատելու վրա մեծ ջանք էին թափել¹⁵:

Թուղթ կոկելու համար գոյություն է ունեցել հատուկ գործիք, որը կոչվել է բղթի կոկիչ: Սիմեոն գրիչը Ավագ վանքում, 1439 թվականին ընդօրինակած ձեռագիրն ընդմիջելով, գրանցել է փոքրիկ հիշատակագրութիւն այն մասին, որ կոկիչի սրութեան պատճառով թուղթը փչացրել է. «Ո՛վ եղբայր, անմեղադիր լեր, զի կաւիչն սուր էր՝ զթուղթն աւերեաց»¹⁶:

Թղթի գործածութիւնը Հայաստանում տարածվելուց հետո, ըստ երեւոյթի, սկսել են այն նաեւ տեղում պատրաստել: Հայտնի է, որ Սիմեոն Նրեանցի կաթողիկոսը էջմիածնում 1776 թվականին թղթի հատուկ գործարան հիմնեց և իր արտադրած թուղթն օգտագործեց տպագրութեան մեջ¹⁷:

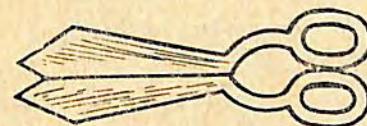
Գրչության ժամանակ օգտագործված գրենական պիտույքներից ցանկը շատ մեծ չէ: Նրանց մասին արժեքավոր նյութեր պարունակում են հայկական մանրանկարները: Սովորութիւն է եղել ավետարաններում նկարել շորս ավետարանիչներին՝ գրենական պիտույքների հետ միասին: Ուստի այդ նկարներում մեկ-մեկ կարելի է տեսնել գրենական այն պիտույքները, որոնք գործ են ածվել գրչության ժամանակ: Այս տեսակետից ուշագրավ է Մատենադարանի № 7643 ձեռագիրը՝ գրված Երզնկայում 1338 թ., ուր ծաղկող Հովհան-

ձեռիչ

թղթի կոկիչ

մկրատ

անդուկ

¹⁵ ՄԱՄ ձեռ. № 5707, ր. 485բ:

¹⁶ «Յուդակ ձեռագրաց վիճանայի», էջ 50:

¹⁷ Տե՛ս Զ. Աբրահամյան, Թղթի գործարան Հայաստանում (տե՛ս «Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու», № 1, էջ 61—72):

նեսը ավետարանիչների մոտ ոչ միայն նկարել է գրեհական պիտույքները, այլև գրել է նրանց յուրաքանչյուրի անունը: Նկարված և անուններով ներկայացված են Բանունը, Կոկիչը, Գրիչը, Ղանակը, Կաղամարը, գրեհական պիտույքների արկղը, նրա խուփը և մկրատը: Գրեհական մյուս պիտույքներից այլ աղբյուրներից մեզ հայտնի են նաև Կարկիներ, տողաշարը և ներկերի ամանները:

խուփ

Նախ քան հիշյալ պիտույքների և նրանց օգտագործման շուրջ առանձին-առանձին խոսելը, մի քանի խոսք ասենք թանաքի մասին: Թանաքը հայ մատենագրության մեջ կոչվել է մեխան, որն, անշուշտ, փոխառություն է հունական *μέχανη* բառի՝ սեղանի նշանակությամբ: Մեղանում գործ են անում երկու տեսակի թանաք՝ բուսական ու քիմիական, և երկուսն էլ՝ բարձր որակի: Նրանք երկար դարերի ընթացքում պահպանել են իրենց գույնը¹⁸: Քիչ կարելի է հանդիպել այնպիսի ձեռագրերի, որոնք խոնացած լինեն:

Բոլոր գրիչները չէ, որ գիտեին թանաք պատրաստելու գաղտնիքը: Շատ դեպքում նրանք դիմում էին թանաք պատրաստող մասնագետին: Կարապետը խնդրում է հիշել երախտավոր Թումա Կաֆայեցուն այն բանի համար, որ «...զկարմիր և դսև թանաքն յամենայն ժամ պատրաստեաց»¹⁹:

Հայկական ձեռագրերում բացի սև մեխանից, գործ են անել կարմիր, կանաչ, կապույտ և այլ գույների բարձրորակ ներկեր, որոնք նույնպես չեն խոնացել և հիացմունք են պատճառում դիտողին: Կարմիր թանաքն օգտագործվել է գլխավորապես զարդագրության մեջ և խորագրերում²⁰: Առօրյա գրագրության մեջ կարմիր մեխանով են գրել կաթողիկոսները և թագավորները: «Թագավորք կարմիր մեխանով գրեն ղգիր» — գրում է Ներսես Շնորհալին:

Թանաքը, ինչպես և մյուս բոլոր ներկերը, պատրաստվել են տեղում: Այդ մասին բազմաթիվ հիշատակություններ կան ձեռագրերում²¹:

«Գիրք արհեստից» աշխատությունը և ալքիմիական բովանդակությամբ ժողովածուները պարունակում են զանազան տեսակի թանաքների պատրաստելու դեղատոմսեր: Բերենք նրանցից մեկը, որը վերաբերում է սև թանաք պատրաստելուն և շատ հետաքրքրական է. «Առ գղթոր Լ (30) գրամ և եփե Գ (3) լիտր ջրով մինչ կէս մնայ. ապա առ ի կրակէն ի վայր և թող որ պղի կէս մի, և ապա խառնէ յինքն կարմիր արջասպ այնչափ, որ զջուրն աղեկ սեւացնէ և ապա առ ամեն լիտր ջրի Ա (1) գրամ սամղ արապի, որ է տաճիկ

¹⁸ Կարմիր ներկերից համաշխարհային հռչակ է ունեցել որդան կարմիր ներկը, որը Հայաստանից արտահանվող կարևոր ապրանքներից մեկն է հանդիսացել և հայտնի է եղել «հակական ներկ» անունով:

¹⁹ ՄԱՄ ձեռ. № 8173, Թ. 340ա:

²⁰ Մեր իրականության մեջ հայտնի է մի ձեռագիր, որ կարմիր գույնի համար օգտագործվել է մարգու արյունը: Հ. Ոսկյանի կազմած ձեռագրաց ցուցակում, մի ձեռագրի նկարագրության մեջ, կարմիր գույնի մասին նշված է. «Կարմիր գրերը արյունով գրուած են» (տե՛ս Հ. Ոսկյան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, էջ 76):

²¹ ՄԱՄ ձեռ. № 8173, Թ. 340ա:

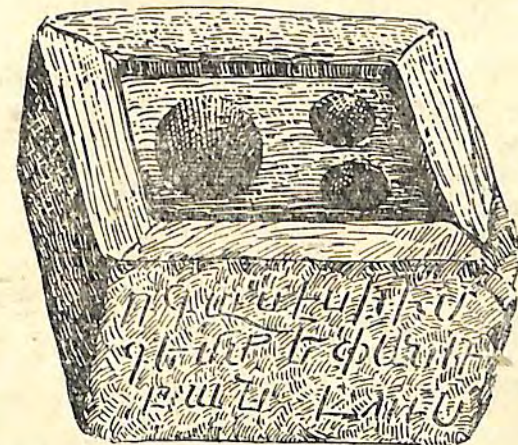
կոէզ, խառնէ, միատրէ և դիր յաման և պահէ, երբ պիտենա ի բան տուր»²²:

Նշված ժողովածուն պարունակում է այլ և այլ գույնի ու տեսակի թանաքներ պատրաստելու բազմաթիվ այլ խրատներ:

Մեզ է հասել 18-րդ դարի ակնամուր հայ առևտրական գործիչներից մեկի՝ Եղիա Կարնեցու «Գիրք արհեստից» աշխատությունը՝ գրված 1720 թվականին: Այստեղ կան ոսկու, արծաթի մշակման և զանազան տեսակի թանաքների պատրաստելու և գործածելու մասին հատուկ ցուցումներ: Կի թանաքներ պատրաստելու և գործածելու մասին ասված է (բերում Գաղտնագրության համար պատրաստվող թանաքի մասին ասված է (բերում ենք թարգմանաբար). «Վերցրու նաշադիր և լցրու ջրի մեջ թող լուծվի. այդ ջրով գրի թղթի վրա: Չորանալիս բռնիր մեղմ կրակի վրա. լավ տաքանալուց հետո գիրը կսեանա, և դու կկարդաս»²³: Մի այլ տեղում, որը վերնագրված է. «Վասն գաղտնի գրելոյ՝ ոչ ոք կարդայ», նա հանձնարարում է. «Վերցրու սառը լեղին և խառնիր ջրի հետ. այս գրով ինչ որ գրես թղթի վրա՝ անհետանում է: Իսկ երբ ցանկանում ես կարդալ, այս գրված գրությունը, թրջիր ջրում, գիրը կերևա: Բայց թուղթը ջրի մեջ ձգելիս երկար չպահես, այլ քիչ թող ջրի մեջ, և թրջվելուն պես անմիջապես հանիր»²⁴:

Թանաքը պահվում էր հատուկ ամանի մեջ, որը կոչվում էր կաղամար. Կաղամարը լինում էր մետաղից, ապակուց, փայտից կամ թրծված կավից: Հնում սակայն կաղամար է կոչվել ոչ միայն թանաքամանը, այլև այն տուփը, որի մեջ դնում էին թանաքամանը և գրիչները: Միջին դարերում նոտարները այդ գրչատուփերը ամրացնում էին գոտիներին և այդպես շրջում:

Դվինում 1938 թ. հայտնաբերվել է մի կաղամար՝ արձանագրությամբ: Այն ունի մեկան լցնելու երեք փոսիկ, որոնցից երկուսի մեջ մնացել են կարմիր և կապույտ ներկերի հետքեր²⁵: Ենթադրում են, որ 7-րդ դարի սկզբի գործ է, թեև այդ ենթադրությունը մեզ անհավանական է թվում, որովհետև արձանագրության մեջ կան անցման շրջանի երկաթագրի ու վաղ բոլորգրի գործածություններ:

Դվինում գտնված կաղամարը՝ երեք գույնի թանաքի համար փոսիկներով:

²² Ա. Խ. Հարությունյան, Ներկերը և թանաքները հին հայկական ձեռագրերում, Երևան, 1941, էջ 18—19:

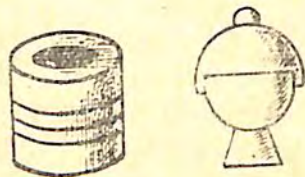
²³ ГАФКЭ, фонд сношения России с Арменией, 1724, գրք № 5, էջ 12:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 313—315:

²⁵ Տե՛ս Ա. Ա. Քալանթարյան, Դվինի նյութական մշակույթը 4—8-րդ դարերում, Երևան, 1970, էջ 24, 34:

Հակոբ անունով մի գրիչ Սպահանում 1654 թվականին գրենական պիտույքների մասին գրած շատ հետաքրքիր տաղում կաղամարին նվիրել է հետևյալ քառյակը.

«Եւ արդ ասեմ անօթ գրիս,
նախ և յառաջ կաղամարիս,
Որ յինքն ունի սև թանաքիս,
նա կու գրէ որչափ կամիս»²⁶:

Հնում ձեռագիր գրելու համար որպես գրիչ օգտագործում էին երկաթե ձողիկները: Ոմանք ենթադրում են, որ այդ ձողիկներով գրելու պատճառով է, որ հին հայկական գրերը կոչվել են երկաթագիր: Անհավանական չէ, որ հայերը գրելի այս տեսակը ժառանգած լինեն հեթանոսներից, որոնք իրենց գրությունները մետաղյա գրչաձողներով էին փորագրում կավե աղյուսների վրա: Հնում ոչ միայն հայերը, այլև Արևելքի շատ ժողովուրդներ երկաթե գրիչներ էին գործածում («Գրել գրչաւ երկաթեաւ» — Յոր, ԺԹ, 24):

Միջին դարերում երկաթե գրիչներին փոխարինում են եղեգնյա գրիչները, որոնք հունարեն կոչվում էին *καλαμος* այստեղից էլ՝ դալամ բառը: Պրոկիպ «Շաղկապք աստուածաբանականքի» մեջ հանդիպում ենք այսպիսի մի դարձվածքի. «Պատճառ գծի գրոյ՝ գրողն, իսկ պատճառակից գրչի՝ եղեգն»: Ավելի ուշ գրչության ժամանակ սկսում են գործ ածել նաև սագի փետրի գրիչներ, որոնցով, ինչպես երևում է, շատ գրել չէր կարելի, որովհետև շուտ-շուտ նորոգում էին ծայրերը: Հետագա դարերում սկսում են պատրաստել գրիչ-ինքնահոսներ, որոնք գրչակոթի վրա, ծայրից քիչ վերև, ունեցել են թանաքի համար ուռուցիկ գնդիկներ: Այստեղից դանդաղ հոսել է թանաքը և հարկ չի եղել թաթախման: Նման կառուցվածք ունեցող գրիչները ընդունված է կոչել «գնդիկավոր գրիչներ»²⁷: Գնդիկավոր գրչի հնագույն նկարը հանդիպում է 1166 թ Հոռմկլայում գրված ավետարանում. Մատթեոս ավետարանչի մոտ սեղանի վրա երևում է չորս գնդիկավոր գրիչ²⁸: Նույնը հանդիպում է Մատենադարանի № 1568 ձեռագրում (ընդօրինակված Սկևռայում 1173 թ.). ծաղկարարը նկարել է Գրիգոր Նարեկացուն՝ ձեռքին գնդիկավոր գրիչ: Վայոց Ձորի նորավանդում 1292 թվականին գրած մի ձեռագրում, որի մանրանկարիչն է նշանավոր Մովսիսը, նկարված է Պրոխորը՝ ձեռքին գնդիկավոր ինքնահոս²⁹:

Ուշագրավ է Հովհաննես գրչի 1435 թվականին գրած հիշատակարանում ինքնահոսին տված գովեստը. «Զսուտ գծագրիկս զՅովհաննէս քաղաքացիս յիշման արժանի արարէք, ո՛վ սուրբ գրոց աշակերտեալ անձինք, որ յայս տետրակս 2 (900) գիր ի Ա (1) անգամ թաթախելոյն գրեցի...»³⁰: Նույն ձեռագրի մի այլ էջում թողած հիշատակագրության մեջ գրիչ Ստեփանոսը նշում է, որ ինքը մի անգամ թանաք վերցնելով 700 տառանիչ է գրել: Վերջում թանաքը կաթել է, և գրիչը ափսոսում է. «Բայց կաթաւ թանաքն, թէ չէ այլ կու գրէի»³¹:

²⁶ «Յուցակ ձեռագրաց էջմիածնի» (տե՛ս «էջմիածին», 1950 թ., № 7—8-րդ, էջ 86):

²⁷ Աստղիկ Գևորգյան, Գրենական գործիք՝ գնդիկավոր գրչի մասին («Բանբեր մատենադարանի», № 5, էջ 313—315):

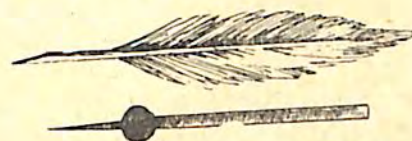
²⁸ ՄԱՄ ձեռ. № 7347, Թ. 7ր:

²⁹ Նույն տեղում, ձեռ. № 2848, Թ. 245ր:

³⁰ ՄԱՄ ձեռ. № 1380, Թ. 229ր (հմմ. Ա. Գևորգյան, նշվ. աշխ., էջ 315):

³¹ Նույն տեղում, Թ. 229ր:

Հակոբ գրչի վկայակոչված տաղում գրչի մասին կարդում ենք.

«Երկրորդ՝ ասեմ վասն գրչիս,
Ինչ ժամէժամ է՞ր կու հանգչիս,
Մատունս իմ ոսկոր ե[ն] և միս,
Մինչ գրեցի՝ զայրացաւ հոգիս»³²:

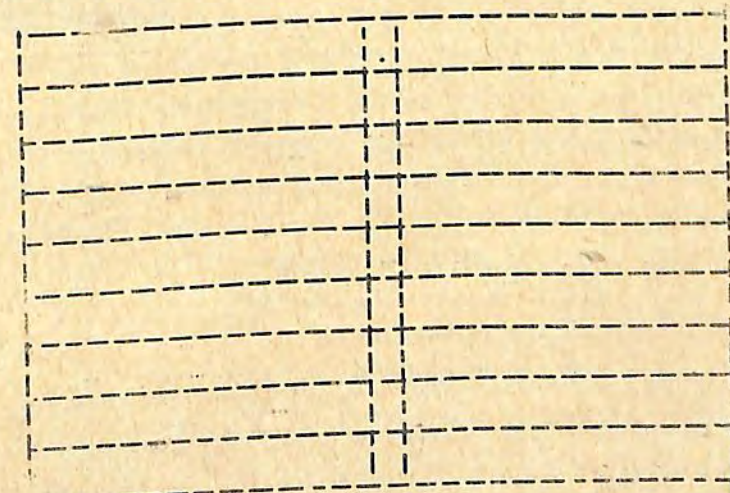
Գրիչները սովորաբար իրենց մոտ պահում էին սուր զմեղիներ՝ գրչի ծայրերը սրելու համար: Դրանք կոչվում էին գրչատաշներ: Մատենադարանի № 212 ձեռագրում նկարված է ավետարանիչը՝ գրչի ծայրը սրելիս: Գրչատաշն օգտագործվում էր նաև սխալները քերելու համար: Այդ նկատի առնելով է, որ Հակոբ գրիչը նշված տաղում գրչատաշի անունից խնդրում է սուր պահել և այլ նպատակի համար չօգտագործել այն.

«Երրորդ՝ ասեմ գրչատաշիս,
Որ կու հանէ սխալ գրիս,
Եւ գրչատաշն ասէ ի յիս՝
Թէ որ զիս սուր մնալ կամիս,
Մի՛ առաքեր զի յայլ տեղիս,
Որ այլ զատ կոտոր[եմ] կամ միս»³³:

Ձեռագրերը տողում էին տողաշարով: Այդ գործիքը երկու էջի մեծությամբ մի շրջանակ էր, որի աջ և ձախ կողմերում, հավասար հեռավորության վրա, կային անցքեր, որտեղից ձգվում էին աղիքի բարակ լարեր³⁴: Տողելու ժամանակ մագաղաթը քիչ թացացնում էին և տողաշարը սեղմում վրան. տողաշարի լարերը հավասար հեռքեր էին թողնում մագաղաթի վրա:

Ուշ միջնադարում՝ երբ գրանյութը, հիմնականում, թուղթն է դառնում, սկսում են տողաշարով միայն նշումներ անել և քանոնով գծել, քանի որ թուղթը չէր մեջ գցելու դեպքում կարող է փշանալ: Տողաշարին շուտով փոխարինում են փառապարը և քանոնը: Փառապարը էջի մեծությամբ մի շրջանակ էր, որով սահմանագծում էին բնագրերի չորս բոլորը:

³² էջմիածնի ձեռ. № 16 թ 350ա (տե՛ս «էջմիածին», հուլ.-օգոստ., էջ 86):

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Ա. Գևորգյան, Հայոց գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, 1946, էջ 14:

Գրչության դպրոցների կարևոր գործերից մեկն է եղել քայքայված ձեռագրերի նորոգումը, կազմահան եղածները նորից կազմելը: Հայ գրասեր շրջանում այն կարծիքն է գոյություն ունեցել, որ քայքայված ձեռագրի նորոգումը մեծագույն բարեբարություն է: XVII դարի աչքի ընկնող տաղերգուններից մեկը՝ Վարդան Բաղիշեցին, իր թողած մի հիշատակագրության մեջ գրտնում է, որ 30—40 ձեռագիր նորոգելը, քայքայված մասերը վերականգնելը «մեծ է, քան ղեկեղեցիս շինելն»⁴²: Քայքայված ձեռագրերի վերականգնման ուղղությամբ բացառիկ մեծ գործ է կատարել Բաղիշի գրչության դպրոցը: Միայն XVII դարում, Վարդան Բաղիշեցու ուսուցչապետության շրջանում, նշանավոր ծաղկարար և կազմարար Սահակ Վանեցին կազմել է ավելի քան 30 ձեռագիր⁴³:

Հայ գրիչների մոտ սովորություն է եղել հիշել ոչ միայն ձեռագրի գրչության վրա աշխատողներին՝ ընդօրինակողներին, մանրանկարիչներին, այլև բոլոր նրանց, ովքեր որոշ նպաստ են բերել: Մատենադարանի № 4613 ձեռագրերի գրիչը ընթերցողներից խնդրում է հիշել Հեթումին, որի դուստրը «երես զշապկացու կտան»: Նույն գրիչը խնդրում է հիշել նաև Աֆինդ անունով երկաթագործին «որ աշխատեցաւ ի փակ և կոճակ գրոցս»: Կաշեպատ տախտակե կազմի մեջ դրված ստվարածավալ ձեռագիրը հավաք պահելու համար պատրաստել էին տալիս ամրացնելու կոճակները, որոնք կոչվում էին նաւամանդ:

⁴¹ ՄԱՄ ձեռ. № 242, Բ. 392ա:

⁴² ՄԱՄ ձեռ. № 2748, Բ. 358բ (հմտ. Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., հ. II, Երևան, 1956, էջ 386):

⁴³ Ն. Ալիքյան, Բաղիշի դպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 243:

XVI. Ա.ՂԱՍՏՈՒՄՆԵՐ ԵՎ Ա.ՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

Վաղ շրջանի հայ մատենագիրների երկերը, ինչպես ասել ենք, մեզ չեն հասել իրենց ինքնագիր օրինակներով, այլ՝ հետագա ընդօրինակություններով: Ձեռագրերը ձեռքից-ձեռք ընդօրինակելու ժամանակ գրիչները թույլ են տվել բազմաթիվ սխալներ և աղճատումներ, որոնք հաճախ լուրջ դժվարություններ են ստեղծում ուսումնասիրվող բնագրի օգտագործման և արժեքավորման խնդրում: Նկատված է, որ այդ աղճատումները և աղավաղումները, հիմնականում, լինում են հինգ կարգի. 1) բացահայտ կեղծիքներ, 2) խմբագրական և սրբագրական կարգի նպատակային փոփոխություններ, 3) ընդմիջարկություններ, 4) բնագրական կրճատումներ և 5) գրչական սխալներ:

Բացահայտ կեղծիքներ կատարվում են երկու դեպքում. կեղծվում են ձեռագրերի գրչության ժամանակը և գրչի անունը: Այդ կարգի մի քանի փաստեր են հայտնի: Բանասիրական բուռն վիճաբանության տեղիք է տվել Յրուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարանի մի ավետարանի գրչության տարեթիվը, որը, եթե հավատալու լինենք հիշատակարանում մատնացույց արած թվականին, գրված պետք է լինի 602 թվականին: Այնտեղ ասված է. «Հյյ թուական ՄԱ.: ԶՃԲ.: գրեցաւ յԱձ ի յաւուրս Մուշեղի: Գրիգոր երէցէ»¹: Առաջին՝ ՄԱ.(51) թվականը, հայկական մեծ թվականն է, որին 551 գումարելով, ստանում ենք 602 (51 + 551 = 602), որը և համապատասխանում է ներկայիս ԶՃԲ (602) թվականին: Ձեռագրի հնագրական ուշադիր քննությունը պարզել է, որ այդ թվականները կեղծված են. ձեռագիրը 10-րդ դարից առաջ գրված լինել չի կարող:

Կեղծված թվականով մի այլ ձեռագիր գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում: Նրանում Սարգիս գրիչը թողել է հետևյալ հիշատակարանը. «Ես Սարգիս անարժան քահանայ գրեցի զսուրբ աւետարանս ՆժԵ (415) թուականիս թագաւորելոյ ի վերայ մեր տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»²: Այսպիսով, եթե հավատալու լինենք այդ թվականին, ապա ձեռագիրը պետք է համարենք Մաշտոցի ժամանակի գրվածք: Իրականում թվականը թյուր է և կամ կեղծված, ինչպես նշված է հիշատակարանի հրատարակիչ Բ. Սարգիսյանի կողմից:

Թվականները կեղծելու պատճառը մեծ մասամբ այն է, որ նրանց տերերը ցանկանում են իրենց ձեռագրերին հնություն տալ, սակայն ծանոթ չեն հնագրությանը և թվականների գործածության պատմությանը, որը և մատնում է նրանց:

¹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1901, էջ 33—35 (հմտ. Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 169):

² «Յուրակ ձեռագրաց Վենետիկի», հ. Բ, էջ 1248:

«Յաղագս աշխարհագրութեան ստույգ»: 17-րդ դարից հետո դրան ավելացնում են խորենացու անունը. վերնագիրը դառնում է. «Յաղագս աշխարհագրութեան ստույգ Մովսիսի խորենացու»: Անուշադիր գրիչներից մեկի մեղքով այս վերնագրում բաց է թողնվում «ստույգ» բառի վերջին «գ» տառը, որի հետևանքով վերնագիրը բոլորովին այլ իմաստ է ստանում. «Յաղագս աշխարհագրութեան ստույ Մովսիսի խորենացու»: Եվ ահա եղել են հայագետներ, որոնք այս նոր վերնագրի հիման վրա ստեղծել են մի ամբողջ տեսություն, որ իբր թե գոյություն է ունեցել երկու խորենացի՝ ստույգ խորենացի և սուտ խորենացի, և «Աշխարհացույցի» վերնագրում հիշված խորենացին այդ սուտ խորենացին է:

Հայագիտության մեջ պակաս վեճեր չեն եղել Կորյունի մի արտահայտության շուրջ. խոսելով Մաշտոցի վրաստան կատարած առաքելության, վրաց աշուղները ստեղծման և հովիվների կարգելու ստուգապատում եղելությունների մասին, Կորյունն ավելացնում է. «...յորոց և իմ անառժանիս եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան...»: Շատ լրջմիտ հայագետներ այստեղից եզրակացրել են, թե Կորյունը վրացի կամ վրաստանցի է եղել: Մինչդեռ տակավին դարասկզբին Ն. Բյուզանդացին կոհակ էր ընդգծված արտահայտության աղավաղված լինելը և առաջարկել նոր ընթերցում՝ «գտան արժանիք»³⁶: Հետագայում Թադ. Ավդալբեգյանը, սույն իրավացի սրբագրությունը երակետ ունենալով, առաջարկեց կարդալ «գտմանս արժանիս», որը բոլորովին իմաստով նույնական է³⁷: Դրանով իսկ կանխվեց աղավաղման հետևանքով առաջացած տեսական թյուրիմացությունը:

Բնագրային աղճատումներ են տեղի ունեցել նաև ձեռագրերը կազմելու ժամանակ: Գրիչները սովորաբար ձեռագիրը գրում են պրակներով և, կազմարարին օգնելու նպատակով, պրակների սկզբից և վերջից դնում նրանց համարները: Մեկ-մեկ պատահում են անուշադիր կազմարարներ, որոնք շփոթում են պրակների համարները և ետուառաջ կազմում: Թերթերի խառնաշփոթություններ են պատահում նաև հին, քայքայված ձեռագրերի կազմման ժամանակ: Բավական է, որ քայքայված ձեռագրի որոշ էջեր սխալ տեղադրված լինեն (իսկ խուցացած էջերի տեղադրությունն այնքան էլ հեշտ չէ) և հետագայում այդ ձեռագիրն ընդօրինակվի՝ բնագրի լուրջ աղճատման տեղիք է տալիս:

³⁶ Ն. Բյուզանդացի, Կորին վարդապետ և նորին թարգմանությունը, Տիփլիս, 1900, էջ 385—386:

³⁷ Թադ. Ավդալբեգյան, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 136:

XVII. ՌՎՔԵՐ ԵՆ ԳՐԻՉՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՁ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ԵՆ ՆՐԱՆՔ ԱՇԽԱՏԵԼ

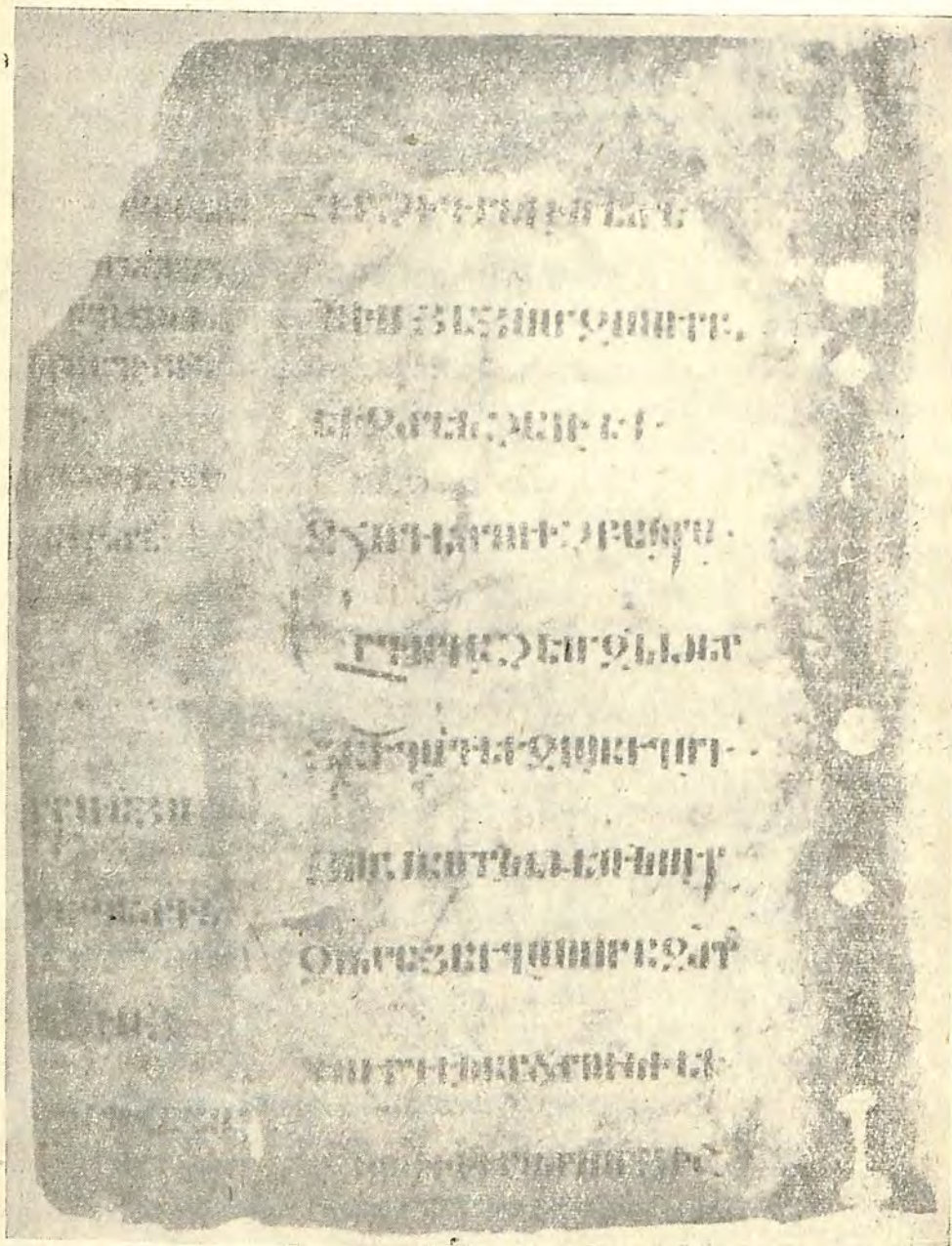
Միջին դարերում եղել են գրչությունը զբաղվող և նրա մեջ մասնագիտացած հատուկ անձինք, որոնք կոչվել են «գրիչներ»: «Գրիչ» ասելով մենք այժմ հասկանում ենք ծայրը կամ գրչակոթը ծայրի հետ միասին, իսկ հնում այն ուներ բոլորովին այլ նշանակություն. «Գրիչ» ասելով նկատի ունեին այն անձնավորությունը, որը ձեռագրեր է ընդօրինակում: Գրիչներն իրենք իրենց գրառումների մեջ անվանում են «գծող», «ծրող», «մրող» և այլ նվաստացուցիչ անուններով:

Գրիչները ձեռագրեր ընդօրինակելուց բացի, կատարել են շնորհակալ մի այլ գործ ևս. նրանք իրենց ընդօրինակած ձեռագրերի բացատրելու կամ տեքստերի վերջում թողել են գրառումներ և հաղորդել անշափ արժեքավոր պատմական տեղեկություններ ձեռագրի արտագրության հանգամանքների վայրի, պատվիրատուի, ժամանակակից քաղաքական իրադարձությունների և բազմաթիվ այլ հարցերի մասին: Այդ տեղեկությունները անգնահատելի պատմական աղբյուրներ են, որովհետև գրված են իրադարձությունների ականատես, ականջալուր անձնավորությունների կողմից: Նրանք երբեմն գրի են առնված այնքան անմիջական և ճշմարտացի, որ դրանց միջոցով ծանոթանում ենք ոչ միայն գրած ժամանակաշրջանի իրադարձություններին, այլև մեղնից հարյուրավոր, իսկ երբեմն նաև հազարից ավելի տարիներ առաջ կապրած մարդկանց ներքնաշխարհին՝ նրանց հույզերին, զգացմունքներին ու երազանքներին: Գրիչների այդ գրառումները կոչվում են հիշատակարաններ և հիշատակագրություններ (եթե գրիչն անմիջապես իր կողմից է կատարել գրառումը՝ կոչվում է հիշատակարան, իսկ եթե ուշ շրջանում ուրիշ մեկն է գրել՝ հիշատակագրություն):

Հիշատակարանների և հիշատակագրությունների որոշ մասը հրատարակված է ձեռագրացուցակներում, իսկ առանձին մի ժողովածու հրատարակել է Ղ. Փիրդալեմյանը: Նոր ժամանակներում հիշատակարանների հավաքման և հրատարակման գործում շնորհակալ նախաձեռնություն ցուցաբերեցին Գ. Հովսեփյանը և Լ. Խաչիկյանը: 1951 թ. Անթիլիասում լույս տեսավ Գ. Հովսեփյանի կազմած հիշատակարանների ժողովածուի առաջին հատորը՝ ընդգրկելով սկզբից մինչև 13-րդ դարի կեսը, իսկ ակադ. Լ. Խաչիկյանը հրատարակեց 14—15-րդ դարերի հիշատակարանները՝ չորս սովյալ հատորով: Սակայն աշխատանքը սպառված չէ. հազարավոր հիշատակարաններ դեռ սպասում են իրենց ուսումնասիրողներին և հրատարակիչներին:

Տպագրության բացակայության պայմաններում գրիչներն այնչափ շնորհակալ գործ են կատարել ինչպես նոր երկեր ստեղծելու, այնպես էլ բնագրեր

արտագրելու և նրանք կորստից փրկելու գործում: Հաստատապես կարելի է ասել, որ եթե չլինեին միջնադարյան գրիչները, ապա հայոց հին մատենագրությունից փշրանքներ կհասնեին մեզ:

IX դ. գրչության նմուշ ՄԱՄ-ի № 9465 ձեռագրից:

Միջին դարերում գոյություն են ունեցել գրչության հատուկ դպրոցներ, որոնց շուրջն են համախմբված եղել գրիչները: Հայագիտության համար խիստ կարևոր հարց է գրչության օջախների ուսումնասիրությունը: Մենք նկատի ունենք ոչ միայն նրանց տեղագրությունը պարզելը, գործունեության ժամանակը որոշելն ու բանասիրական նման ալլ հարցեր, այլ նաև՝ գրչության դպրոց-

ները որպես ստեղծագործական օջախներ՝ իրենց գրչական ավանդույթներով, ներքին կյանքով և հայ մշակույթի ասպարեզում իրենց խաղացած դերով ու խնդիրներով: Առաջագրված հարցերից շատերը ժամանակին ուսումնասիրվել են Հ. Ոսկյանի, Ն. Ակինյանի կողմից¹, թեև կատարելիքը ևս քիչ է: Այդ դպրոցների շարքում եղել են այնպիսիները, որոնք կոչվել են նույնիսկ համալսարան, «երկրորդ Աթենք», «մայրաքաղաք իմաստության» և այլն, ինչպես, օրինակ Գլաձորը:

Միջնադարյան հայ գրիչների համեստությունը երբեմն հասնում է ծայրահեղության. պատահում են դեպքեր, երբ հարյուրավոր էջերից բաղկացած ձեռագրերի ընդօրինակությունը վերջացնելուց հետո, գրիչը խուսափում է հազարգելու իր անունը և կամ հիշում է նվաստացուցիչ մակդիրներով, իրեն անհանելով փանաք, ապիկար, եղկելի, թերավարժ, անարվեստ, ազազուն, ծուլ, փինաս, մատնադեղև, չքին, սխալգիր, սուտանուն, ախմար, փծուն, տրուպ, աղկապեալ, յիմար, ապիկար, յոռի, թարմատար և այլն: Պատկերացնե՛ու համար, թե ինչպիսի ինքնանվաստացման էին հասնում գրիչները միջնադարյան իրականության մեջ, ավելորդ չենք համարում բերել Բաղդասար գրչի 1617 թ. հիշատակարանից մի հատված. «Եւ արդ՝ ես անպտուղս ի բարեաց, մեղաւորս յարդարոց, անկատարս ի կատարելոց, մեղանշականս յանմեղաց, անկարգս ի կարգաւորաց, անսուբս ի սրբոց, շարս ի բարեաց, յիմարս յիմաստնոց, անմիտս ի մտաւորաց, անբանս ի բանականաց, անամբարս յարուեստաւորաց, անյիշելիս ի գրչաց, տգէտս ի գիտնաւորաց, տունկս դառնոստեան, բարունակս ապականաբերս, Քանանու դաւակս և ոչ Յուդայի, բազմամեղ և սուտանուն երէց Բաղդասար գրիչ...»²:

Ծանոթանում ես ձեռագրի հետ. հարյուրավոր թերթից բաղկացած ձեռագիր է գրել, նրա յուրաքանչյուր տառը ոչ թե գրել, այլ գծագրել, նկարել է, չունի գրեթե ոչ մի սխալ, ոչ մի ջնջում և այնպիսի բազմատրոն ու խնամքով աշխատանքից հետո իրեն անվանում է ծուլ, անարվեստ, սխալագիր...

Գրիչները մեծ մասամբ հասակ առած, տարեց մարդիկ են եղել, բայց մեկ-մեկ պատահում են նաև երիտասարդներ, նույնիսկ՝ պատանի գրիչներ: Հայտնի է, որ Թոխաթում գրված գեղեցիկ գրչության մի ձեռագրի ընդօրինակողը 12 տարեկան պատանի է «...դեռևս ժԲ (12) ամաց զոլով... գրեալ եղև սա ի քաղաքն Թոխաթ» — կարդում ենք պատանու հիշատակարանում: Պատահում են նաև գրչուհիներ: Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրերից մեզ հայտնի են տասնյակ գրչուհիների անուններ՝ Հեղինե, Շուշանիկ, Եղիսաբեթ, Մարիամ, Մարգարիտ, Բրաբիտն, Պաժառ և ուրիշներ:

Գրչության օջախներում վարպետ գրիչների մոտ սովորում էին և նրանց օգնում երիտասարդ մարդիկ, որոնք կոչվում են «գրոց աշակերտներ»: Նրանք սկզբում օգնում էին գրչին թուղթը կոկելիս, ձեռագրի էջերը տողատելիս և նման մանր ալլ գործերում, իսկ հետո, երբ վարժվում են, սկսում են ձեռագրեր գրել, մանրանկարել, կազմել և այլն: «Գրոց աշակերտները» մեծ ե-

¹ Մենք նկատի ունենք Ն. Ակինյանի «Բաղնիշի դպրոցը» ուշագրավ աշխատությունը, Հ. Ոսկյանի Բարձր Հայքի, Գուգարքի, Կարինի, Վասպուրական-Վանի, Տարոնի, Սեբաստիայի և այլ գրչության օջախներին նվիրված արժեքավոր ուսումնասիրությունները:

² Արտ. Սիրմէեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ներդաշխի մասնաւոր հաւաքումներու, հ. I, Փարիզ, 1950, էջ 27:

Շալկովս բարձի զաղն, զի ոչ էր ծանր, քան զաղքատութիւն»¹⁴:

«Դառնիձ»-ը *Lactuca virosa* բույսն է, որ սարսափելի դառն է: Գրչի համոզմունքն այն է, որ աղքատութիւնը այդ դառնիձից էլ ավելի դառն, ավելի լեղի է: Ղ. Ալիշանը հրատարակել է մի հիշատակարան, ուր գրիչը վերջ տուի արձանագրել է. «Զի նիւթս՝ պակաս, թանաքս՝ աւեր և իմ պիտոյքս՝ ոչինչ, բայց միայն ցամաք հաց»¹⁵:

Խեղճութեան մեջ է գտնվել իր ժամանակի խոշոր հեղինակություն հանդիսացող այնպիսի անձնավորություն, ինչպիսին Եսայի Նչեցին է. Գլաձորի դպրոցի ռաբբինապետը իր ընդօրինակած ձեռագրերից մեկում գանգատվում է, որ ձեռագիրը գրել է աղքատ սեղանով. «...գրեցի զսա աղքատ և չքաւոր սեղանով զծառայակիցսն կերակրելով...»¹⁶:

Պողոս գրիչը ձեռագիրն ընդօրինակել է թշնամու կողմից իր ապրած բնակավայրը շրջապատման մեջ գտնված ժամանակ և կարոտ «մի գղալ» կաթ ու մածոն: Իսկ Սիմեոն գրիչը (Նկեղյաց դավառից) 1493 թվականին գրած հիշատակարանում հետևյալ գանգատն ունի իր պատվիրատուից. «Գրոցս տէրն օր մի զմեզ մէկ հացիւ չիշեց»¹⁷:

Մեզ է հասել մի հետաքրքիր բողոք-հիշատակարան, որ գրել է Գրիգոր Ա. խալցիսացի գրիչը Հերմոնի վանքի միաբանությունից դեմ՝ իր նկատմամբ ցուցաբերած անբարյացակամության համար: «Ու ամէն խուց ունէին, ու ես՝ ոչ, ու ամէն հաց ունէին ու ես ոչ, ու զվանիցս հացն վերայ իւրեանցն բաժանեցին ու ինձ ոչ տվին, թէ նայ դարիս է, նրայ բաժին մի տէք: Ու ամէնն մոնթ, սպաւոր ունէին ու ես ոչ, ու ամէնն սիրելի ունէին, որ հաց ու թաց կու բերէին ու ինձ ոչ, ու ամէնն կու երթէին ի վարդապետի խուցն, ուտէին և խմէին, ու ես ոչ, ու վարդապետն զամէն մարդու քաղցր գիտենէր ու զիմն ոչ, ու զամէն մարդ միաբանքն մին մին տանէր ի խուցն ու կերակրէր ու զիս ոչ, ու զամէն մարդու գոհ ու գանգատ հարցանէր ու զիմն ոչ, ու զամէն մարդ մխիթարէր ու զիս ոչ, ու ես... նստեալ էի կու գրէի սոված ու քաղցած ու գնի ոչ: Տնտեսին գնալն մին դիրն (այսինքն՝ մեկ անգամ—Ա. Ա.) Գ(3) օր հաց չկերայ ու ես ուղեցի ոչ: Մի դիրն եկու օր անօթի կացի ու ուղեցի՝ նա հաց տվին ոչ: Ու մին օր մինչև իրիկուն անաւթի կացի... ու մենակ մինչ յիրիկուն, զիր կու գրէի...»¹⁸:

Միջնադարյան հայ գրիչների ապրած պայմաններն ամփոփ պատկերված են Գլաձորի շնորհալի գրիչներից մեկի՝ Մխիթարի չափածո հիշատակարանում, զետեղված իմաստասիրական բովանդակություն ունեցող մի սովորական ձեռագրի վերջում.

«Տես թէ քանի աշխատեցայ

Ես Մխիթար գրիչ սորա.

Թուղթս անկրկ ու գրիչ չկայ,

Աւուրբքս ցուրտ ու պարզկա,

Չարտախս բարձր ու կրակ չկայ.

Դոնեքս¹⁹ չոր ու սպաս չկայ.

Եւ այս Գլաձորն ո՞վ գիտենայ.

Ես յոյժ նեղած և ճար չկայ...»²⁰:

Հակոբ գրիչը 1491 թ. թողած չափածո հիշատակարանում նկարագրում է իր հոգեկան ծանր վիճակը՝ մահացած եղբոր որբերի համար.

«Ձձեզ աղաչեմք, հայրք իմ գթածք,

Անմեղագիր լեր սխալանաց,

Զի իմ եղբայրն յիսնէ գնաց,

էր շնորհալից և անուշասաց.

Որբերն խիստ են շիւարած,

Իւրեանց կտրիչ հայրն է մեռած,

Մէկն է բոբիկ ու գլխիբաց,

Մեան տկլոզ՝ մարմինն բաց:

Նոքա կարօտ ամէն բարեաց,

Տխուր նստին և դեգերած:

Փորս և աղիքս է գալարած,

էլ ճար չունիմ, քան տէր աստուած...»²¹:

Ժողովուրդը, պետք է ասել, հաճախ հոգատարությունը է շրջապատել բազմաշխատ գրիչներին, հատկապես նրանց, որ տուն-տեղ չեն ունեցել, եփող-թխող չեն ունեցել և տեղից-տեղ թափառելով՝ պատվերով ձեռագրեր են գրել: Հիշատակագրություններում պատահում են գրառումներ, ուր խոսվում է գրչին շրջապատող բողոքների մասին: Թովմա գրիչը 1393 թ. ընդօրինակած ցույց տված հոգացողության մասին: Թովմա գրիչը 1393 թ. ընդօրինակած «Մաշտոց»-ի հիշատակարանում իր գոհունակությունն է հայտնել բարերար Ատոմից, որը՝

«Բերէր խաղող մեծ կողովով,

Գինի բերէր մեծ տկերով,

Քաթա բերէր անուն՝ խոնչով»²²:

Խաչատուր գրիչն օրհնում է Զունայրիին այն բանի համար, որ նա «...մին քարեղէն մածուն և երկու հաց եբեր, որ կերաք և գրեցաք»²³: Նույն ձեռագրի մի այլ էջում գրիչը արեւշատություն է մաղթում Կանեքին, որը ձմբուռ է բերել՝ հացը վրան: Հակոբ գրիչը ողորմիս է տալիս Խերխաթունի հոգուն, որ նա «մեղ ռսպն եբեր և շիր, որ կերանք...»²⁴:

Գրիչների հիշատակարաններում բազմաթիվ գանգատներ կան աշխատանքի ծանր պայմանների մասին. նրանք գանգատվում են աննպաստ քաղաքական իրադրությունից, գրանյութի վատությունից, ճրագ-լույսի պակասից, բնակարանների մոթ և նեղ լինելուց և այլն: Գլաձորի գրիչ սուրբունից, բնակարանների մոթ և նեղ լինելուց և այլն: Գլաձորի գրիչ սուրբունից գանգատվում է, որ գրչության վայրը բացօթյա է եղել, որի հետև-

¹⁹ «Դոնեքս», այսինքն՝ չոր հացի փշրանքները:

²⁰ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 526:

²¹ ՄԱՄ ձեռ. № 5438, Թ. 245ր (հմմ. «Ժեղագրի հիշատակարաններ», հ. Գ, էջ 175):

²² Ղ. Փիրղալեմեան, Նոտարք Հայոց, Կ. Պոլիս, էջ 4:

²³ ՍՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի կենտրոնի բաժանմունք, հայկական հա-

վաքածու, ИВАН В-7:

²⁴ «Ժեղագրի հիշատակարաններ», հ. Գ, էջ 415: (Ձեռագիրը նրուաղեմի Ս. Հակոբյանց

մատենադարանի սեփականությունն է և գրանցված է № 1622-ի տակ):

¹⁴ Բ. Կյուլեսերյան, նշվ. աշխատություն, էջ 426:

¹⁵ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 104:

¹⁶ ՄԱՄ ձեռ. № 5566, Թ. 356 ր: «Մառայակից» ասելով նա նկատի ունի իր աշակերտներին:

¹⁷ «Յուցակ ձեռագրաց վիճանայի», էջ 49—50:

¹⁸ Ս. Շեղորինի անվան կենտրոնական հանրային գրադարան, ձեռագրերի բաժնի հայկական հավաքածու № 31, Թ. 390ա—390բ (հմմտ. «Ժեղագրի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 657—658):

վանքով թանաքը անվերջ թանձրացել է («մածոնություն»), իսկ շրջապատը՝ աղմուկոտ, որի հետևանքով ինքը սխալներ է թույլ տվել («...աղմուկ գրուցաց յուրով լինէր մերձ իմ, յորմէ սխալէի» — գրում է նա)²⁵։ Ծերունի մի գրիչ խրնդրում է անմեղադիր լինել, գրի խոշորություն համար, քանի որ աչքերը վատ են տեսնում, նեղվում է ծխից, բքից և կաթիլքից, ինքն է վառում թոնիրը և գրում ձեռագիրը. «...վերացեալ մարմնով, կուրացեալ աչքով՝ ի ծխէն, ի բքէն, ի կաթ[իլ]էն. ջոջ մարդ եմ, զթոնիրն եմ վառեր, երեք շալոյ զփայտն քներ, կարս մեր այս է»²⁶։ Կարապետ գրիչը դանդաղում է իր տան երդիկից, որից անընդուն է թափվում.

«Ո՛հ, ո՛հ, դայս ոչինչ տունս.

Զինչ յերդէն կու անկանի՝

Թո՛ւ ի գիրս և ասպականի»²⁷։

Հովհաննես գրիչը դանդաղում է լվից. «Այլ լուն խիստ դահմաթ կու տայր, զի բազում էր խուցս, զի այլ մարդ չկայր ի ներս և ամենին փոխան զիս կերան»²⁸։

Գրիչները, մեծ մասամբ, գրել են խուցերում, ճրագի լույսի տակ, ուստի և հաճախ կարելի է լսել նրանց դանդաղ ճրագլուխի վատություն մասին։ Սեֆիլ Օհանը 1663 թվականին գրած իր մի ոտանավոր հիշատակարանում հետևյալ դանդաղ ունի ճրագի մթություն և թղթի վատորակության մասին։

«Ի հազար հարիւր երկու թվին,

Գանգատ ունիմ ճրագի մթին,

Այլ և յետոյ այս խամ թղթին,

Որ չի երթար յետ իմ սրտին...

Աշուերս է բաց, լուսոյ պակաս,

Գրիչը չերթար հետ շար տողին,

Որն է կաղ և որն է կոր,

Թանաք տղղի ի մէջ թղթին»²⁹։

Մելիքսեթ գրիչը 1428 թվականին գրած իր հիշատակարանում հայտնում է. «Եթէ յոճ չնստի քեզ գիրս, նա պատճառն այն է եղբայր, որ ձիթի տակն էր և ճրագնուս պակաս»³⁰։

Ծերունի Մխիթար Անեցին 1338 թ. գրած չափածո հիշատակարանում դանդաղում է հիվանդության, ձեռքերը դողալու, թանաքի թանձրության, ձանձերի շատության և այլ անպատեհությունների համար.

«Մեծ վտանգի կամ յայս նեղուս,

Զի խիստ յաղթեց ցան մարմնոյս։

Եւ ի ձեռացս ի դողալուս,

Այլ չեմ կարել տալ շատ գրոյս։

Եւ առաւել ի յայլ շողուս,

Ու ի թանաքի թանձրանալոյս,

Եւ մանաւանդ ի յայս քնուս,

Զար հասարակ մրափելուս,

²⁵ ՄԱՄ ձեռ. № 6558, Բ. 638ր (հմմ. «ԺԳ դարի հիշատակարաններ», էջ 7)։

²⁶ Ե. Լալայան, Յուցակ ձեռագրաց վասպուրականի, էջ 749։

²⁷ «Յուցակ ձեռագրաց էջմիածնի» (տե՛ս «Էջմիածին», 1950 թ., № 11—12, էջ 85)։

²⁸ «Յուցակ ձեռագրաց էջմիածնի» (տե՛ս «Էջմիածին», 1951 թ., № 10, էջ 83)։

²⁹ ՄԱՄ ձեռ. № 5623, Բ. 224ր։

³⁰ ՄԱՄ ձեռ. № 6050, Բ. 82ա։

Եւ յանիծեալ այս ձանձերուս,
Ի սնավաստակ ա[յ]ն կենդանուս,
Որ միշտ նստին ի վերա գրչուս,
Ծըծեն զթանաքն գրերուս։
Կենեմ ի սիրտ այս ոչընչուս
Զգիտեմ թե ի՞նչ անեմ նզովծնուս...»³¹։

Ատոմ գրիչը խնդրում է ներողամիտ լինել բաց թողած սխալների համար. որովհետև ձմեռ էր, ցուրտ և «...ձեռիկս կու մըրսէր ի գրելն»³², մինչդեռ Թումա գրիչը (1409 թ.) դանդաղում է թղթի վատության համար («Աւա՛խ տառապանացս. բաղձանքս նեղէ զիս, և թուղթս վատ»)։ Մուսն է եղել նաև գրչի բնակարանը և անձրև գալիս տանիքը կաթել է. «Աւա՛խ, որ մութ է և չեմ տեսնել, հոգիս կու ելանէ, ո՛նց գրեմ, և կաթիլքս՝ աւելի»³³։

Զաքիոս վայոցձորցի գրիչը ընթերցողի ներողամտությունն է խնդրում գրչության անհաջող լինելու համար և այդ բացատրում է նրանով, որ նա մանգաղով կտրել է իր մատը, որից շատ արյուն է գնացել և հազիվ է ինքը կարողացել այդպիսի գրել. «Թողութիւն արարէք ո՛վ եղբարք, մատս մանկադով կտրել ի,—ասում է նա,—հէնչանք կարացի գրել, փառք աստուծոյ Ա(1) ոչխարի արին գնաց»³⁴։

Ծերացած, աչքերը վատատես գրիչները գործ են ածել ակնոցներ։ Այդ մասին տեղեկություն ունենք 14-րդ դարից։ Հովհաննես գրիչը 1317 թ. Կիպրոսի Կանչուտի գրչության օջախում ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում հայտնում է, որ իր աչքի լույսը նվազել էր, կարողացել է հայթայթել «աչքի ապակի», որն օգնական է եղել իրեն և որի մասին հիացմունքով է խոսում։ Եվ նա խորհուրդ է տվել. «Եւ զի յաչաց լուսոյ նուազեալ էի ըստ մարմնոյ որպէս եւ հոգւոյ, եւ գտի հայթհայթել աչքապակի, որ աւզնական եղև բնական վատելոյն, զոր հիացման արժան է գտողացն, որ են ֆռանդ, եւ այնիւ աւարտեցի զգիրս։ Եւ ամենայն ոք որ ի լուսոյ պակասեալ է եւ պատահէ ապակոյն, յոյժ ձեռնառու լինի նմա ի կարգալ և ի գրել, զոր տեսաք յայտնի ի բաղումս, եւ փորձիւ եւ անձամբ կատարեցաք»³⁵։ Ֆռանդ գրիչը ներսես չամբրոնացու աշխատությունը 1402 թ. արտագրել է «Օտար աչօք»³⁶, այսինքն՝ ակ-

³¹ Հիշատակարանի վերջում Մխիթար Անեցին դիմում է իր աչքերին, նրանցից լույս խնդրում, որպեսզի կարողանա գրել շար տալ և «գրչության նավը» անվնաս հասցնել հանգրվան (հմմ. «ԺԳ դարի հայ. ձեռ. հիշատ.», էջ 312)։

«Այլ ե՛րբ կու տաս իմ աչքս լուս,

Որ ես այլ շար տամ գրերուս։

Եղբայր, մեզ մի դնէ գրերուս.

Այս տառապալ՝ ողորմելուս,

Ինչ հնացաւ տարիք մարմնուս

Պէտքէս ցաւեր յայտնի ծերուս։

Մի, թէ լինէր ճար այս նաւուս,

Որ հասանէր յեզր ի ծովուս,

Որ ես տեսնում զվերջը գրուս...» (ՄԱՄ ձեռ. № 4429, Բ. 247ր)։

³² «Յուցակ ձեռագրաց վենետիկի», հ. Բ, էջ 846։

³³ Նույն տեղում։

³⁴ ՄԱՄ ձեռ. № 6268, Բ. 333ա։

³⁵ «Յուցակ ձեռագրաց Երուսաղէմի», հ. Գ, էջ 227։

³⁶ Ս. Տեր-Ավետիսյան, Նոր Զուղայի ձեռագրաց ցուցակը, էջ 1242 (հմմ. «Ժն դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 26—27)։

չէր հայիլ և ձեռքն կու գողայր, բազում շարշարանօք հաղիւ կարաց աւարտել, և այլ չկարաց գրիչ բռնել մինչ ի վախճան, որ հանգեաւ ի Քրիստոս 29 (86) ամաց»⁴⁵։ Փաստորեն Հովհաննէս Մանկասարենցը 72 տարիների ընթացքում ընդօրինակել է այնքան ձեռագիր, որ նրանցից կարելի էր մի ամբողջ գրադարան կազմել։

Մանկասարենցի ուղիով է ընթացել Սարգիս Ընկուղագոմցի գրիչը։ Նրա թողած հիշատակարաններից ևս երեւում է, որ ողջ կյանքում գրչությամբ է զբաղվել։ «Վա՛յ, որ ձեռս կու գողայր, ու ազգի ազգի կիրս կու աւիրեմ, ի՞նչ առնեմ, որ ծեր եմ ու աչքս վատատես է. Խ(40) տարի է, որ գիր կու գրեմ, թողութիւն արարէք»⁴⁶։

Սարգիսն այդ նույն տարին գրել է մի այլ ձեռագիր և թողել սրտառու չհիշատակարան՝ իր զառամած լինելու, աչքերը վատ տեսնելու, ձեռքերը դողալու և գրչամատը շորացած լինելու մասին։ «Բայց գիտեմք—գրում է նա,— որ գիրդ բազում պակասութիւն կայ և անթիւ, թէպէտ որ շատ կայ՝ մեր կարն այդ շափդ էր, ձեռս կու գողայր և աչքս բնաւ չէր տեսնուլ, գրչի մատն շորացած էր, միջին մատամբս ծրեցաք... Ո՛հ տէրդ իմ, հիմայ ԽԲ (42) տարի է, որ մեր բանս այս է, ապա այսոր նման անդէպ չէր եղեալ, խիստ կու ամալէմ ի ձեզնէ, թողութիւն արարէք»⁴⁷։

Մատենադարանի մեկ այլ ձեռագրից երեւում է, որ Սարգիս գրիչը դեռ երկու տարի ևս շարունակել է գրչութիւնը, ձեռագիր է ընդօրինակել, բայց՝ մեծ դժվարությամբ։ «Գրեցաւ վերջը գրոյս յաւուր համբարձմանս, շատ և անհուն դառնությամբ»—գրում է նա և հայտնում, որ իր գրչամատը շորացել է, գրչութիւնը իր սրտով չի եղել։ «ԽԲ (42) տարի է, որ կու աշխատիմ, բանս իմ [սր]տովս չէ, մերն այդչափ [էր]»⁴⁸։

Վաստակաշատ գրիչներից է Գրիգոր Սասնեցին։ 1662 թ. թողած նրա հիշատակարանից երեւում է, որ գրչությամբ զբաղվել է 15 տարեկան հասակից և շարունակել մինչև 45 տարեկան։ Երեսուն տարիների գրչության աշխատանքի ընթացքում նա գրել է 20 Շարականոց, երեք Հայսմաւուրք և այլ գրքեր, որ «համար չիկա»⁴⁹։

Վարդան գրիչը «Ճաշոց» գրքի ընդօրինակման առթիվ 1377 թ. գրած հիշատակարանում ընթերցողից խնդրում է անմեղադիր լինել ձեռագրի գրչության անհաջողության համար «...զի ծեր էի և աչքս չի տեսնուլ և միտքս և ամենայն սպալարանս բղել է, բայց անանգեցայ և գրեցի»⁵⁰։

Պատկերացնելու համար, թե ինչպիսի սիրով են կապված եղել գրիչներն իրենց գործին և ինչ խանդաղտանք են տածել գրչագրության հանդեպ, պետք է կարդալ Սիմեոն գրչի 1439 թ. թողած հիշատակագրութիւնը։ «Ո՛վ եղբայր

⁴⁵ ՄԱՄ ձեռ. № 5256, Բ. 291բ—292ա (հմմ. «Ժն դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 587)։

⁴⁶ ՄԱՄ ձեռ. № 4309, Բ. 100ա (հմմ. «Ժն դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 184)։

⁴⁷ ՄԱՄ ձեռ. № 4107, Բ. 503 (հմմ. «Ժն դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 245)։

⁴⁸ ՄԱՄ ձեռ. № 8423, Բ. 171ա (հմմ. «Ժն դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 297)։

Նույն ձեռագրում նրա աշակերտ Հունան գրչի հիշատակագրութիւնից երեւում է, որ ուսուցչին չի հաջողվել ավարտել ձեռագրի ընդօրինակութիւնը. 22 պրակից հետո նա վալր է գրել գրիչը, և ձեռագրի մյուս մասերը ընդօրինակել և ավարտել է ինքը՝ Հունանը։

⁴⁹ «Յուցակ ձեռագրաց Անկիրիոյ», էջ 221։

⁵⁰ Արտ. Սիւմէեան, Յուցակ ձեռագրաց Երուսաղէմի, էջ 139։

թողութիւն հայցեցէք... մին աչքս կու ցաւէր, նա խբեցի և մին աչքն գրեցի խիստ աշխատանաւ»⁵¹։

Գրիչները հաճախակի գանգատվում են պանդխտութիւնից։ Նրանք պանդխտության են դիմել երկու պատճառով. բռնագաղթի ժամանակ քշվել են օտարութիւն և կամ՝ աշխատանք ձարելու համար տեղափոխվել շատ թե քիչ բարեկեցիկ վիճակում գտնվող գաղթավայրեր։ Պանդխտ գրիչների հիշատակարաններում հուզիչ խոսքեր են արձանագրված դարիբության մասին։ Ներսէս գրիչը 1318 թ. գրած հիշատակարանում պատմում է, թե ինչպես դուրս գալով իր հայրենի գավառից՝ տարաշխարհիկ շրջել է՝ բաժանված հարազատներից⁵²։ Գրիգոր գրիչը 1335 թ. չափածո հիշատակարանում ցավով է նշում իր թափառնիկ վիճակը.

«Բայց թէ կամիս հարցող լինել,
Չեմ յայս տեղեացս ես բնական,
Այլ և աւտար ի սահմանացս
Եւ անբնակ մոլորական,
Չունիմ դադարք ի մի տեղի
Ոչ մի աւուր հանգստարան»⁵³։

Գրիգոր Ախալցխացին իրեն դժբախտ է համարում, որ դարիք է և խորհուրդ է տալիս ամենքին դարիբության չգնալ. «Աստուծոյ համար, ով որ դարիպութիւն չի գնացել, թող այլ չերթայ...»⁵⁴։

Մխիթար գրիչը 1570 թ. գրած հիշատակարանում հայտնում է, որ ձեռագիրը գրել և ծաղկել է տառապանքով, որովհետեւ գտնվում է դարիբության մեջ՝ օտարների դռներին⁵⁵։

Պարիբության մեջ գտնվող գրիչները հաճախ են կրկնում այն դառն իրողութիւնը, որ «Պարիպի հացը լեղի է, իսկ ջուրը՝ արշուն», ինչպես միջնադարյան ողբասացն է գրել.

«Պարիպին հացն է լեղի, որ ճաշակէ,
Դառն ու լեղի խառն արտասուաւք ջուրն որ ըմպէ,
Թէ զարն տան նուշ ու շաքար, որ ճաշակէ,
Երբ հառաչէ՝ նա սրբոյն արիւն կաթէ...»⁵⁶։

Ստեփանոս գրիչը 1632 թ. գրած հիշատակարանում ցավալի է համարում «դարիպի» վիճակը. Ո՛հ, ո՛հ, դարիպի հալն, թէ ինչ դառն և լեղի է հալն դարիպի։ Եվ անիծում է. «...ով որ զաղքատն կամ զդարիպին ատէ՝ անճառ լոյսն զըրկեսցի»⁵⁷։ Ավելի սրտառու է Մկրտիչ Լեհացու արտահայտած վիշտը. պանդխտության մասին. «Բայց անմեղադիր լերուք սղւլանաց և խոշորութեան գրիս, քանզի զանօրէնութիւնս իմ ես ինձէն գիտեմ, որ կիսէն ի վեր խոշորացի զգիրն. այլ ոչ իմ կամաւ, քանզի տնանկութիւն, օտարութիւն և պանդխտութիւն նեղեցոյց զիս, վասն այդ պատճառին համար շտապեցին զգիրն և խոշոր

⁵¹ «Յուցակ ձեռագրաց Վիեննայի», էջ 50։

⁵² ՄԱՄ ձեռ. № 356, Բ. 251բ. (հմմ. «Ժն դարի հիշատակարաններ», էջ 143)։

⁵³ ՄԱՄ ձեռ. № 2776, Բ. 263ա (հմմ. «Ժն դարի հիշատակարաններ», էջ 269)։

⁵⁴ «Ժն դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 658։

⁵⁵ «Յուցակ ձեռագրաց Վիեննայի», էջ 885։

⁵⁶ ՄԱՄ ձեռ. № 8298, Բ. 242ա—247ա։

⁵⁷ «Ձեռագրաց ցուցակ Վասպուրականի», էջ 39։

դպրոցն գրչով արձանագրել այն իրենց հիշատակարաններում, պետք է հարգալ Անդրեաս Եվդոկացի գրչի 1598 թ. գրած հիշատակարանի հետևյալ տողերը. «Եթե սղալ կամ խոշորագիր, կամ անախորժ մտաց ձեռոց գտցի ի սմա, անմեղագիր լերուք... զի ի մէջ դառնութեան գրեցի զսալ, այնպիսի դառն և դժուար տանջանք... երբեմն տրտմէի, և երբեմն հառաչէի, էր որ երբեմն լայի, և էր որ ողբայի ըստ անժուժ բնութեամբն իմոյ: Արդ, զի՞նչ էրկարեցից ազգի ազգի տառապանացս, որ ունէի... Բազում վշտօք հասայ ի վերջ գրիս»⁶⁵:

Իսրայել գրիչը, թշնամու՝ Հայաստանում կատարած հարստահարութիւնները պատմելուց հետո, եզրակացնում է. «...գրեցին, թալանեցին, որ հայր զորդի կանչէր, իսկ մայր՝ զդուստրն, վայ և եղուկ ազգիս Հայոց: Ի թիվս Հայոց Ռիթ (1580), երանի մեռելին, վայ կենդանոյն»⁶⁶:

Հայկական ձեռագրական ժողովածուներում բավական թիվ են կազմում այն գրչագրերը, որոնք գրվել են մի քանի տեղ. սկսել է ձեռագիրը գրել, հանկարծ հարձակվել է թշնամին, փախել է ժողովուրդը, նրա հետ նաև գրիչը և շարունակել ընդօրինակությունը նոր վայրում:

Հովհաննես Որոտնեցու աշակերտներից Հակոբ գրիչը 1386 թվականին գրած հիշատակարանում պատմում է, թե ինչպես ինքը ձեռագիրը գրել սկսել է Որոտանում, ուր նա գտնվելիս է եղել Որոտնեցու 60 աշակերտների հետ միասին, թշնամին հարձակվել է Որոտանի վրա, և իրենք հարկադրված են եղել փախչել ու երեք տարի շարունակ թափառել Հայաստանի զանազան դավառներում, և նա իր ձեռագիրը գրել, ավարտել է թափառումների ճանապարհին. «Եւ ես ծանրաբեռն մարմնով,—գրում է նա,—զթուղթ և զօրինակ, զգրիչն և զթանաք ի յուս իմ բարձեալ, ի հետ գնայի, կարգայի, և որչափ ժամանէի՝ զսուրբ մատենանս գրէի, բազում նեղութեամբ և շարշարանօք, զի ուր սկսաւ, անդ ոչ էառ զկատարումն»⁶⁷:

Ներսես Ամասիացի գրիչը գծող է 1480 թ. իր ընդօրինակած ձեռագրից և ընթերցողների ներողամտութիւնն է խնդրում, որովհետև «...ի մէջ գառնութեան գրեցի զսա, զի բռնութեամբ և ակամայ ի յԱմասիու դմեզ բերին ի կոստանդինուպոլիս, և ես լալով և բազում հառաչանաւք գրեցի զսա...»⁶⁸:

Գրչի թափառիկ վիճակը պատկերացնելու տեսակետից ուշագրավ է Վայոց Ձորի մի գրչի թողած հիշատակագրությունը. գրիչն իր ձեռագիրը սկսել է գրել Վայոց Ձորի Փանձաթաղ գյուղում, թշնամին հետապնդել է նրան: Նա փախել է Ձորավանք և, ինչպես ինքն է ասում, «փաղչելով զծագրեցաք»⁶⁹: Այնտեղից եկել է Ծակքար կոչվող վայրը, այստեղ էլ, սակայն, հետապնդել է թշնամին, և ինքը ձեռագրի օրինակը վերցրած փախել է Ի մեծ դժվարությամբ տարբեր վայրերում ավարտել ընդօրինակումը:

Թումա Մինասենց գրիչը 1425 թ. Աղթամարում գրած ձեռագրի հիշատակարանում հայտնում է, որ բռնաւոր Սքանդարը հարձակվել է Ոստանի և նրա

հարեան շրջանների վրա և սկսել կոտորածը: «Եւ բնակիչք աշխարհիս մերկ և բոկ և սովալըլուկ տարաշարհիկ եղեալ» փախուստի են դիմել⁷⁰:

Սարգիս Երզնկացի գրիչը 1446 թ. գրած հիշատակարանում խնդրում է անմեղագիր լինել գրի խոշորութեան և թույլ տված սխալների համար, որովհետև «...յա՛հ և ի փախ էաք... և մարդիկ երկրիս ամենեքեան յօտար երկիր վտարեցան, և երկիրս մնաց անբնակ»⁷¹:

Սոսկալի վիճակում է գտնվել հայ ժողովուրդը մասնավորապես Լանկ-Թեմուրի վայրագությունների շրջանում: Ժամանակակից գրիչներն արյուն են լաց լինում՝ ավերածություն, կոտորած և գերեվարություն: Կարապետ գրիչը 1389 թ. Աղթամարում գրած «Ճառքնտիր»-ի հիշատակարանում իր ապրած ժամանակն անվանում է «սասկակսկիծ», իսկ Լանկ-Թեմուրին համեմատում է Գողթաթի և «վայրենաբարո Նաբուպալասարի» հետ: Նա պատմում է, որ Լանկ-Թեմուրի զորքերը մորեխի նման ցրվում են Հայաստանում և սկսում իրենց վայրագությունները. «...Քանզէին, քարայտակէին, փորէին, փոս հատանէին, կոպէին, կռանէին, զամաց հազարաց շինուած՝ միաւրեա անհետ կորուսանէին... Անդ էր տեսանել զլաց ծնաւաց, զաղետ զաւակացն, զգալարումն զիմացն, զգեղնանալ երեսացն, զնուաղումն ձայնից... Աւա՛ղ ժամուն, ոմն աւրինաթաթախ դիպղոր թաւալէր ի մէջ արեան ծովուն, ոմն կիսակտոր զլուխն ի յանձնէն ջուր խնդէր և ի ծարաւոյ անդէն մեռանէր, ոմն անկեալ զլուխ ի վայր և արեան աղբիւրն ի բերանոյն ելանէր: Ո՛հ ձայնին, ո՛հ աւաղին, ո՛հ կսկծոյն արտասուագին... Յագեցան զազանք, ձանձրացան թռչունք, տարակուսեցան զայլք՝ թէ զում ուտէին միս...»⁷²:

Թումա Թավրիզեցի գրիչը 1403 թ. հիշատակարանում հայտնում է, որ Լանկ-Թեմուրի սրածուրծությունից թեև ոմանք փախչում թաքնվում էին այրերում, ձերպերում, սակայն նրանց էլ լռվածում չկար, որովհետև սովից, տոթից և ծարավից էին մահանում, իսկ ոմանք թշնամու ահից և երկյուղից «զինքեան» քարավէժ առնէին⁷³:

Գրիգոր Խլաթեցին իր չափածո հիշատակարանում պատմում է, որ Լանկ-Թեմուրի զորքերը 26 օր շրջապատել են Վանը և վերցրել: Բնակչությանը սկսել են քարաժայռից ցած նետել: Քարաժայռի տակ ստեղծվել է մսագեղ սկսել են քարաժայռից ցած նետել: Քարաժայռի տակ ստեղծվել է մսագեղ

այնպիսի բարձրությամբ, որ վերջին ընկնողներն, այլևս չէին մահանում⁷⁴: Իրենց շրջապատում այս ամենը տեսնող գրիչները, հասկանալի է, չէին կարող հոգեկան խորը ցնցումներ չապրել, չէին կարող հանգիստ շարունակել իրենց սիրած զբաղմունքը: Մատթեոս գրիչը 1469 թ. գրած հիշատակարանում պատմում է, որ ինքը, Հասան Ալիի գաղանթություններից սարսափահար, թերաւարտ ձեռագիրը վերցնում է հետը և փախչում: «Եւ մեր առեալ զգիրքս,—գրում է նա,—փախեաք ի տեղէ տեղ, և յամենայն ժամ փախուստ և սասանումն գայր և հասանէր ի վերայ...»⁷⁵:

Կարապետ գրիչը 1634 թ. ընդօրինակած «Ոսկեփորիկ»-ի հիշատակարանում հայտնում է, որ Ռուստամ խանը երբ հարձակվել է Վանի վրա, ինքը՝

70 ՄԱՄ ձեռ. № 5542, Բ. 239ա (հմմ. «Ժն դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 326):

71 Ղ. Փիղղալեմեան, Նօտաք Հայոց, էջ 151:

72 «Արարատ», 1911, էջ 760—765:

73 ՄԱՄ ձեռ. № 5232, Բ. 248բ (հմմ. «Ժն դարի հիշատակարաններ», էջ 31):

74 ՄԱՄ ձեռ. № 5798 (հմմ. «Ժն դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 287):

75 ՄԱՄ ձեռ. № 4515, էջ 198 (հմմ. «Ժն դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 283):

65 ՄԱՄ ձեռ. № 1869, Բ. 393ա:

66 ՄԱՄ ձեռ. № 4173, Բ. 95ա:

67 ՄԱՄ ձեռ. № 5707, Բ. 485բ (հմմ. «Ժն դարի հիշատակարաններ», էջ 560):

68 «Ցուցակ ձեռագրաց Երուսաղէմի», հ. III, էջ 251:

69 Գ. Հովսեփյան, Պոռչյանք..., էջ 98:

յում, սակայն, գրիչները այդ դրամը քիչ համարելով, նրանից պահանջում են ևս 300 դրամ¹²⁵։

Անիում 14-րդ դարում գրված մի Աստվածաշունչ գտնվել է գերության մեջ։ Գրասեր որոշ մարդիկ 112 թուման վճարելով գերությանից ազատում են։ Հովհաննես բանասերն այդ մասին հետևյալն է գրում. «...ոչ գոյր ուրախութիւն սրտից մերոց վասն գերի (բոլոր ընդգծումները հրատարակչին են—Ա. Ա.) լինելոյ սուրբ և ամենասքանչ Աստուածաշնչիս, ոչ լինելով թէ ո՛ւր իցէ. այլ աղէկիզեալ յոգնատենչ սրտիւ բազում որոնմամբ խուզեալ գտաք զգանձս զայս անգին ի հին քաղաքն Երևան՝ բազում ժամանակաւ գերի արարեալ ևս՝ սօք իրքն Եօթանասունօք. եւ մեք յոյժ ուրախացաք ի գիւտ սորին. շատ ջանիւք և բազում աշխատութեամբ և երթեկոյթեամբ ճժԲ (112) թուման տուաք և ազատեցաք զսա ի ձեռաց օտարաց և ի տեղաց անպատշաճից»¹²⁶։

Նշանավոր մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլինի մանրանկարած ձեռագրերից մեկը ընկնում է Ղրիմում ապրող Ասլատին ասորի մի առևտրականի ձեռքը։ Հռոմիլայի կաթողիկոսության պատվիրակ Կոստանդին Կալիսկոպոսը, 1413 թվականին գտնվելով Ղրիմում, մեծ դժվարությամբ, միջնորդների միջոցով, գնում է նրանից՝ վճարելով հազար դրամ (22 ֆլորին)։ Այնուհետև ձեռագիրը կազմել և երեսն արծաթել է տալիս՝ վճարելով 900 դրամ (20 ֆլորին), կազմի արծաթե երեսը ոսկեջրել է տալիս՝ վճարելով երեք ֆլորին։ Ձեռագրի վրա ողջ ծախսը նա հաշվել է 46 ֆլորին¹²⁷։

Դժբախտաբար, մենք չգիտենք այն ժամանակվա դրամի գնողունակությունը և դժվար է այժմ համեմատել մեր ներկա գների հետ։ Բայց մեզ հասել է մեկ-երկու հիշատակարան, ուր ձեռագրերը գնահատված են եղել անասուններով կամ բնամթերքով, որոնցից, այնուամենայնիվ, կարելի է որոշ գաղափար կազմել ձեռագրերի մոտավոր արժեքի մասին։

1668 թվականին ընդօրինակված հիշատակարանից երևում է, որ մի ձեռագիր փոխանակվել է երկու եզան, երկու ձիու և մեկ կովի հետ։ Հիշատակարանում այդ մասին ասված է. «Դարձեալ յիշեցէք զգնող սուրբ Աւետարանիս զՄարգարիտն, որ ետ երկու եզ, երկու ձի, կով մի և էաւ յիշատակ ի մեր էրիցուս՝ Մեսրոպիս, վկայութեամբ քույրես Խուկասին...» (Արթիկի ավետարան)։ Այսպիսով, ձեռագիրն արժեցել է երկու ձի, երկու եզ և մի կով։

Մատենադարանի № 212 ձեռագրի (1337 թ.) ուշ շրջանում գրված հիշատակարանից երևում է, որ այն գտնվել է գերության մեջ, Մուրատ-Բախշին և իր հորեղբայր Անդրեասը տվել են «...հալալ վաստակոցն կով մի՝ Ե (5) փապասի արժէ, Ժ (10) շահի դրամ, Ե (5) քիլայ ցորեն, Ժ (10) փապասի. առին, ազատեցին յանօրինաց գերութեանցն»¹²⁸։

Մատենադարանի № 5339 ձեռագիրը ընդօրինակելու համար (1488 թ.) պատվիրատու տեր Հայրապետը, ըստ իր թողած հիշատակարանի, վճարել է 110 զուռուշ և մեկ ձի¹²⁹։

Մատենադարանի № 7305 ձեռագրում ասված է, որ ձեռագրի նախկին

տերը՝ Թադևոս քահանան, մահացել է, նրա որդին՝ Մարտիրոսը, հոր թողած ձեռագիրը վաճառել է Հակոբ քահանային՝ 600 գեկանի, իսկ այդ դրամով գնել է մի կով և մի եզ ու հոգեհաց տվել իր մահացած հոր հիշատակին։ Վաճառքի այդ գրի տակ վկաներ է ցույց տրված մի շարք մարդիկ¹³⁰։ Այս տեղեկությունը պատմական մեծ արժեք ունի այն իմաստով, որ նրա հիման վրա մենք որոշ պատկերացում ենք կազմում ո՛չ միայն այն ժամանակ վաճառվող ձեռագրերի արժեքի (զեպքը տեղի է ունեցել 1433 թվականին), այլև՝ այդ ժամանակվա դրամի փաստական արժեքի մասին. 600 դրամով, ուրեմն կաժամանակվա համար վարձատրություն է ստացել 2150 դրամ, թուղթը կոկեղու համար՝ 200 դրամ, Կալիսկոպոսին՝ 450 դրամ (հավանական է ձեռագրի մայրը ստանալու համար)։ Վերջում գրիչը 200 դրամի արժեքով ցորեն է ստացել։ Այսպիսով, ողջ ձեռագրի վրա ծախսվել է 3000 դրամ¹³¹։

Այսպիսով, եթե մենք վերցնելու լինենք ամենից ցածր արժեք ունեցող ձեռագիրը, որը փոխանակվել է, ենթադրենք մի կովի և մեկ ձիու հետ, ապա մեր ներկա դրամով այն կարժեանար շուրջ 600—700 ռուբլի, որով կարելի է այժմ հարյուրավոր գրքեր գնել։

* * *

Շատ ժամանակներ են անցել ձեռագրերը գրելու շրջանից։ Տպագրական տեխնիկան փոխարինելու եկավ գրիչներին և աստիճանաբար նրանց տուրս մղեց մատենագրության ասպարեզից։ Սակայն եկող սերունդները մոռացության չտվեցին նրանց ստեղծած մեծարժեք դանձիրը և ըստ պատշաճին գնահատեցին նրանց վաստակը։

Մենք երախտագիտական խորին ակնածանքով ենք հիշում մեր գրիչներին։ Ժամանակակից սերնդի երախտագիտական պարտքի լավագույն ապացույցը՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության հոգատար ջանքերով կառուցված Մաշտոցի անվան մատենադարանի հոյակապ շենքն է, ուր իրենց ունեցված Մաշտոցի անվան մատենադարանի հոյակապ կյանք՝ սով, սրածություն, հանգիստն են գտել դարեր շարունակ անհանգիստ կյանք՝ սով, սրածություն, գերեվարություն և բազմատեսակ պատահարներ տեսած մեր խունացած ձեռագրերը։

Ինչ վերաբերում է հայ ձեռագրական մշակույթի արժեքին, ապա այդ Ինչ վերաբերում է հայ ձեռագրական մշակույթի արժեքին, ապա այդ շատ պատկերավոր ներկայացրել է ակադեմիկոս Ա. Պանկրատովան՝ Մաշտոցի անվան մատենադարանի այցելուների գրքում թողած հիշատակագրության մեջ։

«Որպես պատմաբան, որի համար հին ձեռագրերը մարդկության առաջընթաց շարժումն ապացուցող մի վեհագույն գանձ են, արտահայտում եմ իմ ընթաց շարժումն ապացուցող մի վեհագույն գանձ են, արտահայտում եմ իմ երախտագիտության խոր զգացմունքը հայ տաղանդավոր ժողովրդին՝ համաշխարհային մշակույթի գանձաբանում նրա կատարած հոյակապ ներդրման խարհային մշակույթի գանձաբանում նրա կատարած հոյակապ ներդրման համար։ Յանկանում եմ, որ մեր ամբողջ սովետական ժողովուրդը ավելի շատ համար։ Յանկանում եմ, որ մեր ամբողջ սովետական ժողովուրդը ավելի շատ ու ավելի լավ իմանա հայ ժողովրդի մասին ընդհանրապես և նրա թանկագին մատենադարանի մասին՝ առանձնապես»։

¹²⁵ Տե՛ս Ա. Ալիշան, Հայաստանում, էջ 546։

¹²⁶ «Յուցակ ձեռագրաց Վիեննայի», էջ 260։

¹²⁷ Տե՛ս «Յուցակ ձեռագրաց Երուսաղեմի», հ. Գ, էջ 18։

¹²⁸ ՄԱՄ ձեռ. № 212, Բ. 311բ։

¹²⁹ ՄԱՄ ձեռ. № 5339, Բ. 184ա (հմմ. «Ժն դարի հիշատակարաններ», հ. Գ, էջ 122)։

¹³⁰ ՄԱՄ ձեռ. № 7305, Բ. 202։

¹³¹ «Ժն դ. հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 71։

АРМЯНСКОЕ ПИСЬМО И ПИСЬМЕННОСТЬ

Резюме

В 406 г. Месроп Маштоц создал армянское письмо и письменность, благодаря которых дошла до нас огромная литература — оригинальная и переводная. Среди памятников этой литературы имеются многочисленные уникалы, которые представляют большую ценность для изучения экономической, политической истории и истории культуры не только армянского народа, но и других народов Ближнего Востока. Написанная на древнеармянском языке (грабаре), эта литература в настоящее время изучается востоковедами ряда стран. Изучение армянских первоисточников ведется на основании их публикаций, но в настоящее время издана лишь сравнительно небольшая часть этих текстов.

Зародившись в V веке, армянское письмо и письменность впоследствии подверглись значительным изменениям. Изменились формы букв, орфография, пунктуация, манера письма. Менялись и каноны письма. В рукописях различных эпох нередко встречаются иероглифические знаки, аббревиатуры, лигатуры, криптограммы. Настоящая работа, содержит необходимые сведения об армянском письме и письменности, она призвана познакомить с принципами правильного чтения армянских средневековых рукописей.

В средние века появились сочинения, посвященные армянской каллиграфии: искусство каллиграфии преподавалось в школах. О том, какое значение придавалось этим занятиям, говорит их название: «Канон и форма всех искусств», т. е. руководство по всем наукам¹.

Число дошедших до нас армянских рукописей составляет около 25 000. Крупнейшее собрание рукописей хранится в Научно-исследовательском институте древних рукописей при Совете Министров Армянской ССР (Матенадаране) — 10 500 манускриптов. В это число не вхо-

¹ Научное изучение армянской палеографии было положено монографией венского мхитариста А. Ташьяна «Очерк армянской палеографии», Вена, 1898 (на арм. яз.). Ряд вопросов армянской палеографии рассмотрен в монографии акад. Р. Ачаряна «Армянское письмо», Вена, 1928 (на арм. яз.). Особенно важным для изучения армянского письма и письменности является труд Г. Овсепяна «Искусство письма у средневековых армян», сб. «Шогакат», Эчмиадзин, 1912 (на арм. яз., издан в ознаменование 1500-летия создания армянской письменности и 400-летия армянского книгопечатания, опубликованы образцы армянского письма, взятые из рукописей и надписей). Отдельные вопросы истории армянского письма и письменности рассмотрены в источниковедческих работах К. Кафадаряна, С. Коланджяна и нами.

дят рукописи на других языках, фрагменты и документы. Рукописные собрания имеются также в Библиотеке армянского патриаршества в Иерусалиме, в библиотеках научной конгрегации мхитаристов в Вене и Венеции, в армянской церкви Всеспаса в Н. Джульфе, в Британском музее, Ватиканской библиотеке, Парижской национальной библиотеке, в ленинградских хранилищах (Государственная Публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, Институт востоковедения АН СССР и др.), в Институте рукописей им. К. С. Кекелидзе АН Грузинской ССР и т. д.

Дошедшие до нас рукописи являются частью некогда существовавших больших библиотек. Армянские рукописи разделили тяжкую судьбу создавшего их народа; периодически вторгавшиеся в Армению иноземные захватчики уносили их в качестве добычи, зачастую уничтожали. Писатель XIII в. Степанос Орбелян рассказывает, как сельджуки, занявшие в 1170 г. Сюник, уничтожили библиотеку Татевского монастыря, где хранилось до 10 000 рукописных книг.

Невыносимые условия заставляли многих армян покидать родину и искать приюта на чужбине. Вместе с ними распространялись по свету рукописи (также как и другие культурные ценности). Но и в армянских колониях рукописи продолжали переписываться. В средние века появилось много таких новых культурных центров: в Индии, Египте, Польше, в Крыму, на Кипре, в Иране и др.

* * *

В первой главе «Проблема дохристианской армянской литературы» рассматриваются вопросы существования армянской литературы в языческий период. Автор склонен признать ее наличие, основываясь на следующих данных.

Древнейшие обитатели Армении (хетты и урартийцы) имели письменность уже во II—I тысячелетии до н. э. Естественно поэтому, предположить, что сложившийся этнически армянский народ не мог остаться непричастным к этой письменности, тем более, что армянское государство должно было организовать сбор налогов, вести дипломатические переговоры, учредить в стране порядок, вести войны и пр. Сохранились достоверные сведения о том, что в Арташесидской Армении, при дворе Тиграна Великого покровительствовали греческим ученым и писателям (Амфиократу, Метродору и др.). Согласно Плутарху, армянский царь Артавазд был автором речей, трагедий и исторических сочинений. Часть его трудов сохранилась до времени Плутарха¹.

¹ По мнению некоторых ученых, греческие легенды на монетах Тиграна, Артавазда и других царей Арташесидской династии подтверждают отсутствие в этот период армяноязычной письменности. Это неверно — монеты предназначались для обращения не только в Армении, но и за ее пределами. Следует помнить, что греческие легенды имелись на монетах, которые чеканились не только в Армении, но и в других странах эллинистического мира.

Проблема письма и письменности языческой Армении связана с вопросом о храмовой литературе. Как в прочих странах, так и в Армении храмы были не только религиозными центрами, но также очагами культуры. Жречество в Армении должно было располагать литературой, касающейся обрядов, справочниками для календарных расчетов, судебниками и пр. К счастью, у древних армянских историков сохранились попутные сведения, которые подтверждают наличие армянского письма и письменности в домаштоцевский период.

В армянский языческий пантеон входил также Тир, которого считали богом словесности и искусства. Народ, который создал бога письменности, должен был, разумеется, иметь собственное письмо. Мовсес Хоренаци рассказывает, что в древней Армении (в Ани Дараналийском) хранился храмовый архив и он пользовался одним из сочинений этого архива, автором которого был жрец Олимп. Об анийском храмовом архиве отец армянской истории упоминает рассказывая, что в Армению прибыл сирийский христианин Бартацан, дабы проповедовать христианство, но успеха не имел. Он проник в храмовый архив Ани, там перевел какое-то сочинение на сирийский язык, впоследствии оно было переведено им уже с сирийского на греческий. Этим переводом и пользовался Мовсес Хоренаци.

Другим обстоятельством, подтверждающим наличие в дохристианской Армении письма и письменности, является высокий уровень развития литературного языка, который в готовом виде унаследовала школа Маштоца. Богатый язык, великолепный стиль, высокое риторическое искусство свойственны всем армянским сочинениям V в. — как оригинальным, так и переводным.

Авторы III в. Филострат и Ипполит определенно свидетельствуют о наличии армянского письма. Ипполит в особой главе перечисляет народности, обладающие письменностью, среди них и армян.

О наличии домаштоцевского письма и письменности свидетельствуют также сочинения, датируемые IV в. Есть сведения, согласно которым существовал перевод Библии на армянский язык, выполненный до Маштоца. Автором этого перевода считался Григорий Просветитель, не говоря уж о ряде канонических сочинений IV века.

Лазарь Парбеци определенно говорит об армянском письме в IV в. Осуждая богослужение на сирийском языке, которое имело место до изобретения Маштоцем алфавита, он указывает на наличие армянских письмен.

Недавно в сборнике «История естествознания и техники в Армении» автор настоящего труда опубликовал отрывок армянского перевода, оригинал которого утерян. Речь идет об отрывке из календарных исчислений Андреаса Византийца. В этом тексте дата весеннего равноденствия приводится как по римскому неподвижному календарю, так и по армянскому подвижному. Это дает возможность установить, что перевод был выполнен до 381 г. При этом следует иметь в виду, что Ар-

мения, которая в начале IV века официально приняла христианство в качестве государственной религии, не могла на протяжении столетия обходиться без письма и письменности, поскольку христианство распространялось и проповедовалось с использованием письменной литературы и хотя бы Новый завет должен был быть переведен.

Армянские писатели обходят молчанием наличие домесроповской армянской литературы, ибо будучи христианами авторами, они стремятся представить языческий период временем варварства и всю древнюю армянскую культуру связать только с христианством.

Таким образом, вышеприведенные факты приводят автора к убеждению, что столь развитая армянская литература V в. опирается на литературный язык и культурное наследие языческого периода. Очевидно, в Армении существовало армянское храмовое письмо и письменность. Мы, разумеется, не отрицаем наличия в языческой Армении также арамейских, греческих и сирийских письмен.

* * *

Мы располагаем тремя историческими первоисточниками о создании армянского письма: «Житие Маштоца» Корюна, «История Армении» Мовсеса Хоренаци и «История Армении» Лазара Парбеци. Писатели позднего средневековья, касаясь этой темы, в основном повторяют сведения трех названных авторов. Наиболее достоверным источником является сочинение Корюна, который будучи учеником Маштоца, был хорошо осведомлен о деятельности своего учителя.

Маштоц родился в деревне Ацекац области Тарон, образование же получил в знаменитой школе Антиохии, которую возглавлял философ и ритор Либаний. Здесь учились выдающиеся деятели раннего христианства — Иоанн Златоуст, Василий Кесарийский, Григорий Назианзин, Феодор Мопсуестский, Леонтий Армянин. По возвращении, Маштоц в течение некоторого времени был секретарем при дворе, потом перешел на воинскую службу. Но здесь он оставался недолго, а приняв духовный сан удалился в один из монастырей области Голтн¹.

Близкое общение с народом помогло Маштоцу увидеть насколько греческое и сирийское влияние угрожают местной культуре и какими прочными были основы язычества. Маштоц возвращается в Вагаршапат, предстает перед католикосом Сааком Партевом. С одобрения царя Врамшапуха он принимает решение взяться за создание армянского письма, но тогда же становится известно, что у сирийского епископа Данила уже имеются армянские письмены. Получив их, Маштоц открывает школу и обучает учеников, но вскоре убеждается, что Даниловы письмены весьма несовершенны и не отражают фонетических особенностей армянского языка. Стремясь восполнить этот недостаток Маш-

¹ Маштоц быстро возвысился на церковной иерархической лестнице и достиг сана хорепископа, занимался проповедями. В то время в горных районах Армении язычество было еще довольно крепким, и проповедническая деятельность была неизбежна.

тоц, по поручению Саака Партева, возглавив группу учеников отправляется в Месопотамию с тем, чтобы там разрешить проблему армянского алфавита. Он побывал в Амиде и Эдессе; ученики разделились на две группы, одна изучала греческий, другая сирийский язык. Сам же Маштоц, при содействии местных ученых, ревностно отдался созданию армянского алфавита.

Добившись успеха, Маштоц с двумя учениками приступил к переводу «Притчей Соломона» и возвратился в Армению. Здесь были открыты школы, где Маштоц и Саак Партев начали обучать детей новому письму.

Маштоц, Саак Партев и их ученики плодотворно занимаются переводческой деятельностью. Переводят как с сирийского, так и с греческого. Согласно первоисточникам, Маштоц создал также грузинский алфавит (с помощью грузина Джалы) и албанский (с помощью албана Вениамина).

Во второй главе подробно говорится о значении нового письма в связи с социально-экономическим и политическим положением Армении в V в.

В III в. н. э. в Армении утвердились феодальные отношения. Новый господствующий класс не мог, разумеется, ограничиться идеологией умирающего класса. Христианская церковь приняла деятельное участие в создании и утверждении новой феодальной идеологии. Не случайно вопросом создания армянской письменности озабочены крупнейшие государственные деятели — глава светской власти царь Врамшапух и глава духовной — католикос Саак Партев.

Проблема армянского письма стала особенно острой в конце IV и в начале V в., когда армянский народ оказался перед угрозой ассимиляции. В 387 г. Армения была разделена между двумя соперниками — Сасанидским Ираном и Восточной Римской империей. После раздела обе части Армении оказались в вассальной зависимости от этих государств. Каждая сторона стремилась положить конец внутренней независимости Армении и ассимилировать народ. Правда, после раздела Армении кровопролитные войны между Сасанидским Ираном и Византией, от которых в первую очередь страдали армяне, — на время прекратились. Но в отношении Армении давние соперники начали проводить более опасную политику; стремясь поглотить Армению, они задались целью положить конец и культурной независимости армянского народа. Основным методом для Ирана было насильственное приобщение армян к зороастризму.

Иная опасность подстерегала армян с запада. После того, как христианство было признано в Армении государственной религией, страну заполнили сирийские и греческие проповедники, которые несли с собой не только христианские идеи, но и свой родной язык, свою культуру, а это представляло немалую опасность для местной культуры. Новое армянское письмо фактически стало орудием против ассимиляторской политики Ирана и Византии, средством укрепления

связей между обеими частями политически ослабленной Армении. Вот почему наиболее светлые умы того времени так горячо и последовательно приобщались к созданию (под руководством Маштоца) и распространению национального письма.

Значение созданного Маштоцем и его учениками письма — исключительно велико. На основе новой письменности, на родном языке была создана огромная литература, которая заняла почетное место в истории мировой словесности. Но еще более велико политическое значение создания армянских писем; письменность сыграла важнейшую роль в поднятии армянского самосознания и стала щитом против ассимиляторской политики иноземных завоевателей.

* * *

Третья и четвертая главы посвящены видам армянского письма и времени их использования. Как уже отмечалось, армянское письмо на протяжении полутора тысяч лет своего существования подвергалось значительным изменениям. Учитывая эти изменения, источниковеды группируют письменные знаки и определяют приблизительное время их бытования. Для палеографии это очень важный момент; если тот или иной текст не имеет даты, можно определить время его создания по графике, хронологическим пределам ее употребления.

Армянское письмо делится на 5 видов: собственно месроповский еркатагир*, средне-месроповский еркатагир, прямоугольный еркатагир, болоргир, нотргир и шагир. Имеются также три переходных вида: от еркатагира к болоргиру, от болоргира к нотргиру и от нотргира к шагиру.

Древнейшими являются два вида письма: собственно месроповский округлый еркатагир и средне-месроповский еркатагир. В текстах до X в. включительно встречаются только эти два вида письма.

Еркатагиром написаны почти все древнейшие рукописи и надписи. Рукописи канонического содержания написаны месроповским округлым еркатагиром, а исторические и другие научные сочинения и толкования — средне-месроповским еркатагиром.

Прямоугольный еркатагир встречается уже в IX в., но в практику входит в X—XI вв. Прямоугольный еркатагир похож на месроповский округлый еркатагир, но округлость здесь уступает место угловатости, а размеры шрифта несколько меньше.

Изменения в графике особенно заметны в XII в. Множество рукописей написаны переходным (от прямоугольного еркатагира к болоргиру) письмом. При этом бросается в глаза, что чем древнее рукопись, тем шрифт ее крупнее. Встречаются рукописи, шрифт которых вдвое больше обычного болоргира.

В XII в. появляются две разновидности болоргира — киликийский и восточный. Киликийский болоргир имеет те же начертания, что и современный типографский «корпус», а восточный отличается от него ве-

* Еркатагир — унциальное письмо.

личной букв и некоторыми особенностями их написания. В этом письме появляются буквы *Լ*, *օ*, *ֆ*, но употребляются они не повсеместно. Копируя древние образцы, переписчики сохраняют такие написания как *ԼԼ* (вместо *Լ*), *ժժ* (вместо *օ*) и *փփ* (вместо *ֆ*).

В текстах, написанных болоргиром, почти всегда наличествует словораздел. Иногда *Լ* соединяется с предшествующим словом, используются многочисленные пунктуационные знаки, отмечаются краткие и долгие слоги, появляются знаки переноса. Начинают выявляться различия в заглавных и строчных буквах. Заглавными выписывают начало текста, заглавной буквой начинаются отдельные разделы.

Необходимость увеличить скорость письма и сэкономить писчий материал приводит к упрощению в написании. Но каллиграфии по-прежнему уделяется большое внимание. Болоргир остается господствующим видом письма до XVI в. включительно, после чего начинает распространяться **нотргир**, хотя рукописи, писанные болоргиром, встречаются и в XVII—XVIII вв.

Наименование «нотр» происходит от греч. *νοτάριος* или лат. *notarius* в значении «писец», а термин «нотргир» означает «канцелярское» письмо. Это быстрое письмо, соответствующее русской скорописи. Пользуясь этим письмом, достигали скорости и экономии места.

В орфографии, пунктуации, аббревиатурах, идеограммах и пр. нотргир следует болорагиру. Но аббревиатуры здесь встречаются реже, а числа иногда передаются арабскими цифрами.

В каллиграфическом отношении нотргир значительно отличается и от еркатагира и от болоргира. Буквы утрачивают былые пропорции, вертикальные линии, которые тянутся вверх и вниз, становятся наклонными и удлиняются.

Нотргир имел недолгую жизнь. В XIX в. он уступил место **шагиру**.

В конце главы воспроизведены лучшие образцы письма из рукописей и эпиграфических памятников.

* * *

Отдельная глава посвящена употреблению цифр. Арабские цифры, которыми мы пользуемся ныне, в армянской письменности появились сравнительно недавно, не раньше XVII в. До этого для передачи числовых значений пользовались буквами, как это было у греков, русских и многих других народов.

Армянский алфавит в числовом отношении делится на единичные (от *Ա* до *Թ*), десятичные (от *ժ* до *Ղ*), сотенные (от *Ճ* до *Ջ*) и тысячные (от *Խ* до *Ք*).

Армянские цифры имеют ту же последовательность, что и арабские. Справа выписываются единицы, а влево следуют в порядке возрастания десятки, сотни, тысячи и т. д.

В отличие от арабских, армянские буквы-цифры не имели специального знака для нуля. Таким образом, ноль между цифрами или в конце их входил в числовое значение предшествующей цифры.

<i>Ա</i> —1	<i>ժ</i> —10	<i>Ճ</i> —100	<i>Խ</i> —1000
<i>Բ</i> —2	<i>Ի</i> —20	<i>Մ</i> —200	<i>Ս</i> —2000
<i>Գ</i> —3	<i>Լ</i> —30	<i>Յ</i> —300	<i>Վ</i> —3000
<i>Դ</i> —4	<i>Խ</i> —40	<i>Զ</i> —400	<i>Տ</i> —4000
<i>Ե</i> —5	<i>Շ</i> —50	<i>Շ</i> —500	<i>Ր</i> —5000
<i>Զ</i> —6	<i>Է</i> —60	<i>Ո</i> —600	<i>Տ</i> —6000
<i>Է</i> —7	<i>Ը</i> —70	<i>Չ</i> —700	<i>Ի</i> —7000
<i>Ը</i> —8	<i>Ձ</i> —80	<i>Պ</i> —800	<i>Փ</i> —8000
<i>Թ</i> —9	<i>Ղ</i> —90	<i>Ջ</i> —900	<i>Ք</i> —9000

Для того, чтобы отличить буквы, употребленные в качестве цифр от обычных букв, в рукописях как и в надписях стали ограничивать их точками или запятыми. Кроме того, такие буквы-цифры писались под титлом.

Помимо тысяч, числа считались и «бюрами». «Бюр» равен 10 000 (русс. «тьма», греч. *μύριοι*). Для облегчения подсчета для «бюра» употребляли знак ~. Это давало возможность без больших затруднений подсчитывать миллионы и десятки миллионов.

В рукописях встречаются также простые дроби с одним числителем. Для обозначения половины пользовались знаком, напоминающим латинское *C*.

«Бюрами» счет не завершался. Пользовались числами значительно больше «бюра», которые имели соответствующие названия. 10 000 «бюров» назывались «гундом», 10 000 «гундов» — «аваг-гундом» (старший гунд), 10 000 «аваг-гундов» — «арка-гундом» (царь-гунд), а 10 000 «арка-гундов» — «кайсер-гунд» (кесарь-гунд). Пользуясь современной системой счисления, эти соотношения можно представить следующим образом:

10 000 — бюр
100 000 000 — гунд
1 000 000 000 000 — аваг-гунд
10 000 000 000 000 000 — арка-гунд
100 000 000 000 000 000 000 — кайсер-гунд

В старопечатных изданиях встречаются также римские цифры. Год издания книг, вышедших в Риме, Венеции, Вене и вообще в западноевропейских армянских колониях обычно указывается римскими цифрами.

* * *

Следующий раздел книги посвящен пунктуации и знакам просодии. Как и формы букв, пунктуационные знаки в течение времени подверглись значительным изменениям. Можно сказать, что каждая эпоха имела свои знаки пунктуации, со своим порядком и правилами применения. Во всяком случае, древняя пунктуация отличается от современной значительно больше, чем формы букв.

Исходя из принципов пунктуации и ее видов, можно выделить три периода в ее развитии: древнейший (до X в.), средний (XI—XVIII вв.) и новый (после XVIII в.).

Ценные сведения о древней армянской пунктуации мы находим у средневековых армянских грамматиков — Степаноса Сюнеци, Амама Аревелци, Ованнеса Ерзынкаци и др. Из известных нам пунктуационных знаков армянские грамматики упоминают только три — запятую, точку и двоеточие, а из знаков просодии (обозначавших дополнительные особенности речи независимо от основной артикуляции звука) — десять, которые были заимствованы у греческих грамматиков, причем обозначающие их термины являются кальками с греческого.

Армянские грамматики придают пунктуации большое значение, считая ее основным определяющим фактором в осмыслении письменной речи.

Для обозначения вставок (цитат) употреблялся специальный знак. Этот знак был похож на греческое ς и ставился в начале каждой строки цитаты. Пользовались также титлами, которые ставились над аббревиатурами семи «господних» имен: $\mathcal{S}P$ — (господь) $\overline{U}R$ (святой), $\overline{H}Q$ (Израиль), $\overline{b}q\overline{U}$ (Иерусалим), $\overline{3}U$ (Иисус), $\overline{P}U$ (Христос), $\overline{U}U$ (бог).

* * *

В месроповском округлом еркатагире аббревиатур, как было сказано, очень мало. В болоргире и нотргире, также как и в старопечатных изданиях, цели аббревиации и ее распространенность меняются. Здесь часто встречаются тысячи аббревиатур. Встречаются тексты, где сокращена большая часть слов. Дороговизна писчего материала заставляет прибегать к экономии.

К вопросам аббревиации обращались и средневековые грамматики. На этом особо останавливается историк XIII в. Вардан Аревелци. Имелись таблицы аббревиатур, которые назывались «Письмена мудрых». В этих списках помещено до 100 стенографических знаков и идеограмм.

Если исходить из количества букв в сокращенных словах и порядка сходных слов, аббревиатуры можно разделить на семь групп: однобуквенные аббревиатуры, двухбуквенные, многобуквенные, аббревиатуры слов, оканчивающихся на $\overline{P}r\overline{h}$, аббревиатуры с сокращенными окончаниями, сокращения названий недели и сокращения терминов осьмiglasia.

Стремление к экономии места заставляло сокращать не только слова, но и отдельные элементы букв.

Стремясь облегчить труд специалистов, занятых чтением первоисточников, мы извлекли из рукописей, старопечатных изданий и таблиц «Письмен мудрых» аббревиатуры и составили соответствующую таблицу, в которой эти сокращенные слова расположены по алфавиту. В этот список вошло около 600 аббревиатур с их вариантами.

* * *

Глава об иероглифах является одной из наиболее обширных. В армянских рукописях, особенно естественно-научного содержания, широко применяются иероглифы. Почти все понятия, связанные со вселенной — небо, земля, солнце, луна, созвездия, планеты — обозначаются иероглифами. Иероглифами обозначаются также предметы, относящиеся к ремесленному производству — золото, серебро, свинец, железо и пр.

В XIII в. грамматики составили смешанные списки аббревиатур и иероглифов. Изучением этих иероглифов занимался ряд ученых. Некоторые из них высказали предположение, что эти иероглифы суть древние армянские письмена, которые механически проникли в армянское письмо. Стремясь облегчить труд исследователей, автор настоящего письма собрал около 800 иероглифических знаков из более чем 50 рукописей Матенадарана — с соответствующей ссылкой на эти рукописи.

В данной работе предпринята попытка выяснить источники армянских иероглифических знаков. С этой целью мы сравнили армянские иероглифы с хеттскими, египетскими, мидийскими, индийскими иероглифами из Мохенджо-Даро. Выяснилось, что армянские иероглифы обладают удивительным сходством с индийскими иероглифами. Среди армянских иероглифов встречаются также знаки, которые похожи на иероглифы, употребляемые в греческой и латинской письменности.

* * *

Следующая глава работы посвящена писчим материалам и предметам письма.

Древние обитатели Армении в качестве писчего материала пользовались глиной, из которой делали таблички, и на них в сыром состоянии наносили письменные знаки, а затем таблички обжигались.

В Армении, после создания письмен Маштоца, основным писчим материалом был пергамент, причем пергамент в основном изготовлялся на месте. Достоверные сведения об этом сохранились в колофонах рукописей.

В крупных центрах по переписке рукописей существовали особые мастерские по изготовлению пергамента. Подобные мастерские находились при скрипториях Гладзора, Татевы, Киликии и др. Наиболее ценный пергамент изготовлялся, как выяснено, из овечьей шкуры. Особенно удавался пергамент, изготовленный из шкуры мертворожденного животного.

В IX в. наряду с пергаментом входит в употребление бумага. Древнейшая армянская рукопись на бумаге переписана в 981 г. Позднее, в XII—XIII вв. бумага начинает вытеснять пергамент. Но и в позднее средневековье иногда попадаются пергаментные рукописи, преимущественно богословского или богослужебного содержания.

Бумага, которой пользовались в Армении, завозилась извне. Из-

вестными центрами по изготовлению бумаги на Востоке были Тавриз и Дамаск. В более позднее время бумагу начали завозить из Европы. После того, как бумага распространилась по Армении, ее стали изготавливать и на месте. Известно, что в 1776 г. католикос Симеон Ереванци основал в Эчмиадзине особую бумажную фабрику: бумага, производимая этой фабрикой, использовалась для типографских нужд.

Список предметов, которыми пользовались в процессе письма, невелик: перо, линейка, нож, чернильница, ножницы, приспособление для сглаживания бумаги, сапожный нож и т. п.

В армянской письменной практике употребляли чернила двух видов: растительные и химические. И те и другие были высокого качества. На долгие столетия они сохранили свою яркость. Редко можно встретить рукопись с выцветшим текстом. Кроме черных, употреблялись также красные, зеленые, синие и другие высококачественные чернила.

Красные чернила употребляли в росписях и при написании заголовков. В повседневной переписке красными чернилами пользовались католикосы и цари. Из красных красок всемирную известность получила кошениль, которая являлась одним из важных предметов вывоза из Армении; она так и называлась «армянская краска».

В древности для письма пользовались железными стержнями. Некоторые полагают, что именно отсюда происходит название шрифта еркатагир («железное письмо»). Не лишено достоверности, что этот вид пера армяне унаследовали от своих языческих предков.

В средние века железные перья сменяются тростниковыми, которые назывались по-гречески *χαλκρῶς* (отсюда и арм. галам). В более позднее время армянские переписчики пользуются гусиными перьями. Эти перья не выдерживали длительного употребления и окончности их следовало часто обновлять. Способы изготовления перьев совершенствовались. Начали применять так называемые ручки — «самописки» — на самой ручке помещали шарики с чернилами. Чернило стекало по каплям, и такой ручкой можно было писать, не макая перо в чернильницу.

Во всех скрипториях имелись специальные переплетчики. Переплетчик складывал пронумерованные тетради, сшивал их и одевал в переплет.

Переплет изготовлялся из дерева, на которое натягивали темно-желтую кожу. На обеих створках выдавливались различные украшения. Этот процесс назывался «тиснением», а в результате получалась «тисненная кожа».

* * *

Особая глава посвящена лигатурам, которые чаще всего употреблялись в надписях и на монетах. В V—VIII вв. лигатуры встречаются в надписях относительно редко, впоследствии они начали распростра-

няться все шире и шире. Лигатура часто связывает не две, а три и более букв.

Основу лигатуры составляют буквы, имеющие ярко выраженные вертикальные элементы к которым справа и слева добавляют те или иные частицы. При расшифровке лигатур слово читают как слева направо, так и справа налево. Особенно большие трудности связаны с чтением легенд печатей. Часто целое слово оказывается нанизанным на один столбик.

В данной работе собраны часто встречающиеся в рукописях и надписях лигатуры, которые представлены в виде отдельной таблицы. Другой список составлен из распространенных лигатурных записей личных имен.

* * *

Одна из больших глав работы посвящена тайнописи. По своему содержанию криптограммы делятся на две группы. Первая группа содержит сведения политического характера, вторую составляют криптограммы-забавы невинного содержания. Переписчик, который проводит целые годы в тяжком труде по переписке рукописей, иногда делает перерыв и предаётся забавам пера. Он криптографирует дату и место переписки рукописи, свое имя, имя заказчика и пр.

В историко-источниковедческом аспекте обе группы представляют большой интерес. Криптограммы политического содержания дают важные сведения, относящиеся ко времени их составления. Что касается криптограмм-забав, то и они являются важными историческими текстами, ибо их расшифровка помогает установлению имени переписчика, времени переписки и пр.

Если отвлечься от случайных и попутных замечаний отдельных арменистов, изучением армянской тайнописи серьезно занимались только М. Броссе и Р. Ачарян. Первый написал специальное исследование под названием «Variétés arméniennes», которое опубликовал в журнале «Mélanges Asiatiques» (1864, т. V, стр. 65—77), издаваемом в Петербурге Императорской Академией наук. Р. Ачарян извлек из рукописей и печатных изданий несколько криптограмм и попытался расположить их по определенному порядку. Результаты его трудов опубликованы в упомянутой выше монографии «Армянское письмо», в главе «Армянские криптограммы» (стр. 460—482). Что касается текстов криптограмм, то значительная часть их опубликована в каталогах рукописей, вместе с колофонами.

Армянская тайнопись, по форме и содержанию, делится на несколько групп, которые, в свою очередь, делятся на подгруппы.

1. «Черточно-точечная» тайнопись. Запись производится с помощью вертикальных черточек и расположенных рядом точек.

Европейский арменист Мюллер усматривает известное сходство между этим видом тайнописи и кельтским письмом Ogham, которое

состоит из различных вариантов пяти черточек и полагает, что отсюда и происходит армянская «черточно-точечная» тайнопись.

Принцип тайнописи ясен. С помощью вертикальных черточек и проставляемых рядом точек криптографируют буквы. При этом черточки указывают на единичный, десятичный, сотенный или тысячный ряд, а точки справа от черточек — на букву в соответствующем ряду. Нередко точки располагаются горизонтально или образуют идущую вправо дугу.

2. «Точечная» тайнопись весьма схожа с предыдущим видом. Разница лишь в том, что вместо черточек ставятся армянские буквы (также указывающие на соответствующий ряд в алфавите).

3. «Точечно-кольцевая» тайнопись, обозначает ряды concentрично выписанными колечками (от одного до четырех), точки же указывают на буквы в соответствующем ряду. Этот вид тайнописи был широко распространен в славянской письменности, где он назывался «значковым разрядом».

4. «Посошная» тайнопись. В ней армянские буквы не употребляются. Каждому из девяти порядков букв в рядах алфавита соответствует определенная фигура (отдаленно напоминающая посох, откуда и название), ряды же обозначены точками. Криптограмма образуется сочетанием этих фигур и точек.

5. «Замещающая» тайнопись. Встречается наиболее часто после черточно-точечной». Здесь каждая буква одного ряда замещается соответствующей ей из следующего ряда. Эта система применялась также в славянской письменности под названием «тарабарской грамоты» или «литории». То обстоятельство, что армянский алфавит, состоящий из 36 букв, делится на четыре ряда без остатка, по 9 букв в каждом, облегчает задачу, в то время как в славянском алфавите, состоящем из меньшего количества букв, некоторые приходится оставлять без изменения.

6. «Братская» тайнопись. В ней каждая буква замещается следующей за ней по алфавиту или предшествующей ей.

7. «Суммирующая» тайнопись. В ней каждая буква подменяется двумя, тремя или четырьмя другими, но таким образом, чтобы сумма их числовых значений равнялась числовому значению подменяемой буквы. Так вместо *դ* (4) проставляется *բբ* (2+2), вместо *լ* (40) — *բբ* (20+20), вместо *ս* (800) — *կկ* (400+400) и т. д. Для того, чтобы обозначить букву *զ* (70), проставляют либо *լբ* (30+40), либо *լկլ* (30+5+30+5), употребив, стало быть, 4 буквы. Вместо *ս* ставится латинское *C*.

Обычно тайнопись раскрывается с помощью одного ключа. Но иногда тайнопись может быть прочитана с помощью двух ключей — к «замещающей» и «суммирующей» системам.

8. «Арабско-цифровая» тайнопись. В ней вместо «посошных» знаков проставляются арабские цифры — от 1 до 9. Буквы единичного

ряда точками не отмечаются, буквы десятичного отмечаются одной точкой, сотенного — двумя точками, тысячного — тремя.

9. «Когтистая» тайнопись основана на том же принципе, что и «черточно-точечная». От колечка отходят от одного до четырех «когтей», которые обозначают единичный и следующие ряды. Проставляются также точки, которые отмечают место буквы в ряду, причем первые буквы не обозначаются.

10. «Обратная» тайнопись применяет обычные армянские буквы, которые выписывают обращенными в противоположную сторону, т. е. в зеркальном изображении, так что при расшифровке читают в зеркало, либо переносят запись на прозрачную бумагу и читают с обратной стороны. Эта система тайнописи преподавалась, повидимому, в школах каллиграфии. Это видно из учебника Андреаса Евдокии, где в учебных целях приводится подобная тайнопись.

Применялись и другие виды тайнописи, образцы которых приведены в настоящем труде.

Стремясь обезопасить рукописи от будущих хищений или плагиата, многие переписчики криптографируют не только свои имена, но и дату написания рукописи. Часто они криптографируют также важные политические события своего времени.

В настоящей работе предпринята попытка научной систематизации известных нам дат. Здесь приводятся их образцы, равно как и ключи к ним. Привлекает внимание то обстоятельство, что большинство криптографированных дат содержится в стихотворных колофонах рукописей. В прозаических колофонах они встречаются сравнительно редко. Большинство криптографированных дат проставлено лицами, хорошо известными из истории календаря и математики. Среди подобного рода дат встречаются криптограммы, составленные с такой изобразительностью, что их безусловно можно рекомендовать в качестве примеров для современных задачников.

Криптографированные даты, употребляемые в армянской письменности, по своим принципам и ключу делятся на отдельные группы.

* * *

Отдельные главы посвящены армянскому календарю и расшифровке систем летосчисления, применяемых в армянской книжности. Тут прежде всего говорится о языческом летосчислении, отдельные элементы которого проникли в армянский языческий календарь.

В древности армяне руководствовались древнеегипетской системой летосчисления. Год состоял из 13 месяцев, 12 из которых имели по 30 дней, а один — 5 дней. Поскольку четверть суток каждого года в расчет не принималась, календарь был подвижным. Не только месяцы, но и дни и каждый из 24 часов суток имели свои имена.

С утверждением христианства армяне стали руководствоваться поначалу пасхалией на 200 лет Андреаса Византийца, а с 553 г. — табли-

цей 532 лет, составленной александрийскими летосчислителями, которую в 70-ых гг. VII в. переработал Анания Ширакаци. В 1084 г. Иоани Саркаваг усовершенствовал армянский календарь. Новый год был фиксирован 11 августа, лишний год, который появился в результате подвижности календаря, был упразднен, а для того, чтобы сделать календарь неподвижным, к последнему месяцу каждые четыре года прибавляли по одному дню. Была составлена новая пасхалия, которую в 1616 г. переработал Азария Джугаеци.

В главе «Эры и принципы их расшифровки» говорится о всех возможных исчислениях, применяемых в армянской письменности, и даются примеры их расшифровки. В этой главе трактуется об исчислении по христианской эре (армянской и римской), о Большой и Малой армянской эрах, об эре Азария Джугаеци, о четырех системах исчисления от сотворения мира (семидесяти толковников, юлианской, александрийской и Анания Ширакаци), об исчислении по олимпиадам, о римской эре, грузинском хрониконе большом и малом, исчислении по юбилеям, диоклетиановой эре, хиджре, селевкидской эре и др.

Одна из обширных глав книги посвящена переписчикам. До изобретения книгопечатания заботу о распространении армянской письменности брали на себя старательные труженики — переписчики. Благодаря их трудам до нас дошла армянская оригинальная и переводная литература. Долгие дни, месяцы, годы, под тусклым светом лампы, в обстановке исторических бурь и потрясений они переписывали книги и оставили по себе добрую память.

В этой главе подробно говорится о колофонах, которые дают четкое представление об эпохе, условиях работы переписчиков, их заботах, мечтах и желаниях. Предпринята попытка составить приблизительное представление о сроках переписки рукописей и их ценах.

Мы сочли нужным в особой главе остановиться на искажениях в рукописях. Приведены примеры поздних купюр и интерполяций. На многочисленных примерах показаны ошибки, происходившие от неверного чтения сходных букв и даны рекомендации для выявления подобных искажений.

L'ECRITURE ET LA LITTERATURE ARMENIENNES

(Résumé)

En 406 Mesrop Machtotz créa l'alphabet et l'écriture arméniens, grâce à quoi toute une littérature originale et traduite est arrivée jusqu'à nous. Dans cette littérature des oeuvres uniques présentent une grande valeur pour l'étude de l'histoire économique et politique et l'histoire de la culture du peuple arménien et des autres peuples du Proche-Orient. Ecrite en arménien ancien (grabar) cette littérature est actuellement étudiée par les orientalistes de divers pays. L'étude des sources arméniennes est réalisée sur la base de leur publication, mais actuellement seule une partie de ces textes est publiée.

Conçue au Ve siècle, l'écriture arménienne a par la suite subi des changements considérables. Les formes des lettres, l'orthographe, la ponctuation, la graphie ont changé, de même que les canons de l'écriture. Les manuscrits des différentes époques comportent souvent des signes hiéroglyphiques, des abréviations, des ligatures, des cryptogrammes. Le présent ouvrage donne toute l'information indispensable sur l'écriture arménienne, il a pour but de faire connaître les principes de la lecture des manuscrits arméniens médiévaux.

Au Moyen Age apparaissent des ouvrages consacrés à la calligraphie arménienne, l'art de la calligraphie était enseigné dans les écoles. L'importance prêtée à cet enseignement nous est claire par son nom: «Canon et forme de tous les arts», c'est-à-dire directives pour toutes les sciences¹.

Le nombre de manuscrits arméniens arrivés jusqu'à nous atteint 25.000. Une grande collection de manuscrits est conservée à l'Institut des manuscrits anciens près le Conseil des Ministres de la R. S. S. d'Arménie

¹ L'étude scientifique de la paléographie arménienne a commencé avec la monographie du mkhitariste viennois A. Tachian «Essai sur la paléographie arménienne», Vienne, 1898 (en arm.). Certaines questions de la paléographie arménienne ont été étudiées dans la monographie de l'acad. H. Adjarian «L'écriture arménienne», Vienne, 1928 (en arm.). L'ouvrage de G. Hovsepian «L'art de l'écriture chez les Arméniens médiévaux», prop. de Chogfiakat Etchmiadzine, 1912 (en arm.) présente une importance particulière pour l'étude de l'écriture arménienne; il a été publié à l'occasion du 1.500-ème anniversaire de la création de l'alphabet et le 400-ème anniversaire de l'imprimerie arméniens. Des modèles d'écriture arménienne recueillis des manuscrits et des inscriptions ont été publiés. Certaines questions de l'histoire de l'écriture arménienne ont été étudiées dans des ouvrages paléographiques par K. Kafadian, S. Kollandjian et par nous-même.

(le Maténadaran), elle compte 10.500 manuscrits. Ce nombre ne comporte pas les manuscrits en langues étrangères, les fragments et les documents. Des collections de manuscrits sont conservées également à la Bibliothèque du Patriarcat arménien à Jérusalem, dans les bibliothèques de la Congrégation scientifique des Mkhitaristes à Venise et à Vienne, à l'église arménienne du Saint-Sauveur de la Nouvelle-Julfa, au British Museum, à la Bibliothèque Nationale de Paris, dans les dépôts de manuscrits de Leningrad (Bibliothèque Publique d'Etat M. E. Saltykov-Chthédérine, Institut d'Orientalisme de l'Académie des Sciences de l'U.R.S.S. et d'autres), à l'Institut K. S. Kekelidze des manuscrits de l'Académie des Sciences de la R.S.S. de Géorgie, etc.

Les manuscrits arrivés jusqu'à nous représentent une partie seulement des collections des grandes bibliothèques de jadis. Les manuscrits arméniens ont partagé la triste destinée du peuple qui les a créés; les conquérants étrangers qui envahissaient périodiquement l'Arménie, les emportaient en guise de butin ou les détruisaient. Stépanos Orbélian, écrivain du XIIIe siècle, rapporte que les Seldjoukides, ayant envahi la Siounie en 1170, ont détruit la bibliothèque du monastère de Tathev où près de 10.000 livres manuscrits étaient conservés.

Des conditions de vie insupportables ont contraint beaucoup d'Arméniens à quitter leur patrie et à chercher asile à l'étranger. Les manuscrits (de même que les autres valeurs culturelles) ont été ainsi dispersés à travers le monde. Mais les manuscrits continuaient à être copiés dans les colonies arméniennes. Nombre de nouveaux centres culturels apparurent ainsi au Moyen Age: aux Indes, en Egypte, en Pologne, en Crimée, à Chypre, en Iran, etc.

* * *

Le premier chapitre «Le problème de la littérature arménienne préchrétienne» traite de la question de l'existence d'une littérature arménienne durant la période païenne, l'auteur a tendance à admettre son existence, en se basant sur les données suivantes.

Les plus anciens habitants de l'Arménie (les Hittites et les Ourartéens) avaient une écriture au II—I millénaire av. J.—C. Il est donc naturel de supposer que le peuple arménien, déjà ethniquement formé, ne pouvait rester étranger à cette écriture, d'autant plus que l'Etat arménien devait organiser la perception des impôts, engager des pourparlers diplomatiques, établir l'ordre dans le pays, faire la guerre, etc. Des données dignes de foi témoignent du fait que les écrivains et les savants grecs (Amphicrate, Métrodore et d'autres) trouvaient protection à la cour de Tigran le Grand, sous le règne des Artaxias en Arménie. D'après Plutarque le roi arménien Artavazd était l'auteur de discours, de tragédies et d'ouvrages historiques. Une partie de ses oeuvres a existé jusqu'à l'époque de Plutarque¹.

¹ D'après certains spécialistes les légendes grecques des monnaies de Tigran d'Artavazd et des autres rois de la dynastie des Artaxias sont le témoignage de l'ab-

Le problème de l'écriture et de la littérature en Arménie païenne est lié à la question d'une littérature de temple. Les temples en Arménie, de même que dans les autres pays, étaient des foyers culturels aussi bien que des centres religieux. Les pontifes devaient avoir à leur disposition une littérature concernant les rites, des ouvrages de référence pour les calculs du calendrier, des codes de lois, etc. Heureusement les historiens arméniens antiques ont donné incidemment des renseignements qui confirment l'existence d'une écriture et d'une littérature arméniennes avant l'époque de Machtotz.

Le panthéon arménien païen comportait le dieu Tyr, dieu de la littérature et des arts. Le peuple qui a créé un dieu de la littérature devait avoir une écriture en propre. Moïse de Khoren rapporte qu'en Arménie antique (à Ani de Daranali) étaient conservées les archives du temple et qu'il s'est lui-même servi d'un des documents de ces archives, dont l'auteur était le pontife Olympe. Les archives du temple d'Ani sont citées par le père de l'histoire arménienne lorsqu'il raconte l'arrivée en Arménie du chrétien syrien Bartatsan qui était venu pour propager le christianisme, mais n'eut aucun succès. Il s'était introduit aux archives d'Ani, y avait traduit un certain ouvrage en syriaque, puis du syriaque en grec. Cette traduction grecque a été utilisée par Moïse de Khoren.

Une autre circonstance, confirmant l'existence d'une écriture en Arménie préchrétienne, est le haut niveau de développement de la langue littéraire, dont hérita l'école de Machtotz. Une langue riche, un style magnifique, une rhétorique évoluée sont propres à tous les ouvrages arméniens du Ve siècle, tant originaux que traductions.

Les auteurs du IIIe siècle, Philostrate et Hippolyte, témoignent d'une manière déterminée de l'existence d'une écriture arménienne. Hippolyte énumère dans un chapitre particulier les peuples ayant une écriture, les Arméniens entre autres.

L'existence d'une écriture et d'une littérature avant Machtotz est confirmée également par des ouvrages datés du IVe siècle. D'après certaines données une traduction arménienne de la Bible aurait existé avant Machtotz, dont l'auteur serait Grégoire l'Illuminateur, sans compter un certain nombre d'autres ouvrages du IVe siècle.

Lazare de Parpi parle nettement de l'existence d'une écriture arménienne au IVe siècle. Il désapprouve le service divin dit en syriaque—ce qui avait lieu avant la création de l'alphabet par Machtotz—et fait allusion à l'existence de caractères arméniens.

Dernièrement l'auteur du présent ouvrage a publié dans le recueil «Histoire des sciences naturelles et de la technique en Arménie» un fragment d'une traduction arménienne dont l'original a disparu. Il s'agit d'un

sence d'une écriture arménienne à cette période. Cela n'est pas juste: les monnaies étaient destinées à circuler aussi bien en Arménie que hors de ses frontières. Il faut se rappeler que les monnaies portaient des légendes grecques non seulement en Arménie, mais aussi dans les autres pays du monde hellénique.

fragment des calculs du calendrier d'Andreas le Byzantin. Dans ce texte la date de l'équinoxe du printemps est citée aussi bien d'après le calendrier non mobile romain que d'après le calendrier mobile arménien. Ceci donne la possibilité d'établir que la traduction a été faite avant 381. Il faut aussi tenir compte du fait que l'Arménie, qui au début du IVe siècle a officiellement adopté le christianisme comme religion d'Etat, ne pouvait se passer d'écriture, car le christianisme s'est propagé et a été propagandé à l'aide d'une littérature écrite et le Nouveau Testament au moins devait être traduit.

Les écrivains arméniens passent sous silence l'existence d'une littérature arménienne avant Mesrop, car étant des auteurs chrétiens ils tendent à représenter la période païenne comme barbare et à lier toute la culture ancienne arménienne uniquement avec le christianisme.

Ainsi les faits susmentionnés amènent l'auteur à la conviction que la littérature arménienne si évoluée du Ve siècle se base sur la langue littéraire et l'héritage culturel de la période païenne. L'Arménie a probablement possédé une littérature de temple arménienne. Nous ne nions pas, évidemment, l'usage en Arménie de caractères araméens, grecs et syriaques.

* * *

Nous avons à notre disposition trois sources historiques sur la création de l'alphabet arménien: «La vie de Machtotz» de Korioun, «L'Histoire d'Arménie» de Moïse de Khoren et «L'Histoire d'Arménie» de Lazare de Parpi. Les écrivains Moyen Age avancé, en abordant ce sujet, se réfèrent généralement aux trois auteurs cités. L'ouvrage le plus digne de foi est l'oeuvre de Korioun, qui, en tant qu'élève de Machtotz, était parfaitement au courant des activités de son maître.

Machtotz est né au village Hatsékatz de la province de Taron; il a fait ses études à la célèbre école d'Antioche que dirigeait le philosophe et rhéteur Libanius. Nombre de savants éminents du Haut Moyen Age—Jean Chrysostôme, Basile de Césarée, Grégoire de Nazianze, Théodore de Mopsueste, Léontius l'Arménien—y ont étudié. A son retour Machtotz a été, pendant un certain temps, secrétaire à la cour, puis il est passé à la carrière militaire. Mais il n'y est pas resté longtemps, il a ensuite pris les ordres et s'est retiré dans un des monastères de la région de Goltn¹.

Se mêlant de près au peuple, Machtotz put voir à quel point les influences grecque et syriaque étaient néfastes à la culture locale et combien fermes encore étaient les racines du paganisme.

Machtotz revient à Vagharchapat et se présente au catholicos Sahak Parthev. Avec l'approbation du roi Vramchapouh il décide de se charger de la création de l'alphabet arménien, mais il apprend en même temps l'existence de caractères arméniens chez l'évêque syrien Daniel.

¹ Machtotz s'éleva rapidement dans l'hérarchie ecclésiastique et atteignant la dignité d'archevêque, il se consacra à la prédication. A cette époque dans les régions montagneuses de l'Arménie le paganisme était encore assez répandu et une telle activité était inévitable.

Les ayant reçus, Machtotz fonde une école et commence à enseigner, mais très vite il se rend compte que les caractères de Daniel sont imparfaits et ne correspondent pas aux particularités phonétiques de la langue arménienne. Aspirant à combler ces lacunes, Machtotz, sur la demande de Sahak Parthev, part pour la Mésopotamie à la tête d'un groupe d'élèves, pour y résoudre le problème de l'alphabet arménien. Il passe par Amida et Edesse; les élèves se partagent en deux groupes: l'un étudie le grec, l'autre le syriaque. Machtotz lui-même, aidé des savants de cette région, se consacre entièrement à la création de l'alphabet arménien.

Ayant réussi, Machtotz et deux de ses élèves commencent la traduction des «Proverbes de Salomon». Puis Machtotz retourna en Arménie où un accueil solennel l'attendait. Ici des écoles furent fondées où Machtotz et Sahak Parthev commencèrent à enseigner aux enfants la nouvelle écriture.

Machtotz, Sahak Parthev et leurs élèves procèdent à de nombreuses traductions. Ils traduisent du grec et du syriaque. D'après nos sources Machtotz a créé également l'alphabet géorgien (avec l'aide du Géorgien Djag) et l'alphabet des Albans. (avec l'aide de l'Albin Benjamin).

Le second chapitre parle en détail de l'importance de la nouvelle écriture en rapport avec la situation sociale, économique et politique de l'Arménie au Ve siècle.

Au IIIe siècle de notre ère les rapports féodaux s'établirent en Arménie. La nouvelle classe dirigeante ne pouvait, évidemment, se contenter de l'idéologie de la classe qui disparaissait. L'Eglise chrétienne participa activement à la formation et à la consolidation de la nouvelle idéologie féodale. Ce n'est pas par hasard que le problème de la création de l'écriture arménienne préoccupait les plus grands hommes d'Etat: le roi Vramchapouh qui était à la tête du gouvernement et le catholicos Sahak Parthev, chef de l'Eglise.

Le problème de l'écriture arménienne devint particulièrement pressant à la fin du IVe et au début du Ve siècle, quand l'Arménie se trouva en danger d'assimilation. En 387 l'Arménie fut partagée entre deux rivaux: l'Iran sassanide et l'Empire romain d'Orient. Après le partage les deux parties de l'Arménie se trouvèrent vassales de ces Etats, dont chacun désirait mettre fin à l'indépendance intérieure de l'Arménie et à assimiler le peuple.

Bien sûr, les guerres sanguinaires entre l'Iran sassanide et Byzance, dont souffraient tout d'abord les Arméniens, cessèrent provisoirement. Mais les anciens rivaux commencèrent à mener une politique plus dangereuse encore pour l'Arménie. Voulant engloutir l'Arménie, ils avaient pour but l'anéantissement de l'indépendance culturelle du peuple arménien. La principale méthode de l'Iran était l'initiation forcée des Arméniens au zoroastrisme.

Un autre danger menaçait les Arméniens de l'ouest. Aussitôt qu'en

Arménie le christianisme fut adopté comme religion d'Etat, le pays fut inondé de prédicateurs syriens et grecs, qui apportaient non seulement des idées chrétiennes, mais aussi leur langue, leur culture, ce qui représentait un assez grand danger pour la culture locale. La nouvelle écriture arménienne devint en fait une arme contre la politique d'assimilation de l'Iran et de Byzance, elle permit de consolider le lien entre les deux parties de l'Arménie politiquement affaiblie. Voici pourquoi les esprits les plus brillants de l'époque prenaient si chaleureusement part à la création (sous la direction de Machtotz) et à la propagation de l'écriture nationale.

L'importance de l'écriture créée par Machtotz et ses élèves est exceptionnelle. Elle contribua à la naissance en langue arménienne d'une vaste littérature qui figure en bonne place dans l'histoire de la littérature mondiale. Mais l'importance politique de la création des caractères arméniens est encore plus grande. L'écriture a joué un rôle primordial dans la prise de conscience du peuple arménien et a servi de bouclier contre la politique d'assimilation des conquérants étrangers.

* * *

Le troisième et le quatrième chapitres sont consacrés aux types de l'écriture arménienne et à l'époque de leur usage. Il a été déjà dit que l'écriture arménienne a subi des changements considérables durant les 1500 ans de son existence. Aucune lettre n'est restée inchangée du Ve siècle. Il y a des lettres qui ont changé plusieurs fois. Tenant compte de ces changements les paléographes groupent les caractères et déterminent approximativement la période de leur usage. Ceci est très important pour la paléographie. Quand un texte n'est pas daté on peut déterminer son époque d'après la graphique, d'après les limites chronologiques de son usage.

L'écriture arménienne se divise en cinq types: erkataguir proprement dit, erkataguir mesropien moyen, erkataguir rectangulaire, boloraguir, notrguir, chkhaguir. Il y a également trois types intermédiaires: de l'erkataguir au boloraguir, du boloraguir au notrguir et du notrguir au chkhaguir.

Les deux plus anciens types d'écriture sont: l'erkataguir mesropien arrondi proprement dit et l'erkataguir mesropien moyen. Les textes de la période jusqu'au Xe siècle y compris présentent seulement ces deux types d'écriture.

Presque tous les anciens manuscrits et inscriptions sont écrits en erkataguir. Les manuscrits canoniques sont écrits en erkataguir mesropien arrondi, alors que les manuscrits historiques, les autres ouvrages scientifiques et les analyses sont écrits en erkataguir mesropien moyen.

L'erkataguir rectangulaire se rencontre déjà IXe siècle, mais il devient courant aux X—XI siècles. L'erkataguir rectangulaire ressemble à l'erkataguir mesropien arrondi mais ici les formes arrondies cèdent la place aux formes anguleuses et les caractères sont plus petits.

Les changements de la graphique sont particulièrement sensibles au XIIe siècle. Un grand nombre de manuscrits est écrit en écriture intermédiaire (de l'erkataguir rectangulaire au boloraguir). De plus nous remarquons que plus les manuscrits sont anciens plus les caractères sont grands. Il y a des manuscrits dont les caractères sont deux fois plus grands que ceux du boloraguir ordinaire.

Au XIIe siècle apparaissent deux variétés du boloraguir: cilicien et oriental. Le boloraguir cilicien a le même dessin que les caractères de dix modernes; le boloraguir oriental diffère du premier par la grandeur des lettres et quelques particularités de la graphie. Dans ce type on rencontre les lettres *h*, *o*, *φ*, mais elles ne sont pas utilisées universellement. En copiant les manuscrits anciens les copistes conservent *h* (au lieu de *h*), *u* (au lieu de *o*) et *ψ* (au lieu de *φ*).

Dans les textes écrits en boloraguir les mots sont presque toujours séparés. Parfois *h* est lié au mot précédent, on y trouve un grand nombre de signes de ponctuation, les syllabes courtes et longues sont marquées, les signes de séparation apparaissent. Les différences entre les majuscules et les minuscules commencent à paraître. Les débuts du texte et de certains chapitres sont écrits avec des majuscules.

La nécessité d'écrire plus vite et d'économiser les fournitures à écrire amène à la simplification de la graphie. Mais la calligraphie continue à faire l'objet d'une grande attention.

Le boloraguir reste le type principal de l'écriture jusqu'au XVIe siècle y compris, après quoi le notrguir commence à se propager, bien que les manuscrits écrits en boloraguir se rencontrent même aux XVII—XVIII siècles.

Le nom «notr» provient du grec «*νοτάριος*» ou du latin «notarius» qui signifie «scribe» et le terme «notrguir» signifie «écriture de bureau», C'est une écriture rapide, correspondant à la cursive russe. En se servant de cette écriture on arrivait à écrire rapidement et à économiser la place.

Pour l'orthographe, la ponctuation, les abréviations, les idéogrammes, etc., le notrguir imite le boloraguir, mais les abréviations y sont plus rares et les nombres sont parfois exprimés en chiffres arabes.

Quant à la calligraphie le notrguir diffère considérablement de l'erkataguir et du boloraguir. Les lettres perdent leurs anciennes proportions, les lignes verticales s'étirant vers le haut et le bas se penchent et s'allongent.

Le notrguir n'eut pas longue vie. Au XIXe siècle il céda la place au chkhaguir.

A la fin du chapitre l'auteur place des reproductions des meilleurs spécimens d'écriture recueillis des manuscrits et des inscriptions épigraphiques.

* * *

Le cinquième chapitre est consacré à l'emploi des chiffres. Les chiffres arabes dont nous servons actuellement apparaissent dans l'écriture arménienne relativement tard, pas avant le XVIIe siècle. Auparavant les nombres étaient exprimés par des lettres, de même que chez les grecs, les russes et beaucoup d'autres peuples. L'alphabet arménien, dans le sens numéral, se divise en unités (de Ա à Ք), dizaines (de Ժ à Զ), centaines (de Ը à Թ) et milliers (de Թ à Ք). Les lettres arméniennes ont les significations numériques suivantes:

Ա—1	Ժ—10	Ը—100	Թ—1000
Բ—2	Ի—20	Մ—200	Ս—2000
Գ—3	Լ—30	Յ—300	Վ—3000
Դ—4	Խ—40	Ն—400	Տ—4000
Ե—5	Ս—50	Շ—500	Ր—5000
Զ—6	Կ—60	Ո—600	Յ—6000
Է—7	Լ—70	Չ—700	Ի—7000
Ը—8	Ձ—80	Պ—800	Փ—8000
Թ—9	Ղ—90	Ջ—900	Ք—9000

Les chiffres arméniens ont le même ordre que les chiffres arabes. Les unités s'écrivent à droite et les dizaines, les centaines, les milliers, etc., s'écrivent à gauche par ordre de grandeur.

Contrairement aux chiffres arabes, parmi les lettres-chiffres arméniens il n'y avait pas de signe spécial pour zéro. Ainsi, zéro entre les chiffres ou à la fin d'un nombre entraînait dans la signification numérale du chiffre précédent.

Pour distinguer les lettres employées comme chiffres des lettres ordinaires, dans les manuscrits et les inscriptions, on les mettait entre points ou entre virgules. Outre cela les lettres-chiffres étaient écrits sous un signe d'abréviation.

Outre les milliers on comptait également en «biours». «Biour» égale 10.000 (en russe «Тыма», en grec «μύριοι»). Pour faciliter les calculs on utilisait pour «biour» le signé. Cela permettait de calculer sans difficulté les millions et les dizaines de millions.

Dans les manuscrits on rencontre également des fractions simples à un seul numérateur. Pour exprimer la moitié on se servait d'un signe semblable au C latin.

Le calcul ne se terminait pas aux «biours». On se servait de nombres plus grands qui avaient leurs noms particuliers. 10.000 «biours» s'appelaient «gound», 10.000 «gounds»—«avag-gound», 10.000 «avag-gounds»—«arka-gound» (roi-gound), 10.000 «arka-gounds»—«kaïsr-gound» (césar gound). En se servant du système moderne de calcul on peut représenter ce rapport de la manière suivante:

10.000—biour
100.000.000—gound
1.000.000.000.000—avag-gound
10.000.000.000.000.000—arka-gound
100.000.000.000.000.000.000.—kaïsr-gound

Dans les incunables on rencontre également des chiffres romains. La date de la publication des livres imprimés à Rome, à Venise, à Vienne et dans les autres colonies arméniennes de l'Europe Occidentale est généralement marquée en chiffres romains.

* * *

Le chapitre suivant du livre est consacré à la ponctuation et aux signes de prosodie. De même que les formes des lettres, les signes de ponctuation ont subi des changements considérables durant les siècles. On peut dire que chaque siècle a eu ses signes de ponctuation avec ses propres manières et règles d'usage. En tout cas la ponctuation ancienne diffère de la ponctuation moderne encore plus que les formes des lettres. Sur la base des principes de la ponctuation et de ses types on peut distinguer trois périodes dans son développement: l'ancienne (jusqu'au Xe siècle), la moyenne (XI—XVIII siècles) et la moderne (après le XVIIIe siècle).

Nous trouvons de précieux renseignements concernant la ponctuation arménienne ancienne chez les grammairiens médiévaux Stépanos Siounetsi, Amam Aréveltzi, Hovhannes Yezinkatsi et d'autres. Les grammairiens arméniens mentionnent seulement trois des signes de ponctuation connus: la virgule, le point et le deux-points: parmi les signes de prosodie (marquant les particularités complémentaires du discours indépendamment de l'articulation fondamentale du son) ils en citent dix, empruntés aux grammairiens grecs, dont les noms sont des calques du grec.

Les grammairiens arméniens donnent une grande importance à la ponctuation la jugeant le principal facteur déterminant le sens du discours écrit.

Pour la distinction des intercalations (des citations) on se servait d'un signe spécial. Ce signe ressemblait au Σ grec et se mettait au début de chaque ligne. On se servait également des signes d'abréviations que se mettaient au-dessus des sept noms «divins»: ՏՐ (Seigneur), ՄՐ (Saint), ԻՂ (Israel), ԵՂՄ (Jérusalem), ՅՄ (Jésus), ՔՄ (Christ), ԱՅ (Dieu).

* * *

Dans l'erkataguir mesropien arrondi les abréviations, comme il fut indiqué, sont très rares; on abrège principalement les sept noms «divins». Dans le boloraguir et le notrguir, de même que dans les incunables le but des abréviations et leur propagation changent. On rencontre ici des

milliers d'abréviations. On voit des textes dont la plupart des mots est abrégée. La cherté des fournitures à écrire contraignait à l'économie.

Les grammairiens médiévaux ont également soulevé la question des abréviations. Vardan Arévelsi, historien du XIIIe siècle a spécialement abordé cette question. Il y avait des tableaux nommés «Ecritures des sages» avec plus de 1.000 signes sténographiques et idéogrammes.

Sur la base du nombre de lettres des mots abrégés et de l'ordre des mots semblables, on peut diviser les abréviations en sept groupes: les abréviations à une lettre, à deux lettres ou à plusieurs lettres, les abréviations des mots se terminant en *թիւ*, les abréviations aux terminaisons réduites, les abréviations des noms de semaines et les abréviations des termes de l'octoégos.

La tendance à économiser la place contraint à abrégé non seulement les mots, mais aussi divers éléments des lettres.

Pour faciliter le travail des spécialistes occupés à la lecture des sources, nous avons recueilli les abréviations des manuscrits, des premiers livres imprimés et des tableaux des «Ecritures des sages» et nous avons dressé un tableau où ces abréviations sont placées par ordre alphabétique. Cetteliste comprend près de 600 abréviations avec leurs variantes.

Le chapitre sur les hiéroglyphes est l'un des plus étendus. Dans les manuscrits arméniens, surtout les manuscrits en sciences naturelles, on se sert souvent d'hiéroglyphes. Presque toutes les notions: le ciel, la terre, le soleil, la lune, les constellations, les planètes, sont notées à l'aide d'hiéroglyphes. Les hiéroglyphes servent également à noter les objets se rapportant à la production artisanale: l'argent, le plomb, le fer, etc.

Au XIIIe siècle les grammairiens ont dressé des listes mélangées des abréviations et des hiéroglyphes. Plusieurs spécialistes se sont occupés de l'étude de ces hiéroglyphes. Certains d'entre eux ont supposé que ces hiéroglyphes sont les anciens hiéroglyphes arméniens qui se sont mécaniquement introduits dans l'écriture arménienne. Pour faciliter le travail des chercheurs l'auteur du présent ouvrage a rassemblé près de 800 signes hiéroglyphiques de plus de 50 manuscrits du Maténadaran avec les références correspondantes à ces manuscrits.

Dans le présent ouvrage il y a une tentative d'éclaircir les origines des signes hiéroglyphiques arméniens. Dans ce but l'auteur a comparé les hiéroglyphes arméniens aux hiéroglyphes hittites, égyptiens, mède et hindous du Mokhendjo-Daro. Il apparaît que les hiéroglyphes arméniens ressemblent étrangement aux hiéroglyphes hindous. Parmi les hiéroglyphes arméniens on rencontre également des signes semblables aux hiéroglyphes en usage dans les écritures grecque et latine.

* * *

Le chapitre suivant est consacré aux matériaux et fournitures à écrire.

Les habitants anciens de l'Arménie se servaient de l'argile comme matériau à écrire; ils en faisaient des tablettes qu'ils couvraient de caractères avant de les faire cuire.

Après la création de l'alphabet de Machtotz, le principal matériau à écrire, en Arménie, était le parchemin que l'on fabriquait généralement sur place. Des renseignements dignes de foi ont été donnés à ce sujet dans les colophons des manuscrits.

Dans les grands scriptoria de manuscrits il y avait des ateliers spéciaux pour la fabrication du parchemin. Des ateliers de ce genre ont existé auprès des scriptoria de Gladzor, de Tathev, de Cilicie, etc. Le parchemin le plus fin était fabriqué de la peau des brebis. On fabriquait du parchemin d'excellente qualité de la peau des animaux morts-nés.

Au IXe siècle le papier fait son apparition à côté du parchemin. Le plus ancien manuscrit arménien sur papier a été copié en 971. Plus tard, aux XII—XIII siècles, le papier commence à remplacer le parchemin. Mais même au Moyen Age avancé nous rencontrons parfois des manuscrits sur parchemin, surtout de contenu théologique ou ayant trait au service divin.

Le papier dont on se servait en Arménie était importé. Les plus célèbres centres de fabrication du papier en Orient étaient Tauris et Damas. Encore plus tard on commence à importer du papier d'Europe. Après la propagation du papier en Arménie on commence à le fabriquer sur place. Il est connu qu'en 1776 le catholicos Siméon Erevantsi a fondé à Eichmiadzine une papeterie spéciale: le papier produit était utilisé pour les besoins de l'imprimerie.

La liste des objets dont on se servait en écrivant n'est pas longue: une plume, une règle, un couteau, un encrier, des ciseaux, un instrument pour lisser le papier, un couteau de cordonier, etc.

Dans la pratique de l'écriture arménienne on se servait de deux types d'encre: végétale et chimique. L'une et l'autre étaient d'excellente qualité. Elles ont conservé leur fraîcheur durant de longues centaines d'années. On peut rarement voir un manuscrit au texte déteint. Outre l'encre noire on se servait également d'encre rouge, verte, bleue et d'autres.

L'encre rouge était utilisée pour les enluminures et les titres. Le catholicos et les rois se servaient d'encre rouge pour leur correspondance ordinaire. Parmi les couleurs rouges la cochenille était universellement connue et formait l'un des articles d'exportation de l'Arménie; elles s'appelaient aussi «couleur arménienne».

Dans l'antiquité on se servait de tiges en fer pour écrire. Certains supposent que ceci est à l'origine du nom de l'écriture *erkataguir* («écriture en fer»). Il est probable que les arméniens aient hérité ce type de plume de leurs ancêtres païens.

Au Moyen Age les plumes en fer sont remplacées par des plumes de roseau, dites *ῥάλαμος* en grec (de là l'arménien *ghalam*). Plus tard encore les copistes arméniens se servaient de plumes d'oies. Ces plumes ne pouvaient être utilisées longtemps et leurs extrémités devaient être souvent changées. Les méthodes de fabrication des plumes se perfectionnaient. On commença bientôt à utiliser des plumes spécia-

les auxquelles on fixait de petits réservoirs en verre remplis d'encre. L'encre coulait goutte et on écrivait avec ces plumes sans les tremper dans l'encrier.

Dans tous les scriptoria il y avait des relieurs. Les relieurs rangeaient les cahiers numérotés, les cousaient et les reliaient.

Les reliures étaient en bois tendu de cuir jaune foncé. Sur les cartons de la reliure on imprimait divers ornements. Ce processus était nommé «estampage» et le produit du «cuir estampé».

* * *

Un chapitre particulier est consacré aux ligatures, employées le plus souvent dans les inscriptions et sur les monnaies. Aux V—VIII siècles les ligatures dans les inscriptions sont relativement rares, plus tard elles deviennent de plus en plus fréquentes. Les ligatures lient souvent non seulement deux, mais trois lettres et plus.

La ligature est basée sur des lettres ayant des éléments verticaux accentués, auxquels on ajoute à droite et à gauche diverses particules. En déchiffrant les ligatures on lit les mots de gauche à droite, aussi bien que de droite à gauche. La lecture des légendes des sceaux présente des difficultés particulièrement grandes. Souvent tout un mot est enfilé sur une ligne verticale.

Dans le présent ouvrage les ligatures se rencontrant fréquemment dans les manuscrits ont été groupées dans un tableau. Une autre liste présente les plus fréquentes ligatures des noms propres.

* * *

L'un des plus grands chapitres est consacré à la cryptographie. Les cryptogrammes sont divisés en deux groupes d'après leur contenu. La première renferme des données d'ordre politique, la seconde des cryptogrammes amusants de contenu innocent. Le copiste qui passe de longues années au pénible travail de copie des manuscrits, s'arrête de temps en temps et permet à sa plume un petit divertissement. Il cryptographie la date et le lieu de la copie du manuscrit, son nom, celui du commanditaire, etc.

Dans le sens historique et paléographique chacun de ces groupes présente un grand intérêt. Les cryptogrammes politiques renferment des renseignements importants se rapportant à l'époque de leur rédaction. Quant aux cryptogrammes amusants, ils sont également d'importants textes historiques, car leur déchiffrement permet d'établir le nom du copiste, la date et le lieu de la copie, etc.

Sauf les observations incidentes et fortuites de certains arménistes, seuls M. Brosset et H. Adjaraian se sont sérieusement occupés de l'étude de la cryptographie arménienne. Le premier a écrit une étude spéciale sous le nom de «Variétés arméniennes», publiée dans *Mélanges Asiatiques* (1864, t. V, p. 65—77), édité à Pétersbourg par l'Académie Impériale des Sciences. H. Adjarian a recueilli des manuscrits et des li-

vres imprimés quelques cryptogrammes et a essayé de les grouper dans un ordre déterminé. Les résultats de ses travaux sont publiés dans la monographie susmentionnée «L'écriture arménienne» au chapitre «Cryptogrammes arméniens» (p. 460—482). Quant aux textes des cryptogrammes, leur majeure partie est publiée dans les catalogues de manuscrits avec les colophons.

La cryptographie arménienne, d'après sa forme et son contenu, se divise en plusieurs groupes qui eux-mêmes se divisent en sous-groupes.

1. Cryptographie «à traits et à points». L'inscription se fait à l'aide de traits verticaux et de points placés à côté.

L'arméniste européen Müller trouve une ressemblance déterminée entre ce type de cryptographie et l'écriture celtique Ogham, qui se compose de diverses variantes de cinq traits, et suppose que la cryptographie «à traits et points» arménienne provient de cette écriture.

Le principe de la cryptographie est clair. On cryptographie les lettres à l'aide de traits verticaux et de points placés à côté. Les traits montrent le rang des unités, des dizaines, des centaines ou des milliers et les points se trouvant à droite la lettre dans le rang convenable. Souvent les points sont placés horizontalement ou forment un arc allant à droite.

2. La cryptographie «à points» ressemble beaucoup au type précédent. La seule différence consiste à placer au lieu de traits des lettres arméniennes (montrant également le rang convenable de l'alphabet).

3. La cryptographie «à points et à cercles» marque les rangs par des cercles concentriques (de un à quatre) et les points montrent les lettres dans le rang. Ce type de cryptographie était largement employé dans la littérature slave, où il était nommé «rang de signes».

4. Dans la cryptographie «à crosses» les lettres arméniennes ne sont pas utilisées. À chacune des neuf lettres dans les rangs de l'alphabet correspond une figure déterminée (ressemblant vaguement à une croix, d'où le nom); quant aux rangs ils sont désignés par des points. Le cryptogramme se compose de l'union des figures et des points.

5. La cryptographie «de remplacement» se rencontre le plus fréquemment après la cryptographie «à traits et à points». Ici chaque lettre d'un rang donné est remplacée par la lettre correspondante du rang suivant. Ce système était employé également dans la littérature slave sous le nom de charabia ou «litoire». Comme l'alphabet arménien, composé de 36 lettres, se divise sans reste en quatre rangs, avec neuf lettres par rang, la solution du problème est plus facile, alors que dans l'alphabet cyrillique composé de moins de lettres, certaines ne peuvent être remplacées.

6. La cryptographie «fraternelle», dans laquelle chaque lettre est remplacée par sa suivante ou sa précédente.

7. La cryptographie «de somme» dans laquelle chaque lettre est remplacée par deux, trois ou quatre autres lettres, mais de façon à ce que la somme de leurs significations numériques soit égale à la signification numérique de la lettre remplacée. Ainsi au lieu de *դ* (4) on met *բբ* (2+2), au lieu de *հ* (40) on met *հհ* (20+20), au lieu de *ւ* (800) *ււ* (400+400), etc. Au lieu de la lettre *չ* (70) on met ou bien *լհ* (30+40) ou bien *ւլւ* (30+5+30+5), utilisant ainsi 4 lettres. Au lieu de *ւ* on emploie la lettre latine C.

D'habitude la cryptographie est déchiffrée par une seule clé. Mais parfois elle peut être à double clé—du système «remplaçant» et «de somme».

8. La cryptographie «à chiffres arabes» dans laquelle au lieu de signes de «crosse» on place des chiffres arabes de 1 à 9. Les lettres du rang des unités ne sont pas désignées par des points, celles du rang des dizaines par un point, du rang des centaines par deux points et des milliers par trois points.

9. La cryptographie «à griffes» basée sur le même principe que celle «à points et à traits» D'un cercle partent de une à quatre «griffes» qui désignent le rang des unités et les suivants. On met également des points qui désignent les lettres du rang; les premières lettres ne sont pas désignées.

10. La cryptographie «inverse» utilise les lettres arméniennes ordinaires tournées dans le sens contraire, c'est-à-dire comme réfléchies par un miroir. de façon que lors du déchiffrement on les lit dans un miroir, ou bien on les transcrit sur un papier transparent et les lit du verso. Ce système de cryptographie devait être enseigné dans les écoles de calligraphie, car il est décrit dans le manuel d'Andreas Evdokatis.

Il y avait également, d'autres systèmes de cryptographie. dont des exemples sont cités dans le présent ouvrage.

Essayant de sauvegarder les manuscrits de vols futurs et de plagiat, de nombreux copistes cryptographient non seulement leur nom, mais aussi la date de la copie du manuscrit. Souvent ils cryptographient aussi les événements politiques importants de leur époque. Dans le présent ouvrage l'auteur fait une tentative de systématisation scientifique des dates cryptographiées connues. Il en présente des spécimens avec leur clé. Il est intéressant de noter que la majeure partie de ces dates se rencontre dans les colophons en vers des manuscrits. Dans les colophons en prose elles sont assez rares. La plupart des dates cryptographiées a été écrite par des personnalités bien connues. Certains cryptogrammes sont composés avec tant d'ingénuité qu'on pourrait les donner en exemple dans les manuels modernes.

Les dates cryptographiées, employées dans la littérature arménienne se divisent en divers groupes d'après leur principe et leur clé.

Divers chapitres sont consacrés au calendrier arménien et au dé-

chiffrement des systèmes de chronologie usités dans la littérature arménienne.

L'auteur parle d'abord de la chronologie païenne, divers éléments de laquelle se sont introduits dans le calendrier arménien païen.

Dans l'antiquité les Arméniens se servaient du système de chronologie égyptien ancien. L'année comportait 13 mois, 12 desquels comptaient 30 jours et l'un 5. Comme 6 heures de chaque année n'était pas prises en considération, le calendrier était mobile; les mois, les jours et chaque heure avaient leur nom propre.

Après l'adoption du christianisme les Arméniens se servaient au début de la pascalie de 200 ans d'André le Byzantin et à partir de 553, de la table des 502 ans, rédigée par les chronologistes alexandrins, qui fut remaniée par Anania Chirakatsi dans les années 70 du VIIe siècle.

En 1084 Hovhannes Sarkavag perfectionna le calendrier arménien. Le nouvel an fut fixé au 11 août, l'année superflue qui était le résultat de la mobilité du calendrier fut supprimée et pour rendre le calendrier immobile on ajoutait un jour à la fin du dernier mois chaque quatre ans. On composa une nouvelle pascalie qui fut remaniée en 1616 par Azaria Djoughaetsi.

Dans le chapitre «Les ères et le principe de leur déchiffrement» l'auteur parle de toutes les chronologies possibles employées dans la littérature arménienne et donne des exemples de leur déchiffrement. Dans ce chapitre il traite de la chronologie d'après l'ère chrétienne (arménienne et romaine), des ères arméniennes, Grande et Petite, de l'ère d'Azaria Djoughaetsi, des quatre systèmes de chronologie depuis la création du monde (des soixante-dix interprétateurs, de Julien, d'Alexandrie et d'Anania Chirakatsi), de la chronologie d'après les olympiades, de l'ère romaine, du chronicon géorgien grand et petit, de la chronologie d'après les jubilé, de l'ère de Dioclétien, du Hégire, de l'ère séleucide, etc.

L'un des chapitres étendus du livre est consacré aux copistes. Avant l'invention de l'imprimerie le soin de la propagation de la littérature arménienne était laissé aux laborieux copistes. Grâce à eux la littérature originale et traduite arménienne est arrivée jusqu'à nous. Pendant des jours et des ans, sous la lueur terne des lampes, dans une atmosphère de tempêtes historiques et de catastrophes, ils copiaient les livres manuscrits.

Dans ce chapitre l'auteur parle en détail des colophons qui donnent une idée parfaite de l'époque, des conditions de travail des copistes, de leurs ennuis, leurs rêves, leurs désirs. L'auteur tente de donner une idée de la durée de la copie des manuscrits et de leurs prix.

L'auteur a jugé bon de consacrer un chapitre particulier aux altérations dans les manuscrits. Il montre par de nombreux exemples les erreurs résultant de la fausse lecture des lettres se ressemblant et donne des recommandations pour la révélation de pareilles altérations.

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

- Ագարիա Ջուդայեցու թվական 107—109, 115—118
 Ակրոստիֆոս ծածկագիր 271
 Ակրոստիֆոսակապ ծածկագիր 174
 Անցման բոլորգիր 59
 Անցման գիր 70
 Անցման երկարագիր 59, 72
 Ապարարց 178, 184
 Ասորական տոմար 107
 Ավելագրություն 62
 Արաբական թվանշանագիր ծածկագիր 266
 Արաբական թվական 111—113, 117, 121, 123, 156, 199
 Արաբական աղեփանդյան թվական 115—117, 123, 125, 129
 Արաբական Ա. Շիրակացու թվական 123, 126
 Արաբական ասորական թվական 123
 Արաբական բյուզանդական թվական 112
 Արաբական կայսերական թվական 123, 125
 Արաբական յորանասնից թվական 123, 124, 299
 Արեգակի խավարում 113, 114, 127, 132
 Արեւելյան բոլորգիր 70—73
 Բառանշատում 60, 70, 75, 184, 296, 297, 298
 Բասմագիր 56
 Բացակա անդամ ծածկագիր 264, 265
 Բենեֆիկոն 172
 Բենեֆիտոն 132, 133, 163, 165, 166, 175
 Բժշկական ծածկագիր 272, 276—278
 Բոլորգիծ երկարագիր 59—60, 68, 70, 75, 77, 205
 Բոլորած երկարագիր 58
 Բոլորգիր 56—59, 68, 70—77, 187, 195, 200, 209, 285, 297—299
 Բուր 178, 180—182
 Բուճ մեսրոպյան բոլորգիծ երկարագիր 69
 Բուն մեսրոպյան երկարագիր 59
 Գաղափարագիր 11, 14, 21, 24, 29, 57, 77, 195, 201, 209—212, 225, 226, 230, 235
 Գաղափարագրություն 200, 202, 204, 211, 225, 231
 Գաղափարանշան 6, 22, 196, 202, 203, 225, 226, 228, 229, 231
 Գաղտնագրություն 176, 228, 245, 285
 Գաղտնածածուկ ծածկագիր 169
 Գավազանագիր ծածկագիր 253, 254, 266
 Դրանյութ 6, 64, 195, 280, 287, 289, 307, 329
 Դրատեսակ 11, 29, 48, 52, 56—57, 59—61, 69—71, 73, 80
 Դրենական պիտույքներ 283—287
 Դրչախաղ 244, 273
 Դրչատաշ 286, 287
 Դրչատուփ 285, 311
 Դրչության արվեստ 5—7, 10—12, 75, 211
 Դումարգիր ծածկագիր 163, 169, 170, 251, 255, 260—264, 272, 282
 Դրամագիր 56
 Դիոկլետիանոսի թվական 131
 Դարձագիր 180, 186
 Եբրայական տոմար 107
 Եղբայրագիր ծածկագիր 249, 257—260
 Ենթամնա 178, 183
 Երկարագիր 56—57, 59, 60, 62, 63, 65, 77, 187, 220, 285, 286, 296—298
 Երկար 178
 Երկրանալի ծածկագիր 263
 Զատկացանկ 19, 20, 102, 104, 105
 Զարդագիր 56, 60, 78, 80
 Զարդագրել, զարդագրություն, զարդանկարել 6, 75, 80, 284
 Զուգացանկ 113, 117
 Թալիսմանագիր ծածկագիր 273
 Թանաֆ 62, 75, 284—286, 306, 308, 309
 Թանաֆաման 285
 Թավ 178, 182—184
 Թռչնագիր 56, 80
 Թվագումար ծածկագիր 159
 Թվախառը ծածկագիր 156—157

- Բրբակ 171, 172, 175
 Բուդր 70, 88, 282, 283, 287, 289, 296, 306, 308, 309, 314, 316, 324, 328, 329
 Բուդր կոկել 282, 283, 289, 303, 329, 331
 Ժայռապատկեր 23, 27, 28, 280
 Խղոսի թվական 132—134, 165, 166, 175
 Խնդիկտոնի թվական 131, 159, 163—166, 171, 172
 Խնհագիր 63, 271
 Լեհագիր 56
 Լուսավորչի թվական 129, 131
 Խառնանուն ծածկագիր 170
 Մաղկագիր 56, 80
 Մաղկաբար, ծաղկող 283, 286, 290
 Մոցագիր 190
 Մոզգատիկ 105, 120—122
 Կազմել, կազմարար, կազմող, կազմ 6, 72, 256, 257, 269, 289, 290, 300, 303
 Կազմար 284—285, 288, 311
 Կապգիր 6, 56, 187—189, 191, 207, 208
 Կապգրություն 11, 187—190, 202, 209
 Կարկին 284, 288
 Կարն 58, 59
 Կենդանագիր 80
 Կետագիր ծածկագիր 245, 249
 Կետագրություն 6, 10, 11, 64, 77, 178, 179, 181, 186
 Կիլիկյան բոլորգիր 71, 72, 74
 Կիսախորան 257
 Կոկիշ 284, 289
 Կոնդակագիր 56
 Կոտորակագիր ծածկագիր 252
 Կրկնագիր 11, 81
 Կրկնավոր 58, 59
 Կցագիր 187
 Համաբարբառ 31, 62, 69, 81, 82
 Համառոտագրություն 195, 197, 202—204, 206, 207
 Հայկական թվական, շրջան 98, 99
 Հայկական (հայոց) մեծ թվական 87, 105, 110—118, 122, 124, 125, 128, 129, 131, 137, 160, 167, 169, 170, 291, 299
 Հայկական (հայոց) փոքր թվական 112, 114—115, 128, 131
 Հապավում 6, 60, 62, 77, 196—200, 206—209
 Հասարականուն ծածկագիր 159
 Հիերոգլիֆ 14, 22, 212, 225, 231—233
 Հիջրալի թվական 117, 134—137, 156

- Հմայագիր 229—231
 Հորեյան 130—134, 159, 163—169, 171, 173—175, 299
 Հոմեական թվական, տոմար 105—107, 109, 111, 113
 Հունական թվական 109, 127, 128
 Հունատառ ծածկագիր 270
 Զողագրիչ 62
 Զկնագիր 80
 Ճիւղանավոր ծածկագիր 268
 Մագաղաթ 64, 81, 280—282, 296
 Մանկական թվական 105, 134
 Մանր Մեսրոպյան երկարագիր 59, 62
 Մանրանկարիչ, մանրանկարչություն 6, 80, 88, 286, 290, 323
 Մելան, տե՛ս քանաֆ
 Մեծատառ 60, 62, 68, 75, 78
 Մեսրոպյան բոլորգիծ երկարագիր 59, 61, 64
 Մեսրոպյան երկարագիր 57, 59, 69
 Մեսրոպյան ուղղագիծ երկարագիր 59, 61
 Միջակագիր 56—57
 Միջակետ 60, 90, 178—181
 Միջին մեսրոպյան երկարագիր 57, 59, 61—62, 64, 69
 Միջին ուղղանկյուն երկարագիր 67
 Մոնոգրամա 191
 Յորենրակ 106, 138, 139
 Յոնա 171, 172, 175
 Ներսիսյան ծածկագիր 271
 Ներսահատ, տե՛ս խապարարց
 Նշանագիր 13—15, 19, 22, 24, 27, 29, 32, 33, 43, 44, 57, 186, 195, 200—213, 225—227, 229—235, 241, 270, 273—278
 Նենոսի թվական 171, 175
 Նոնոսի թվական 132—134, 163, 166, 175
 Նոտրգիծ 77
 Նոտրգիր 56—59, 77—79, 91, 187, 195, 200, 273, 297
 Նորոգել, նորոգող 88, 290
 Նուր 58, 59
 Շեշտ 178, 180—182
 Շղագիր 57—59, 72, 73, 77—80
 Շրջագիր ծածկագիր 268, 269
 Ողիմպիական թվական 127, 132—134, 166, 167
 Ոսկեգիր 138, 139
 Պանպանակ 64, 81, 82, 121, 160, 272

* Նշվում են տերմինների գործածությունը հիմնական էջերը:

- Պապիրոս 11, 280
 Պատահիկ 7, 10, 12, 20, 59, 63, 64, 81, 87, 99, 102, 103, 107, 186, 262
 Պատկերագիր 27, 203
 Պատվագրել, պատվագրություն 92, 195, 201, 208, 258
 Պատվի նշան 90, 189, 195, 196, 200
 Պատվիրատու 6, 88, 175, 244, 301, 315, 319, 322, 323, 327
 Պարույկ 178, 180, 182
 Պետրոզիֆ 27
 Պերգամենտ 280
- Սելեկյան րվական 132
 Սեպագիր 14, 21, 29—32
 Սխալագիր 186
 Սյունագիր, սյունակետագիր ծածկագիր 245, 249, 254, 255, 263
 Սոսկ 178, 183
 Ստացող 175, 292, 293, 322
 Ստորակետ 67, 178—181
 Ստորոտ 178
 Սուղ 178, 183, 197
- Վանկ 185
 Վանկագիր ծածկագիր 269
 Վանկատրություն 10
 Վավերագիր 7, 9, 90, 191
 Վարագագիր 56
 Վերադիր 106, 138, 139
 Վերջակետ 90, 178—181
 Վիմագիր 11, 64, 84
 Վրաց ֆրոնիկոն 129, 130, 156
- Տախտակ 288, 289, 304
- Տախտակագիր 56
 Տանուներ 111, 112, 125, 138, 139
 Տառատեսակ 59, 60, 276
 Տարեգիր 118, 138
 Տգոն 132, 133, 175
 Տողաշար 284, 287, 288
 Տոմարաքիվ ծածկագիր 163, 164, 167
 Տոնացանկ 104, 120, 121
- Ողղագրիվ Երկարագիր 58, 59, 65—70, 187, 205
- Փակագրություն, փակագիր 56, 58, 188, 244
 Փառագիր 56, 80
 Փարկալ 288
 Փարտավար 287—288
 Փշիկ, տե՛ս վանկ
 Փոխարինագիր ծածկագիր 248, 249, 254—259, 263, 264
 Փոքրատառ 60, 62, 67, 75, 274
 Փոքր Երկարագիր 57, 59
 Փրկական րվական 118, 166
- Քանոն 284, 287, 288
 Քրիստոնեական րվական 105, 109—113, 129, 156, 166, 299
 Քրիստոնեական ասորական րվական 110
 Քրիստոնեական հայկական րվական 110—115, 123—126, 129, 134, 166, 299
 Քրիստոնեական հոռմեական րվական 111, 112, 114, 166, 299
 Քրիստոնեական հունական րվական 110
 Քրիստոնեական ֆռանգաց րվական 110, 111
- Օղակետագիր ծածկագիր 251, 252

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

- Ագրա 116
 Ագիգրեկով 280
 Արեն 40
 Ախուրյան, գետ, 83
 Աղեհանդրիա 9, 99, 104, 120, 205, 280
 Աղբամար 316, 317
 Աղմնիֆ 42
 Ամիդ 43, 46, 180, 319
 Անգեղակոթ 329
 Անրիկա 5, 8, 22, 125, 131, 159, 203, 276, 278, 326
 Անի 16, 84, 87, 129, 130
 Անկյուրիա 160—170, 257, 305, 310, 311, 312
 Անտիոֆ 40, 41, 102
 Աշտիշատ 103
 Ասորեստան 29
 Արաբիա 226
 Արածանի 38, 84
 Արարատ, լեռ, 226
 Արզն 42
 Արմավիր 35
 Արտաշատ 21, 37, 38
 Արևելյան Հայաստան 44
 Արևմտյան Եվրոպա 95
 Արևմտյան Հայաստան 7, 44
 Աֆրիկա 27
- Բագավան 84, 187
 Բագարան 83
 Բագրևանդ 84
 Բաղաբերդ 9
 Բաղեշ 213
 Բայազետ 164, 172
 Բաշ Աբարան 35
 Բեռլին 8, 57, 196, 202, 210, 213, 273
 Բյուզանդիա 44, 54, 55, 103, 125, 203
 Բողագ-Քոյ 29, 280
- Դայլ, գետ, 28
 Դաունի 33, 35, 37
 Դերմանիա 295
 Դիանոր 303, 306, 307, 329
 Դոդրն 41, 42, 44, 115
 Դորիս 25, 35
 Դուգարֆ 303
- Դամասկոս 282
 Դանուր 295
- Դվին 83, 86, 105, 285
- Եգիպտոս 10, 11, 29, 97, 104, 157, 223, 280
 Եդեսիա 43, 45
 Եկեղյաց գավառ 306
 Եղեգնաձոր 280
 Եղրդոսի վանք 247
 Եվրոպա 157, 282, 303
 Երզնկա 314
 Երիզա 21
 Երեզակ 91
 Երուսաղեմ 7, 25, 26, 56, 81, 82, 83, 99, 124, 126, 132, 137, 163, 175, 176, 245, 247, 249, 256, 270, 282, 291—294, 298, 304, 305, 307, 309, 312, 313, 314, 316, 318, 319, 324, 325, 327, 328, 330
 Երևան 7, 8, 10—15, 19, 22—25, 28, 31, 35, 37, 39, 40, 41, 45, 55, 58, 81, 83, 85, 88, 96, 98, 102, 104, 110, 113, 122, 129, 130, 179, 181, 203, 226, 228, 235, 255, 263, 269, 280, 285, 287, 299, 300, 321, 330
 Եփրատ 43, 226
- Զվարթնոց 15
- Էջմիածին 9, 21, 35, 37, 38, 41, 44, 45, 88, 100, 128, 196, 254, 272, 281, 283, 285, 286, 288, 289, 308, 325
- Էրեբունի, տե՛ս Երևան
 Էրզրում, տե՛ս Կարին
- Թալին 86, 87, 112
 Թավրիզ 282, 329
 Թրիֆիսի (Թիֆլիս) 7, 11, 13, 24, 54, 127, 186
 Թել-Ամարան 29, 280
 Թեղուտ 35
 Թորդան 21
- Իշխանասար լեռ 35
 Իսպանիա 138, 226
 Իտալիա 138, 226, 325
- Լեհաստան 10, 266, 304
 Լենինգրադ 8, 10, 13, 17, 21, 31, 37, 51, 113, 128, 253, 254, 306, 307

Լիբանան 203
 Լոնդոն 8, 126, 280
 Լվով 166, 261
 Լուցի, քաղաք, 266

Կալկաթ 9, 116, 117
 Կամենեց, քաղաք, 304
 Կարին 130, 259, 299, 303, 325
 Կեսարիա 20
 Կիլիկիա 75, 213, 305, 318
 Կիպրոս 10, 278, 290
 Կոստանդնուպոլիս 8, 44, 72, 105, 120, 297, 307
 Կովկաս 13, 27

Հալեպ 157, 158, 326
 Հաղբատ 9
 Հայաստան 6, 9, 12—17, 22, 24—31, 96, 100—105, 108, 116, 130, 179, 181, 186, 201, 211, 225, 226, 228, 280, 282, 283, 284, 292, 314—317, 323, 331
 Հին Արևելք 247
 Հնդկաստան 10, 108, 116, 211, 226
 Հոանդան 37
 Հոմ 14, 95, 105, 127, 138, 203
 Հունաստան 226

Ձիթենյանց լեռ 82

Ղալաթիա 159, 170, 175, 252, 258
 Ղափան 25
 Ղրիմ 7, 10, 75, 111, 168, 327, 330

Ճավա կղզի 10

Մարաստան 86, 87
 Մեդինա 134
 Մելիտինե 44
 Մեծ Հայք 35
 Մերձավոր Արևելք 29, 97, 282
 Մեքքա 134
 Միջագետք 43, 44, 45, 46
 Միջին Ասիա 27
 Մոսկովա 7, 13, 14, 27, 29, 31, 37, 47, 48, 87, 97, 234, 262
 Մյունխեն 273, 276
 Մարավանիս 41
 Մուշ 281, 325
 Մոխենդ-Դարո 211, 233

Նյու-Յորք 294
 Նոր Զուղա 8, 116, 117, 255, 309

Շամախի 315

Ոստան 260, 323

Պարսկաստան 54, 55, 108

Պետերբուրգ, տե՛ս Լենինգրադ
 Պերգամ 280

Ռուսաստան 125, 282

Սամոսատ 43
 Սանանին 225
 Սեբաստիա 112, 122, 125, 303
 Սելևկիա 132
 Սիրիա 27
 Սիսիան 25, 33, 35, 280
 Սկանդինավյան երկրներ 27
 Սկևռա 70
 Սյունիք 44
 Սյունյաց լեռնաշխարհ 26
 Սպանան 285
 Սուրիա 203, 207, 213
 Սուրիա 323
 Սևանա լիճ 7, 22, 30, 160, 161
 Սևան, կղզի, 269
 Սևան, շրջան, 280

Վաղարշապատ, տե՛ս Էջմիածին
 Վալոց Զոր 88, 247, 249, 286, 309, 316, 329
 Վան 31, 317
 Վանա լիճ 30
 Վասպուրական 308, 313, 323, 326
 Վենետիկ 8, 14, 19, 21, 38, 40, 46, 83, 95, 103, 111, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 132, 133, 163, 167, 168, 180, 201, 204, 207, 245, 250, 251, 259, 262, 291, 293, 294, 297, 309, 315, 324
 Վիեննա 5, 8, 11, 18, 40, 41, 47, 56, 83, 95, 117, 121, 122, 158, 161, 163, 167, 169, 202, 255, 259, 261, 262, 276, 283, 284, 290, 306, 313, 329, 330
 Վրաստան 8, 10, 87, 89

Տաթև 6, 7, 9, 10
 Տավրոսի լեռներ 17
 Տիգրանակերտ 15, 35, 130, 202
 Տփլիսիս (Տփղիս) 6, 9, 15, 300

Ուրմիա 30, 32
 Ուրմիայի լիճ 30

Փարիզ 31, 130, 131, 157, 168, 272, 303
 Փոքրուգալիա 138
 Փոքր Ասիա 226, 280
 Փոքր Վեդի 37, 38

Օդիսպիա, լեռ, 127
 Օշական 45, 46
 Օրբադյուղ 202

Ֆրանսիա 138

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

Աբգարյան Գ. 298, 299
 Աբեղյան Մ. 39, 41
 Աբրահամ գրիչ 249
 Աբրահամյան Ա. Գ. 15, 19, 21, 23, 24, 37, 48, 49, 92, 94, 98, 101, 104, 106, 107, 110, 114, 203, 204, 211, 213, 263, 275, 276, 298
 Աբրահամ Յուզբաշի 263
 Ագարանգեղոս 15, 16, 21, 57, 328
 Աղամյան Ա. 271
 Ադոնց Ն. 10, 40, 42, 45, 59, 132, 178, 181, 182
 Ագարիա Զուղայեցի 107, 108, 115, 116
 Արայան Ռ. 186
 Արանաս Տարոնացի 105
 Ալեքսան Երեց 163
 Ալի-Ասլան 130
 Ակակիոս 44, 46
 Ալիյան Ն. 12, 18, 21, 41, 42, 45, 47, 49, 99, 106, 261, 272, 278, 290, 303
 Աղայան Է. 17, 47, 48
 Աղանյանց Գ. 100, 245
 Աղեմանդր Սևերիոս 18
 Անադյան Հ. 11, 18, 22, 41, 42, 43, 47, 49, 57, 64, 81, 203, 204, 205, 209, 222, 245, 251, 259, 264, 265, 274, 276
 Ամիրզովար 64, 162, 163
 Ամր խալիֆ 9
 Անանիա Շիրակացի 40, 63, 91—94, 96, 97, 98, 101, 105, 106, 126, 288, 294, 295, 299
 Անասյան Հ. Ս. 8, 101, 107, 274, 276
 Անաստաս 105
 Անդրիաս Բյուզանդացի 19, 20, 102, 103, 104, 120
 Անդրիաս գրիչ 105, 292
 Անդրեաս Եվդոկացի 89, 246, 269, 310, 316
 Աշոտ, իշխանաց իշխան, 87
 Աստվածատուր գրիչ 177, 311
 Աստվածատուր Կեղեցի 247
 Աստվածատուր Հալաբեյին 278
 Աստվածատուր վարդապետ 124
 Աստվածատուր Բանան 166
 Աստուրյան Հ. 42
 Ավագ Գաղատացի 132
 Ավգերեանց Մ. 127

Ավդալբեգյան Թադ. 300
 Ավետիք Բաղիշեցի 276
 Ասում գրիչ 204, 309
 Արգիշտի 30, 31
 Արսուն գրիչ 166
 Արիստակես գրիչ 7, 10, 184, 185
 Արիստոտել 179
 Արշակ 26
 Արշակյան Ն. 271
 Արտաշես 16, 33, 98
 Արտավազ 15, 17, 35
 Արտավազ Կամսարական 86, 87
 Արուսուն գրիչ 132
 Ափրիկանոս 98
 Բաղայան Հ. Ս. 113, 114, 127
 Բարիլաս, Լալիսկոպոս, 46
 Բաղդասար գրիչ 303
 Բասիլ գրիչ 310
 Բասմաչյան Կ. 47
 Բաստամեանց Վ. 128
 Բարդաճան 16, 17
 Բարթիկյան Հ. 37
 Բարխուդարյան Ս. Գ. 25, 28
 Բարսեղ Կեսարացի 40
 Բելի 31
 Բերրի Ա., տոմարագետ, 226
 Բոլունովա Ա. Ի. 35
 Բորե Ն. 273, 272
 Բորիսով Ա. Յա. 22, 35
 Բրաբին 303
 Բրոսե Մ. 13, 21, 145, 250, 254, 268

Գաբիկ Արծրունի 88
 Գաբրելյան Հ. 40, 41
 Գալեմֆյարյան Գր. 276
 Գարազայան Ա. Մ. 13
 Գարդնաուգեն Վ. 49, 205, 261, 267
 Գեորգ գրիչ 259
 Գոյան Գ. 37
 Գվախարիա Վ. Ա. 31
 Գրիգոր Ախալցխացի 313
 Գրիգոր գրիչ 72, 213, 306, 313, 319
 Գրիգորիս Աղրամարցի 294
 Գրիգորիս 13-րդ պապ 138
 Գրիգոր Լուսավորիչ 18, 20

* Այլալիզու անձնանունները տրված են հայերեն տառադարձությամբ:

Գրիգոր Խառաքատցի գրիչ 310
 Գրիգոր Խառաքացի գրիչ 315, 317
 Գրիգոր Մագիստրոս 10
 Գրիգորյան Մ. 121, 122
 Գրիգոր Նազիանզացի 40
 Գրիգոր Նարեկացի 70, 286
 Գրիգոր Սասնեցի գրիչ 312
 Գրիգոր Սկևռացի 7, 10, 75, 179, 181—184
 Գրիգոր Տաթևացի 10, 64, 75, 158, 180, 281, 293, 327
 Գրիգոր Տուսնուրդի 249
 Գուշակյան Բ. 112, 122, 125
 Գևորգյան Ա. 286

Դանիել գրիչ 318
 Դանիել Եպիսկոպոս 42, 46, 49
 Դավթակ Քերթոզ 48
 Դավթի Աննադր 10, 178
 Դավթի Բժենցի 328
 Դավթի գրիչ 70
 Դավթի Չեյրունցի 180
 Դավթի Վերաշինող 130
 Դավթի Բանանա 88
 Դիոդորոս Սիկիլիացի 25
 Դիոկղետիանոս կայսեր 102
 Դիոնիսիոս Արիոպագացի 125
 Դիոնիսիոս Թրակացի 59, 180, 181, 184, 206, 209
 Դիոնիսիոս Կրտսեր 110
 Դյակոնով Ի. Մ. 27, 31, 32, 35
 Դուրնով Լ. Ա. 88, 289

Եզանյան Օ. 7
 Եզնիկ Կողբացի 17, 44
 Եզր կարողիկոս 25, 254, 255
 Եղիա գրիչ 157
 Եղիա Կարենցի 285
 Եղիշ 63, 70, 115, 229, 258
 Եղիշ Արևելցի 247
 Եղիսաբեր 303
 Եսայի գրիչ 204
 Եսայի Նշեցի 64, 264, 306
 Եվմեն 25
 Եվսեբիոս Կեսարացի 98, 127
 Եվմենիոս Երևուրդ 280
 Երեմյան Ա. Բ. 83
 Երեմյան Ս. Տ. 31

Զաֆարիա գրիչ 172, 247
 Զաֆիոս գրիչ 309

Էաս Աղեփանդրացի 104, 105, 120, 125
 Էդիլ-Շահ տաճար 251
 Էմին Մ. 22, 40, 201, 202

Թեոդորոս գրիչ 126, 128

Թադիադյան Մ. 9
 Թեդոս Բ կայսր 44
 Թեոդորոս Եպիսկոպոս 86
 Թեոդորոս Մոպսուստացի 40, 41, 45
 Թեոդորոս Ռուսինի 299
 Թեոդորոս Քոթենավոր 18
 Թովմա գրիչ 213, 307
 Թովմա Մեծոփեցի 123, 282
 Թորոս գրիչ 130, 180, 289
 Թորոս Ռոսլին 330
 Թորոսյան 42
 Թումա Բաղիշեցի 213
 Թումա Թավրիզեցի գրիչ 317
 Թումա Կաֆայեցի 284
 Թումա Մինասենց գրիչ 316
 Թումանյան Բ. 225, 226, 227
 Թումա Ստամբուլցի 327

Իգնատիոս գրիչ 69, 158
 Ինենիյան Պ. 58
 Իստրին Վ. Ա. 48
 Իսրայել գրիչ 111, 258, 316
 Իսրայելյան Մ. Ա. 31, 32
 Իրիոն Բյուզանդացի 105, 120
 Իվանով Վ. Վ. 29

Լալայան Ե. 176, 245, 248, 308, 323, 326
 Լանկ-Թեմուր 317
 Լաստիվերացի 10
 Լեման-Հաուստ 31
 Լեռ 13, 42
 Լիսիցյան Ս. 37
 Լուկասկա 280
 Լևոնյան Գ. 11, 22, 289

Խալարյան Գ. 62, 106
 Խանդուրեկ 260
 Խաչատուր գրիչ 288, 307
 Խաչատուր (Խասպեկ) Կաֆայեցի 130, 168, 262
 Խաչերյան Լ. Գ. 10, 12, 181, 182, 184
 Խաչիկյան Լ. Ս. 110, 245—249, 255, 256, 258, 259, 301, 328
 Խոսրով Անձևացի 72
 Խոսրով գրիչ 327
 Խոսրով Երուրդ 17, 41, 109
 Խոսրով Փարվեզ 83, 84

Կարախանյան Գր. 28
 Կարապետ գրիչ 289, 293, 317
 Կարապետ Երեց 204, 213
 Կարապետ Տյուրիկեցի 328
 Կարսկի Ե. Զ. 252, 254, 261, 262, 282
 Կիրակոս Աղբակեցի 314
 Կիրակոս գրիչ 269
 Կյարկաշարյան Ս. 37

Կել Երանապետի 12, 59, 63, 319
 Կյուլեներյան Բ. 134, 159, 168, 169, 170, 174, 175, 247, 257, 306, 318
 Կոմիտաս կարգիկոս 48, 83, 187
 Կոստանդին 3-րդ 86
 Կոստանդին Եպիսկոպոս 330
 Կոստանդինյան կայսր 102
 Կոստանդին Մանամալս 131
 Կոստանդին Օգոստոս կայսր 102, 109
 Կարբույս 37
 Կարյուն 21, 39—44, 46, 49, 58, 109, 294, 298, 300

Հարել Բանան 42
 Հաղկերտ Առաջին 45, 109
 Հակոբ գրիչ 133, 179, 180, 282, 285, 287, 288, 304, 307, 310, 316, 329
 Հակոբ Գրիմեցի 77, 104, 106, 123, 282
 Հակոբ Մեղապարտ 5
 Հակոբ Ջուղայեցի 117
 Հակոբյան Գ. Ա. 113, 122, 290
 Հակոբյան Վ. Ա. 113, 122, 290
 Համամ Արևելցի 10, 178
 Հանանյան Ս. 9
 Հասան Ալի 317
 Հարությունյան Ա. Խ. 285
 Հարությունյան Ի. 46, 202
 Հարությունյան Ն. 32
 Հերոմ քաղավոր 181, 206
 Հեղինե 303
 Հեսիդոս 35
 Հեռակ 85
 Հեփեստոս Բերական 205, 206
 Հիպոդիտոս հռոմեացի 18
 Հյուրման Է. 13, 21, 46
 Հովասափ Սեբաստացի 210, 276
 Հովան Եկեղեցացի 6, 43
 Հովան Մայրազոմեցի (Մայրավանեցի) 18, 229
 Հովան Մանդակունի 81, 179
 Հովանեն Ավագերեց 113
 Հովանեն Արենիշեցի 213
 Հովանեն գրիչ 88, 204, 213, 247, 251, 264, 286, 292, 293, 308, 314, 327
 Հովանեն Դամասկացի 170
 Հովանեն Դասխանակերացի 105, 169
 Հովանեն Եպիսկոպոս 204
 Հովանեն Երզնկացի 10, 91, 178, 182
 Հովանեն Իմաստասեր (Սարկավագ) 20, 91, 98, 102, 104, 106—110, 112, 114, 115, 116, 127, 131, 133
 Հովանեն Խիզանցի 319
 Հովանեն կազմարար 72
 Հովանեն Մանկասարենց գրիչ 311, 312
 Հովանեն Մեղապարտ 260
 Հովանեն Շարստանյան գրիչ 118
 24—1196

Հովանեն Ոսկերեան 113
 Հովանեն Սեբաստացի 273
 Հովանեն Տերգեցի 137
 Հովանեն Բանան 282
 Հովանենիսյան Կ. 31
 Հովան Ոսկերեան 40
 Հովան Ռոտենցի 270, 281, 316
 Հովսեփ գրիչ 270
 Հովսեփ Պաղնացի 6, 43
 Հովսեփյան Գ. 5, 11, 57, 58, 70—73, 82, 86, 87, 113, 115, 128, 129, 196, 245, 294, 294, 301, 316

Ղազար գրիչ 115
 Ղազար Փարպեցի 6, 19, 39, 42, 81
 Ղանալանյան Ա. 43
 Ղարազյուզյան Է. 32
 Ղարապանդ խան 318
 Ղափանցյան Գր. 22, 32
 Ղաֆադարյան Կ. Գ. 11, 58, 80, 81, 83, 84, 228, 245, 255, 269
 Ղալոյի երգնկացի 320
 Ղակաս գրիչ 70, 77, 88, 206
 Ղևոնդ Ալիշան 13, 14, 38, 63, 70, 73, 75, 98, 99, 101, 102, 124, 129, 137, 249, 306, 307, 330
 Ղևոնդիս Հայկազն 40

Մաթևոսյան Ա. 281
 Մալխասյանց Սո. 186
 Մակեր Զ. 8, 87
 Մակարա Է. 42, 47, 55
 Մամբե Վերամուր 10
 Մամիկոնյան Գրիգոր 86
 Մամիկոնյան Վահան 82
 Մանանյան Է. 13, 14, 15, 35, 37, 40, 42, 45, 54
 Մանվել գրիչ 169
 Մանվել Բանան 282
 Մանուկյան Գ. 296
 Մանուշարյան Ա. 81
 Մառ Ն. Յա. 13, 32, 70, 81, 84, 160, 161, 253, 254
 Մաթրեոս Ապուլիսցի 294
 Մաթրեոս գրիչ 317, 329
 Մաթրեոս կազմարար 289
 Մաթրեոս Մոնոգո (գրիչ) 282
 Մաթրեոս Ռոմայեցի 122
 Մաթրեոս Բանան 293
 Մարգարիտ 303
 Մարիամ 303
 Մարկոս գրիչ 282
 Մարտիրոս դի Առաֆել 91
 Մարտիրոս գրիչ 72
 Մարտիրոս Դրիմեցի 94
 Մարտիրոսյան Է. Ա. 14, 28

- Մարտիրոսյան Ն. Ա. 14
 Մելիֆիլիֆի Գ. Ա. 31, 32
 Մելիսեր գրիչ 308, 328
 Մելիսեր-Քեկ Լ. 21, 48, 130
 Մեշանիմով Ի. 32
 Մեսրոպ գրիչ 157, 274
 Մեսրոպ Լայսկոպոս 8
 Մեսրոպ Մաշտոց 5, 6, 19, 22, 39—49, 52, 54, 55, 57, 58, 59, 291
 Մեսրոպ Սեբ (Սեբյան) 116
 Մերուսան 26
 Մինո-Վանապա 81
 Մինաս գրիչ 164
 Մինաս Բախարեցի 261
 Մլեկ Բագրմի 87, 88
 Մխիթար Անեցի 269, 304, 308, 309
 Մխիթար Գալ 128
 Մխիթար գրիչ 313, 328
 Մկրտիչ Անացի 313
 Մյուլլեր Ֆր. 46, 245
 Մնացականյան Աս. 274
 Մնացականյան Հ. 225, 226
 Մովսիկ, մանրանկարիչ, 286
 Մովսես գրիչ 267
 Մովսես Խորենացի 6, 10, 16, 17, 24, 26, 31, 35, 39, 43, 49, 63, 69, 98, 103, 104, 109, 273, 298, 299, 300
 Մովսես Կաղանկավազի 21, 109
 Մաթիկ կայսր 54
 Մամամեղ Խոնդար 319
 Մուրադյան Պ. Մ. 19, 87
 Մուրադ Ֆ. 273, 274, 275
- Ներսիս կայսր 37
 Ներսես Կամսարական 86
 Ներսես Ամասիացի 316
 Ներսես Աշտարակեցի 271
 Ներսես գրիչ 297, 313, 329
 Ներսես Լաբրոնացի 257
 Ներսես կարողիկոս 103
 Ներսես Մեծ 24, 54
 Ներսես Շնորհալի 128, 284
 Ներսես Տիվրիկցի 319
 Նիկոլսկի Մ. 32
 Նուրալի-Բյուզանդացի 296, 298, 300
 Նուրսունի գրիչ 251
- Շաբար 44
 Շահ-Աբաս 8
 Շահ Ջահան 314
 Շահ Սեֆի 315
 Շամիրամ Բագրմի 31
 Շանիսե Ա. Գ. 89, 274, 275, 276
 Շուլց Զ. 31
 Շուխարդ 11
 Շուշանիկ 303
- Ռսկյան Հ. 8, 245, 284, 302
 Ռամիզ Բագրմի 109
- Ջամշյան Մ. 46, 48, 123, 201
- Փալյան Տ. 202
 Փալձառ 303
 Փանկրատովա Ա. 331
 Փատկանյան Վ. 13, 21, 32
 Փետրոս (գրքահրամանատար) 20
 Փիպին 55
 Փետրոս Աղալիսեցի 94
 Փետրոս գրիչ 173
 Փիտուրովսկի Բ. 32
 Փյուսարեոս 15
 Փոլարյան Ն. 8, 132, 215
 Փոլոս գրիչ 306
 Փոստոյան ՏՏ
 Փաղամեոս 280
- Ջահուկյան Գ. 179
 Ջիվանչիր 48
- Ռոսովսկայա Վ. 226
 Ռատակեա Երզնկացի 210
 Ռատակեա Սերաստացի 204, 213
 Ռատամ խան 317
- Սահակ գրիչ 293
 Սահակ Կամսարական 81
 Սահակ Պարթև 42, 43, 44, 54, 109
 Սահակ Վանեցի 290
 Սահակ Բանանա 289
 Սամուել Անեցի 25, 43, 122, 271, 295
 Սամուելյան Խ. 23, 28
 Սանձյան Ա. Կ. 121, 122
 Սարգիս գրիչ 167, 213, 276, 291, 312
 Սարգիս Եվդոկեցի 160
 Սարգիս Երզնկացի 317
 Սարգիս Բնկալագոմցի 312
 Սարգիս Կիլիկեցի 204, 207
 Սարգիս Շնորհալի 293
 Սարգիսյան Բ. 8, 46, 163, 168, 245, 250, 259, 262, 291
 Սարգսյան Գ. Խ. 16, 37
 Սարգսյան Ս. 28
 Սաֆյան Պ. Գ. 28
 Սերբոս 54, 83, 299
 Սեմեոն գրիչ 204
 Սեմյոնով Լ. Լ. 97, 99
 Սեյա Ա. 32
 Սեֆի Օհան 308
 Սիմեոն գրիչ 207, 251, 283, 306, 312
 Սիմեոն Երևանցի 283
 Սիմեոն Ջուղայեցի 173
 Սմբատյան Մ., Լայսկոպոս, 31

- Սյուրմեյան Արմ. 8, 118, 157, 158, 282, 293, 245, 249, 303, 305, 312, 314, 318, 327
 Սոգրեկեն 97
 Սոգրմոն 43
 Սոսթենես գրիչ 318
 Սոստիվա 35
 Ստեփան Խորեն 273
 Ստեփանոս Առաքիլ 113, 128
 Ստեփանոս գրիչ 7, 112, 115, 130, 207, 213, 253, 286, 313, 325, 328
 Ստեփանոս Գույնեղյանց գրիչ 10, 305
 Ստեփանոս Սյունեցի 59, 125, 178
 Սուրբ-Գրգորի 88
 Ստեփանոս Սուրբաբեցի 204
 Սրապյան Բ. 202
 Սրվանդյան Գ. 202, 252, 281, 320
 Սևակ Գ. 15
- Վահան Ամասունի 46
 Վահրին 42
 Վաչագան Բագրմի 109
 Վասակ Սյունեցի 44
 Վարդան Արևելցի 10, 181, 182, 195, 201, 206, 207, 209, 210, 318
 Վարդան Բաղիլեցի 290
 Վարդան գրիչ 254, 312
 Վիենկեր Հ. 29
 Վինիբիդ 55
 Վամ Գ Բագրմի 41
 Վամշապուհ Բագրմի 21, 42, 49, 54
- Տաշյան Հ. 5, 8, 11, 57, 70, 77, 121, 153, 161, 163, 170, 245, 255, 262, 280
 Տեր-Ավետիսյան Ա. Վ. 8, 117, 309
 Տեր-Հովհաննյան Հ. 116, 117
 Տեր-Մինասյան Ն. 42, 45
 Տեր-Մկրտչյան Գ. 42, 44, 45, 245, 267, 271
 Տեր-Մովսեսյան Մ. 17
 Տիգրան Մեծ 14, 15, 16
- Տիմոքես Կույ 69
 Տիրացյան Գ. 35
 Տրդատ Առաջին 15, 20, 37
 Տեկեր Կ. Վ. 37
- Յիբուսկի Վ. Վ. 97, 135
- Ռզուն Հասան 318
 Ռխաթաուր վանական 87, 112
- Փավստոս Բուզանդ 24, 40, 54, 103, 297, 298
 Փերիանյան Ա. Գ. 35, 47
 Փրզակմյան Վ. 116, 258, 302, 307, 317
 Փրիստրատոս 17
 Փրիստ Երզնկացի 180
 Փրիստ Տիրակացի 125
- Քալանթար Ա. 28
 Քալանթարյան Ա. Ա. 285
 Քարամյանց Ն. 56, 273, 274, 276
 Քելիշյան Մ. 167, 261, 305
 Քյումուրջյան Երեմիա 169
 Քոբայրեցի Գավիթ 128
 Քոլանջյան Ս. 12, 43, 59, 63
 Քոնիքեր Ֆ. 8, 126, 262
- Օղարաշյան Ա. 100
 Օկոստ Վ. Տ. 226
 Օհանես Բամբակեցի գրիչ 124
 Օղյումպ. բարձր, 16
 Օրբելի Հ. Ա. 13, 22, 32, 35, 83, 86, 129
 Օրբելյան Ստեփանոս 9, 127
 Օրմանյան Մ. 42, 105, 107, 122
- Ֆլամիրոս Կ. (ստաղապետ) 226
 Ֆնոգլյան Գ. 298
 Ֆրանգյան Բ. 196
 Ֆրեդրիկ Մուրադ 202, 219
 Ֆրիդրիխ Բ. 29

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	Էջ
I. Նախաբրիտտոնական հայ մատենագրության հարցը	13
II. Այլ նշանագրերով և լեզուներով Հայաստանում գրված հուշարձաններ	27
III. Հայոց գրի ստեղծումը	39
IV. Հայկական գրատեսակները և նրանց գործածության մոտավոր ժամանակը	56
Ա. Հայկական գրատեսակների խմբավորումը	59
Բ. Մեսրոպյան բոլորգիծ, միջին մեսրոպյան և ուղղագիծ երկաթագրերը	61
Գ. Բոլորագիր	70
Դ. Նոտրգիր և շղագիր	77
Ե. Հայ գրչության հնագույն նմուշները	89
V. Թվանշանների գործածությունը	89
VI. Տոմար	96
VII. Թվականները և նրանց վերածնության սկզբունքները	109
Ա. Քրիստոնեական թվականի վերածնությունը	109
Բ. Հայկական մեծ թվականի վերածնությունը	112
Գ. Հայկական փոքր թվականի վերածնությունը	114
Դ. Ազարիա Զուղայեցու թվականի վերածնությունը	115
Ե. Մուսղատիկ կարեւորությունը ժամանակագրական ճշտումներ կատարելու գործում	120
Զ. Արարչության թվականների վերածնությունը	122
1. Արարչության լուսնասնկից թվականի վերածնությունը	123
2. Արարչության կայսերական (բյուզանդական) թվականի վերածնությունը	125
3. Արարչության Աղեքսանդրյան թվականի վերածնությունը	125
4. Արարչության Շիրակացու թվականի վերածնությունը	126
Է. Ուլիմպիական թվականի վերածնությունը	127
Ը. Հռոմեական թվականի վերածնությունը	127
Թ. Վրաց քրեոնիկոնը	129
Ժ. Հոբելյան թվականի վերածնությունը	130
ԺԱ. Ինդիկական թվականի վերածնությունը	131
ԺԲ. Գիլգիլեստիանոսի թվականի վերածնությունը	131
ԺԳ. Սելեկյան թվականի վերածնությունը	132
ԺԴ. Բեսեքիստոնի, իդեսի, ազոնի և նոնոս կոչվող թվականների վերածնությունը	132
ԺԵ. Հիջրալի թվականի վերածնությունը	134
ԺԶ. Գրիգորյան տոմարը	135
VIII. Առեղծվածագիր թվականների վերածնությունը	156
IX. Կեսաղրության և առողանության հշաններ	178
X. Կապգրություն	187
XI. Համառոտագրություն	195
XII. Նշանգիրը իմաստնոց	201

XIII. Դադափարագրություն

XIV. Ծածկագրություն

XV. Գրանցումը և գրեցական տխուրները

XVI. Աղճատումներ և աղավաղումներ

XVII. Ռժբէր ևն գրիչները և ի՞նչ պայմաններում ևն նրանք աշխատել

Резюме

Résumé

Յ ա ն կ և ու

Տերմիններից ցանկ

Տեղանուններից ցանկ

Անճանուններից ցանկ

225

244

280

291

301

332

347

362

362

365

367

ԱՇՈՏ ԳԱՐԵՊԻՆԻ ԱՔՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՀԱՅՈՅ ԳԻՐ ԵՎ ԳՐԶՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատարակության և ներկայացրել նմագիտության,
աղբյուրագիտության և ազգագրության ամբիանը

Հրատ. խմբագիր՝ Հ. Ա. Վարդանյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ն. Ա. Քովմասյան
Տէխն. խմբագիր՝ Հ. Ա. Հովասափյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Մ. Գ. Յավրյան

վ.Ֆ 07265

Պատվեր 1196

Տպաքանակ 10 000

Հանձնված է արտագրություն 15/VI 1971 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 14/III 1973 թ.:

Թուղթ՝ 70×108³/₁₆: Տպադր. 23,5 մամուլ:

Հրատ. 26,0 մամուլ: Գինը՝ 1 ո. 95 կոպ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն: Երևան, Արտվյան փող. № 52:

Երևանի համալսարանի տպարան: Երևան, Արտվյան փող. № 52

ՆԱԽՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
67	1 Վ.	ուղղանկյուն	ուղղադի
332	12 Վ.	настоящее	настоящее время
354	12 ն.	բնություն	բնություն
354	11 ն.	signé	signé
366	15 Վ.	Սուրբաթ	Սուրբաթ
366	22 Վ.	հանդիս	հանդիս
367	18 ն.	Բոլորունովա	Բոլորունովա
368	19 Վ.	Ինձ իձյան Պ.	Ինձ իձյան Պ.
373	15-17 Վ.	վերածնունդ	վերածնունդ